Vol. 12 (3) 2015 • UDK 33 • ISSN 1820-3159

MEGATREND REVIJA
MEGATREND REVIEW

3 | 2015

MEGATREND UNIVERZITET
BEOGRAD, 2015.

Vol. 12, No 3, 2015

MEGATREND REVIJA
MEGATREND REVIEW

3/2015

Megatrend univerzitet, Beograd
Megatrend University, Belgrade

MEGATREND REVIJA • MEGATREND REVIEW
No 3/2015

Izdavački savet:
Publishing Council:

Predsednik:
President:
Professor Slobodan Pajović, PhD

Članovi iz inostranstva:
International members:

Professor Jean-Jacques CHANARON, PhD – Grenoble Ecole de Management, France
Academician Vlado KAMBOVSKI – Macedonian Academy of Sciences and Arts, Skopje, FYR Macedonia
Professor Žarko LAZAREVIĆ, PhD – Institute for Contemporary History, Ljubljana, Slovenia
Professor Norbert PAP, PhD – University of Pécs, Hungary
Professor Sung Jo PARK, PhD – Free University, Berlin, Germany
Professor Ioan TALPOS, PhD – West University of Temisoara, Romania

Članovi iz Srbije:
Members from Serbia:

Professor Miljojko BAZIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade
Associate Professor Ana JOVANCAI STAKIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade
Professor Oskar KOVAČ, PhD – Megatrend University, Belgrade
Professor Momčilo MILISAVLJEVIĆ, PhD – in retirement
Professor Milivoje PAVLOVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade
Professor Vladimir PRVULOVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade
Professor Milan STAMATOVIĆ, PhD – Metropolitan University, Belgrade
Professor Slobodan STAMENKOVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Izdaje i štampa:
Published and printed by:
Megatrend univerzitet, Beograd
Megatrend University, Belgrade

ISSN 1820-3159

UDK / UDC 33

Svi članci su recenzirani od strane dva recenzenta.
All papers have been reviewed by two reviewers.

Adresa redakcije:
Editorial address:
Megatrend revija / Megatrend Review
Goce Delčeva 8, 11070 Novi Beograd, Srbija
Tel.: (381-11) 220 31 50
Fax: (381-11) 220 30 47

E-mail: review@nezbit.edu.rs
www.megatrendreview.com

Glavni urednik:
Editor-in-chief:
Professor Dragana GNJATOVIĆ, PhD

Urednik:
Editor:
Assistant Professor Irina MILUTINOVIĆ, PhD

Gost urednik:
Guest editor:
Associate Professor Ana JOVANCAI STAKIĆ, PhD

Redakcija
Editorial board

Članovi iz inostranstva:
International members:

Professor Dragan BOLANČA, PhD – Faculty of Law, University of Split, Croatia
Professor Vladimir DAVIDOV, PhD – Institute for Latin America, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia
Professor Vladimir S. KOMISSAROV, PhD – Faculty of Law, Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia
Professor Jana LENGHARDTOVÁ, PhD – The University of Economics, Bratislava, Slovakia
Professor Maria DE MONSERRAT LLAIRÓ, PhD – Faculty of Economic Sciences, Buenos Aires University, Argentina
Professor Kevin V. OZGERCIN, PhD – Department of Politics, Economics & Law, The State University of New York, USA
Professor Valeria PERGIGLI, PhD – Faculty of Law, University of Siena, Siena, Italy
Professor Laura RUIZ JIMENEZ, PhD – Institute Hose Ortega y Gasset, Complutense University of Madrid, Spain
Professor Maria Mojca TERČELJ, PhD – Faculty of Humanities, University of Primorska, Koper, Slovenia

Članovi iz Srbije:
Members from Serbia:

Professor Tatjana CVETKOVSKI, PhD – Faculty of Business Studies, Megatrend University, Belgrade
Assistant Professor Uroš ĆEMALOVIĆ – Faculty of Law, Public Administration and Security, Megatrend University, Belgrade
Professor Neđo DANILOVIĆ, PhD – Faculty of Law, Public Administration and Security, Megatrend University, Belgrade
Professor Vladimir GRBIĆ, PhD – Faculty of International Economy, Megatrend University, Belgrade
Professor Boris KRIVOKAPIĆ, PhD – Faculty of Law, Public Administration and Security, Megatrend University, Belgrade
Professor Živko KULIĆ, PhD – Faculty of Business Studies, Megatrend University, Belgrade
Professor Sreto NOGO, PhD – Faculty of Law, Public Administration and Security, Megatrend University, Belgrade
Professor Vladan PAVLOVIĆ, PhD – Faculty of Economics, Kosovska Mitrovica, University of Priština
Professor Beba RAKIĆ, PhD – Faculty of Business Studies, Megatrend University, Belgrade
Assistant Professor Vladimir RISTANOVIĆ – Faculty of International Economy, Megatrend University, Belgrade
Associate Professor Nataša STANOJEVIĆ, PhD – Faculty of International Economy, Megatrend University, Belgrade
Professor Biljana STOJANOVIĆ, PhD – Faculty of International Economy, Megatrend University, Belgrade
Professor Milan TUBA, PhD – Faculty of Computer Sciences, Megatrend University, Belgrade
Professor Vladimir VUČKOVIĆ, PhD – Faculty of International Economy, Megatrend University, Belgrade

Direktor izdavačke delatnosti:
Publishing director:
Branimir TROŠIĆ

Tehnički urednik:
Technical editor:
Ana DOPUĐA

Sekretar redakcije:
Editorial secretary:
Mr Ljiljana VOLF

U finansiranju časopisa učestvuje Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.
The financing of the journal is supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

"Megatrend Review" is the leading scholarly journal
of national importance, according to the classification M51,
classified by the Ministry of Science, of Republic of Serbia.

* * *

"Megatrend Review" is registered
in The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS)
produced by the London School of Economics and Political Science
– Pro Quest Michigan USA.

* * *

"Megatrend Review" is registered and published
in EBSCO's (EBSCO Publishing Inc.) Database "Business Source Complete":
http://www.ebscohost.com/titleLists/bth-journals.xls

* * *

"Megatrend Review" is registered
in GESIS "Knowledge Base SSEE", Leibniz Institute for the Social Science:
http://www.cee-socialscience.net/journals/

The Library of Congress Catalog

Megatrend review: the international review of applied economics.

LC Control No.: 2007201331
Type of Material: Serial (Periodical)
Uniform Title: Megatrend Revija. English.
Main Title: Megatrend review : the international review of applied economics.
Published/Created: Belgrade : ill. ; 24 cm.
Description: v. : Megatrend University of Applied Sciences, [2004]-
Year 1, no. 1 ('04)-
ISSN: 1820-4570
CALL NUMBER: HB1 .M44

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

33

MEGATREND revija = Megatrend Review / glavni urednik Dragana Gnjatović. - God. 1, br. 1 (2004)- . - Beograd : Megatrend univerzitet, 2004- (Beograd : Megatrend univerzitet). - 24 cm

Tri puta godišnje. - Tekst na srp. i engl. jeziku
ISSN 1820-3159 = Megatrend revija
COBISS.SR-ID 116780812

Sadržaj
Contents

Ekonomija – Economics

Prof. dr Miljojko Bazić
Fakultet za kulturu i medije, Univerzitet „Džon Nezbit“, Beograd
Prof. dr Neđo Danilović
Fakultet za pravo, javnu upravu i bezbednost, Univerzitet „Džon Nezbit“, Beograd
NACRT NAUČNE ZAMISLI PROJEKTA ISTRAŽIVANJA **5**

Doc. dr Sanja Stošić
Fakultet za poslovne studije, Univerzitet „Džon Nezbit“, Beograd
Doc. dr Mihajlo Rabrenović
Fakultet za poslovne studije, Univerzitet „Džon Nezbit“, Beograd
MIKROEKONOMSKI PRINCIPI U ZDRAVSTVENOM SEKTORU - TRAŽNJA ZA ZDRAVSTVENIM USLUGAMA U REPUBLICI SRBIJI - **29**

Aleksandra Terzić, naučni saradnik
Geografski institut „Jovan Cvijić“, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd
Marko Petrović, naučni saradnik
Geografski institut „Jovan Cvijić“, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd
Darko Vuković, naučni saradnik
Geografski institut „Jovan Cvijić“, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd
TURISTIČKA PRIVREDA KAO OKOSNICA REGIONALNOG RAZVOJA: STUDIJA SLUČAJA SREDOZEMLJA FRANCUSKE **49**

Dr Bojan Krstić, vanredni profesor
Ekonomski fakultet, Univerzitet u Nišu
Dr Miloš Krstić, istraživač saradnik
Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Nišu
MODELI RACIONALNOG ODLUČIVANJA U SAVREMENOJ EKONOMSKOJ TEORIJI **67**

Prof. dr Dragan Nikodijević
Fakultet za kulturu i medije, Univerzitet „Džon Nezbit“, Beograd
KREATIVNE INDUSTRIJE – EKONOMSKA EKSPLOATACIJA MEDIJA MASOVNIH KOMUNIKACIJA **87**

Prof. dr Predrag Kapor
Fakultet za poslovne studije, Univerzitet „Džon Nezbit“, Beograd
DOBRO UPRAVLJANJE JAVNIM FINANSIJAMA KAO FAKTOR ODRŽIVOG RAZVOJA **105**

Sonja Milutinović, asistent
Fakultet za hotelijerstvo i turizam u Vrnjačkoj Banji, Univerzitet u Kragujevcu
KONVERGENCIJA DOHOTKA I EKONOMSKA INTEGRACIJA: DOKAZI IZ EVROPSKE UNIJE **127**

Ekonomski i socijalni razvoj – Economic and social development
Gost urednik – Guest editor
Associate Professor Ana Jovancai Stakić, PhD

Associate Professor Marijana Ljubić, PhD
Faculty of Business Studies, John Naisbitt University, Belgrade
Professor Vladan Pavlović, PhD
University of Priština, temporarily seated in Kosovska Mitrovica Faculty of Economics
Professor Srećko Milačić, PhD
University of Pristina, temporarily seated in Kosovska Mitrovica Faculty of Economics
THE IMPACT OF CREDIT RISK ASSESSMENT ON CREDIT ACTIVITY OF COMMERCIAL BANKS **141**

Aleksandar Stanković, PhD Student
Faculty of Business Studies, John Naisbitt University, Belgrade
Strahinja Kulić, PhD Student
Faculty of Business Studies, John Naisbitt University, Belgrade
Assistant Professor Dinko Primorac, PhD
Faculty of Business Studies, John Naisbitt University, Belgrade
THE IMPACT OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT ON THE UNEMPLOYMENT RATE IN THE REPUBLIC OF SERBIA **153**

Assistant Professor Snežana Živković, PhD
Faculty of Occupational Safety, Niš
Dejan Petrović, master
Serbian Railways JSC
INTEGRATED PROTECTION MODEL – ISO 45001 AS A FUTURE OF SAFETY AND HEALTH STANDARDS **165**

Ljiljana Pavlic,
Croatian Competition Agency, Zagreb, Croatia
ADDRESSING RESPONSIBILITY OF OWNERS AND MANAGERS IN CARTEL AGREEMENTS: A COMPETITION LAW PERSPECTIVE **183**

Joško Lozić, MSc
Department of Professional Studies, University of Split, Zagreb, Croatia
Anta Rončević, PhD
University North, Varaždin, Croatia
Marin Milković, PhD
University North, Varaždin, Croatia
GLOBAL MEDIA INDUSTRY IN POSTMODERNISM: DOMINATION OF BROADCASTING AND THE TRADITION OF PUBLISHING **197**

Mr.sc. Ana Mulović
University North, Koprivnica, Croatia

Assistant Professor Anica Hunjet, PhD
University North, Koprivnica, Croatia

Associate Professor Goran Kozina, PhD
University North, Koprivnica, Croatia
TOWARD ECONOMIC REWARD: CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY COMMUNICATION OF SMEs **215**

Javne politike – Public Policy

Prof. dr Dragoljub Todić
Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd

Prof. dr Vladimir Grbić
Fakultet za međunarodnu ekonomiju, Univerzitet „Džon Nezbit“, Beograd
DUNAVSKA SARADNJA U OBLASTI KLIMATSKIH PROMENA I POZICIJA SRBIJE U UPRAVLJANJU VODNIM RESURSIMA **231**

Mitar Božić, doktorand
Fakultet za primenjeni menadžment, ekonomiju i finansije, Beograd,
Univerzitet Privredna akademija, Novi Sad

Aleksandra Plazinić, doktorand
Fakultet za primenjeni menadžment, ekonomiju i finansije, Beograd,
Univerzitet Privredna akademija, Novi Sad
ORGANSKA POLJOPRIVREDA KAO DRUŠTVENO ODGOVORNO POSLOVANJE **247**

Međunarodni odnosi – International relations

Salem Ali Dakheel, PhD Candidate
Faculty of International Economics, John Naisbitt University, Belgrade
TURKEY'S MEMBERSHIP BID TO THE EUROPEAN UNION **261**

Jovan Gavrilović, B.A.
Whitworth University, Spokane, WA, United States of America
H1-B VISA PROGRAM REFORM: ANALYSIS OF A PROBLEM FACING POLICY DECISION MAKERS ON FOREIGN LABOR PRACTICES **277**

Bezbednost – Security

Dr Hatidža Beriša
Ministarstvo odbrane, Vojna akademija, Beograd
ZAJEDNIČKA BEZBEDNOSNA ODBRAMBENA POLITIKA EVROPSKE UNIJE I NATO **291**

Marko Krstić, master
Policijska uprava u Šapcu, MUP Republike Srbije
MEĐUNARODNA POLICIJSKA SARADNJA U FUNKCIJI BORBE PROTIV TERORIZMA **311**

Marko Stevović,
Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju, Beograd

Dr Mihailo Crnobrnja, profesor emeritus
Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju,
Direktor Centra za evropske integracije i javnu upravu, Beograd
BEZBEDNOSNA POLITIKA EVROPSKE UNIJE I AKTUELNA IZBEGLIČKA KRIZA **329**

Mr Ljupča Stojanović
MUP Republike Srbije, Beograd

Dr Srđan Blagojević
Univerzitet odbrane, Beograd
ODNOSI S JAVNOŠĆU U FUNKCIJI SISTEMA BEZBEDNOSTI KAO BITNOG ČINIOCA POLITIČKOG SISTEMA **343**

Miljojko Bazić[*]
Neđo Danilović[**]

UDK 001.891
Originalni naučni rad

NACRT NAUČNE ZAMISLI PROJEKTA ISTRAŽIVANJA

Svako naučno istraživanje podrazumeva sistematsko proučavanje pojava i procesa koji se odigravaju u prirodi i društvu. Takvo sistematsko proučavanje nije moguće bez primene objektivnih instrumenata za prikupljanje, obradu i analizu podataka i bez primene naučnih metoda za izvođenje zaključaka, pravilnosti i zakonitosti o svojstvima predmeta istraživanja.

Upravo zato, sva sistematska naučna proučavanja zahtevaju da se unapred planiraju i projektuju, odnosno da se u jednom naučnooperativnom i planskom dokumentu, nazvanom projekat istraživanja unapred osmisli način sticanja naučnog saznanja, koje će predstavljati logički strukturiranu celinu, racionalnih i svrsishodnih, međusobno saglasnih i funkcionalno povezanih stavova, sudova i zaključaka o predmetu istraživanja.

Opšta metodologija naučnog istraživanja definisala je naučne standarde, pravila i procedure po kojima se izrađuje projekat naučnog istraživanja. Projekat naučnog istraživanja ima standardnu strukturu elemenata projekta koja se sastoji od: a) nacrta naučne zamisli; b) planova istraživanja, i v) instrumenata istraživanja, uključujući i plan sređivanja i obrade podataka.

S obzirom na brojne teškoće na koje nailaze mladi istraživači u zasnivanju nacrta naučne zamisli u svojim master radovima i doktorskim disertacijama, u prethodnom broju „Megatrend revije", naučnoj i stručnoj javnosti ponudili smo prva tri elementa strukture nacrta naučne zamisli projekta istraživanja: *formulaciju problema istraživanja, određivanje predmeta istraživanja i formulisanje naučnih i društvenih ciljeva istraživanja.*

U ovom broju časopisa „Megatrend revija", prema strogim zahtevima opšte metodologije nauka i posebnih metodologija nauka, naučnoj i stručnoj javnosti prezentujemo sledeća tri elementa nacrta naučne zamisli istraživanja: *hipotetički okvir istraživanja, način istraživanja i naučnu i društvenu opravdanost istraživanja.*

Ključne reči: hipoteze istraživanja, varijable istraživanja, indikatori istraživanja, način – metode istraživanja, naučna i društvena opravdanost istraživanja

[*] Redovni profesor Fakulteta za kulturu i medije i predsednik Komisije za standard kvaliteta doktorskih disertacija na Univerzitetu „Džon Nezbit" (Megatrend univerzitetu) u Beogradu, e-mail: miljojko.bazic@nezbit.edu.rs

[**] Redovni profesor Fakulteta za pravo, javnu upravu i bezbednost i prorektor za nastavu Univerziteta „Džon Nezbit" (Megatrend univerziteta) u Beogradu i predsednik Sekcije metodologa društvenih nauka Republike Srbije, e-mail: ndanilovic@nezbit.edu.rs

1. Uvod

U uvodu članaka u prethodnom broju časopisa „Megatrend revija" istakli smo da je projekat istraživanja zamišljeni model sticanja naučnog saznanja o predmetu istraživanja, i da je to dokument u kojem je sadržan zamišljeni ciljni, svrsishodni, racionalni i funkcionalni sistem saznanja koja čine ovaj dokument naučnim. Stanovište da je to naučni dokument argumentujemo sledećim činjenicama: *prvo,* projekat istraživanja se zasniva na prethodnim naučnim saznanjima; *drugo,* on je nužno logička struktura stavova, sudova, zaključaka i hipoteza o problemu i predmetu istraživanja, i *treće,* u projektu istraživanja sadržani su naučni stavovi, sudovi, zaključci i hipoteze o najefikasnijim putevima naučnog saznanja o problemu i predmetu istraživanja.[1]

Takav jedan složeni naučni dokument predstavlja strukturirani sistem, sastavljen iz tri isto tako složena dela: nacrta naučne zamisli, planova istraživanja i instrumenata istraživanja, uključujući i plan sređivanja i obrade podataka.[2]

Nacrt naučne zamisli je deo projekta istraživanja koji se smatra isključivo naučnim delom projekta. U nacrtu naučne zamisli saopštavaju se naučna saznanja od kojih se polazi u istraživanju, naučne i druge kategorije, pojmovi, stavovi sudovi, zaključci, hipoteze i metode istraživanja pojave, problema i predmeta koji se istražuje. Otuda je po svom naučnom karakteru, nacrt naučne zamisli jedna složena celina, odnosno sistem naučnoteorijskih i metodoloških stavova o pojavi, problemu i predmetu istraživanja kojim se projekat istraživanja bavi.[3]

Nacrt naučne zamisli se sastoji od šest logičkih delova – celina: 1) formulacije problema istraživanja; 2) određenja predmeta istraživanja; 3) ciljeva istraživanja; 4) hipoteza od kojih se polazi u istraživanju; 5) načina istraživanja, i 6) naučne i društvene opravdanosti istraživanja.[4]

Formulacijom problema istraživanja obavlja se prelaz od stvarnog društvenog problema do problema koji se rešava konkretnim istraživanjem ili serijom istraživanja.

Određenjem predmeta istraživanja neposredno se utvrđuje šta će se zaista istraživati u okviru teme (naslova, naziva) istraživanja.

Naučnim i društvenim ciljevima istraživanja definišu se zadati nivoi koje treba ostvariti sprovođenjem istraživanja, kao i društvena svrha samog istraživanja.

Hipotetičkim okvirom istraživanja se kroz sistem hipoteza (opšte – generalne, posebnih i pojedinačnih), njihovih varijabli i odnosa između njih i bitnih indikatora, saopštavaju osnovne pretpostavke o predmetu istraživanja.

---

1 Milosavljević, S., Radosavljević, I. (2006): *Osnovi metodologije političkih nauka*, Službeni glasnik, Beograd, 419.

2 Ibid, 420.

3 Ibidem.

4 Danilović, N., Radosavljević, I., Termiz, Dž., Gordić, M. (2015): *Statistika u istraživanju društvenih pojava,* Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 16.

U načinu istraživanja saopštavaju se metodološko-teorijska polazišta, metode, tehnike, instrumenti, postupci i bitna svojstva istraživanja. Akcenat ovog dela projekta istraživanja je na načinima prikupljanja podataka, njihove obrade i korišćenja.

Naučnom i društvenom opravdanošću istraživanja izražava se upotrebljivost (naučna i društvena) istraživanja.

Da bi istraživanje imalo naučni karakter, svaki od ovih elemenata nacrta naučne zamisli projekta istraživanja ima svoju specifičnu naučnu ulogu koja mora da se elaborira u nacrtu naučne zamisli projekta istraživanja, do nivoa koji će omogućiti potpuno razumevanje suštine projekta istraživanja.

U prethodnom broju časopisa „Megatrend revija", zbog obimnosti rada, naučnoj javnosti smo na sintetizovan način prezentovali prva tri elementa nacta naučne zamisli projekta istraživanja: formulaciju problema istraživanja, određenje predmeta istraživanja i postavljanje ciljeva istraživanja.

U ovom broju časopisa „Megatrend revija", naučnoj i stručnoj javnosti prezentujemo naredna tri dela nacrta naučne zamisli projekta istraživanja: postavljanje hipotetičkog okvira istraživanja, utvrđivanje načina istraživanja i društvene i naučne opravdanosti istraživanja.

2. Postavljanje hipoteza istraživanja

Četvrti deo nacrta naučne zamisli odnosi se na postavljanje hipoteza ili pretpostavki na kojima će istraživanje počivati. Hipoteze predstavljaju značajan deo projekta kod svih vrsta istraživanja. U naučnim istraživanjima, hipoteze treba postavljati, razvijati, izvoditi isključivo po pravilima metodologije nauka, uz poštovanje specifičnosti pojedinih naučnih oblasti u kojima se realizuju istraživanja.[5]

U udžbenicima metodologije daju se različite odredbe hipoteza prema kojima je hipoteza – moguće rešenje problema istraživanja; stav koji se mora podvrgnuti istraživanju da bi se odredila vrednost; gledanje unapred; međuodnos promenljivih; postavlja ono što predviđamo; približno predviđanje, ili približan zaključak. Na osnovu navedenih definicija možemo zaključiti da je u njima izraženo samo neko od važnih svojstava hipoteza, bez sveobuhvatnog i preciznog definisanja ovog pojma.

Radi lakšeg razumevanja suštine i značaja hipoteza u ovom radu dajemo sledeću radnu definiciju: *Pod hipotezama podrazumevamo naučno zasnovane pretpostavke o još nepoznatim svojstvima predmeta istraživanja koje će daljom istraživačkom procedurom biti podvrgnute proveri i potom, zavisno od rezultata istraživanja, usvojene, delimično usvojene, ili odbačene*[6].

[5] Danilović, N., Blagojević, S., Gostović, D. (2015): *Metodologija istraživanja sporta,* Univerzitet Union „Nikola Tesla", Beograd, 59.

[6] Ibidem, 59-60.

Hipoteze čine stvaralačku stranu istraživanja i one su neka vrsta instrumenta pomoću kojih upoznajemo nepoznato. Najvećim delom one su rezultat ideja do kojih istraživači dolaze proučavajući literaturu, a koja su u direktnoj vezi sa predmetom istraživanja, neposredno se baveći iskustvenim činjenicama, ili jednostavno, na osnovu vlastite intuicije. Ti oblici istraživačke aktivnosti podstiču istraživače da uočavaju nove veze među činjenicama, nove pretpostavke o pravilnostima i zakonitostima koje vladaju među pojavama, i drugo.[7]

U literaturi se mogu naći mnogobrojni i raznovrsni stavovi o ulozi i funkcijama hipoteza u istraživanjima, njihovim vezama i odnosima sa ostalim delovima projekta istraživanja. „Ono što je primetno u literaturi je da postoji skoro potpuna saglasnost među autorima da hipoteze predstavljaju osnovne misaone pretpostavke o predmetu istraživanja koje tek treba dokazati, odnosno proveriti rezultatima istraživanja".[8] Tim misaonim pretpostavkama se iskazuje određeni stav o odnosima ili međusobnim vezama koje se odnose na pojave ili procese istraživanja. Stav predstavlja osnovnu suštinu i smisao iskaza jedne formulisane hipoteze.

U praksi se često susrećemo sa situacijom da se hipotetički stav o problemu istraživanja i hipoteze istraživanja izjednačavaju. To je velika metodološka greška, koja se odražava na same rezultate istraživanja. „Hipotetički stav se odnosi na formulaciju problema istraživanja. Hipotetički stavovi su stavovi za koje se veruje da su istiniti, jer za tu istinitost postoje određeni dokazi. Hipoteze kao misaone pretpostavke su nešto što treba dokazati ili opovrgnuti. Zato kod postavljanja hipoteza treba izneti precizan stav o predmetu istraživanja u celini ili nekom od njegovih strukturalnih činilaca identifikovanih u predmetu istraživanja, a ne opisivati, ili objašnjavati naširoko i nadugačko ono što se želi istražiti".[9] Stav mora da bude iskazan logički, precizno i jasno, a istraživanjem se dokazuje ili opovrgava stav hipoteze.

Bitna pretpostavka za postavljanje hipoteza je dovoljno precizno i jasno definisanje predmeta istraživanja i njegovo operacionalno određenje. Iako su hipoteze zasnovane na prethodnom saznanju, odnose se na naučno nedovoljno poznato, a upravo je to ono što je određeno predmetom istraživanja. Dakle, hipoteze su osnovne pretpostavke o predmetu ili delu predmeta istraživanja i one sa njim čine koherentan, sadržajno adekvatan i simetrično postavljen sistem. Hipoteze, prema tome, mogu imati kao svoj sadržaj samo ono što je dato kao sadržaj predmeta istraživanja i što je razrađeno u operacionalnom određenju premeta istraživanja.

Značajna pretpostavka za postavljanje hipoteza je dovoljno precizno i jasno definisanje predmeta istraživanja i njegovo operacionalno određenje. Ova pretpostavka podrazumeva:

---

7 Danilović, N., Blagojević, S., Gostović, D., 60-61.

8 Bazić, M. (2013): *Istraživanje komunikacijskih procesa*, Naučna KMD, Beograd, 92.

9 Ibid, 93.

Prvo, da hipoteze ne treba da budu ni uže ni šire od predmeta istraživanja.

Drugo, da hipoteze moraju biti adekvatne i simetrične operacionalnom određivanju predmeta istraživanja, što znači da treba da budu razvijene na nivou opštosti na kojem je razvijeno operacionalno određenje predmeta istraživanja.

To u praksi naučnih istraživanja znači da se generalna hipoteza odnosi na osnovne pojmove istraživanja koji su u teorijskom delu istraživanja objašnjeni, i iz kojih se daljom operacionalizacijom izvode posebni, a iz posebnih pojedinačni pojmovi istraživanja. Svi ovi pojmovi moraju da budu objašnjeni u operacionalnom određenju predmeta istraživanja. Posebne hipoteze se odnose na posebne pojmove ili strukturalne činioce predmeta istraživanja koji su identifikovani u operacionalnom određenju predmeta istraživanja. A pojedinačne hipoteze se odnose na pojedinačne pojmove ili potčinioce pojedinih strukturalnih činilaca predmeta istraživanja koji su navedeni u operacionalnom određenju predmeta istraživanja.

Treće pravilo jeste da hipoteze moraju biti odgovarajuće, saglasne sa ciljevima istraživanja, i to, kako sa naučnim, tako i sa društvenim ciljevima. Saglasnost hipoteze sa naučnim ciljevima istraživanja ostvaruje se tako što su one usmerene na sticanje naučnog saznanja onog nivoa koji je predviđen ciljevima istraživanja. Slično tome, saglasnost sa društvenim ciljevima istraživanja hipoteze ostvaruju dovoljnim i odgovarajućim bavljenjem činiocima predmeta istraživanja, bitnim za omogućavanje korišćenja rezultata istraživanja u određene društvene svrhe.

Četvrto pravilo je da je hipoteza teorijski ili empirijski proverljiva. Ako je praksa vrhovni verifikator saznanja, hipoteze moraju, u konačnom, biti i empirijski proverljive.[10] Ako polazimo od činjenice da je teorija naučno verifikovano i od prakse provereno saznanje, kao i da je teorija deo ljudske prakse i njene stvarnosti, onda se izvodi zaključak da se hipoteze postavljaju i proveravaju i kada je u pitanju teorijsko istraživanje.

Prema savremenim metodološkim shvatanjima osnovne odlike hipoteza su:

a) da je iskaz hipoteze smislen, da sadrži odgovarajući stav o predmetu – delu predmeta na koji se odnosi;
b) da je iskaz hipoteze logički i teorijsko-empirijski osnovan;
c) da je iskaz hipoteze predmetno-konkretan i u tom smislu strogo određen;

[10] Neki autori (npr. Poper, 1973) naročito insistiraju na odbacivosti kao jednom od osnovnih svojstava hipoteze: ona mora biti tako formulisana da jasno tvrdi: 1) šta jeste pojava ili svojstvo koje ona opisuje, tj. šta je njena oblast važenja i 2) šta nije to što ona tvrdi, tj. koji empirijski konstatovani podaci, uvidi ili logički zaključci znače da ona nije istinita. Ovo drugo svojstvo odgovara na pitanje: šta se smatra dokazom da je hipoteza pogrešna? Najpoznatiji primer za to jeste sud „Svi labudovi su beli". Pošto niko nikada nije video sve labudove koji su ikada postojali na svetu, taj sud je u izvesnom smislu hipoteza, ali se on dugo uzimao kao primer dokazane hipoteze: budući da je kategorički postavljena i da niko u Evropi, Aziji i Severnoj Americi nije video labuda neke druge boje. Kasnije su, međutim, u Australiji uočeni labudovi crne boje, što je, naravno, razlog da se pomenuta hipoteza odbaci. Primer se navodi kao školski jer se na njemu jasno vidi šta je oblast važenja, a šta se smatra razlogom odbacivanja hipoteze.

d) da je iskaz hipoteze precizan i jasan po svim svojstvima značenja korišćenih u hipotezi;
e) da je iskaz uhipotezi, kao i stav, dovoljno sadržajan i obuhvatan.[11]

Iz napred navedenih odlika hipoteza, može se zaključiti:

1) Ako je metodološki zahtev da iskaz hipoteze bude smislen i da sadrži odgovarajući stav o predmetu ili delu predmeta istraživanja na koji se odnosi, to znači da iskaz hipoteze ne može da bude neka prazna priča u kojoj se provlači ili iznosi više stavova o predmetu istraživanja ili njegovom delu. Ako se iznosi više stavova u iskazu hipoteze, to izaziva konfuziju u daljem istraživanju, a hipotezu čini nejasnom, višesmislenom, pa samim tim i teško dokazivom, jer se neće znati koji stav hipoteze treba da se dokazuje ili opovrgava.
2) Ako se pojavljuje potreba da je iskaz o stavu logički i teorijsko-empirijski zasnovan, to znači da logika nameće nužnost da se iskaz mora odnositi na jedan deo operacionalnog određenja predmeta istraživanja koji ima svoje uporište u naučnim saznanjima do kojih se došlo u teorijskom i operacionalnom određenju predmetu istraživanja.
3) Ako se pojavljuje potreba da je iskaz predmetno-konkretan, strogo određen, ili precizan i jasan po svim svojstvima značenja, to znači da je iskaz hipoteze tako koncipiran da se može izraziti kroz jednu rečenicu. Ta rečenica mora da se odnosi na jedan segment predmeta istraživanja, da je vrlo jasna i razumljiva svakom ko je zainteresovan za proces ili ishod istraživanja.
4) Ako se pojavljuje potreba da je iskaz, kao i stav hipoteze dovoljno sadržajan i obuhvatan, to znači da se jedan iskaz mora odnositi na jedan deo predmeta istraživanja. Iskaz koji se odnosi na generalnu hipotezu mora da bude tako koncipiran da se odnosi na ceo predmet istraživanja. Sledeći iskazi moraju da odgovaraju delovima iz operacionalnog određenja koji imaju poseban i pojedinačni karakter.

Pošto hipoteze imaju uticaja na dostizanje određenog nivoa naučnog saznanja, razlozi za njihovo postavljanje u nacrtu naučne zamisli su najmanje dvostuki:

Prvo, uz pomoć hipoteza potrebno je što više svakodnevnog iskustvenog saznanja pretvoriti u naučno.

Drugo, uloga hipoteza treba da se ogleda, kako u sticanju novog naučnog saznanja, tako i u proširivanju već postojećeg naučnog saznanja, ali i u proveri postojećeg naučnog saznanja o pojavama ili procesima koji se istražuju. Zato se za hipoteze može reći da predstavljaju pokazatelj pravca istraživanja. Bez hipoteza svako istraživanje bi bilo uzaludno ili bi imalo kao rezultat slučajna saznanja.

[11] Videti šire: Milosavljević, S. (1980): *Istraživanje političkih pojava*, Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka, Beograd, 98.

Izvori hipoteza mogu biti različiti, ali se svi oni mogu razvrstati u dve kategorije:

- opšti izvori hipoteza,
- posebni izvori hipoteza.

„Opšte izvore hipoteze nalazimo u ljudskom životu, njegovoj delatnosti, težnji ka novim pitanjima i saznanjima, u nedostacima već stečenih saznanja, bilo da se radi o neobjašnjenim pojavama, nepoznatim ili protivurečnim činjenicama. Posebne izvore hipoteza čine metode naučnih saznanja (analiza–sinteza, indukcija–dedukcija), zatim analogija, komparativna analiza... Hipoteze su često plod intuicije, invencije ili lične kreacije istraživača".[12]

U postavljanju hipoteza utvrđena su pravila koja se moraju poštovati, a njihov akcenat je na logičko-metodološkoj i epistimološkoj dimenziji.

2.1. Vrste hipoteza

U literaturi se mogu naći mnogobrojne klasifikacije ili vrste hipoteza. Za klasifikovanje hipoteza koriste su razni kriterijumi.

Prema kriterijumu broja promenljivih čiji se odnosi u hipotezama pretpostavljaju, možemo govoriti o: a) prostim hipotezama – one koje pretpostavljaju odnos dve promenljive; b) složenim hipotezama – koje pretpostavljaju odnose između više promenljivih.

Prema kriterijumu klasifikacije *vrsta naučnog sadržaja* koje one nude, što je u direktnoj vezi sa ciljevima istraživanja, razlikujemo: a) hipoteze o prostoj povezanosti nekih pojava / svojstava kod kojih se ne može dokazati uzročno-posledična veza, i b) hipoteze o uzročno-posledičnim vezama među pojavama.

Treći kriterijum klasifikacije može biti *statistički* i tu razlikujemo: a) nultu hipotezu i b) istraživačke hipoteze, koje, u stvari, želimo da dokažemo.

Četvrti kriterijum klasifikovanja hipoteza odnosi se na *način verifikacije* hipoteze i po ovom merilu razlikujemo: a) teorijske hipoteze – to su one hipoteze kod kojih se valjanost pretpostavke ispituje teorijskom i logičkom analizom i b) iskustvene hipoteze – one kod kojih se pretpostavljena svojstva pojave ili pretpostavljeni odnosi među njenim činiocima testiraju sprovođenjem iskustvenih istraživanja.

Peti, najzastupljeniji kriterijum klasifikovanja hipoteza jeste *stepen opštosti* onoga što hipoteza tvrdi, tj. koliki deo predmeta istraživanja zahvata svojom tvrdnjom. U skladu sa ovim kriterijumima možemo postaviti hipoteze na najmanje tri nivoa opštosti:

- generalnu ili opštu hipotezu,
- posebne hipoteze,
- pojedinačne hipoteze.

[12] Mihailović, D. (2012): *Metodologija naučnih istraživanja*, FON, Beograd, 98.

Generalna ili opšta hipoteza svojom sadržinom se neposredno odnosi na preliminarno ili teorijsko određenje predmeta istraživanja. Ona „pokriva" ceo predmet istraživanja i iskazuje se kao stav o teorijskom određenju predmeta istraživanja. Zato se ona tretira kao najopštija hipoteza jednog istraživanja, odnosno najopštija hipoteza u nacrtu naučne zamisli projekta istraživanja. Svoju opštost ona iskazuje i kroz saglasnost sa naučnim i društvenim ciljevima istraživanja.

Pošto je po svojoj sadržini najopštija hipoteza koja se odnosi na ceo predmet istraživanja, ona mora biti tako postavljena da, s jedne strane, odražava opšti stav na kome mogu da se nadograđuju ili izvode posebne hipoteze, a s druge, mora biti izuzetno precizna, jasna i konkretna, tako da se ne shvati kao deo posebnih ili pojedinačnih činilaca koji su izvedeni iz operacionalnog određenja predmeta istraživanja.

Uzmemo li za primer da je istraživačka tema „Odnosi s javnošću u izgradnji imidža organizacije", u teorijskom određenju predmeta istraživanja definisana su dva kategorijalna pojma istraživanja, a to su: (1) odnosi s javnošću i (2) imidž organizacije.

U ovom slučaju generalna hipoteza bi mogla da glasi:

Š**to se** pridaje veći značaj odnosima s javnošću u organizaciji, **to se** može očekivati i bolji imidž organizacije u javnosti, i suprotno, ili:

Ako su odnosi s javnošću jasno pozicionirani kao deo upravljačkog tima organizacije, **onda** oni imaju glavnu ulogu ili uticaj na izgradnju poželjnog imidža organizacije u javnosti, i suprotno, ili:

Ukoliko su odnosi s javnošću više pozicionirani kao deo upravljačkog tima organizacije, **utoliko su** u većoj mogućnosti da utiču na izgradnju poželjnog imidža organizacije u javnosti, i suprotno.

Iz navedenih primera se može videti da kod postavljanja hipoteza uvek mora da postoji **tvrdnja** („ako ..., onda", „što se" ..., „to se", „ukoliko" ..., „utoliko", „je", „jeste", „nije", „utiče", „ne utiče", „zavisi", „ne zavisi", „doprinosi", „ne doprinosi", „povećava", „smanjuje", itd., i **varijable** (nezavisna, zavisna i intervenišuća). *Nezavisna* je ona kojom istraživač manipuliše (sistematski je varira) ili je meri da bi odredio njen uticaj na zavisnu varijablu. *Zavisna* je ona koju istraživač neposredno ili posredno istražuje da bi odredio prirodu njenog odnosa sa nezavisnom varijablom. *Intervenišuća* je ona kojom se interveniše (utiče) na zavisnu, nezavisnu ili na obe varijable.

U koncipiranju hipoteza istraživanja, kada se kao jedna pretpostavka koristi **„**što **se",** kao ravnoteža mora da bude **„to se"**, ili ako se kao pretpostavka koristi „**ako su",** ravnoteža mora da bude **„onda su"**, ili kod **„ukoliko su",** kao ravnoteža mora da bude **„utoliko su",** i tako dalje. Ovim se iskazuje logičnost koja mora da bude zastupljena kod postavljanja hipoteza. Bez logičnosti svaka hipoteza je besmislena.

U nacrtu naučne zamisli potrebno je postaviti jednu generalnu ili opštu hipotezu. „Ako jedan generalni projekat, kao predmet istraživanja, ima jednu celovitu složenu pojavu, koju izučava interdisciplinarno, razumljivo je da bi jedna generalna hipoteza o njegovom ukupnom ponašanju bila moguća i poželjna. Ali, isto tako, ako je u okviru ovog generalnog projekta postavljen poseban projekat, razumljivo je da je moguće i korisno postaviti po jednu generalnu hipotezu. Polazeći od principa da se nivoi opštosti, time i „generalnosti", utvrđuju uvek u međusobnom odnosu, da nešto što je opšte u odnosu na neko posebno u jednom slučaju, može u drugom slučaju biti nešto posebno u odnosu na nešto drugo opštije, smatramo da se može govoriti o sistemu generalnih hipoteza".[13]

Kod onih istraživanja koja nisu koncipirana kao složena ne može da bude više generalnih i opštih hipoteza. U takvim istraživanjima može da bude samo jedna generalna hipoteza.

Posebne hipoteze idu u pravcu dalje razrade generalne hipoteze. Posebne hipoteze se odnose na posebne činioce ili pojmove koji su navedeni u operacionalnom određenju predmeta istraživanja. Koliko će biti postavljeno posebnih hipoteza, zavisi od broja posebnih delova koji su navedeni u operacionalnom određenju predmeta istraživanja. „Dakle, potrebno je postaviti onoliko posebnih hipoteza koliko ima navedenih posebnih delova u operacionalnom određenju predmeta istraživanja".[14]

Posebne hipoteze se pojavljuju u poziciji konkretizovanja generalne hipoteze, kroz iskazivanje posebnog stava o jednom posebnom delu operacionalnog određenja predmeta istraživanja. Posebne hipoteze koje se odnose na delove operacionalnog određenja predmeta istraživanja treba da pomognu u ostvarenju istog naučnog cilja kao i generalna hipoteza. Posebne hipoteze su osnov za izvođenje pojedinačnih hipoteza.

Ako se vratimo na predmet istraživanja iz gornjeg primera videće se da smo u teorijskom određenju predmeta istraživanja izdvojili dva glavna kategorijalna pojma, a to su:

1. Odnosi s javnošću
2. Imidž organizacije

U operacionom određenju predmeta istraživanja ove pojmove razložili smo na posebne činioce, odnosno, u ovom slučaju odnose s javnošću razložili smo na:

1.1. Interne odnose s javnošću
1.2. Eksterne odnose s javnošću itd.

Drugi pojam imidž organizacije razložili smo na:

2.1. Unutrašnje manifestacije imidža
2.2. Spoljne manifestacije imidža itd.

[13] Milosavljević, S., Radosavljević, I., 448-449.

[14] Bazić, M., 99.

U ovom slučaju kombinovaćemo posebne činioce 1.2. i 2.2. Na osnovu naziva posebnih činilaca predmeta istraživanja, posebna hipoteze bi mogla da glasi:

Ukoliko se pridaje veći značaj eksternim odnosima s javnošću, **utoliko se** može očekivati da spoljne manifestacije imidža u javnosti budu bolje, i suprotno.

Dalje mogu da se prave hipoteze i od sledećih kombinacija 1.1. i 2.1, 1.2. i 2.1. 1.2. i 2.2.

Iz posebnih hipoteza daljim preciziranjem izvode se **pojedinačne hipoteze.** One predstavljaju dalju razradu i konkretizaciju posebnih hipoteza. Svaka od pojedinačnih hipoteza nužno obrađuje po jedan činilac iz navedenih pojedinačnih delova u operacionalnom određenju predmeta istraživanja. Zato se kaže da ove vrste hipoteza iskazuju stav o elementarnim činiocima operacionalnog određenja predmeta istraživanja. „Za svaki elementarni činilac predmeta istraživanja neophodno je postaviti jednu pojedinačnu hipotezu. To znači da pojedinačnih hipoteza mora da bude najmanje toliko koliko i elementarnih činilaca operacionalnog određenja predmeta istraživanja".[15]

U svakom nacrtu naučne zamisli potrebno je postaviti takav sistem hipoteza koji mora da bude adekvatan predmetu istraživanja. To znači da za svaki nivo operacionalnog određenja predmeta istraživanja treba postaviti najmanje po jednu hipotezu odgovarajućeg nivoa opštosti.

Posebni činioci koji su navedeni u operacionalizaciji predmeta istraživanja razloženi su na **pojedinačne** činioce**.** Na primer, interni odnosi s javnšću razloženi su na:

1.1.1. Komunikaciju putem telefona
1.1.2. Komunikaciju putem poslovnih sastanaka
1.1.3. Komunikaciju putem poslovnih razgovora itd.

2.2. Unutrašnje manifestacije imidža razložene su na:
2.2.1.Visoku motivisanost zaposlenih
2.2.2.Visoku identifikaciju zaposlenih sa organizacijom
2.2.3.Visok novo saradnje među zaposlenima itd.

U ovom slučaju kombinovaćemo 1.1.1. i 2.2.1. Na osnovu toga pojedinačna hipoteza bi mogla da glasi:

Ukoliko se komunikacija putem telefona u organizaciji odvija na višem kulturnom nivou, **utoliko se** uočljivije ispoljava visoka motivisanost zaposlenih u organizaciji, i suprotno.

Dalje, ovde mogu da se prave hipoteze i od sledećih kombinacija: 1.1.1. i 2.2.2., 1.2.1. i 2.2.3, 1.1.2. i 2.2.1, 1.1.2. i 2.2.2, 1.1.2. i 2.2.3, itd.

Kako kod generalne i posebnih hipoteza, tako i kod pojedinačnih hipoteza, kada se koristi tvrdnja **„**što **se"** – kao ravnoteža mora da bude **„to se"**, ili **„ako**

[15] Ibid, str. 101.

su“ – kao ravnoteža mora da bude **„onda su“**, ili **„ukoliko su“** – kao ravnoteža mora da bude **„utoliko su“,** i tako dalje.

2.2. Varijable istraživanja

Varijable ili promenljive su nužni, sastavni činioci svake hipoteze. „Varijable se izvode ili preuzimaju iz operacionalnog određenja predmeta istraživanja“.[16] Osnovno je svojstvo svake varijable da joj se značenje može menjati. Dakle, varijabla je svaka karakteristika bilo koje pojave kod koje posmatramo kvalitativne ili kvantitativne razlike koje se u njoj javljaju.

U svakom istraživanju postoje dve vrste varijabli:

- nezavisna,
- zavisna varijabla.

Nezavisne varijable su osnov tumačenja, objašnjavanja ili opisivanja zavisnih varijabli. „Nezavisne varijable su one varijable koje vrše neki uticaj, one predstavljaju uzroke neke pojave, a zavisne varijable su su one na koje se vrši uticaj, odnosno koje predstavljaju posledice takvih uticaja. Zato od nezavisne varijable zavisi ono što definišemo u zavisnoj varijabli. Nezavisne varijable imaju konstantan i stalan uticaj, a zavisne varijable se menjaju zavisno od samog tog uticaja. Svaka nezavisna varijabla sadrži indikatore koji indukuju neki proces. Dakle, indikator se sadrži u varijabli i vrši uticaj na neki proces, pojavu, ili slično.“[17]

Varijabla se javlja kao posledica određenih uzroka i kao uzrok određenih posledica. Zato istraživač ne može proizvoljno da postavlja varijable, već mora da ih izvodi iz operacionalnog određenja predmeta istraživanja, čime započinje i izvođenje hipoteza.

Na primer, ako se problem istraživanja određuje kao „Uticaj informisanosti građana na njihovo političko opredeljenje“, informisanost građana je nezavisna varijabla, a političko opredeljenje je zavisna varijabla.

Po sadržaju možemo razlikovati: kvalitativne i kvantitativne varijable. *Kvalitativnim varijablama* se iskazuju promenljiva svojstva, oblici, odnosi itd. pojave ili činilaca pojave koja se istražuje. *Kvantitativne varijable* se odnose na dimenzije, količine, učestalost i druge kvantitativne odredbe ili obeležja pojave ili činioce pojave koja se istražuje. Kvantitativna varijabla ne mora da bude iskazana samo numerički u obliku broja 5, 7, 10 itd., već može da se iskaže opisno ili verbalno kvantitativnim pojmovima ili terminima kao što su: veliko–malo, rast–opadanje, jače–slabije, mnogo–malo, više–manje, pre–posle, i tome slično.

---

[16] Ibidem

[17] Šuković, F. (1988): *Metodologija istraživanja socio-psiholoških problema uOUR-u*, Kultura, Beograd, 85.

S obzirom na značaj varijabli može se zaključiti da se njene dominantne funkcije ogledaju u 1) učešću u strukturi hipoteze i njenog stava, i 2) neposrednom povezivanju sa indikatorima istraživanja.

Mogućnost da varijable imaju kvantitativna svojstva omogućava im da imaju značajnu funkciju u merenju određenih pojava koje se istražuju.

2.3. Indikatori istraživanja

Operacionalizacija predmeta istraživanja podrazumeva da se za svaku hipotezu određuju indikatori, tj. vrsta podataka do kojih se istraživanjem može doći, a koji su takvog kvaliteta da mogu da potvrde ili opovrgnu hipotezu.[18]

Postoji mnogo elemenata koji utiču na to da li će jedno istraživanje biti uspešno ili ne. Jedan od bitnih elemenata podrazumeva jasno i precizno definisan stav hipoteze. Indikatori treba da odražavaju osnovnu suštinu na koju se stav hipoteze odnosi. Ta suština može da se iskazuje u različitim oblicima i svojstvima. S obzirom na to da se indikatorima iskazuju neke osobine, svojstva, stanja, procesi itd., to znači da se pojam „indikator" može izjednačiti sa pojmom „pokazatelj".

„Zato se za indikatore ili pokazatelje najčešće kaže da predstavljaju spoljašnje ispoljavanje unutrašnjeg stanja određene pojave ili procesa koje možemo opaziti u stvarnosti".[19] Spoljna činjenica je vidljiva, dok je unutrašnja činjenica nevidljiva (ne može se precizirati), ali je teorijski relevantna. „Indikator je, dakle, vidljiv član jednog para, on je znak ili simbol varijable."[20]

Zamislimo da smo postavili pitanje zaposlenima: „Šta više volite da nosite van radnog vremena, majice sa simbolom organizacije u kojoj radite, ili majice bez simbola organizacije?". Pretpostavimo da bi se za majicu sa simbolima organizacije opredelilo 35%, a 65% bez simbola organizacije. Dakle, nošenje majice sa simbolom organizacije je spoljna manifestacija koja odražava identifikaciju zaposlenog sa organizacijom kao unutrašnjom činjenicom. U ovom slučaju spoljna manifestacija je majica koja se vidi, a unutrašnja manifestacija (ili stanje) je identifikacija zaposlenog sa organizacijom koja se ne vidi.

Procesi i pojave se u društvenoj stvarnosti ispoljavaju na razne načine. Ipak, svako ispoljavanje ne mora da ima značenje indikatora. Jedno ispoljavanje postaje indikator tek kada o njemu postoji određena svest. Mi danas imamo toliko procesa ili pojava koje se svakodnevno ispoljavaju oko nas a koje ne primećujemo, ili im ne pridajemo značaj. To je zbog toga što te pojave ili procese ne doživljavamo kao bitne. Oni postaju bitni i uočljivi onog trenutka kada postoji svest o njihovoj prisutnosti ili značenju. Zato neka ispoljavanja mogu da postanu indikatori tek kada postoji svest da odražavaju izraz bitnih odredbi pojave ili procesa i ako

[18] Danilović, N., Blagojević, S., Gostović, D., 65-66.

[19] Bazić, M., 105.

[20] Županov, J. (1989): *Metodologija društvenih nauka*, Savremena administracija, Beograd, 263.

se mogu neposredno staviti u funkcionalan odnos sa hipotezom, predmetom i naučnim ciljevima istraživanja. Indikatori se mogu odnositi na prošle, sadašnje ili neke buduće pojave ili procese.

U projektu istraživanja indikatori su manifestacije neke pojave, neposredne ili posredne, koje se mogu čulno evidentirati i prepoznati i preko kojih se može steći istinito i proverljivo saznanje o toj pojavi.

Postoje različite klasifikacije indikatora. Jedna od najčešće citiranih klasifikacija kaže da sve indikatore možemo podeliti na:

1) *ekspresivne* – indikatore stavova i *predikativne* – indikatore realnih dimenzija – svojstava;

2) *kvantitativne* – indikatore veličina, količina, učestalosti, gustine, i *kvalitativne* – indikatore kakvoće, svojstava, osobina, itd.;

3) *objektivne* – indikatore koji su realne objektivne činjenice koje se mogu empirijski, iskustveno opaziti, i *subjektivne* – indikatore koji su proizvod, manifestacija subjektivnog suda, doživljavanja, osećanja, oseta, itd.“[21].

Dakle, indikatori mogu biti raznovrsni i mnogobrojni. Oni mogu da budu činjenice materijalne prirode, razne društvene tvorevine, određena ponašanja ljudi, i drugo.

Za sve indikatore važi jedan isti imperativ: da budu valjani. Bez valjanosti njihova funkcija se dovodi u pitanje. Zato se odlike valjanih indikatora ispoljavaju kroz: *objektivnost, pouzdanost, jednoznačnost, preciznost i reprezentativnost.*

Izbor indikatora uslovljen je prvenstveno potrebnim istinitim i adekvatnim podacima koji:

- potvrđuju ili opovrgavaju hipotezu;
- odražavaju svojstva predmeta i ciljeva istraživanja;
- imaju uporišta u prethodnim naučnim saznanjima o predmetu istraživanja.

To znači da indikatori u projektu naučnog istraživanja nisu bilo koja ispoljavanja, već samo ona koja se odnose na strukturu hipoteze, a prvenstveno na njen stav. Razlog je što ispoljavanje jedne pojave u različitim situacijama, projektima istraživanja, u različitim vremenima i prostorima može imati različita značenja – pogotovo za različite društvene subjekte. Da bi indikatori zaista bili pokazatelji, oni moraju biti jasno definisani, a mora se opisati i relacija na koju se određeni pojmovi odnose – tj. relacija kojom se pokazuju.

Primer: Uzmimo jednu proizvoljno formulisanu posebnu hipotezu: *Nerazvijena funkcija planiranja, nedostatak vizija, nepostojanje valjane politike i strategije razvoja srpskog fudbala doprinose lošim rezultatima fudbalske reperezentacje u prethodnih deset godina.*[22]

[21] Milosavljević, S., Radosavljević, I., 456. i 457.

[22] Danilović, N., Blagojević, S., Gostović, D., 66.

Indikatori za testiranje ovako formulisane hipoteze su:

1) Podaci do kojih se došlo o postojanju/nepostojanju vizije, politike, strategije kao polaznih dokumenata za razvoj fudbala, postojanje/nepostojanje planskih dokumenata, sadržaji ovih dokumenata, kompletnost, sveobuhvatnost, realnost planiranja u odnosu na postojeće okolnosti, planirana/utrošena sredstva za razvoj fudbala, konkretni rezultati postignuti na sportskim takmičenjima.
2) Podaci koje su ispitanici u intervjuu dali odgovarajući na pitanje: u kojoj meri se slažete sa stavom da je *za loše rezultate koje je u prethodnom desetogodišnjem periodu prikazala fudbalska reprezentacija Srbije odgovorna nerazvijena planska funkcija?*.
3) Indikatori za ovu posebnu hipotezu mogu biti i brojni drugi stavovi u vezi sa ovim problemom.

3. Način istraživanja

Način istraživanja, tj. metode pribavljanja podataka i njihova obrada u istraživanju u skladu sa opštim pravilima metodologije nauka je značajan deo nacrta naučne zamisli projekta istraživanja.

Način istraživanja „može se shvatiti kao sistem misaonih i tehničkih postupaka kojima se realizuje istraživanje. Taj sistem je određen problemom, predmetom, ciljevima i hipotezama istraživanja. Priroda predmeta istraživanja, naučni ciljevi i hipoteze zahtevaju određene metode i tehnike istraživanja“.[23]

Može se reći da smo teorijskim određenjem predmeta istraživanja, kojim je izražen naš pogled, već preuzeli odgovarajuće obaveze u pogledu izbora i korišćenja metoda istraživanja. Ovim delom nacrta naučne zamisli samo bliže preciziramo i taksativno navodimo koje ćemo metode, tehnike i instrumente koristiti u prikupljanju, obradi i interpretaciji podataka i saznajnih činjenica.

Način istraživanja, kao poseban deo nacrta naučne zamisli, po osnovnom sadržaju smatra se delom naučnog dokumenta. Način istraživanja sadrži osnovne odluke o tome:

- kako ćemo istraživati predmet istraživanja koji je razrađen u teorijskom i operacionalnom određenju;
- kako ćemo istraživanjem ostvariti postavljene naučne i društvene ciljeve istraživanja;
- kako ćemo proveriti postavljene hipoteze po nivou opštosti.

Osim naučnog, ovaj deo nacrta naučne zamisli ima i karakteristike operativnog dokumenta jer normira mnoštvo postupaka u izboru i definisanju kriterijuma i njihove primene, u ostvarivanju funkcionalnih odnosa između metoda, tehnika i instrumenata istraživanja, i tako dalje.

[23] Bazić, M., 111.

Način istraživanja direktno zavisi od svojstava i strukture predmeta istraživanja, ciljeva istraživanja, postavljenih hipoteza istraživanja, naučnoistraživačke prakse istraživača i razvijenosti metodoloških saznanja.

U ovom delu nacrta naučne zamisli konkretno se navode metode, tehnike i instrumenti koji će biti korišćeni u istraživanju.

U literaturi postoji veliki broj klasifikacija naučnih metoda. U ovom radu ćemo se držati ranije navedene klasifikacije naučnih metoda prema kojima ih svrstavamo u osnovne metode saznanja, opštenaučne metode i metode prikupljanja podataka.

3.1. Osnovne metode saznanja (mišljenja) i istraživanja

Osnovne metode saznanja i istraživanja nalaze se u osnovi svih drugih naučnih metoda i koriste se u istraživanju. U svakom naučnom istraživanju koriste se gotovo sve analitičke i sintetičke osnovne metode saznanja i mišljenja: (1) analiza; (2) apstrakcija; (3) specijalizacija – klasifikacija i dihotomija; (4) dedukcija; (5) sinteza; (6) konkretizacija; (7) generalizacija, i (8) indukcija.

Ovoj grupi metoda opravdano je u istraživanjima dodati još i metode analogije i komparacije, kao i metode dokazivanja i opovrgavanja. Zajednička svojstva i činioci navedenih osnovnih, a možemo ih slobodno nazvati i analitičko-sintetičkih metoda naučnog saznanja, mišljenja i istraživanja su sledeći.[24]

a) Pojave i procesi u prirodi i društvu predstavljaju složen predmet koji se ovim metodama istražuje, odnosno, predstavljaju složenu celinu odnosa između delova i celina, opšteg i posebnog.
b) Ove metode su u osnovi svih drugih metoda naučnog saznanja pomoću kojih možemo istraživati sve pojave i procese u prirodi i društvu i zbog toga su one osnovne i najopštije.
c) Sve ove metode nalaze se u odnosu međuzavisnosti i povezanosti.
d) Upotrebom ovih metoda stiče se naučno saznanje o činjenicama stvarnosti, njihovim odlikama, kao i o pojmovima, stavovima, sudovima i zaključcima.
e) Svaka od ovih metoda ima svoje norme, regulisane procedure koje omogućavaju njihovu primenu u istraživanju.
f) Priroda i svojstva predmeta istraživanja zahtevaju specifičnu primenu ovih metoda, a one pokazuju visok stepen adaptibilnosti, odnosno upotrebljivosti.
g) Sve ove metode nemaju isti status u procesu istraživanja i sve se nužno upotrebljavaju u jednom istraživanju.
h) One imaju veliki gnoseološki značaj, ali sve one ne omogućavaju isti stepen istinitosti saznanja. Neke od njih (induktivna metoda) pretežno omogućavaju sticanje verovatnog saznanja, a neke (deduktivna metoda) sticanje pretežno izvesnog ili nužnog saznanja.

[24] Videti šire: Danilović, N., Blagojević, S., Gostović, D., 67-69.

U nacrtu naučne zamisli navode se samo one metode iz korpusa osnovnih metoda saznanja koje se nameravaju primeniti u istraživanju i opisuju se način njihove primene u konkretnom predmetu istraživanja.

3.2. Opštenaučne metode

Opštenaučne metode su one metode koje imaju ili mogu imati primenu u svim naukama i naučnim disciplinama. Prema većini savremenih metodologa, **u opštenaučne metode ubrajaju se**:[25]

1) Hipotetičko-deduktivna metoda
2) Statistička metoda
3) Opštenaučna metoda modelovanja
4) Aksiomatska metoda
5) Istorijska metoda
6) Komparativna metoda

Opštenaučnim metodama se smatraju one metode koje se, kao celine, koriste ili se mogu koristiti za sticanje naučnog saznanja u svim naukama i svim naučnim disciplinama. Konceptualno i metodološki razlikuju se od svih ostalih metoda saznanja. Osnovu opštenaučnih metoda čine tzv. osnovne metode saznanja (npr. osnovu statističke metode čine indukcija i generalizacija, a osnovu metode modelovanja čine analogija, analiza, apstrakcija, sinteza i generalizacija). U svakom naučnom istraživanju jedna od opštenaučnih metoda mora biti dominantna, primarna, dominirajuća, dok druga može da bude istovremena (paralelna), a ostale se podrazumevaju kao delotvorne u skladu sa vrstom istraživanja i svojstvima predmeta istraživanja.

Zbog ograničenog obima ovog rada nismo u prilici da opisujemo mogućnosti svake od navedenih metoda, ali je neophodno da naglasimo da se u nacrtu naučne zamisli precizno navode dominantna, primarna, dominirajuća, paralelna, a ostale opštenaučne metode koje se primenjuju u konkretnom istraživanju i opisuje detaljnija primena njihovih tehnika, instrumenata i metodskih postupaka.

3.3. Metode prikupljanja podataka

Metode prikupljanja podataka se neopravdano, u očima mnogih autora, posmatraju kao tzv. tehnike istraživanja. Svakako, mi se ne slažemo sa ovakvim konstatacijama iz razloga što je prikupljanje podataka jedna od osnovnih karakteristika svakog naučnog, ali i svih drugih istraživanja.[26]

Prikupljanje podataka u svim situacijama podrazumeva i primenu osnovnih metoda saznanja: analize, sinteze, indukcije, klasifikacije, specijalizacije i

[25] Ibid., 79-98.

[26] Ibid., 99.

generalizacije, apstrakcije, dedukcije i konkretizacije, ali i primenu opštenaučnih metoda: modelovanja, hipotetičko-deduktivne, statističke, aksiomatske, istorijske i komparativne metode, i to samostalno ili u punoj međusobnoj povezanosti.[27]

Dakle, da bi prikupili podatke, odnosno primenili metode za prikupljanje podataka, moramo biti dobri poznavaoci, kako predmeta istraživanja, tako i osnovnih i opštenaučnih metoda istraživanja. Ali, pre nego što podrobnije krenemo da razrađujemo metode prikupljanja podataka, potrebno je da određenu pažnju posvetimo i samom pojmu podatak. Najjednostavnije rečeno, a u najširem smislu shvaćeno, podatak predstavlja obaveštenje o stvarnosti. Uže posmatrano, podatak predstavlja pojedinačna opažanja i saznanja o realnim **činjenicama**.

U literaturi, a i bogatoj istraživačkoj praksi, bilo je i primera poistovećivanja pojmova podatak i obaveštenje. Iako sadrže brojne sličnosti, ova dva pojma predstavljaju različite realitete. Podatak je konstatovanje postojanja/nepostojanja određenog indikatora, dok obaveštenje govori o kvantitativno-kvalitativnim svojstvima indikatora. Primera radi, podatak *profesionalni sportista* konstatuje postojanje brojnih indikatora o kojima mogu da postoje brojna obaveštenja. U ovom samo jednom podatku sadrže se obaveštenja: da je to lice kome je bavljenje sportom profesija, da zarađuje baveći se sportom, da obavlja svakodnevne treninge, učestvuje u takmičenjima kao član određenog sportskog kluba, i drugo.[28]

U nacrtu naučne zamisli tačno se navode metode prikupljanja podataka koje će se stvarno primeniti u evidentiranju empirijskih podataka i u okviru kojih se podrazumeva sređivanje, obrada podataka, kao i zaključivanje na osnovu njih. Prema mišljenju većine savremenih metodologa, u metode za prikupljanje podataka ubrajaju se:

1) Metoda ispitivanja, sa dve njene tehnike: anketa i intervju
2) Metoda posmatranja (sa i bez učestvovanja)
3) Metoda eksperimenta
4) Operativne metode za sakupljanje podataka:
   a) Metoda studije slučaja
   b) Metoda analize sadržaja dokumenata
   c) Test metoda
   d) Biografska metoda
5) Metoda merenja

Obim ovoga rada nam ne dozvoljava da detaljnije govorimo o mogućnostima svake pojedinačne metode za prikupljanje podataka u naučnim istraživanjima, ali se podrazumeva da izbor metoda za prikupljanje podataka, u nacrtu naučne zamisli, mora da bude tačno naveden i naglašen, tako da se unapred zna koja metoda će u kojim delovima istraživanja biti primenjena. Takođe, izbor teh-

[27] Ibidem

[28] Ibidem

nika i instrumenata istraživanja i uputstva za njihovu upotrebu sastavni su deo načina istraživanja.[29]

„Planom obrade podataka se često dobija oblik posebnog uputstva – dokumenta u prilogu nacrta naučne zamisli, koji nije uvek oformljen kao jedinstvena celina. Razlozi za to su, najčešće, nedovoljna pripremljenost istraživanja i istraživača, koji nemaju dovoljno pouzdan osnov za prognoziranje karaktera i broja podataka, pa probleme sređivanja, obrade i analize podataka rešavaju tek kad podaci pristignu.“[30]

U projektu istraživanja obavezno se radi Plan obrade podataka koji sadrži plan kontrole, sređivanja, iskazivanja, šifrovanja i analize podataka.

4. Naučna i društvena opravdanost istraživanja

Na kraju nacrta naučne zamisli projekta istraživanja govori se o njegovoj naučnoj i društvenoj opravdanosti. To znači da se u ovom delu istraživanja iznose predviđanja koja treba da doprinesu nauci i razvoju društva. S obzirom na to da je reč o predviđanjima često se u nauci postavljaju pitanja poput ovog: „Da li se na početku koncipiranja istraživačkog procesa može objektivno i realno predvideti naučni i društveni doprinos?“ Dodatno pitanje koje se takođe postavlja je: može li se precizno, jasno i konkretno iskazati taj doprinos?

U praksi se često susreće okolnost da se naučna i društvena opravdanost istraživanja izjednačavaju sa naučnim i društvenim značajem istraživanja ili sa naučnim i društvenim ciljevima istraživanja. Takav pristup je pogrešan jer jedno značenje imaju naučni i društveni doprinos istraživanja, drugo naučni i društveni ciljevi istraživanja, a treće naučna i društvena opravdanost istraživanja. Međutim, među njima postoji logička povezanost.

S aspekta realnog predviđanja naučnog i društvenog doprinosa istraživanja, to predviđanje može da se posmatra sa više aspekata, na primer:

a) neposredni i posredni doprinos;
b) aktuelni i budući doprinos;
c) kratkoročni i dugoročni doprinos, itd.

To praktično znači da se rezultati istraživanja moraju posmatrati sa dva aspekta, i to doprinosa nauci i doprinosa društvu.

Naučna opravdanost istraživanja povezana je i uslovljena doprinosom koje svako istraživanje daje nauci. Ovaj doprinos može se ostvaruje u dva vida:

1) kao heuristički rezultat i
2) kao verifikatorni rezultat.

[29] Ibid., 100.

[30] Milosavljević, S., Radosavljević, I., 460.

Ako istraživanje ne doprinosi otkrivanju novog ili verifikovanju naučno nedovoljno poznatog, istraživanje nije naučno opravdano.

Naučni doprinos istraživanja može biti ostvaren u više pravaca i to u vidu:

a) spoznaje same pojave, koja se odvija unutar i u vezi sa predmetom istraživanja te pojave, pre svega, u njenom opisu, klasifikaciji, tipologizaciji, otkriću, naučnom objašnjavanju otkrivenog i prognozi dešavanja u budućnosti, i
b) unapređivanja metodologije – metode istraživanja nauka koje primenjujemo u predmetu istraživanja, bilo u njihovom logičko-saznajnom delu, tehničkom delu, odnosno u delu o naučnoj strategiji.

Naučni doprinos ne mora biti istovrsan u obe oblasti, već je ovaj doprinos uslovljen mnogim činiocima procesa istraživanja. Postoji mogućnost da u oblasti teorije ili spoznaje predmeta istraživanja doprinos bude heuristički, a da doprinosa u oblasti metologije ima manje ili uopšte nema.

Zato se za naučno opravdano istraživanje smatra ono istraživanje koje doprinosi, s jedne strane, produbljivanju ili proširivanju naučnog saznanja, a s druge strane, primenljivosti i pouzdanosti metoda, tehnika i instrumenata istraživanja.

U nacrtu naučne zamisli projekta istraživanja, u smislu naučne opravdanosti, nužno je saopštiti:

1) doprinos u saznatoj užoj naučnoj oblasti ili naučnoj disciplini iz koje je predmet istraživanja, i
2) doprinos u oblasti logike, metodologije i primenjenih metoda, tehnika i instrumenata u toku naučnog istraživanja.

Društvena opravdanost istraživanja uslovljena je doprinosom rešavanju društvenih problema u okviru predmeta istraživanja. U principu, između naučne i društvene opravdanosti postoji povezanost. Naučno opravdano istraživanje je, po pravilu, i društveno opravdano. U naučnoj zamisli projekta istraživanja potrebno je saopštiti kakav doprinos rešavanju društvenih problema pruža konkretno istraživanje.[31]

Društveni doprinos istraživanja ogleda se u „njegovoj mogućnosti da pomogne u rešavanju nekih društvenih problema, odnosa ili procesa".[32] Ako se posmatra međuzavisnost naučnog i društvenog doprinosa istraživanja, mogu se uočiti određene relacije:

1) naučno opravdano istraživanje je po pravilu i društveno opravdano;
2) naučno nedovoljno opravdano istraživanje može da bude društveno opravdano;
3) naučno neopravdano istraživanje može da bude društveno opravdano;
4) naučno neopravdano istraživanje može da bude društveno neopravdano.

[31] Videti šire: Milosavljević, S., Radosavljević, I., 460; Bazić, M., 118; Danilović, N., Blagojević, S., Gostović, D., 136.

[32] Bazić, M., 118.

U nacrtu naučne zamisli projekta istraživanja potrebno je navesti kakav doprinos rešavanju društvenih problema pruža konkretno istraživanje, odnosno treba obrazložiti šta se to istraživanjem rešava, a što bez istraživanja ne bi bilo rešeno.

Društvenu opravdanost istraživanja najčešće ocenjuje onaj ko je naručilac ili pak finansijer istraživanja. Ako naručilac nije iz naučne sfere ili ako ne razume mogućnosti istraživačkog procesa, to ocenjivanje može da bude subjektivno i pogrešno.

U sistemu poslediplomskog obrazovanja, naučnu i društvenu opravdanost izrade doktorskih disertacija, kao samostalnog i originalnog naučnog dela kandidata, procenjuju kompetentne komisije za ocenu podobnosti teme i kandidata za izradu doktorske disertacije (Komisija za ocenu doktorske disertacije), a te ocene potvrđuju naučno-nastavna veća fakulteta, matični odbori za pojedina polja nauke i senati univerziteta.

5. Zaključak

Budući da je naučnoistraživačka praksa, ne samo u Srbiji nego i u drugim zemljama, pokazala da su mnoga naučna istraživanja manjkava zbog nedostatka fundamentalnih metodološko-metodičkih znanja iz oblasti konceptualizacije naučnoistraživačkih projekata, autori ovog rada odlučili su da u prethodnom i ovom broju časopisa „Megatrend revija", iz svog bogatog teorijskog i praktičnog naučnoistraživačkog iskustva ponude jedan sintetički model zasnivanja nacrta naučne zamisli projekta naučnog istraživanja. Na to su nas ponukale manjkavosti uočene u analizi brojnih naučnoistraživačkih projekata i doktorskih disertacija, koje su posledica nedovoljnog poznavanja tehnika opažanja, zapažanja i evidentiranja problema istraživanja i nepotpunog paradigmatskog i teorijskog zasnivanja naučnih istraživanja; nesnalaženja, pre svega, mladih istraživača u identifikaciji, artikulaciji i izboru teme istraživanja, nedostatku fundamentalnih metodoloških znanja u formulaciji istraživačkog zadatka, formulisanju idejne skice projekta istraživanja i u izradi planova i instrumenata istraživanja.

Otuda smo pokušali da u dva broju časopisa „Megatrend revija", naučnoj i stručnoj javnosti ponudimo samo nužne i elementarne naučne osnove za bolje razumevanje i shvatanje procesa projektovanja naučnih istraživanja, pre svega, osnovnih elemenata strukture nacrta naučne zamisli projekta istraživanja, koja se u oblasti društveno-humanističkih nauka, ali i ostalih polja nauke, sastoji iz:

1) *formulacije problema istraživanja* kojom se obavlja prelaz od stvarnog društvenog problema do problema koji se rešava konkretnim istraživanjem ili serijom istraživanja;
2) *određenja predmeta istraživanja* kojim se neposredno utvrđuje šta će se zaista istraživati u okviru teme (naslova, naziva) istraživanja;

3) *naučnih i društvenih ciljeva istraživanja* kojima se definišu zadati nivoi koje treba ostvariti sprovođenjem istraživanja, kao i društvena svrha samog istraživanja;
4) *hipotetičkog okvira istraživanja* unutar koga se kroz sistem hipoteza (generalnu, posebne i pojedinačne), njihovih varijabli i odnosa između njih, i bitnih indikatora saopštavaju osnovne pretpostavke o predmetu istraživanja;
5) *načina istraživanja* u okviru kog se saopštavaju metodološko-teorijska polazišta, metode i tehnike (postupci i instrumenti) i bitna svojstva istraživanja, kao i načini prikupljanja podataka, njihove obrade i korišćenja;
6) *naučne i društvene opravdanosti istraživanja* kroz koje se izražava upotrebljivost (naučna i društvena) istraživanja.

Svaki od ovih elemenata ima posebnu naučnu ulogu u nacrtu naučne zamisli projekta istraživanja koju je neophodno ostvariti u procesu konceptualizacije konkretnog projekta istraživanja. Otuda u zaključku ovog rada želimo još jednom da naglasimo da u metodološkom pogledu dobro koncipiran nacrt naučne zamisli, svakom projektu istraživanja daje naučni karakter, jer bez valjanih nacrta naučne zamisli projekta istraživanja nije moguće realizovati nijedno naučno istraživanje u bilo kom polju nauke i bilo kojoj oblasti nauke.

Literatura

- Bazić, M. (2013): *Istraživanje komunikacijskih procesa*, Naučna KMD, Beograd
- Bazić, M. (2011): *Savremeni odnosi s javnošću*, Naučna KMD, Beograd
- Danilović, N., Radosavljević, I., Termiz, Dž., Gordić, M. (2015): *Statistička opštenaučna metoda u istraživanju društvenih pojava*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd
- Danilović, N., Gostović, D., Blagojević, S. (2015): *Metodologija istraživanja sporta,* Univerzitet „Union", Beograd
- Zelenika, R. (2014): *Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela*, IQ PLUS d.o.o. Rijeka.
- Lukić, R. (1989): *Metodologija društvenih nauka*, Savremena administracija, Beograd
- Милић, V. (1978): Социолошки метод, Нолит, Београд.
- Milosavljević, S., Radosavljević, I. (2013): *Osnovi metodologije političkih nauka*, Službeni glasnik, Beograd
- Milosavljević, S. (1980): *Istraživanje političkih pojava,* Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka, Beograd
- Mihailović, D. (2012): *Metodologija naučnih istraživanja*, FON, Beograd
- Termiz, Dž. (2009): *Metodologija društvenih nauka,* NIK „Grafit", Lukavac
- Termiz, Dž., Arežina, V. (2015): *Problemi istraživanja i naučnog proučavanja komunikologije*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo

Rad primljen: 20. septembar 2015. Paper received: September 20th, 2015
Odobren za štampu: 25. septembar 2015. Approved for publication: September, 25th, 2015

Professor Miljojko Bazić, PhD
Faculty of Culture and Media,
John Naisbitt University (Megatrend University), Belgrade
Professor Neđo Danilović, PhD
Faculty of Law, Public Administration and Security,
John Naisbitt University (Megatrend University), Belgrade

DRAFT SCIENTIFIC CONCEPT OF THE RESEARCH PROJECT

Summary

Every scientific research involves the systematic study of phenomena and processes that occur in nature and society. Such a systematic study is not possible without the use of objective instruments for collecting, processing and analyzing data and without the application of scientific methods for drawing conclusions, propriety and legality of the researching object properties.

That is why all systematic scientific studies require advance planning and design, and that in one scientific, operational and planning document, called the research project is devised a way of acquiring scientific knowledge, which will represent a logical, structured unit, rational and purposeful, mutually compatible and functionally related attitudes, judgments and conclusions of the research subject.

The general methodology of scientific research has defined the scientific standards, rules and procedures by which a scientific research project is created. The project of scientific research has a standard structure element of the project which consists of: a) draft scientific concept; b) research plans; iv) research instruments, including a plan of arrangement and data processing.

Since numerous difficulties encountered by young researchers in establishing draft scientific ideas in theirs Master's and Doctoral Theses in the last edition of the Megatrend journal, we have offered to scientific and professional public the first three elements of the scientific concept structure draft of the research project: formulation of the research problem, determination of research subject and the formulation of scientific and social research objectives.

In this edition of the Megatrend journal, according to the strict requirements of the general methodology of science and special methodology of science, scientific and professional community, we present the following three elements of the draft of the scientific concept of research: a hypothetical framework of the research, the method of the survey and the scientific and social justification of the research.

Key words: research hypotheses, research variables, indicators of research, a way-research methods, scientific and social justification of the research

Sanja Stošić[*]
Mihajlo Rabrenović[**]

UDK 339.13:368(497.11)
336:614.2(497.11)
368.942(497.11)
Originalni naučni rad

MIKROEKONOMSKI PRINCIPI U ZDRAVSTVENOM SEKTORU - TRAŽNJA ZA ZDRAVSTVENIM USLUGAMA U REPUBLICI SRBIJI -

Trend porasta troškova zdravstvenog sektora i tražnje za zdravstvenim uslugama prisutan je širom sveta. Zdravstveni sektor se ne ponaša u potpunosti u skladu sa delovanjem tržišta zbog činjenice da se nejednakost u pristupu zdravstvenoj zaštiti shvata kao nedostatak humanosti i pravičnosti. Stoga je tržište zdravstvenih usluga u velikoj meri regulisano od strane države. Međutim, ne postoji nijedan sistem zdravstvene zaštite koji iz prikupljenih sredstava može da kreira ponudu koja zadovoljava tražnju za svim zdravstvenim uslugama celokupnog stanovništva.

Predmet istraživanja ovog rada je tražnja za zdravstvenim uslugama u Republici Srbiji sa ciljem da se proceni mogućnost javnog sektora da zadovolji tražnju za pružanjem ovih usluga. Pri tome, osnovna pretpostavka je da javno zdravstvo ne može adekvatno da zadovolji potrebe građana usled nedovoljnih ulaganja u ovaj sektor i neefikasne alokacije sredstava.

Analizirani su empirijski podaci o ulaganjima u sektor javnog zdravstva, raspoloživim resursima, morbiditetu, demografskim kretanjima i aktuelnoj situaciji u pogledu zadovoljenja tražnje za zdravstvenim uslugama u Republici Srbiji.

Rezultati ovog istraživanja ukazuju da za sada praktično ne postoji fiskalni prostor za povećanje izdvajanja za sistem javnog zdravstva, uprkos činjenici da se može očekivati povećanje tražnje za zdravstvenim uslugama i porast troškova za zdravstvo. Mogući pravci rešavanja ovog problema su kompleksni i uključuju jasno definisane ciljeve zdravstvene politike, efikasniju raspodelu sredstava putem uvođenja konkurencije i stimulativnih načina plaćanja za provajdere, uključujući i privatni sektor, jasno definisanje paketa usluga koje pokriva obavezno osiguranje, promociju dodatnog osiguranja i borbu protiv korupcije.

Ključne reči: zdravstvene usluge, tražnja, ponuda, zdravstveno osiguranje, javno zdravstvo

[*] Docent na Fakultetu za poslovne studije, Univerziteta „Džon Nezbit“ (Megatrend univerzitet) u Beogradu, e-mail: stosicsanja@gmail.com

[**] Docent na Fakultetu za poslovne studije, Univerziteta „Džon Nezbit“ (Megatrend univerzitet) u Beogradu, e-mail: mihajlo.rabrenovic@sbb.rs

1. Uvod

Zdravstvena ekonomija je polje sistematičnog izučavanja i rigoroznog preispitivanja problema koji se javljaju u finansiranju zdravstvenog sektora. Napredak medicine i uvođenje skupih tehnologija u zdravstveni sektor dovode do progresivnog porasta troškova za zdravstvo, što uslovljava neophodnost primene ekonomskih principa u analizi javnih i privatnih investicija, evaluaciji i u strategijskom planiranju. Ekonomske teorije proizvodnje, efikasnosti, konkurentnosti, tržišta i mnoge druge mogu se primeniti na zdravstveni sektor kako bi rezultat bio efikasnije i ekonomičnije poslovanje. Tako, na primer, pomoću mikroekonomskih teorija o potrošačima, proizvođačima i racionalnom izboru, zdravstvena ekonomija izučava način na koji učesnici u zdravstvenom sektoru – pojedinci kao pacijenti, lekari i drugi zdravstveni radnici, privatne i javne ustanove i država donose odluke.

Ekonomija zdravstva i zdravstvenih ustanova je vrlo razvijena u zapadnim zemljama, naročito u SAD, gde je taj sektor potpuno tržišno regulisan. Literatura o ekonomici zdravstva se zasniva na pretpostavci da se na zdravlje gleda kao na dobro, kao na osnovni proizvod zdrvstvenog sektora, pa se zdravstvene usluge mogu analizirati kao i druge tržišne aktivnosti.

Predmet istraživanja ovog rada je tražnja za zdravstvenim uslugama u Republici Srbiji sa ciljem da se proceni mogućnost javnog sektora da zadovolji tražnju za pružanjem ovih usluga. Pri tome, osnovna pretpostavka je da javno zdravstvo ne može adekvatno da zadovolji potrebe građana usled nedovoljnih ulaganja u ovaj sektor i neefikasne alokacije sredstava. Da bi se potvrdila ova pretpostavka, biće razmotrene osnovne karakteristike tržišta zdravstvenih usluga i faktora koji utiču na ponudu i tražnju za njima.

2. Osnovne karakteristike tražnje za zdravljem i zdravstvenim uslugama

Sektor zdravstva čini više tržišta: tržište lekova, medicinske opreme, različitih oblika zdravstvene zaštite i lečenja, tržište rada zdravstvenog osoblja. Na većini od njih dolazi do neuspeha tržišta, budući da tržišni mehanizam ne može da obezbedi maksimalnu efikasnost, odnosno maksimalnu korist za društvo u celini, pa netržišne institucije i državna regulativa moraju da poboljšaju tržišnu alokaciju.[1] Njihova intervencija u zdravstvenom sektoru je neophodna zato što se društvu ne bi svideo odgovor koji daje tržište. Uzrok toga je specifičnost koje imaju zdravlje i zdravstvene usluge kao dobra. Jedna od specifičnosti je činjenica da bi i bez usluga zdravstvenog sektora zdravlje postojalo, odnosno određeni broj

[1] Frankt, A.: „The international economist: 'Health insurance market failures (and what can be done about them)', *The incidental economist 2/2011,* http://theincidentaleconomist.com/wordpress/health-care-market-failures-and-what-can-be-done-about-them/ (7. 9. 2015).

ljudi bi bio u dobrom zdravlju, samo što bi njihov broj bio manji, a period koji provode u dobrom zdravlju bi bio značajno kraći. Zdravlje je specifično i zbog toga što se može posmatrati kao opšte, odnosno zajedničko dobro, jer „konzumiranje" od strane pojedinca pruža pogodnosti i drugima. Na primer, vakcinacija protiv zaraznih bolesti pruža zaštitu vakcinisanoj osobi kao individualnom potrošaču, ali i svima oko njega jer sprečava mogućnost zaraze.

Prilikom analize tražnje u zdravstvenom sektoru, neophodno je napraviti razliku između tražnje za zdravljem i tražnje za zdravstvenim uslugama, jer ove kategorije nisu uvek u ravnopravnom odnosu. Nije moguće potraživati određenu količinu zdravstvenih usluga i očekivati da će to sigurno rezultirati jednakim unapređivanjem u zdravlju kod svih ljudi. Na zdravstveno stanje utiče veliki broj faktora, zbog čega zdravlje ima specifičnosti koje ga razlikuju od zdravstvene nege, i zbog kojih se na njega ne može uvek gledati kao na dobro. Zdravlje nije opipljivo, ne može se trgovati njime i ne može da pređe s jedne osobe na drugu (dok bolest, nedostatak zdravlja vrlo često to može). Tražnja za zdravljem ima određene karakteristike normalnih dobara, kao što je činjenica da velikim delom unapređivanje zdravlja može da se proizvede i da su ljudi spremni da plate za taj „proizvod". U ekonomiji se razlikuju želja za kupovinom i efektivna tražnja, gde osim spremnosti stoji i sposobnost za kupovinu određenog dobra. Kada je reč o zdravstvenim uslugama, situacija je mnogo složenija, jer u pitanju nije želja za kupovinom, već potreba, mada i u ovom slučaju nisu sve želje potrebe i *vice versa*[2]. Tražnja za zdravstvenim uslugama ne potiče iz želje da kupci sebi priušte određeni užitak; njihova svrha jeste unapređivanje zdravstvenog stanja i povećanje kvaliteta života, tako da, uprkos tome, što su same intervencije često neprijatne, tražnja za njima postoji. Dakle, potrošači imaju tražnju za zdravljem, ali nisu u mogućnosti da ga direktno kupe. Oni kupuju zdravstvene usluge koje vode ka određenom unapređivanju zdravlja. Može se zaključiti da tražnja za zdravstvenim uslugama predstavlja izvedenu tražnju za zdravljem.

2.1. Elastičnost tražnje za zdravstvenim uslugama

Tražnja za zdravstvenim uslugama može biti analizirana na isti način kao i tražnja za dobrima i uslugama, ali zbog određenih specifičnosti uobičajene pretpostavke o alokaciji resursa, zakoni tržišta ne važe u potpunosti.

Osnovni zakon tražnje kaže da sa opadanjem cene nekog proizvoda raste tražena količina istog proizvoda koju su kupci spremni i sposobni da kupe, i suprotno, kada cene istog proizvoda rastu, tražena količina opada.[3] Pored cene, i mnogi drugi

[2] Parkin, D.: „Principles of health economics (including the notions of scarcity, supply and demand, marginal analysis, distinctions between need and demand, opportunity cost, margins, efficiency and equity)", *Health Kowledge 2009,* http://www.healthknowledge.org.uk/public-health-textbook/medical-sociology-policy-economics/4d-health-economics/principles-he, (07.09.2015).

[3] Pirs, V. D. (2005): *Mekmilanov rečnik, moderna ekonomija,* Dereta, Beograd, 502.

faktori kao što su ukusi i preferencije, cene supstituta i komplemenata, lični dohodak i očekivanja u budućnosti utiču na tražnju za određenim dobrom. Elastičnost tražnje je mera responzivnosti tražnje na promenu kod nekog od ovih faktora.

Cenovna elastičnost tražnje meri procentualnu promenu u tražnji koja nastaje zbog određene promene u ceni. Kada je u pitanju cenovna elastičnost tražnje za zdravstvenim uslugama, očekuje se da je tražnja cenovno neelastična zato što nema supstituta ovoj vrsti usluga. Zbog toga će uvek postojati određena tražnja i to je njena glavna specifičnost. Zdravstvene usluge se samo u određenim slučajevima kupuju na slobodnom tržištu, one se najčešće obezbeđuju putem pretplate, odnosno nekog vida zdravstvenog osiguranja. Stoga su cene zdravstvenih usluga uglavnom regulisane putem ugovora između javnih ili privatnih fondova osiguranja i provajdera (lekara, zdravstvenih ustanova i drugih pružaoca usluga). Međutim, tržišni mehanizmi koji u omogućavaju konkurencija između provajdera u izvesnoj meri mogu da doprinesu snižavanju cena usluga.

Dohodovna elastičnost tražnje meri kako i koliko na tražnju za zdravljem i zdravstvenim uslugama utiču promene u nivou dohotka. Tražnja za dobrima koja su neophodna je relativno dohodovno neelastična, dok je tražnja za luksuznim dobrima elastična. Kada su u pitanju zdravstvene usluge, postoji široka paleta, od lečenja srčanog napada, pa do kozmetičke hirurgije. Ne mogu se sve zdravstvene usluge svrstati ni u kategoriju neophodnih dobara, a ni u kategoriju luksuznih dobara. Pitanje da li je tražnja za zdravstvenim uslugama i zdravljem dohodovno elastična ili neelastična je empirijsko pitanje, koje zavisi od konkretne vrste usluga. Međutim, dohodovna elastičnost tražnje može biti veoma značajna kada je u pitanju zdravstveno osiguranje. U državama gde takve mogućnosti postoje, pokazalo se da građani sa većim prihodima biraju skuplje, ali kvalitetnije i obimnije pakete privatnog zdravstvenog osiguranja.[4]

Unakrsna elastičnost meri uticaj promene cene dobra na tražnju za drugim dobrom. Unakrsna elatičnost pokazuje u kakvom su odnosu ta dva proizvoda; ukoliko su supstituti, imaće pozitivnu vrednost, jer će pokazivati kako će se sa rastom cene jednog proizvoda, potrošači orijentisati na jeftiniji proizvod i povećati tražnju za supstitutom. Ukoliko su dva dobra komplementi, unakrsna elastičnost će imati negativnu vrednost. Kada su u pitanju zdravstvene usluge, razmatranje unakrsne elastičnosti je od značaja pri uvođenju i primeni različitih dijagnostičkih i terapijskih procedura i lekova.

U celini, može se smatrati da tražnja za zdravstvenim uslugama ima veoma malu elastičnost. Sa ekonomske tačke gledišta, kako bi tržište funkcionisalo, potrebno je da se postigne ravnoteža između ponude i tražnje. Tržišni mehanizmi u ovoj oblasti ne obezbeđuju željeni rezultat u pogledu humanosti i soli-

[4] Shi, L., Chollet, D.: *Price and Income Elasticity of the Demand for Health Insurance and Health Care Services: A Critical Review of the Literature*, Mathematica Policy Research Inc. 24/03/2006, 5, http://www.mathematica-mpr.com/~/media/publications/PDFs/priceincome.pdf (4. 6. 2015).

darnosti, zbog čega je tržište zdravstvenih usluga u značajnoj meri regulisano od strane države. Međutim, oni mogu da doprinesu u pogledu efikasnije alokacije sredstava i kvalitetnije ponude zdravstvenih usluga.

3. Tražnja za zdravstvenim uslugama i zdravstveno osiguranje

Cilj optimalnog funkcionisanja zdravstvenog sektora je da alokacija resursa bude zasnovana na tražnji, odnosno potrebama za zdravstvenom negom. Međutim, to do sada nijedan sistem organizovanog pružanja zdravstvene zaštite nije ostvario u potpunosti, a različiti modeli zdravstvenih sistema se susreću sa sličnim problemima koji se odnose na limitirane mogućnosti zadovoljenja tražnje za zdravstvenim uslugama.

Za sve zdravstvene sisteme je zajedničko postojanje asimetričnih informacija. Asimetrične informacije se javljaju na tržištu medicinskih usluga i u zdravstvenom osiguranju, kako na strani pružaoca usluga, tako i na strani potrošača. U zdravstvu je na strani ponude lekar koji raspolaže sa znatno više informacija nego pacijent. Zbog složenosti podataka o dijagnozi i postupcima lečenja, kao i zbog stanja u kome se nalazi, pacijent ne može da prikupi sve informacije o svom zdravstvenom stanju, što lekara stavlja u monopolsku poziciju, i u državama gde je to nedovoljno regulisano stvara mogućnost iskorišćavanja pacijenta. Rešenje za ovaj problem je razvoj profesionalnih i etičkih pravila ponašanja zdravstvenih radnika.

Tržišni model zdravstvenog sistema, kakav postoji u SAD, zasnovan je na kupovini polise zdravstvenog osiguranja koja podrazumeva određeni paket usluga. Za ovo tržište su naročito bitini faktori koji utiču na cenu osiguranja, u koje osim asimetričnih informacija spadaju nepovoljan izbor i moralni hazard.[5]

Nepovoljan izbor (*adverse selection*) je termin koji se koristi u ekonomiji, osiguranju, statistici i upravljanju rizikom. Kada je u pitanju zdravstveno osiguranje, nepovoljan izbor koji donose potrošači usled asimetričnih informacija se ogleda u kupovini paketa usluga koji neadekvatno pokrivaju rizike. S druge strane, nepovoljan izbor za osiguravače nastaje kada rizične grupe osiguranika, na primer pušači, ne obaveste o svom zdravstvenom stanju privatno osiguranje. Osiguravač zbog toga obračunava premiju koja ne pokriva očekivane troškove lečenja takve grupe osiguranika. Kada ti troškovi nastanu, osiguravač je dužan da ih plati, najčešće tako što povećava premije za ostale osiguranike, uključujući manje rizične grupe. Kada je reč o problemu nepovoljnog izbora u sistemu državnog zdravstvenog osiguranja, on se tretira kao tzv. regulatorni nepovoljan rizik. To znači da zakon ne dozvoljava da osobe koje imaju veći rizik plaćaju veće premije osiguranja, jer je to u suprotnosti sa principom solidarnosti na kome je zasnovano javno zdravstvo u svim savremenim društvenim sistemima.

[5] Mihaljek, D. (2008): *Health care policy and reform in Croatia: how to see the forest for the trees*, *Bank for International Settlements*, Basel, 281-285.

Potrebno je napomenuti da je veliki broj bolesti čiji je jedan od uzroka životni stil povezan sa preteranom telesnom težinom, nedovoljnim kretanjem, pušenjem, konzumiranjem alkohola i drugim nezdravim vidovima ponašanja. Činjenica da su stope doprinosa za zdravstvo jednake za sve osiguranike, pokazuje da troškove lečenja tih bolesti subvencionišu osiguranici koji se ne izlažu pomenutim rizicima. Na zdravstveno stanje taj problem se odražava time što pojedinci manje brinu za svoje zdravlje, npr. manje vežbaju, više puše ili piju, ređe odlaze na preventivne preglede. Oni se na taj način svesno izlažu većem zdravstvenom riziku, znajući da su osigurani. Pojam moralnog hazarda se odnosi na povećani rizik neopreznog ponašanja i sa njim povezanog nepovoljnog ishoda koji nastaje zato što osoba koja je prouzrokovala problem ne snosi posledice svog ponašanja (u celini ili delimično), te može ostvariti korist na teret drugih.[6] Problem moralnog hazarda najčešće se prevazilazi pomoću posebnih klauzula u ugovorima o osiguranju. Osiguravajuća društva u polise osiguranja uključuju klauzulu prema kojoj se osiguranik mora podvrgnuti redovnim zdravstvenim kontrolama i nude popuste za nepušače i ljude koji se redovno bave sportom. O postojanju problema moralnog hazarda i srpskom sistemu sveobuhvatnog zdravstvenog osiguranja ima nekoliko pokazatelja. Ukoliko razmotrimo rasprostranjenost korišćenja alkohola i pušenja među stanovništvom i činjenicu da pušači i ljudi skloni alkoholu ne plaćaju više doprinose za zdrvstveno osiguranje, onda se sa sigurnošću može reći da postoji veliki prostor za preduzimanje mera u cilju smanjenja moralnog hazarda. Stoga bi propisi u sklopu svake temeljnije zdravstvene reforme trebalo da predvide i određene mere za promovisanje zdravog životnog stila, stimulisanje redovnih zdravstvenih kontrola, kao i mere protiv raznih oblika neodgovornog ponašanja osiguranika.

Sa razvojem savremenih medicinskih tehnologija i produženjem životnog veka, troškovi zdravstvene nege neprekidno rastu. Razvijene države izdvajaju značajan deo svog bruto domaćeg proizvoda (BDP) za zdravstvo. Prema podacima Svetske banke, u periodu od 2010. do 2014. godine, SAD su odvajale najviše, čak 17,1% svog BDP-a za zdravstvo. Od evropskih zemalja, u istom periodu najveća izdvajanja (12,1 do 12,7% BDP-a) bila su u Holandiji, za koju se smatra da ima najbolje zdravstvo u Evropi.[7] Ostale evropske države izdvajaju približno 9–11% svog BDP-a za zdravstvo. U posmatranom periodu, Republika Srbija je za zdravstvo izdvajala približno 10,6% svog BDP-a, isto kao, na primer, Danska. Međutim, posmatrano u apsolutnom iznosu, to je u 2013. godini iznosilo 6270 američkih dolara u Danskoj, a samo 475 dolara u Republici Srbiji[8].

---

6 Varian, R. H. (2007): *Mikroekonomija – moderan pristup*, Ekonomski fakultet, Beograd, 667.

7 Health Consumer Powerhouse. „Euro Health Consumer Index 2014“, http://www.healthpowerhouse.com/files/EHCI_2014/EHCI_2014_report.pdf. (14. 3. 2015).

8 Svetska banka Health Nutrition and Population Statistics Database: http://databank.worldbank.org/ data/views/variableselection/selectvariables.aspx?source=health-nutrition-and-population-statistics (17. 5. 2012).

Sistemi javnog zdravstva u zemljama u kojima se za to odvajaju značajna sredstva, obezbeđuju pokriće značajnog dela troškova za zdravstvene usluge. Tako se udeo privatnih troškova u okviru ukupnih izdvajanja za zdravstvo procenjuje na približno 15–20% u skandinavskim zemljama, a manje od 30% u većini evropskih država. U Republici Srbiji privatni troškovi za zdravstvo iznose skoro 40%, a ovaj procenat je veći samo u Albaniji i pojedinim bivšim jugoslovenskim i sovjetskim republikama.[9]

Zahvaljujući socijalističkoj tradiciji većina stanovnika Republike Srbije doživljava zdravstvene usluge kao javno dobro. Međutim, zdravstvene usluge nemaju osobinu neiscrpnosti. Srbija već troši relativno veliki deo svog BDP-a za zdravstvo, pa praktično nema fiskalnog prostora za povećanje izdvajanja. Kako ulaganja nisu dovoljna da zadovolje potrebe svih stanovnika koji imaju pravo na obiman paket usluga iz obaveznog osiguranja, na tržištu zdravstvenih usluga u Republici Srbiji se javlja višak tražnje, pa su građani su primorani da privatno plaćaju za veliki broj usluga.

Ne postoji nijedan sistem zdravstvene zaštite, ni u najbogatijim društvima, koji iz sredstava prikupljenih na osnovu poreza ili doprinosa za zdravstvo može da kreira ponudu koja bi u potpunosti zadovoljla tražnju za svim zdravstvenim uslugama celokupnog stanovništva. Budući da organizovana zdravstvena zaštita, odnosno pretplata u vidu zdravstvenog osiguranja, snižava cenu zdravstvenih usluga koju potrošač (pacijent) treba da plati, logično je očekivati da će tražnja za njima rasti. Na tržištu će se pojaviti višak tražnje, a ponuđači usluga u javnom zdravstvu, ograničeni sredstvima koja dobijaju iz budžeta, odnosno namenskih fondova, neće moći da povećaju ponudu. Stoga će osobe koje žele da obave lekarski pregled i određene vidove lečenja morati da čekaju. Jedan od načina da se izbegne rasipanje resursa u smislu dodatnih izdvajanja za povećanje ponude usluga čija je cena ispod ravnotežne, jeste uvođenje nepokrivenih troškova i participacije. U ovoj situaciji direktni troškovi u slučaju potrebe ili bolesti predstavljaju najnepovoljniji način kupovine zdravstvenih usluga, pa treba uložiti napore ka uspostavljanju sistema dodatnog osiguranja. To bi, naravno, moralo da se isprati odgovarajućim rešenjima za osobe sa niskim primanjima. Za razliku od rutinske zdravstvene zaštite, za lečenje težih bolesti i bolničko lečenje, postoji jasno ekonomsko, ali pre svega etičko opravdanje da osiguranje pokrije najveći deo troškova. Ono je u skladu sa osnovnim načelom zdravstvenog osiguranja, a to je da građani treba da budu zaštićeni od katastrofalnog finansijskog gubitka nastalog zbog bolesti. Međutim, čak i u tom slučaju nije racionalno da ih zdravstveno osiguranje izoluje od svih troškova zdravstene zaštite.

[9] Ibid.

4. Kapaciteti zdravstvene službe i tražnja za zdravstvenim uslugama u Republici Srbiji

Osnovno pitanje kada se analizira tražnja za zdravstvenim uslugama u Republici Srbiji je: u kojoj meri ponuda od strane sistema javnog zdravstva može da zadovolji tražnju za zdravstvenim uslugama? Pri tome je potrebno razmotriti postojeće resurse i njihovu iskorišćenost, odnosno efikasnost sistema. Adekvatni kapaciteti zdravstvenih ustanova, njihova opremljenost i ljudski resursi, uključujući broj lekara i drugih zdravstvenih radnika po specijalnostima, predstavljaju osnovu ponude za pružanje zdravstvenih usluga stanovništvu. Stoga je neophodno sagledati kapacitete zdravstvene službe, uključujući broj lekara i drugih zdravstvenih radnika po specijalnostima, opremljenost zdravstvenih ustanova savremenim dijagnostičkim i terapijskim sredstvima i opremom, kao broj postelja za bolničko lečenje.

Zdravstvo u Republici Srbiji je, kao i u većini evropskih država, podeljeno na primarnu, sekundarnu i tercijarnu zdravstvenu zaštitu. Vrste zdravstvenih ustanova su regulisane Zakonom o zdravstvenoj zaštiti[10], a broj, struktura, kapaciteti i prostorni raspored, za one državnoj svojini, definisani su Uredbom o planu mreže zdravstvenih ustanova.[11]

Ustanove primarne zdravstvene zaštite pružaju usluge građanima bez uputa. Primarne ustanove čine domovi zdravlja, službe za hitnu medicinsku pomoć, apoteke, studentske poliklinike i tome slično. Sekundarni nivo zdravstvene zaštite čine bolnice koje pružaju usluge ambulantnog (pregled kod lekara specijaliste u poliklinici), ili stacionarnog lečenja (hospitalizacija). Pacijenti se upućuju u bolnicu kada njihov zdravstveni problem prevazilazi dijagnostičke i terapijske uslove doma zdravlja, ili je potrebno stručno mišljenje višeg nivoa. Tercijarni nivo zdravstvene zaštite predstavljaju klinički centri (KC), kliničko-bolnički centri (KBC), klinike i instituti. Kada neophodne dijagnostičke i terapijske procedure prevazilaze tehničke mogućnosti bolnice, ili je potrebno stručno mišljenje najvišeg nivoa zdravstvene zaštite, pacijent se upućuje u ustanove tercijarnog tipa, koje predstavljaju najviši nivo u sistemu zdravstvene zaštite u Republici Srbiji. Za sve usluge na sekundarnom nivou potreban je uput od lekara iz doma zdravlja. Pacijent se u ustanove tercijarnog tipa upućuje na preporuku lekara iz ustanova sekundarnog tipa. Ovaj uput mora biti overen od strane nadležne filijale Republičkog fonda za zdravstveno osiguranje (RFZO).

[10] Zakon o zdravstvenoj zaštiti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 45/2013.

[11] Uredba o planu mreže zdravstvnih ustanova Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 37/2012.

4.1. Kapaciteti zdravstvenih ustanova

Sistem zdravstvene zaštite je u 2012. godini obuhvatao ukupno 385 državnih samostalnih zdravstvenih ustanova (pravnih lica) u više nivoa, u kojima je radilo 22676 lekara (tabela 1)[12].

Tabela 1: *Nivoi zdravstvene zaštite i lekari u njima*

Nivo zdravstvene zaštite	Broj lekara	Broj ustanova	Vrsta ustanove
Primarna	10296	237	Domovi zdravlja
Sekundarna	5688	86	Opšte i specijlne bolnice
Tercijarna	6005	30	KC, KBC, Instituti, Klinike
Specijalizovana	689	32	Instituti i zavodi

Izvor: Ministarstvo zdravlja Republike Srbije

Primarna zdravstvena zaštita predstavlja najpoželjniji oblik zdravstvene zaštite stanovništva kada je u pitanju efikasnost, budući da su troškovi na ovom nivou najmanji, a sprečavanje i rano otkrivanje bolesti može značajno da doprinese smanjenju troškova na višim nivoima. Starfild i Šaj su, na osnovu analize zdravstvenih sistema zemalja OECD, zaključili: što je primarna zdravstvena zaštita bolje razvijena, to su i ukupni troškovi za zdravstvo manji[13]. Smatra se da zemlje čiji zdravstveni sistemi pokazuju relativno visoku efikasnost imaju odnos zaposlenih lekara u primarnoj i na višim nivoima zdravstvene zaštite približno 50% : 50%. Na osnovu navedene tabele može se zaključiti da je u Republici Srbiji ovaj odnos sličan, sa približno 45% lekara u primarnoj zdravstvenoj zaštiti, a 55% u ustanovama na višim nivoima. Nasuprot tome, SAD, koje imaju veoma skup sistem zdravstvene zaštite, imaju dva puta manje lekara na primarnom nivou nego specijalista na višim nivoima.[14]

Bolničko lečenje predstavlja najskuplji vid zdravstvene zaštite. Način organizacije i funkcionisanje bolnica umnogome zavisi od socio-ekonomskih, kulturoloških, političkih i tehnoloških mogućnosti države, ali je očigledno da se, u cilju smanjenja troškova, širom sveta uočava trend smanjivanja bolničkih kapaciteta i intencija da se što veći broj pacijenata leči ambulantno ili u dnevnim bolnicama. Tako SZO procenjuje da je u periodu 1990–2006. godine na globalnom nivou

[12] Republički fond za zdravstveno osiguranje (2013): Stretegija razvoja zdravstvenog osiguranja, Beograd.

[13] Starfield, B., Shi, L. (2002): „Policy relevant determinants of health: an international perspective“, *Health Policy*, No. 60, 201–218.

[14] Shi, L.: „The Impact of Primary Care: A Focused Review“, Volume 2012, Article ID 432892, http://dx.doi.org/10.6064/2012/432892 (12. 12. 2013).

došlo do redukcije posteljnog fonda za približno 25–30%[15]. Međutim, treba imati u vidu da je kapacitet bolničkih ustanova procenjen na osnovu posteljnog fonda samo jedan od pokazatelja koji je značajan za dostupnost i efikasnost zdravstvenog sistema. Kada je u pitanju bolničko lečenje, važni su, na primer, ukupan broj bolnički lečenih pacijenata i prosečno trajanje hospitalizacije. Analiza iskorišćenosti i efikasnosti opštih bolnica u Republici Srbiji u periodu 2000–2009. godine pokazala je da je došlo do smanjenja broja bolničkih postelja za 16,5%, uz istovremeno povećanje broja lečenih pacijenata za 11,8%. Jedan od najvažnijih pokazatelja efikasnosti na nivou sekundarne zdravstvene zaštite – trajanje bolničkog lečenja – u istom periodu smanjeno je za skoro 2 dana (sa 9,1 na 7,2), što se smatra adekvatnim za evropske standarde i ukazuje na povećanje iskorišćenosti posteljnog fonda. S obzirom na činjenicu da su u Republici Srbiji kapaciteti bolnica još uvek osnova za njihovo finansiranje, nastavlja se trend njihovog smanjenja i efikasnijeg korišćenja.[16] Tako je, prema podacima Instituta za javno zdravlje Republike Srbije „Dr Milan Jovanović Batut", u Republici Srbiji 2009. godine bilo 39.572 postelja (540,6 na 100.000 stanovnika)[17], da bi u 2012. godini ovaj broj bio smanjen na 37.595, što prema broju stanovnika od 7.120.666 iznosi 528 postelja na 100.000 stanovnika.[18] Obezbeđenost posteljama u Republici Srbiji bila je manja od proseka u Evropi (656 na 100.000 stanovnika), ali u nivou proseka EU (530 na 100.000 stanovnika).

Budući da ne postoji adekvatna baza podataka, precizan broj privatnih zdravstvenih ustanova nije poznat. Na osnovu podataka iz registra organizacionih jedinica radnji i preduzeća Republičkog zavoda za statistiku, procenjuje se da ih je približno 2.000, sa skoro 3000 zaposlenih lekara.[19]

4.2. Ljudski resursi

Prilikom analize povezanosti između ljudskih resursa u zdravstvu i tražnje za njihovim uslugama, treba imati u vidu značaj optimizacije u pogledu broja, teritorijalnog rasporeda, kvalifikovanosti i edukacije zdravstvenih radnika, ali i načina plaćanja, odnosno njihove uključenosti u javni ili privatni sektor. Prema podacima Lekarske komore, u Republici Srbiji je 2012. godine bilo 30050 licen-

[15] Svetska zdravstvena organizacija. Health for all databases, http://www.euro.who.int/en/data-and-evidence/databases. (12. 12. 2013).

[16] Crnčević Radović, Lj. et al. (2012): *Evaluation of Utilization and Efficacy of General Hospitals in Serbia: Is There a Shift Forward*, Srpski arhiv za celokupno lekarstvo, 140 (7-8), 482-488.

[17] Odabrani zdravstveni pokazatelji za 2009.godinu, *Institut za javno zdravlje Republike Srbije „Dr Milan Jovanović Batut"*, 2009, 21-30.

[18] Ibid., 22-34.

[19] Republički zavod za statistiku: „Projekcije radne snage Srbije 2010-2050", *Stanovništvo Republike Srbije,* http://webrzs.stat.gov.rs/Website/repository/documents/00/00/37/45/projekcije_radne_snage.pdf (12. 4. 2014).

ciranih lekara (zaposlenih u državnom ili privatnom sektoru i nezaposlenih), ili čak 4,22 na 1000 stanovnika.

U sektoru javnog zdravlja, prema podacima iz 2010. godine, Republika Srbija je imala 2114 lekara na 1000 stanovnika, što je bilo manje nego u većini evropskih zemalja (osim Albanije, Turske i pojedinih bivših jugoslovenskih republika). Budući da broj privatnih lekara, koji se može proceniti na 10% od onih zaposlenih u državnom sektoru, nije uračunat u zvanične statistike, verovatno je da je realna obezbeđenost stanovništva veća. Osim toga, ne postoje dostupni podaci o tome koliki broj lekara u suštini radi na dva radna mesta (pre podne u državnom, a posle podne u privatnom zdravstvu). U celini, može se proceniti da je broj lekara u Republici Srbiji na nivou evropskog proseka.[20]

4.3. Vreme kao faktor koji utiče na tražnju za zdravstvenim uslugama

Faktor koji utiče na tražnju za određenim dobrom je svakako i vreme koje je potrebno kako bi se obavila kupovina. Kada su u pitanju zdravstvene usluge, ovaj faktor je naročito važan, pogotovu ako se uzme u obzir da postoje usluge koje se moraju pružiti što pre, kako život pacijenta ne bi bio ugrožen.

Vreme čekanja na lekarski pregled kod izabranog lekara značajno utiče na tražnju za zdravstvenim uslugama. Pod vremenom čekanja podrazumeva se vreme zakazivanja pregleda i čekanja u čekaonici, pa ovaj faktor postaje sve značajniji faktor za zaposlene koji kako bi obavili pregled moraju da uzmu slobodan dan. U Republici Srbiji, iako postoji velika pokrivenost zaposlenih zdravstvenim osiguranjem u sistemu javnog zdravstva, oni kojima se ne isplati da uzimaju slobodan dan najčešće pribegavaju zakazivanju pregleda u privatnim ambulantama kako bi smanjili vreme čekanja. Istraživanjima je utvrđeno da vreme čekanja ne utiče značajno na tražnju za zdravstvenim uslugama, ali da tražnja pokazuje veliku elastičnost kada je u pitanju vreme ljudi zaposlenih na odgovornim i visokim pozicijama kao što su direktori.[21] Kako bi izbegli čekanje kod lekara opšte prakse, jedan broj ljudi u Republici Srbiji odlazi u privatne ambulante radi rutinskih pregleda. Međutim, mnogo veći problem je situacija kada pacijenti jednostavno moraju da kupe uslugu od strane privatnog sektora, s obzirom na to da je vreme čekanje toliko da onemogućava efikasno lečenje. Iako se iz godine u godinu ulažu napori na smanjenju lista čekanja, čini se da se one ne smanjuju značajno. Izvor podataka za ovu analizu su godišnji izveštaji o pokazateljima kvaliteta vođenja lista čekanja za 2008, 2009, 2010, 2011. i 2012. godinu. Kao što se može videti na slici 1, problem predstavljaju dijagnostičke procedure za koje

[20] Lekarska komora Srbije: „Evidencija kadra“, http://www.lks.org.rs/ (15. 7. 2013).

[21] Ringel, S. J. *et al*: *The Elasticity of Demand for Health Care - A Review of the Literature and Its Application to the Military Health System*, National Defense Research Institute, 2005, http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monograph_reports/2005/MR1355.pdf. (2. 7. 2013).

je neophodna skupa tehnologija, kao što su snimanja kompjuterskom tomografijom i magnetnom rezonancom, kao i određene hirurške intervencije za koje je takođe neophodna nabavka savremene opreme i medicinskog materijala, ali i adekvatna edukacija kadra.[22]

Slika 1: *Vreme čekanja na pojedine zdravstvene usluge u Republici Srbiji*

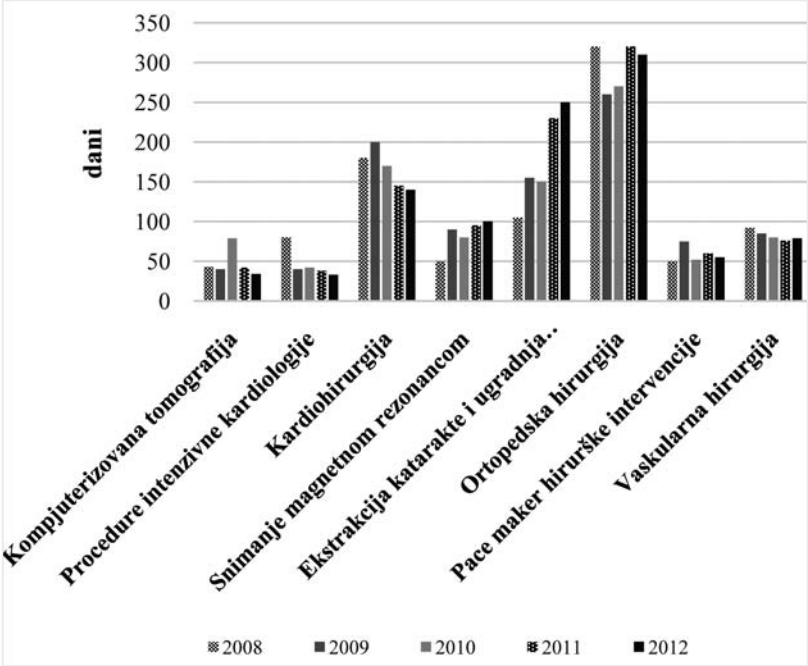

Izvor: Institut za javno zdravlje Republike Srbije „Dr Milan Jovanović Batut"

Prema podacima Svetske banke, građani Republike Srbije su u 2013. godini izdvajali prosečno približno 475 američkih dolara po stanovniku za zdravstvo, pri čemu su 40% usluga morali da plate privatno. Pri tome, kako nije zaživeo sistem privatnog i dopunskog osiguranja, u Republici Srbiji praktično sva plaćanja za zdravstvene usluge idu „iz džepa".[23]

Uprkos činjenici da je u Republici Srbiji od devedesetih godina prošlog veka privatna praksa, prema Zakonu o zdravstvenoj zaštiti, izjednačena sa državnom zdravstvenom službom, ona još uvek nije integrisana u sistem zdravstvene zaštite, kao ni u proces obaveznog zdravstveno-statističkog izveštavanja. To je razlog da se jedino putem populacionih istraživanja mogu dobiti podaci od značaja za

[22] Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut": Izveštaj o unapređivanju kvaliteta rada u zdravstvenim ustanovama Republike Srbije u 2012. godini

[23] Svetska zdravstvena organizacija. Health for all databases, http://www.euro.who.int/en/data-and-evidence/databases. (12. 12.2 013).

sagledavanje korišćenja privatne prakse. U 2013. godini usluge privatne prakse koristilo je 15,1% stanovnika Republike Srbije. Privatnu praksu su više od ostalih koristili stanovnici najvišeg obrazovnog statusa (27,9%), najbogatiji (24,8%), stanovnici Beograda i gradskih naselja[24]. Privatni sektor po ugovoru sa RFZO obavlja veoma ograničen, gotovo zanemarljiv broj deficitarnih usluga kada je u pitanju lečenje. RFZO je krajem 2012. godine propisao uslove, pa je od 2013. godine veliki broj privatnih apoteka dobio mogućnost da izdaje lekove na recept.[25]

U Republici Srbiji ne postoji plan razvoja privatnog sektora, niti adekvatna koordinacija, usmerenje i podrška od strane države, što znači da je privatni sektor u potpunosti prepušten tržištu. U ovom sektoru su se uglavnom razvijale one usluge za kojima je postojala veća tražnja zbog nedovoljnih kapaciteta državnih ustanova, kao što su dijagnostika pomoću skenera ili magnetne rezonance, određene specijalističke usluge i sl. (slika 1). Pri tome, treba imati u vidu da je nedostatak kapaciteta u državnim ustanovama samo delimično objektivan, dok je delom posledica neadekvatne organizacije. U pojedinim oblastima zdravstva pacijenti iz državnih klinika se upućuju u privatne ordinacije radi obavljanja procedura ili pregleda koji su inače pokriveni zdravstvenim osiguranjem, a dodatno plaćanje usluga se uglavnom prihvata zbog straha od lošeg tretmana medicinskog osoblja ili zbog skraćenja vremena čekanja na određenu intervenciju. Veliki broj pacijenata nije svestan da „čašćavanje" medicinskog osoblja predstavlja vid korupcije, niti je upoznat sa svojim pravima kao pacijenata i obavezama lekara i medicinskog osoblja u zdravstvenim ustanovama.[26] Kao sistemska korupcija i legalizacija konflikta interesa, u državnom zdravstvu se može shvatiti privatni dopunski rad osoblja zaposlenog u državnim ustanovama ili preskakanje mesta na listama čekanja ukoliko se usluga plati. „Osnovni paket usluga" koji ide na teret obaveznog osiguranja nije precizno definisan, što omogućava primenu različitih kriterijuma u formiranju lista i cena tzv. ‚vanstandarnih usluga. Direktori i upravni odbori bolnica imaju diskreciono pravo u odlučivanju koje će usluge pružati i naplaćivati od građana na taj način, što je uslovilo da se spisak ovih usluga razlikuje od bolnice do bolnice. Postoji podatak da je u periodu 2004–2008. godine u gotovini naplaćeno od građana više od 100 milijardi dinara, odnosno više od milijarde evra „sopstvenih prihoda" u državnim ustanovama koje se finansiraju iz budžeta, što je dovelo do diskriminacije siromašnih pacijenata. Taj iznos je naplaćen i utrošen potpuno izvan sistema javnih finansija. Iako bi zdravstvene ustanove morale biti tretirane kao i svaki drugi poreski obveznik, uredbom vlade iz 2010. ukinuta je obaveza izdavanja fiskalnih računa u državnim ustanovama,

[24] Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut": Strategija razvoja zdravstvenog osiguranja 2013. godine

[25] Pravilnik o uslovima, kriterijumima i merilima za zaključivanje ugovora sa davaocima zdravstvenih usluga i za utvrđivanje naknade za njihov rad za 2013. godinu, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 125/12.

[26] Davidov Kesar, D.: „Rezultati istraživanja o korupciji u zdravstvu koje je uradilo udruženje građana 'Roditelj'", *Politika*, 28. 8. 2011.

pa nije moguće kontrolisati koliko je prihoda prijavljeno. Prema istraživanjima UNDP (United Nations Development Programme) i CeSiDa (Centar za slobodne izbore i demokratiju) koje je sprovedeno krajem 2013. godine, građani Republike Srbije su zdravstveni sektor prepoznali kao drugi po korumpiranosti u Republici Srbiji.[27]

Na osnovu navedenih podataka može se zaključiti da svojinsku strukturu zdravstvenog sistema Republike Srbije karakteriše dominantno državno vlasništvo, dok privatni sektor nije u dovoljnoj meri integrisan u sistem obaveznog zdravstvenog osiguranja. U kvantitativnom pogledu sistem javnog zdravstva ima zadovoljavajuće kapacitete i ljudske resurse, ali zaostaje u pogledu savremene medicinske tehnologije i opremljenosti, što uslovljava ştvaranje listi čekanja, pa tražnja za pojedinim uslugama u prvatnom zdravstvenom sektoru raste. U ovim uslovima pojedine usluge su dostupne samo povlašćenom stanovništvu, što je osnovni izvor korupcije u zdravstvenom sektoru.

4.4. Demografska kretanja i tražnja za zdravstvenim uslugama

U cilju formiranja realne slike o aktuelnoj i budućoj tražnji za zdravstvenim uslugama, potrebno je razmotriti i demografska kretanja, s obzirom na različite potrebe različitih populacija, pogotovu kada su u pitanju deca ili starije osobe. Kao i u drugim evropskim zemljama (mada je u pojedinim državama ovaj pokazatelj donekle izmenjen usled velikog priliva imigranata), u Republici Srbiji već duži niz godina postoji negativan prirodni priraštaj. Prema izveštaju Zavoda za statistiku, u Republici Srbiji, prema popisu od 2011. godine, živi 7.120.666 građana, što je za 377.335 manje nego 2002. godine.[28] Međutim, iako se broj stanovnika Republike Srbije smanjuje, može se očekivati da će potrebe za zdravstvenim uslugama rasti. Naime, kao i širom Evrope, stanovništvo Republike Srbije ubrzano stari, a sa starenjem, prirodno, dolazi do razvoja brojnih hroničnih bolesti i većih potreba za zdravstvenom negom. Najvažniji uzroci povećanja prosečne starosti stanovništva su smanjenje stope nataliteta, na jednoj strani, i napredak medicine koji dovodi do produženja životnog veka, na drugoj strani. Prema projekcijama koje je izradio Republički zavod za statistiku, očekivani broj stanovnika bi 2032. godine bio manji nego u 2002. godini, a Republika Srbija bi bila tipično područje negativnog prirodnog priraštaja. Stanovništvo bi demografski starilo, pa bi na kraju projekcionog perioda skoro svaki četvrti stanovnik bio bi stariji od 65 godina.[29]

[27] Vesti.rs: „Istraživanja: Najkorumpiranije političke partije, zdrvastvo i policija – prosečan mito 250 evra“, http://www.vesti.rs/Vojska-Srbije/Istrazivanja-Najkorumpiranije-politicke-partije-zdravstvo-i-policija-prosecan-mito-250-evra.html. (13. 5. 2014).

[28] „Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji“, Republički zavod za statistiku, 2011, Bilten 540.

[29] Statistiški godišnjak Republike Srbije: „Srbija, stanovništvo, populacija i demografska slika“, Republički zavod za statistiku, 2012.

Demografske promene u Republici Srbiji **će** iziskivati sve veće troškove za finansiranje potreba populacije koja stari. Ovaj problem se može donekle ublažiti ukoliko dođe do smanjenja stope nezaposlenosti i povećanja zarada, a samim tim i izdvajanja za zdravstvo.

5. Zaključak

Osnovni razlog zašto se sektor zdravstvene zaštite ne ponaša u potpunosti u skladu sa delovanjem tržišta, jeste činjenica da se nejednakost u zdravlju i pristupu zdravstvenoj zaštiti shvata kao nedostatak humanosti i pravičnosti. U savremenom društvu preovladava stav da svaki čovek mora da ima pravo na osnovne medicinske usluge i lekove radi uklanjanja bolova i sprečavanja prevremene smrti, kao minimum zdravstvene zaštite. Kako su troškovi savremene medicine izuzetno visoki, pa ih slojevi stanovništva sa nižim primanjima ne mogu pokriti, u slučaju teže bolesti taj deo stanovništva bi morao da bude zdravstveno osiguran, ili da ima pristup subvencionisanim zdravstvenim uslugama. Međutim, u Republici Srbiji, kao i u većini bivših socijalističkih zemalja, preovladava shvatanje da bi pristup zdravstvenoj zaštiti trebalo da bude podjednak za sve i u osnovi besplatan. Ustav Republike Srbije garantuje svakome pravo na zdravstvenu zaštitu.[30] U javnosti i političkim krugovima često se mešaju spomenuta etička načela sa osnovnim ekonomskim zakonima koji deluju i u zdravstvu, bez obzira na to što je zdravstvena zaštita neophodno dobro sa posebnim karakteristikama. Naše istraživanje je pokazalo da, usled nedovoljnih ulaganja u ovaj sektor i neefikasne alokacije sredstava, javno zdravstvo nije u stanju da adekvatno odogovori potrebema građana. U aktuelnoj ekonomskoj situaciji u Republici Srbiji, koja već troši značajan deo svog BDP-a za zdravstvo, ne postoji realna mogućnost povećanja izdvajanja za sistem javnog zdravstva, iako se može očekivati da će doći do povećanja tražnje za zdravstvenim uslugama i porasta troškova.

Zdravstveni sektor nije, i nema mogućnost da bude savršeno konkurentno tržište, a pitanja njegovog finansiranja, racionalne i efikasne organizacije su izuzetno delikatna. Međutim, uvažavanje ekonomske teorije je od izuzetne važnosti za uređenje zdravstvenog sektora, a na ekonomistima je odgovornost da razumeju mogućnosti i ograničenja svojih alata. Iako je neophodno da se sektor zdravstva približi tržišnim principima, u ovoj oblasti tržište ne može da obezbedi sve neophodne zdrastvene usluge za celokupno stanovništvo. Ono obezbeđuje medicinsku negu samo za one koji su spremni i sposobni da plate ravnotežnu cenu. Stoga država mora zakonima da obezbediti društveno odgovoran i efikasan mehanizam za funkcionisanje tržišta zdravstvenih usluga. Pri tome treba imati u vidu da nema nijedne zemlje na svetu u kojoj se zdravstvo finansira

[30] Čl 68 Ustava Republike Srbije: http://sllistbeograd.rs/documents/ustav_republike_srbije_lat.pdf. (17. 5. 2014).

isključivo od strane države, već je neophodno naći ravnotežu između javnih i privatnih resursa, bilo da se želi povećanje kapaciteta i pristupa zdravstvenoj zaštiti, efikasnije lečenje ili unapređivanje kvaliteta medicinskih usluga.

Neuspeh države u javnom sektoru je pandan neuspehu tržišta. Do njega dolazi kada državne ustanove nisu sposobne da efikasno alociraju državne resurse ili usluge koje pružaju građanima. Najuočljiviji primeri neuspeha države u srpskom zdravstvu se ogledaju u relativno visokom udelu privatnih troškova „iz džepa" za zdravstvo i raširenosti korupcije. Republika Srbija je u upitniku za kandidaturu za prijem u Evropsku uniju, kao mesto najjače korupcije označila zdravstvo. U procesu približavanja EU, Republika Srbija kao kandidat će morati da ubrza reforme u ovoj oblasti i da ih uskladi sa principima poslovanja i zakonodavstvom u drugim zemljama EU. Većina novih i starih članica EU ima slične probleme, a korišćenjem njihovih iskustva mogu se naći pojedina rešenja koja su se pokazala korisnim. Za uspeh reforme posebno je važno upravljti njenim ekonomsko-političkim aspektima. U situaciji kada to može da znači i uskraćivanje pojedinih prava (makar ona postojala samo formalno, a u praksi ih je nemoguće ostvariti), reforma zdravstvenog sistema je veoma osetljiva tema, kako u pogledu očekivanja stanovništva, tako i interesih grupa u zdravstvu. U cilju uspostavljanja što boljeg sistema zdravstvene zaštite u Republici Srbiji, svoj doprinos, i to značajno veći nego do sada, trebalo bi da daju ekonomisti i stručnjaci za ekonomiku zdravstva. Mogući pravci rešavanja ovog problema su kompleksni i uključuju jasno definisane ciljeve zdravstvene politike, efikasniju raspodelu sredstava putem uvođenja konkurencije i stimulativnih načina plaćanja za provajdere, uključujući i privatni sektor, jasno definisanje paketa usluga koje pokriva obavezno osiguranje, promociju dodatnog osiguranja i borbu protiv korupcije.

Literatura

- Crnčević Radović Ljiljana *et al.* (2012): *Evaluation of Utilization and Efficacy of General Hospitals in Serbia: Is There a Shift Forward*, Srpski arhiv za celokupno lekarstvo, 140 (7-8), 482-488
- Eurostat (2011): „Causes of death in the EU", http://epp.eurostat.ec.europa.eu (17. 5. 2012)
- Frankt Austin (2011): *The international economist: Health insurance market failures (and what can be done about them)*, http://theincidentaleconomist.com (7. 9. 2015)
- Health Consumer Powerhouse (2014): „Euro Health Consumer Index", http://www.healthpowerhouse.com (14. 3. 2015)
- Izveštaj o unapređenju kvaliteta rada u zdravstvenim ustanovama Republike Srbije u 2012. godini (2012): Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut", Beograd

- Jovanović Dragana (2011): „Diskreciono pravo na krađu“, *Monitor online*, Interview No. 1085, http://www.monitor.co.me (17. 5. 2012)
- Lekarska komora Srbije (2013): „Evidencija kadra“, http://www.lks.org.rs (2. 7. 2013)
- McKeown T. (1976): *The Role of Medicine: Dream, Mirage or Nemesis?*, Nuffield, Provincial Hospitals Trust, London (17. 5. 2012)
- Mihaljek Dubravko (2008): *Health care policy and reform in Croatia: how to see the forest for the trees*, Bank for International Settlements, Basel, 281-285
- Institut za javno zdravlje Republike Srbije „Dr Milan Jovanović Batut“ (2012): Odabrani zdravstveni pokazatelji za 2012. godinu
- Parkin David (2009): *Principles of health economics (including the notions of scarcity, supply and demand, marginal analysis, distinctions between need and demand, opportunity cost, margins, efficiency and equity)*, http://www.healthknowledge.org.uk (7. 9. 2015)
- Pirs V. David (2005): *Mekmilanov rečnik, moderna ekonomija*, Dereta, Beograd
- Politika (2011): „Rezultati istraživanja o korupciji u zdravstvu koje je uradilo udruženje građana ‘Roditelj’“ (28. 8. 2011)
- Republički zavod za statistiku (2011): Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji 2011, Bilten 540, Beograd
- Pravilnik o uslovima, kriterijumima i merilima za zaključivanje ugovora sa davaocima zdravstvenih usluga i za utvrđivanje naknade za njihov rad za 2013. godinu, *Službeni glasnik Republike Srbije* br. 125/12.
- Republički zavod za statistiku (2011): Projekcije radne snage Srbije 2010–2050, Beograd
- Republički zavod za statistiku (2011): Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji 2011, Bilten 540, Beograd
- Ringel S. Jeanne *et al.* (2005): *The Elasticity of Demand for Health Care - A Review of the Literature and Its Application to the Military Health System*, National Defense Research Institute, http://www.rand.org (2. 7. 2013)
- Republički zavod za statistiku (2012): Statistički godišnjak Srbije: Srbija, stanovništvo, populacija i demografska slika, Beograd
- Republički zavod za statistiku (2013): Stretegija razvoja zdravstvenog osiguranja, Beograd
- Shi Liu: „The Impact of Primary Care: A Focused Review”, Volume 2012, Article ID 432892, http://dx.doi.org/10.6064/2012/432892 (12. 12. 2013)
- Shi Liu, Deborah Chollet (2006): *Price and Income Elasticity of the Demand for Health Insurance and Health Care Services: A Critical Review of the Literature*, http://www.mathematica-mpr.com (4. 6. 2015)
- Starfield Barbara, Shi Leiyu (2002): “Policy relevant determinants of health: an international perspective“, *Health Policy*, No. 60, 201-218

- Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut“ (2013): Strategija razvoja zdravstvenog osiguranja 2013. godine, Beograd
- Svetska banka (2012): Health Nutrition and Population Statistics Database: http://databank.worldbank.org (17. 5. 2012)
- Svetska zdravstvena organizacija (1946): *Preamble to the Constitution of the World Health Organization as adopted by the International Health Conference*, New York
- Svetska zdravstvena organizacija (2013): Health for all databases, http://www.euro.who.int (12. 12. 2013)
- UN: World Population Prospects (2006): „The 2006 revision“, http://www.un.org (17. 5. 2012)
- Uredba o planu mreže zdravstvnih ustanova, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 107/05
- Uredba o planu mreže zdravstvenih ustanova, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 37/12
- Varijan R. Hal (2007): *Mikroekonomija – moderan pristup*, Ekonomski fakultet, Beograd
- Vesti.rs: „Istraživanja: Najkorumpiranije političke partije, zdrvastvo i policija – prosečan mito 250 evra“ (13. 5. 2014)
- Vukajlović Svetlana (2006): *Ka reformi javnog zdravstva u Srbiji*, PALGO centar, Beograd
- Zakon o zdravstvenoj zaštiti, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 45/2013
- Zakon o izmenama i dopunama zakona o zdravstvenom osiguranju, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 57/2011
- Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut“: *Zdravlje stanovnika Srbije*, *Analitička studija 1997–2007*, Beograd

Rad primljen: 15. septembar 2015.
Prema zahtevu recenzenata, dorađen:. 20. septembar 2015.
Odobren za štampu: 5. oktobar 2015.

Paper received: September 15th, 2015
Upon the request of reviewers, revised: September 20th, 2015
Approved for publication: October 5th, 2015

Assistant Professor Sanja Stošić, PhD
Faculty for Business Studies, John Naisbitt University
(Megatrend University), Belgrade
Assistant Professor Rabrenović Mihajlo, PhD
Faculty for Business Studies, John Naisbitt University
(Megatrend University), Belgrade

MICROECONOMIC PRINCIPLES IN THE HEALTH SECTOR - THE DEMAND FOR HEALTH SERVICES IN THE REPUBLIC OF SERBIA –

S u m m a r y

Health has become a dominant economic and political issue over the past years, where many nations experience rapid rises in health care spending. The main reason why the health care sector does not operate entirely in accordance with economic market principles is the fact that inequalities in health and access to health care are understood as the lack of humanity and justice. Health care demands might seem as quite inelastic, but because of the health insurance, it shows a certain degree of price, income, cross - price and time elasticity.

The subject of this study was the demand for health services in the Republic of Serbia in order to assess the ability of the public sector to meet the demand for providing these services. The underlying assumption was that public health can not adequately meet the needs of citizens due to insufficient investment in the sector and inefficient allocation of resources. To confirm this assumption, basic characteristics of health care market and the factors affecting the supply and demand for health services were discussed.

Based on the analysis of investment in the health sector, the existing capacity and organization of health services, our research has shown that the public health system in the Republic of Serbia is not able to adequately meet the demand for health services. In the current economic situation in the Republic of Serbia, which already spends a significant portion of its GDP on health, there is no realistic possibility of increased spending on public health care system, although it can be expected that there will be increasing demand for health services and increase of costs.

The health sector is not, and does not have the ability to be a perfectly competitive market, and the questions of its financing, rational and efficient organization is extremely delicate. However, health care economists and experts in health economics should give a significantly higher contribution in organizing health sector. Possible directions for solving these problems are complex and include clearly defined objectives for health policy, more efficient allocation of resources through the introduction of competition and incentive payment method for the service providers, including the private sector, clearly defining the package of services covered by compulsory insurance, promotion collateral insurance and the fight against corruption.

Key words: health services, demand, offer, health insurance, public health

Aleksandra Terzić[*]
Marko Petrović[**]
Darko Vuković[***]

UDK 338.48(44-292.46)
Originalni naučni rad

TURISTIČKA PRIVREDA KAO OKOSNICA REGIONALNOG RAZVOJA: STUDIJA SLUČAJA SREDOZEMLJA FRANCUSKE[****]

U ovom radu izvršena je regionalizacija Sredozemlja Francuske s aspekta turizma, kao osnovne privredne grane prisutne u regionu. Istraživanje je obuhvatilo tri administrativna regiona ovog dela Francuske: Provansa–Alpi–Azurna obala, Langdok–Rusijon i ostrvo Korzika, u kojima je turistička privreda definisana kao dominantna. Predmet ovog istraživanja je proučavanje prostora Sredozemlja Francuske, prvenstveno s aspekta turizma. Posebna pažnja usmerena je na uočavanje privrednog i društveno-ekonomskog značaja koji turizam ima na ukupni privredni razvoj ovog regiona, kako bi se omogućilo sprovođenje turističke regionalizacije. Da bi se turistička regionalizacija ovog prostora sprovela, potrebno je istraživanjem obuhvatiti komponente geografske sredine, turističke motive i atraktivnosti koje se nalaze na ovom prostoru, kao i ostale elemente bitne za razdvajanje ovog regiona od susednih regiona Francuske.

Ključne reči: regionalni razvoj, ekonomija, turizam, Sredozemlje, Francuska

1. Uvod

Istorijsko i ekonomsko područje Sredozemlja predstavlja atrakciju za turističku privredu, a kao reprezentativan primer dominantnosti turističke privrede kao pokretača regionalnog razvoja može se uzeti Francuska. Teritorija Francuske je podeljena na 26 regiona, 22 regiona u unutrašnjosti i četiri prekookeanska regiona. Francuska rivijera (Azurna obala) s Provansom je region u južnom delu Francuske, graniči se sa Italijom i izlazi na Sredozemno more, a regionalni centar je Marsej. Provansa se uglavnom odnosi na obalu i predele oko reka Rone

[*] Naučni saradnik u Geografskom institutu „Jovan Cvijić“ Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu, e-mail: a.terzic@gi.sanu.ac.rs
[**] Naučni saradnik u Geografskom institutu „Jovan Cvijić“ Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu, e-mail: m.petrovic@gi.sanu.ac.rs
[***] Naučni saradnik u Geografskom institutu „Jovan Cvijić“ Srpske akademija nauka i umetnosti u Beogradu, e-mail: d.vukovic@gi.sanu.ac.rs
[****] Rad je podržan od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Projekat br. III 47007).

i Var, dok se Azurna obala određuje okvirom granice sa oblašću primorskih Alpa, od doline Vara do granice sa Italijom i predstavlja jednu od najpoznatijih turističkih oblasti u svetu. Region Langdok–Rusijon je centralni region južne Francuske, a prostire se od doline Rone na istoku do granice sa Španijom na jugozapadu. Oblast priobalnog dela regije Langdok–Rusijon je u skorije vreme počela da se turistički afirmiše i izlazi iz senke Azurne obale. Ostrvo Korzika je najveće francusko ostrvo u Sredozemnom moru i predstavlja najjužniji deo Francuske, nalazi se nasuprot Francuske rivijere. Kulturno-istorijsko nasleđe i prirodne lepote prostora francuskog Sredozemlja, čine ga veoma zanimljivim i sastavni su deo turističke privlačnosti.

Ekonomski posmatrano, ovaj region je treći po značaju u Francuskoj, a osnovna funkcija mu je turistička. U priobalnim delovima ove regije, od privrednih delatnosti najviše su zastupljeni turizam i ugostiteljstvo, trgovina, zanatstvo i brodogradnja. U departmanima koji se nalaze na obali, privreda se pre svega bazira na turizmu kupališnog tipa, mada je u poslednje vreme sve zastupljenije usmerenje ka kulturnom i kongresnom turizmu i manifestacijama. U departmanima koji se nalaze u planinskim krajevima, u zaleđu primorja, lokalna industrija se bazira na voćarstvu, vinogradarstvu, uzgoju cveća za potrebe industrije parfema, sitnom stočarstvu i turizmu. Oblast Langdok–Rusijon je jedno od najpoznatijih vinogradarskih područja u Francuskoj. Druge privredne grane uključuju brodogradnju, industriju visoke tehnologije, parfemsku industriju i proizvodnju keramike. S nacionalnim dohotkom od približno 24000 američkih dolara po stanovniku, kao i snažnim uslužnim sektorom koji proizvodi 80% od ukupnog broja radnih mesta u regionu, ovaj prostor karakteriše i veliki broj malih privrednika. Industrija zapošljava približno 11% radne snage sa koncentracijom oko Marseja, Tulona i Nice, i to u sektorima poljoprivrede i hemijske industrije. Turizam igra glavnu ulogu u ekonomiji ovog regiona, a posebno je razvijen na Azurnoj obali i na prostoru Alpa. Prema podacima DATAR-a (franc. Délégation à l'Aménagement du Territorie et à l'Action Régionale, 2010), prihodi od turizma iznose 8% ukupnih prihoda regiona, a region godišnje poseti približno 35 miliona turista.[1]

Cilj ovog rada je da ukaže na značaj turističke regionalizacije Sredozemlja Francuske i da sugeriše na moguće načine poboljšanja regionalizacije i organizacije turizma na ovom prostoru i prostoru njegove okoline. Zadaci ovog istraživanja su da utvrdi vrstu i strukturalne elemente turističke regionalizacije ovog dela Francuske, kao i faktore koji su bitni za definisanje regionalnih karakteristika ovog prostora; odredi povezanost regionalizacije ovog prostora sa turističkim motivima, i dâ pretpostavke uspešnijeg načina turističke regionalizacije.

Prva faza kabinetskog istraživanja, kroz proučavanje postojeće naučne i stručne literature, bila je osnov za postavljanje problema istraživanja. U fokusu

[1] DATAR (Délégation à l'Aménagement du Territorie et à l'Action Régionale) (2010): L' Observatoire des Territorires – Le tourisme en 2010 (Insee Premiere), http://www.datar.gouv.fr

istraživanja bili su prostorno-funkcionalni faktori, administrativno-regionalni aspekti u prostornom planiranju, kao i osnovni socio-ekonomski parametri kojima je utvrđena dominatna funkcija prostora. Kao osnovni statistički pokazatelji korišćeni su tzv. satelitski proračuni u turizmu (Tourism Satellite Account – TSA), a kasnije i program koji omogućava preporuke za statističku obradu podataka u međunarodnom turizmu (International Recommendations for Tourism Statistics – IRTS, 2008) koje je razvila Svetska turistička organizacija (UNWTO). Cilj programa je mogućnost međunarodne uporedivosti podataka o učešću turizma u nacionalnim ekonomijama i obezbeđenja konzistentnosti u merenju i uporedivosti analiza u ovoj delatnosti. Satelitski proračuni u turizmu su oblik statističkog snimka stanja turističkog sektora kao dela nacionalne ekonomije. Saglasno satelitskim proračunima u turizmu, ukupan doprinos putovanja i turizma u BDP-u, obuhvata direktan, indirektan i indukovan doprinos. Njegovo obračunavanje usklađeno je sa sistemom nacionalnih računa i obuhvata karakteristične turističke sektore: hotele, avio-kompanije, aerodrome, turističke agencije, kao i zabavne i rekreativne usluge koje direktno opslužuju turiste. Najznačajnija komponenta direktnog doprinosa turizma u BDP-u je devizni priliv, odnosno izvoz po osnovu turizma. Međutim, ukupno učešće turizma u BDP-u uključuje njegove indirektne uticaje na ekonomiju (npr. investiciona turistička potrošnja, javna kolektivna potrošnja države, kupovina roba i usluga od strane sektora koji direktno kontaktiraju sa turistima i sl.).

2. Regionalizacija i prostorno planiranje

Regionalizacija je proces formiranja regiona, odnosno nižih administrativno-teritorijalnih jednica države, putem podele državne teritorije ili jednog njenog dela u regione od strane centralne vlasti, kao i proces koji sledi nakon toga, a ogleda se u prenosu administrativnih ovlašćenja i političke moći regionalnim organima i institucijama.[2] Prema istom autoru, u političko-pravnom smislu regionalizacija predstavlja teritorijalnu decentralizaciju kojom se necentralnim regionalnim organima daje izvestan stepen samostalnosti u odnosu na centralne organe vlasti, ali bez elemenata državnosti, ustavotvorne vlasti i značajnih prava na samoorganizovanje kakve imaju federalne jedinice i uspostavlja decentralizovano državno uređenje.

Regionalizacija se odnosi na podelu određenog prostora, odnosno jedne države, na određene regione, i prenos administrativnih i političkih odgovornosti na te regione. Ovaj termin obično deli konceptualne veze sa decentralizacijom,

[2] Vuković Darko (2013): „Model regionalne konkurentnosti: Teorijsko-metodološka analiza i mogućnosti primene u Srbiji“, doktorska disertacija, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.

secesijom i regionalnom autonomijom.[3] Proces stvaranja nižih administrativno-teritorijalnih jedinica u okviru države i prenošenje centralne vlasti na ove jedinice, naziva se regionalizacija. Regionalno planiranje ima za cilj da kroz strategiju koja povezuje prostorne promene sa politikom socio-ekonomskog razvoja, oblikuje razvoj datog regiona. Regionalno planiranje je srednji nivo koji integriše prostorne implikacije nacionalnog planiranja sa uslovima razvoja svake lokalne samouprave.[4]

Ekonomska geografija proučava privredni segment geografije, uzimajući u obzir lokalne funkcije koje zavise na distribuciji geografskih faktora: dostupnost prirodnih resursa, radna mesta, pristup tržištima, i slično. Prema tome, regioni se na određeni način međusobno takmiče kako bi privukli investicije bazirane na njihovim konkurentskim prednostima.[5] Različiti regioni teže da se specijalizuju u onim privrednim granama i aktivnostima u kojima prepoznaju sopstvene komparativne prednosti, čime se ukazuje na ulogu privredne delatnosti na generisanje ekonomskog razvoja određenih regiona.[6] Regionalizacija se može posmatrati u periodima, u kojima su mnoge evropske države uspostavile različite reforme u okviru decentralizacije vlasti i podele odgovornosti sa lokalnim vlastima. Sa početkom 1960-ih i 1970-ih, kao i ključnih godina uspona 1980-ih i 1990- ih, može se uočiti značajno odstupanje od centralizma, koje je prethodno bilo pravilo u većini evropskih zemalja. Od tada, evropske države primenjuju mnoge reforme regionalizma, razlikujući se prema četiri dominatna modela: ustavni regionalizam, jaki regionalizam, decentralizovani regionalizam i administrativni regionalizam.[7]

Regionalni identitet je ključni element stvaranja regiona kao društvenog i političkog prostora i sistema. Meru regionalne posebnosti određuje postojanje različitih vrednosti, društvenih normi, kao i međusobni odnosi regiona u okviru jedne države. Najčešći izvori ovih vrednosti i modela socijalne komunikacije su religija i jezik. Budući da su države, nakon reformacijskih promena u 16. veku,

---

3 Schrijver Frans (2006): *Regionalism after regionalisation: Spain, France and the United Kingdom*, Amsterdam University Press.

4 Zlatanović Tomašević Vesna (2013): „Planiranje prostora u zemljama Evropske unije“, naučni skup „Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine“, Asocijacija prostornih planera Srbije, Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, Palić, Subotica, 2013.

5 McCann Philip (2001): *Urban and Regional Economics*, Oxford University Press, Oxford.

6 Vuković Darko, Jovanović Ana, Đukić Mališa (2012a): „Definisanje konkurentnosti kroz teorije nove ekonomske geografije i regionalne ekonomije“, *Zbornik radova Geografskog instituta „Jovan Cvijić“*, SANU, 62/3, 49-64.

7 AER (2010): The State of Regionalism in Europe An AER Report. Part II - What do Regions look line in Europe?An overview for the 47 Member States of the Council of Europe, Strasbourg; Vuković Darko, Jovanović Ana, Grubišić Zoran (2012b): „Ekonomski aspekti regionalizacije evropskih zemalja“, *Zbornik radova Geografskog institute „Jovan Cvijić“*, SANU, 62/1, 31-48.

u funkciji nacionalne integracije zakonom odredile religijsku pripadnost svojih građana, regionalne i jezičke granice se uglavnom poklapaju sa državnim.[8]

U zemljama Evropske unije postoje različiti pojmovi prostornog planiranja kojima je zajedničko „kombinovanje aktivnosti" da bi se postigli određeni ciljevi. U Francuskoj se prostorno planiranje definiše kao *Amengament de territoire* i vrši pomoću direktiva koje se primenjuju putem različitih administrativnih tela, između kojih je i DATAR. Dakle, prostorno planiranje je povezano s administrativnom i političkom tradicijom zemlje u kojoj dominira regionalno-ekonomsko planiranje. Tek jačanjem ekonomskih motiva u odnosu na političke i prepoznavanjem određenih regiona po svojim specifičnostima lokalne vlasti su odigrale fundamentalnu ulogu u promociji regionalizacije, pre svega iz želje za bržim ekonomskim razvojem i promocijom svojih regiona. Tako su lokalne vlasti u Francuskoj tokom 1980-ih uticale na ekonomski aspekt regionalizacije evropskih država kroz niz regionalnih reformi. Savremeno regionalno planiranje u Francuskoj nastalo je 1980-ih, i odnosi se na regionalnu politiku i diviziju na regione i departmane gde je sprovedena. Poslednja ustavna reforma iz 2003. potvrdila je statut regiona kao teritorijalne vlasti s punim kapacitetom.[9] Prema klasifikaciji organizacije DATAR, teritorija Francuske se deli na sedam regiona. Među njima je i region Mediterana, koji uključuje posmatrane celine: Provansa–Alpi–Azurna obala, Landegok-Rusijon i Korzika (karta 1).

Karta 1: *Analizirani administrativni prostor Sredozemlja Francuske*

Izvor: http://www.lib.utexas.edu/maps/europe/france_admin91.jpg

8 Jovanović Ana, Vuković Darko (2014): „Istorijski razvoj i modeli regionalizma u državama Evropske unije", *Tematski zbornik Istorija i geografija – susreti i prožimanja,* Geografski institut Jovan Cvijić SANU, Institut za noviju istoriju Srbije, Faculty of Geography, MSU (Rusija) i Institut za slovenske studije Ruske akademije nauka, 181-209.

9 Schrijver Frans (2006): Regionalism after regionalisation: Spain, France and the United Kingdom. Amsterdam University Press. Vuković Darko, Ana Jovanović i Mališa Đukić (2012a). Definisanje konkurentnosti kroz teorije nove ekonomske geografije i regionalne ekonomije. Zbornik radova Geografskog instituta "Jovan Cvijić", SANU, 62(3), str. 49-64.

2.1. Osnovne karakteristike Sredozemlja Francuske

Mediteranska obala Francuske se prostire na površini od 58.776 km^2, a prema podacima iz 2012. godine u njoj živi približno 7,6 miliona stanovnika. Turističku regiju kontinentalnog dela Sredozemlja Francuske čine dve administrativne celine: Provansa–Alpi–Azurna obala i Langdok–Rusijon. Prva zauzima teritoriju od 31.400 km^2, gde živi približno 4,9 miliona stanovnika, dok region Langdok–Rusijon zauzima područje od 27.376 km^2, a u njemu živi 2,7 miliona stanovnika.[10] Ostrvo Korzika nalazi se na krajnjem jugoistoku Francuske, na 170 km od Azurne obale, zauzima teritoriju od 8.720 km^2 i na njemu živi 300.000 stanovnika, pretežno francuskog i italijanskog porekla.[11] Stanovništvo je najgušće naseljeno uz morsku obalu i dolinama reka Rone, Diransa i Vara. U prošlosti na Francuskoj sredozemnoj obali većina stanovništva je živela u unutrašnjosti, ali i u blizini mora. Iako je do sredine 19. veka većina stanovništva živela u unutrašnjosti kopna, došlo je do velikih migracija ka priobalju Mediterana. Veliko povećanje populacije bilo je posebno podstaknuto razvojem turizma, prvo zimskog, zatim letnjeg kupališnog, s naglaskom na obilascima kazina, a kasnije kongresima i raznim kulturnim događajima.[12] Osnovni antropogeni pritisak na sredozemnu obalu uzrokovan je turizmom, a visoke gustine naseljenosti obalnih prostora često su povezane prisustvom obalnih rezorta, čime se povećava doseljavanje stanovništva iz neposrednog zaleđa u priobalje, što je uzrokovano pre svega potrebama za pružanjem usluga i aktivnosti u turističkim mestima.[13]

Istorija turističkog razvoja na ovom prostoru počinje u 18. veku, kada istočni deo obale Francuske postaje poznato zdravstveno odmarište Britanaca. Savremeni razvoj turizma na ovom području počinje 1874. godine, kada u Nici broj stranih posetilaca, pretežno Britanaca, dostiže čak 25.000. Sredinom 19. veka sa ekspanzijom železnice, britanski i francuski preduzetnici uvideli su potencijale za razvoj turizma, pa ovo područje postaje popularna destinacija za evropsko plemstvo i umetnike. Prvi svetski rat je promenio socijalnu strukturu posetilaca Rivijere, pa ovde dolazi sve veći broj Amerikanaca, pre svega poslovni ljudi i slavne ličnosti, a turistička sezona se pomera sa zime na leto, što dovodi do ekspanzije kupališnog turizma. Kanski filmski festival koji je počeo da se održava 1946. godine, već 1956. postaje jedan od najprestižnijih događaja u Evropi.[14]

---

10 Klemm Mary (1992): „Sustainable tourism development – Languedoc-Roussillon thirty years“, *Tourism Management*, vol. 13, issue 2, 169-180.

11 Keyser William (2005): „Corsican Villages and Towns“ (pdf), Corsica Isula, www.corsica-isula.com

12 King Russel, De Mas Paolo, Mansvelt Beck J. (Eds.) (2000): *Geography, Environment and Development in the Mediterranean*, Sussex Academic Press, Brighton, Portland.

13 Lozato-Giotard Jean Pierre (1990): *Mediterranee et tourisme*, Masson, Paris.

14 Segreto Luciano, Manera Carles, Pohl Manfred (eds.) (2009): *Europe at the seaside: the economic history of mass tourism in the Mediterranean*, Berghahn Books.

Tokom 1960-ih, bilo je pokušaja da se smanji zavisnost od kupališnog turizma, i da se stvori destinacija međunarodnih kongresa i centar edukacije, što je delimično postignuto. Za razliku od Provanse, region Langdok ima značajniji nizijski priobalni deo, a u prošlosti je ovaj prostor bio pretežno močvaran, te se turizam u ovoj regiji počinje razvijati tek nakon 1960. godine, tako da poseduje dosta modernu turističku infrastrukturu i centre, poput Kap de Agd, Palavas i Norbon. Imajući u vidu da je od 1960-ih, broj posetilaca ovog regiona bio svega 30.000, a do danas je porastao na čak 15 miliona turista godišnje, to je učinilo Langdok–Rusijon četvrti po značaju turistički region Francuske.[15] Turistička privreda čini čak 15% regionalnog nacionalnog dohotka i predstavlja najznačajniju ekonomsku aktivnost u regionu. Regionalna politika se oslanja na turizam kao glavni stub za generisanje buduće zaposlenosti i ekonomskog rasta.[16] Na ostrvu Korzika se takođe dosta pažnje posvećuje razvoj turizma, ali u manjoj meri nego u kontinentalnom delu istraživanog prostora. Turizam je uglavnom koncentrisan u oblasti Porto Vekio i Bonifaćo na jugu, kao i kod Kalvija na severozapadu.[17] Kulturno nasleđe ovog prostora je veoma raznovrsno. Prostor regiona Provansa–Alpi–Azurna obala obuhvata 2.200 zaštićenih istorijskih spomenika kulture, više od 400 muzeja od kojih je 113 kontrolisano i klasifikovano i više od 27.000 registrovanih arheoloških nalazišta.[18]

Ova turistička regija ima razvijenu putnu mrežu sa značajnim učešćem auto-puteva. Najznačajniji putni pravci su autoputevi: A7 koji povezuje Pariz sa Lionom, Marsejem, a zatim se od Oranža račva ka Langdoku i Montpeljeu, A54 povezuje italijansku granicu sa Monakom, Nicom, Kanom i Marsejem, a od njega se nastavlja ka regionu Langdok–Rusijon i spaja sa autoputem A9. Azurna obala je od Pariza udaljena približno 900 km, a sa unutrašnjošću je povezana razvijenom mrežom puteva dobrog kvaliteta. Brza železnica (TGV) prevozi više od 13,3 miliona turista u ovom regionu. Najprometnija luka Francuske (i čitavog Sredozemlja) je Marsej, ali pored njega postoji i veći broj malih luka i pristaništa za luksuzne jahte. U regionu Provansa–Alpi–Azurna obala nalaze se četiri internacionalna aerodroma: Tulon-Hijerez, Aero-zaliv Sen Trope, Marsej–Provansa i Nica–Azurna obala. U regionu Langdok–Rusijon postoje internacionalni

[15] Klemm Marry (1992): „Sustainable tourism development – Languedoc-Roussillon thirty years", *Tourism management*, 13/2, 169-180; Lecolle Laura (2008): *Etat des lieux du tourisme sur le litoral du Languedoc-Roussillon*, Pole relais lagunes mediterraneennes – Conservatoire des Espaces Natureles du Languedoc-Roussillon.

[16] Raynaud, O. (2010): *Golfe du Lion: L'Etat dit "non" aux eoliennes en mer*, Le Midi Libre, France; Westerberg Vanja, Bredahl Jacobsen Jette, Lifran Robert (2013): „The case for offshore wind farms, artificial reefs and sustainable tourism in the French mediterranean", *Tourism Management*, 34, 172-183.

[17] Keyser William (2005): „Corsican Villages and Towns" (pdf). Corsica Isula.

[18] www.provencal.com

aerodromi u Monpeljeu i Perpinjanu, dok je Korzika saobraćajno dostupna vazdušnim i morskim putem, preko najvećih gradova na ostrvu – Ajačija i Bastije.[19]

3. Turistička privreda Sredozemlja Francuske

Turizam sa svojom ulogom tzv. nevidljivog izvoznika, predstavlja osnovu za dalji privredni razvoj Francuske (najposećenije države na svetu), a posebno privredno i ekonomski slabije razvijenih prostora. Multiplikativnost efekata koje nosi sektor turizma je razlog zašto se turizam smatra sektorom budućnosti. Pored toga, turizam ima značajan uticaj na formiranje bruto društvenog proizvoda, pozitivno utiče na državni platni bilans, povećava prihode lokalnih budžeta i pospešuje razvoj investicionih aktivnosti (grafikon 1). Turizam je u Francuskoj 2014. godine imao učešće od 8,7% u osnovnoj potrošnji domaćinstva, kao i na osnovu učešća u generisanju 7,3% ukupnog nacionalnog dohotka. Iste godine, na osnovu satelitskih računa unutrašnja turistička potrošnja u Francuskoj iznosila je čak 149 milijardi evra (98,8 milijardi su potrošili francuski turisti, dok je 50,3 milijardi evra bio direktan inostrani priliv). Prihodi od turizma u regionu Sredozemlja Francuske čine skoro 12% ukupnog domaćeg produkta regiona. Smeštajni kapaciteti imaju najveće prihode ot turizma u regionu Provansa–Alpi–Azurna obala, koji je u 2011. godini iznosio čak 3,2 milijarde evra. U ugostiteljstvu je ostvareno 1,6 milijardi evra (porast od 16%), a u ostalim smeštajnim objektima čak 286 miliona evra, što je porast od 13,5% u odnosu na prethodni period. Turizam stvara približno 243.000 radnih mesta u Francuskoj, od čega 15,9% na prostoru francuskog Sredozemlja, a više od 30% čine sezonski radnici.[20]

Grafikon 1: *Struktura turističke potrošnje u Francuskoj, 2009–2012.*

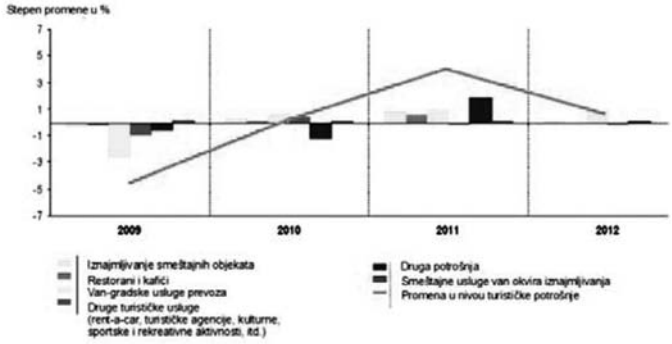

Izvor: Satelitski proračuni u turizmu (TSA – DGCIS), 2013, http://www.entreprises.gouv.fr/etudes-et-statistiques/statistiques-du-tourisme/compte-satellite

[19] www.paca-online.de

[20] INSEE (Institut national de la statistique et des études économiques) (2011): „Chômage par commune, département, région, zone d'emploi de 2001 à 2012 - Pôle Emploi", http://www.insee.fr/

Kada se posmatra ugostiteljsko-turistička infrastruktura ove regije, može se konstatovati da je ovo nedvosmisleno najrazvijenija regija Francuske. Turistički pritisak se jasno pokazuje kroz studiju gustine smeštajnih objekata, čime se uviđa da je na ovom prostoru koncentrisano 50% sekundarnih rezidencija u Francuskoj, 60% hotelskih objekata i čak 80% turističkih sela i kampinga.[21] U hotelskoj ponudi Francuske nalazi se ukupno 17.409 hotela sa 638.611 ležajeva, od čega se na ovom prostoru nalazi 3.329 hotela. Institut INSEE (franc. Institut national de la statistique et des études économiques, 2011) izvršio je klasifikaciju hotela na primorske, planinske, ruralne i gradske hotele. Na osnovu te podele, u regionu Provansa–Alpi–Azurna obala najveći broj hotela je primorski sa 49,5% učešća, zatim ruralni sa 19,5% i gradski sa 17%. U regionu Langdok–Rusijon najveći broj hotela je planinskog tipa (sa 31% učešća) i gradskog tipa (sa 30%), dok se u primorju nalazi svega 22% hotelskih kapaciteta. Na Korzici, od ukupnog broja hotela, 69,5% nalazi se u primorskim mestima, a svega 30,5% u planinskim predelima. Pored toga, čak 50% sekundarnih rezidencija francuskog stanovništva koncentrisano je u ovom regionu, sa tendencijom porasta kroz masovno doseljavanje francuskih i britanskih penzionera.[22] Struktura hotela prema kategorijama i regionima data je u tabeli 1.

Tabela 1: *Broj hotela po posmatranim regionima i kategorijama*

Region/kategorija hotela	0*	1*	2*	3*	4*	5*	Br. hotela	Br. ležaja
Provansa–Alpi–Azurna obala	505	62	577	604	206	77	2031	71210
Langdok–Rusijon	267	32	292	262	58	4	915	27383
Korzika	119	1	69	146	39	9	383	11495

Izvor: INSEE, Direkcija za turizam, regionalni zavod (DRT, CRT, CDT), 2013, http://www.insee.fr/

Prema podacima Instituta INSEE (2013), Sredozemlje Francuske je posetilo ukupno 16.152.137 turista, što čini približno 15% ukupnog broja turista koji su te godine posetili Francusku. Na ovom prostoru ostvareno je ukupno 234,3 miliona noćenja[23] (tabela 2).

[21] Capineri Cristina, Lazzeroni Marco, Spinelli Gianfranco (1996): „Mediterranean France: in search of balance",65-92, in Cortesi, G. (ed.) (1995): *Urban change and the enviroment. The case of North-western Mediterranean*, Milano.

[22] Cori Berardo (1999): „Spatial dynamics of Mediterranean coastal regions", *Journal of Coastal Conservation,* 5/1999, 105-112.

[23] DGCIS (2012): SDT Survey, http://dgcis.redressement-productif.gouv.fr/etudes-et-statistiques

Tabela 2: *Turistički promet po regionima Sredozemlja Francuske*

Region		Ukupno	Francuzi	Stranci	% u odnosu na Francusku
Langdok–Rusijon	br. turista	4348544	3458178	890366	3,9
	br. noćenja	7486646	5904527	1582119	3,7
Provansa–Alpi–Azurna obala (PACA)	br. turista	10858337	7163786	3694551	9,8
	br. noćenja	21634862	12957484	8677378	10,7
Korzika	br. turista	1330042	1018284	311758	1,2
	br. noćenja	2899397	2134035	765362	1,4
Prosečan boravak turista		1,96	1,86	2,2	-
Francusko Sredozemlje		16536923	11640248	4896675	14,9

Izvor: INSEE, Direkcija za turizam, regionalni zavod (DRT, CRT, CDT), 2013, http://www.insee.fr/

Prihodi od turizma u ovom regionu čine skoro 12% ukupnog domaćeg produkta regiona. U toku tri letnja meseca (jun, jul, avgust), ovu turističku regiju poseti 36,5% ukupnog broja turista na godišnjem nivou. Što se tiče porekla turista, više od 61,5% turista koji posećuju ovaj region su Francuzi, dok 38,5% turista dolazi iz inostranstva (prvenstveno iz Velike Britanije 5,7%, Nemačke 4,3%, Italije 4,2% i SAD 3,5%). Turisti se u proseku zadržavaju 6,6 noći, najveći deo dolazi na porodične odmore i u proseku troše 47 evra dnevno.[24]

Prema istraživanju koje je sprovedeno od strane INSEE (2008), najveći broj posetilaca pripada starijim starosnim grupama od 35 do 49 godina (26%), zatim 50–64 (23%) i više od 65 godina (24%), dok je omladinski turizam slabo zastupljen (8%). Što se tiče profesionalnog statusa, najveći broj posetilaca je neaktivan (penzioneri) – čak 40%, slede zaposleni (27%). Najveći broj dolazi u društvu porodice i prijatelja (53%), dok 11% smatra ovo područje sekundarnom rezidencijom.[25]

4. Turistička regionalizacija Sredozemlja Francuske

Svi delovi nacionalne teritorije nemaju podjednake uslove za razvoj turizma, pa je neophodno odrediti one makro ili mikroprostorne celine koje imaju najpovoljnije uslove za njegov razvoj. Radi afirmisanja nekog prostora u turističkom smislu, neophodno je razgraničavanje turističke regije od okružujućeg prostora u okviru nacionalne teritorije, što predstavlja turističku regionalizaciju. Turističko-

[24] INSEE (2013): Tourisme statistiques, http://www.insee.fr/

[25] De Plazaola Jean-Philippe (2008): „Rédaction achevée le 21 avril 2008“, Insee, Direction du tourisme, Comité régional du tourisme (CRT) et les Comités départementaux du tourisme (CDT).

geografska regija predstavlja prostornu celinu u kojoj je turizam dominantna funkcija, a fizionomija prostora umnogome posledica te funkcije. Neophodno je razdvojiti razvijene turističke regije u kojima je turističko-ugostiteljska delatnost dominantna. Proces turističke regionalizacije se definiše kao postupak razgraničavanja jedne regije od susednih geografskih celina, tj. podeli šireg prostornog obuhvata na uže prostorne celine – regije. U zavisnosti od primenjenih kriterijuma turističke regionalizacije, javljaju se različiti tipovi regija. Prema motivskoj fizionomiji, razlikuju se tri osnovna tipa turističkih regija: prirodne regije (primorske i kontinentalne), antropogene (spomenici, naselja, manifestacije) i kompleksne regije, a prema stepenu razvoja regije mogu biti: potencijalne, afirmisane i razvijene.[26] Za turističku regionalizaciju se koriste sledeći geografski kriterijumi: prisustvo turizma u prostoru, oblici turističkog uređenja i opremanja prostora, i njihov uticaj na transformaciju prirodne sredine. Turistički prostori takođe mogu biti polivalentni ili specijalizovani, više ili manje otvoreni, poluintegrisani ili integrisani.[27] Turističke regije mogu biti razvrstane na nekoliko tipova: obalni i jezerski tipovi, urbani neobalni tipovi i zeleni tipovi (agrotip i ruralni tip).[28]

Prostor francuskog Sredozemlja sastoji se iz nekoliko različitih tipologija prostora. Može se svrstati u pretežno obalni turistički prostor različitih karakteristika u svojim pojedinim delovima. Obalni turistički prostori koji privlače većinu turista, posebno tokom letnje sezone, duguju svoj turistički razvoj polinukleusnim turističkim centrima. Ovo su tradicionalni obalni tipovi, čiji je tipičan primer Azurna obala, s Nicom kao svojim centrom. Ovde se radi o tipu razvoja karakterističnog za evoluciju tradicionalnih obalnih turističkih centara, počevši od starog, ribarskog naselja, koji poseduje izuzetne prirodne i antropogene resurse, gde je došlo do značajne ekspanzije i transformacije prostora. Geografsko širenje turizma se kretalo od prvobitnog jezgra (Nice) linearno duž obale, a u znatno manjoj meri u unutrašnjosti regije. Tako je došlo do transformacije malog aristokratskog turističkog mesta binukleusnog tipa (stari deo grada i rezidencijalni turistički deo), pa prerasta u veliki obalni grad polinukleusnog tipa uz diversifikaciju turističkih aktivnosti. Postoje i mali i srednji obalni turistički centri koji predstavljaju polinukleusne turističke prostore u jednoj polivalentnoj i otvorenoj sredini. Takvi centri su danas: San Trope, San Rafael, Antib, Menton i druga naselja. U kasnijem periodu, masovni turistički tokovi usmereni ka moru, uslovili su pojavu novih oblika korišćenja obalnog prostora, koji se razlikuju od onih tradicionalnih iz perioda turizma privilegovanih klasa. Pojavili su se novi obalni centri u kojima je turizam jedina aktivnost. Ovaj tip centara ima više ili manje enklavni karakter, više je ili manje zatvoren i specijalizovan za turizam, bez obzira na prostornu strukturu. Duž obale Langdok–Rusijon nalazi se jedna

[26] Jovičić Živadin (1982): Važnije turističko-geografske regije Evrope, Rad, Beograd.

[27] Lozato-Giotard Jean Pierre (1990): *Mediterranee et tourisme*, Masson, Paris.

[28] Plavša Jovan (2007): *Turističke regije sveta*, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, PMF, Novi Sad.

od najspektakularnijih geografskih koncentracija specijalizovanih obalnih centara, nastalih kao posledica planske aktivnosti. Od doline Rone do Perpinjana nižu se turistički centri kojima je planom određen maksimalni broj smeštajnih kapaciteta, kao i budući turistički razvoj. To cu centri: La Grand Motte, Sète, Le Kap d'Agde, Gruissan i dr. Navedena naselja su novi turistički centri, raspoređeni linearno uz obalu na dužini od oko 220 km.[29]. Primer toga je Le Kap d'Agde u centru ove oblasti.[30] Sličan tip turističkog aktiviranja prostora prisutan je u skorije vreme i na prostoru Korzike, u kome se obalna naselja opredeljuju za razvijanje specijalizovanog (rezortnog) tipa kupališta.

Pošto se turistička kretanja dela na vrste ili specifične oblike turizma, koje su određene izvesnim kriterijumima (boravišni, vikend i izletnički turizam), specifični oblici turizma obeleženi su posebnim turističkim motivima. Masovni kupališni turizam je u ovoj regiji još uvek najzastupljeniji oblik turizma, ali se u poslednje vreme znatna pažnja usmerava ka kulturnom turizmu koji se razvio u gradovima (Marsej, Avinjon, Arl na Roni, Eks an Provans, Monpelje i dr.). Ekoturizam je zastupljen u posetama turista nacionalnim parkovima i prirodnim rezervatima, kao što su Kamarge, Port Kros, Kvejeras, Simijez i drugi. Nautički turizam je, takođe, veoma zastupljen, s obzirom na to da su obalni centri Sredozemlja nezaobilazna tačka mnogih međunarodnih kruzing kompanija. Ruralni turizam je široko zastupljen u unutrašnjosti ove regije, odnosno u neposrednom zaleđu Mediterana. U pojedinim gradovima kao što su Nica, Kan, Marsej i Monpelje razvija se u poslednjih nekoliko godina kongresni turizam, koji ostvaruje znatne ekonomske efekte na regiju. Zimski turizam u ovoj regiji ima takođe veliki značaj i prisutan je u nekoliko zimskih turističkih centara na Alpima. Najpoznatiji su centri: Brijanson, La Grav, Monženevr, Vars, Gap i dr. (severni deo) i Pra Lup, Larše i dr. na jugu alpskog dela regije. Važno je napomenuti da se, u poslednjih deset godina, ulažu napori da se regenerišu zimski rizorti, čime se pokrenuo brzi razvoj u pogledu demografskog i ekonomskog oživljavanja brojnih planinskih zajednica[31]. Pored alpskih centara, postoji nekoliko centara na Pirinejima: Font-Romeu-Odeillo-Via, Livija, Mon Luj, Molitg-les-Bains i drugi.

[29] Klemm Mary (1992): „Sustainable tourism development – Languedoc-Roussillon thirty years“, *Tourism management,* 13/2, 169-180.

[30] Regional Tourism Committee Sud de France (2008): *Brochure Sud de France – Tourism in Languedoc-Rousaillon region*, http://en.destinationsuddefrance.com/

[31] Tuppen John (2000): „The restructuring of winter sports resorts in the French Alps: problems, processes and policies“, *International Journal of Tourism Research,* 2/5, 327-344.

5. Zaključak

Stepen turističke funkcije posmatranog prostora je veoma visok, što ukazuje na izuzetan prostorni, ekonomski i socijalni značaj turizma kao privredne grane. Samim tim, turizam se može smatrati osnovnom determinantom fizionomije i regionalnog razvoja prostora. Pošto se radi o prostranoj turističkoj regiji, s raznovrsnim potencijalima i ponudom, turistička regionalizacija je veoma značajan proces u razgraničavanju oblasti s različitim karakteristikama i turističkom ponudom. Ipak, može se konstatovati da je ovo tipična turistička regija primorskog obalno-rizortnog karaktera, s obogaćenom turističkom ponudom.

Prema iznetim procenama, uočava se da je kupališni turizam doprineo blizu 50% finansijskog prometa, u kontekstu dodatne vrednosti i zaposlenosti. Takođe, može se konstatovati da je približno 44% potrošnje letnjeg obalnog turizma ostvareno na sredozemnoj obali, a od toga čak 26% potrošnje u regionu Provansa–Alpi–Azurna obala i Korzici, a na ovom prostoru je ostvarena i najveća potrošnja po turisti. S druge strane, region Langdok–Rusijon ima znatno manji broj turista i dosta je jeftiniji. Takođe je primetno da se ova dva regiona razlikuju i po načinu nastanka kao turističke destinacije. Kod Francuske rivijere (Provansa–Alpi–Azurna obala) imamo spontani nastanak odmorišnih centara, dok na obali Langdoka imamo specijalizovane i planski izgrađene turističke centre koji su nastali tokom 60-ih i 70-ih godina 20. veka. Turistička regija Sredozemlja Francuske ima sve pogodnosti da se razvije u kompleksnu turističku regiju, koja bi svojom ponudom mogla da zadovolji sve oblike turističke tražnje. S druge strane, možda je još uvek rano očekivati da se izgubi tradicionalna dominacija kupališnog turizma u ovoj regiji, jer ona raspolaže ponudom koja je u jednom delu ekskluzivna, dok je u njenom drugom delu dosta pristupačna, ali ipak podjednako kvalitetna.

Iako se na turističkom tržištu stalno javljaju promene u popularnosti destinacija i stvaraju nove mogućnosti i destinacije, mediteranska obala Francuske je bila i svakako će još dugo ostati najpopularnija letnja kupališna destinacija Evropljana. Ovo je rezultat pre svega jednog planskog i organizovanog pristupa u osveživanju ponude, stvaranju novih pogodnosti i atrakcija, koje bi sve turističke destinacije trebalo da sprovode u cilju svoje dugoročne održivosti.

Literatura

- Assembly of European Regions – AER (2010): „The State of Regionalism in Europe An AER Report“, Part II – „What do Regions look line in Europe? An overview for the 47 Member States of the Council of Europe“, Strasbourg
- Capineri Cristina, Lazzeroni Marco, Spinelli Gianfranco (1996): „Mediterranean France: in search of balance“in: Cori Berardo (1999): „Spatial dynamics of Mediterranean coastal regions“, *Journal of Coastal Conservation*, vol. 5, 105-112
- Cortesi Gisella (ed.) (1995): „Urban change and the enviroment – The case of North-western Mediterranean“, 65-92, Guerini, Milano
- DATAR (Délégation à l'Aménagement du Territorie et à l'Action Régionale) (2010): L'Observatoire des Territorires – Le tourisme en 2010 (Insee Premiere), http://www.datar.gouv.fr
- De Plazaola Jean-Philippe (2008): „Rédaction achevée le 21 avril 2008“, Insee, Direction du tourisme, Comité régional du tourisme (CRT) et les Comités départementaux du tourisme (CDT)
- DGCIS (2012): SDT Survey, http://dgcis.redressement-productif.gouv.fr/etudes-et-statistiques
- INSEE (Institut National de la Statistique et des Etudes Economiques) (2011): „Chômage par commune, département, région, zone d'emploi de 2001 à 2012 - Pôle Emploi“, http://www.insee.fr/
- Jovanović Ana, Vuković Darko (2014): „Istorijski razvoj i modeli regionalizma u državama Evropske unije“, *Tematski zbornik međunarodnog značaja: Istorija i geografija – susreti i prožimanja*, Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU, Institut za noviju istoriju Srbije, Faculty of Geography, MSU (Rusija) i Institut za slovenske studije Ruske akademije nauka, 181-209
- Jovičić Živadin (1982): *Važnije turističko-geografske regije Evrope*, Rad, Beograd
- King Russel, De Mas Paolo, Mansvelt Beck, J. (eds) (2000): *Geography, Environment and Development in the Mediterranean*, Sussex Academic Press, Brighton
- Klemm Mary (1992): „Sustainable tourism development – Languedoc-Roussillon thirty years“, *Tourism management* 13/2, 169-180.
- Keyser, William (2005): „Corsican Villages and Towns“, Corsica Isula, www.corsica-isula.com
- Lecolle Laura (2008): „Etat des lieux du tourisme sur le litoral du Languedoc-Roussillon“, Pole relais lagunes mediterraneennes – Conservatoire des Espaces Natureles du Languedoc-Roussillon

- Lozato-Giotard Jean Pierre (1990): *Mediterranee et tourisme*, Masson, Paris
- McCann Philip (2001): *Urban and Regional Economics*, Oxford University Press, Oxford
- Plavša Jovan (2007): *Turističke regije sveta*, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, PMF, Novi Sad
- Raynaud, Olivier (2010): *Golfe du Lion: L'Etat dit 'non' aux eoliennes en mer,* Le Midi Libre, Paris
- Regional Tourism Committee Sud de France (2008): *Brochure Sud de France – Tourism in Languedoc-Rousaillon region*, http://en.destinationsuddefrance.com/
- Schrijver Frans (2006): *Regionalism after regionalisation: Spain, France and the United Kingdom*, Amsterdam University Press, Amsterdam
- Segreto Luciano, Carles Manera, Manfred Pohl (eds) (2009): *Europe at the seaside: the economic history of mass tourism in the Mediterranean*, Berghahn Books, London
- Tuppen John (2000): „The restructuring of winter sports resorts in the French Alps: problems, processes and policies", *International Journal of Tourism Research* 2/5, 327-344
- Vuković Darko, Jovanović Ana, Đukić Mališa (2012a): „Definisanje konkurentnosti kroz teorije nove ekonomske geografije i regionalne ekonomije", *Zbornik radova Geografskog instituta „Jovan Cvijić"*, SANU, 62/3, 49-64
- Vuković Darko, Jovanović Ana, Grubišić Zoran (2012b): „Ekonomski aspekti regionalizacije evropskih zemalja". *Zbornik radova Geografskog instituta „Jovan Cvijić"*62/1, SANU, 31-48.
- Vuković Darko (2013): „Model regionalne konkurentnosti: teorijsko-metodološka analiza i mogućnosti primene u Srbiji", doktorska disertacija, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Kragujevcu
- Zlatanović Tomašević Vesna (2013): „Planiranje prostora u zemljama Evropske unije", Naučni skup „Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine", Asocijacija prostornih planera Srbije, Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, Palić, Subotica
- Westerberg Vanja, Bredahl Jacobsen Jette, Lifran Robert (2013): „The case for offshore wind farms, artificial reefs and sustainable tourism in the French Mediterranean", *Tourism Management,* 34, 172-183
- http://statistics.unwto.org/content/tourism-satellite-account-tsa-data-worldwide-summary
- http://www.chiffres-tourisme-paca.fr/
- http://www.infotourismepaca.fr/wp-content/uploads/2012/08/Chiffres-cl%C3%A9s-2014.pdf
- http://www.guideriviera.com

- http://www.entreprises.gouv.fr/etudes-et-statistiques/statistiques-du-tourisme/compte-satellite
- http://www.humanite.fr/journal/2005-05-14/2005-05-14-634385
- http://www.lib.utexas.edu/maps/europe/france_admin91.jpg
- http://www.paca-online.de/docs/Flyer_promotion_PACA_english.ppt
- http://www.provencal.com
- http://www.tourisme.gouv.fr/fr/z2/stat/tis/tis2007.jsp

Rad primljen 12. jun 2015.
Prema zahtevu recenzenata, dorađen: 6. oktobar 2015.
Odobren za štampu: 7. oktobar 2015.

Paper received: June 12th, 2015
Upon the request of reviewers, revised: October 6th, 2015
Approved for publication: October 7th, 2015

Aleksandra Terzić, PhD
Geographical Institute „Jovan Cvijić“,
Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade
Marko Petrović, PhD
Geographical Institute „Jovan Cvijić“,
Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade
Darko Vuković, PhD
Geographical Institute „Jovan Cvijić“,
Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade

TRAVEL INDUSTRY AS A FOCUS ON REGIONAL DEVELOPMENT: CASE STUDY OF THE MEDITERRANEAN FRANCE

Summary

This paper presents a regionalization of the Mediterranean France with regard to tourism, as well as basic economic sectors present in the region. The study included three administrative regions of this part of France: Provence - Alpes - Cote d'Azur, Languedoc - Roussillon and the Island of Corsica, where the travel industry is defined as dominant. The subject of this research is to study the area of the Mediterranean France, primarily from the aspect of tourism. Special attention is focused on the identification of economic and socioeconomic importance that tourism has on the overall economic development of the region, in order to enable the implementation of tourism regionalization. In order to tourism regionalization of this area carried out, it is necessary to include research components, such as geographic environment, tourist motives and attractions that are located in this area, as well as other elements relevant to the separation of the region from the neighboring regions of France.

Key words: regional development, economy, tourism, Mediterranean, France

Bojan Krstić[*]
Miloš Krstić[**]

UDK 330.101.5
316.43:17.022/.023
Originalni naučni rad

MODELI RACIONALNOG ODLUČIVANJA U SAVREMENOJ EKONOMSKOJ TEORIJI[***]

Cilj ovog rada je da pokaže da ekonomisti ne mogu adekvatno objasniti racionalno ponašanje ukoliko su usredsređeni samo na naučne opservacije iz modela neograničene i instrumentalne racionalnosti, pa se uključivanjem srodnih modela dobija „krupnija vizura", koja kao sveukupniji odraz racionalnog ponašanja predstavlja solidnu osnovu za izgradnju modela donošenja odluka u savremenoj ekonomskoj nauci. Uzimajući u obzir cilj rada i njegov specifičan značaj, komponovana je i odgovarajuća struktura rada.

U prvom delu se definiše model neograničene racionalnosti, njegove bitne karakteristike. U drugom delu se analizira model instrumentalne racionalnosti. U analizi modela pošlo se od konstatacije date u ekonomskoj teoriji, da racionalni akter koristi najbolja sredstva za postizanje zadatih ciljeva. U trećem delu razmotrene su osnovne modela vrednosne racionalnosti. Ključne postavke modela ograničene racionalnosti razmotrene su u četvrtom delu. U poslednjem delu pažnja je posvećena preispitivaju bazičnih postavki modela neograničene i instrumentalne racionalnosti. Posebno su analizirane preferencije ličnih i društvenih ciljeva srednjoškolaca i studenata.

Ključne reči: model neograničene racionalnosti, model instrumentalne racionalnosti, model vrednosne racionalnosti, lični i društveni ciljevi, preferencije

1. Uvod

Modeli omogućavaju da se raspoloživim instrumentarijem dođe do suštine predmeta istraživanja. Modelom se kristališe ideja, izdvaja problem, definiše pojava, analizira se okruženje i utvrđuju uzročno-posledične veze. Izrada modela je „stvaralački čin" u kome se moraju uvažiti opšte zakonitosti ispitiva-

[*] Dr Bojan Krstić, vanredni profesor, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Nišu, e-mail: bojan.krstic@eknfak.ni.ac.rs

[**] Dr Miloš Krstić, istraživač saradnik, Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Nišu, e-mail: krsticmilo3@gmail.com

[***] Rad je rezultat istraživanja nastalog u okviru projekta br. 179066: „Unapređenje konkurentnosti javnog i privatnog sektora umrežavanjem kompetencija u procesu evropskih integracija Srbije", koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

nih pojava, ali i njihove konkretne osobine. Zato model ne treba da bude suviše apstraktan i beskorisno detaljan.

Neoklasičnoj ekonomskoj teoriji najviše odgovara model potpune ili neograničene racionalnosti. Model potpune ili neograničene racionalnosti karakterišu akteri (pojedinci i kolektiviteti, poput firmi i domaćinstava) čije su aktivnosti uvek racionalne. Radi se o savršeno racionalnim akterima koji rasuđuju i postupaju razumno u svemu. Kao menadžeri, oni maksimiziraju profit, kao potrošači maksimiziraju svoju korisnost ili, ekvivalentno tome, biraju tačku na najvišoj krivi indiferencije. [1]

Naučnici koji ne pripadaju neoklasičnom ekonomskom pravcu tvrde da neoklasična ekonomska teorija plaća visoku „cenu" izolacije od drugih naučnih disciplina koje se bave ponašanjem ljudi i posledicama njihovog ponašanja.[2] Cena se sastoji u tome što se formira teorija koja je suviše restriktivna i nedovoljno realistična, „naročito u domenu prirode aktera i ignorisanja brojnih kanala društvenih uticaja na njihovo ponašanje…".[3] Zbog svega toga, kritičari neoklasične ekonomske teorije predlažu nove pristupe u kojima se model neograničene racionalnosti proširuje i objašnjava.

U jednom od njih primenjen je model instrumentalne racionalnosti. U modelu instrumentalne racionalnosti, akter je racionalan ako koristi najbolja sredstva za postizanje zadatih ciljeva. U analizi modela pošlo se od konstatacije da „akteri poseduju uniformne i nepromenljive preferencije, kao i savršeno znanje o relevantnom okruženju koje im omogućava da maksimiziraju svoje ciljne funkcije".[4] Drugi pristup potpunije istražuje model vrednosne racionalnosti, u kojem pojedinac mora da odabere cilj koji je u skladu sa sistemom društvenih vrednosti. Pojedinac se suočava sa vrednostima koje on sam nije definisao i koje pasivno posmatra i analizira. Treći pristup uvažava neravnomernu distribuciju informacija i izdataka prilikom odlučivanja, što je, u savremenoj ekonomskoj nauci, omogućilo uspostavljanje modela ograničene racionalnosti koji se zasniva na riziku i neizvesnosti.

Cilj ovog rada je da pokaže da ekonomisti ne mogu adekvatno objasniti racionalno ponašanje ukoliko se ograničavaju samo na naučne opservacije iz modela neograničene i instrumentalne racionalnosti, pa se uključivanjem srodnih modela može dobiti „krupnija vizura", koja kao sveukupniji odraz racionalnog ponašanja predstavlja solidnu osnovu za izgradnju modela donošenja odluka u savremenoj ekonomskoj nauci.

---

1 Menkju Gregori (2007): *Principi ekonomije*, Centar za izdavačku delatnost, Beograd, 493.

2 Stojanović Božo (2010): „Mansur Oslon – mislilac sinteza", 9-26, u: Masur Olson (ur.): *Uspon i sumrak naroda – ekonomski rast, stagflacija i društvena rigidnost*, Službeni glasnik, Beograd, 25.

3 Stefanović Zoran (2012): *Politička ekonomija globalizacije – modeli kapitalizma i institucionalna ekonomija*, Ekonomski fakultet, Niš, 7.

4 Ibid., 13

2. Model neograničene racionalnosti

Model neograničene racionalnosti obezbeđuje objašnjenje optimalnog ponašanja individue, grupe ili zajednice ljudi u procesu efikasne realizacije postavljenih ciljeva. Krucijalni doprinos u razvoju modela neograničene racionalnosti dali su Džon fon Nojman i Oskar Morgenštern.[5]

Džon fon Nojman i Oskar Morgenštern u modelu neograničene racionalnosti razmatraju: 1) posledice odluka (njihovu očekivanu korisnost), 2) verovatnoću realizacije odluka na različitim nivoima privređivanja i 3) ponašanje koje je u skladu sa principom maksimizacije očekivane korisnosti. U Fon Nojmanovom i Morgenšternovom modelu neograničene racionalnosti, princip maksimizacije očekivane korisnosti objašnjava se na sledeći način.

Pojedinac bira između određenog broja „lutrijskih tiketa", od kojih svaki obećava da će doneti isplate m_1, m_2… , s verovatnoćama p_1, p_2 … . „Isplate ne moraju da budu iznosi novca, već posledice bilo koje vrste koje su pojedincu bitne".[6] U modelu, „lutrijski tiket" je paradigma svakog izbora u kojem pojedincu ishod (izbora) nije sa izvesnošću poznat, ali u kojem, na osnovu iskustva i intuicije, on može da odredi verovatnoću ishoda.[7] U skladu sa principom maksimizacije očekivane korisnosti, pojedinac može da poređa sve moguće raspodele verovatnoće ishoda i da odabere najbolji ishod. Pored zahteva da raspodele verovatnoće budu u skladu sa subjektovim preferencijama, Fon Nojman i Morgenštern formulišu sledeći uslov: ukoliko akteri preferiraju korisnost alternative x_1 u odnosu na korisnost alternative x_2, onda će preferirati izvesnost x_1 u odnosu na jednaku šansu da dobiju ili x_1 ili x_2. Fon Nojman i Morgenštern izračunavaju očekivanu korisnost rizične alternative i tako što korisnosti alternative w_i množe sa verovatnoćom njenog javljanja p_j (indeksi i i j označavaju odgovarajuće korisnosti i verovatnoće).[8] U skladu sa principom maksimizacije očekivane korisnosti, akter je racionalan ako od svih rizičnih alternativa odabere onu koja će mu obezbediti optimalnu vrednost funkcije cilja.[9]

---

5 U modelu neograničene racionalnosti razmatraju se procedure izbora u uslovima rizika. Ukoliko se političke „borbe" mogu opisati kao igra lidera, partija, koalicija, onda se model neograničene racionalnosti može primeniti i u slučaju politike. Više o tome videti u: Нейман Джон, Монгерштерн Оскар (1970): Теория игр и экономическое поведение, ГУ ВШЭ, Москва.

6 Više o tome videti: Branislav Boričić (2005): „Ekonomisti nobelovci, Kenneth J. Arrow", *Ekonomski anali* 165/2005, 225-234.

7 Erou Kenet (2006): „Matematički modeli u društvenim naukama", *Ekonomski anali* 169/2006, 249.

8 Više o tome videti: Damnjanović Kaja, Janković Ivana (2014): „Normativna i deskriptivna teorija donošenja odluka u uslovima rizika", *Theoria* 4/2014, 32.

9 Krstić Bojan, Krstić Miloš (2015): „Rational choice theory and random behavior ", Економика 1/2015, 3.

Važnije osobine modela neograničene racionalnosti su: 1) pretpostavka da akteri, koji donose odluke, rasuđuju i postupaju razumno u svemu i 2) pretpostavka da se, kako cilj, tako, i stepen racionalnosti ponašanja, ne menjaju tokom odlučivanja.

Termin „neograničena racionalnost" u naslovu modela ukazuje na pojedince koji donose racionalne odluke i koji nisu skloni sumnjama, predrasudama, odvraćanjima i podređenosti. U modelu neograničene racionalnosti, pojedinac „živi u čeličnom krevetu", ne zna za ljubav i mržnju, već samo sledi svoje interese. Drugim rečima, model ne uzima u obzir psihološke osobine pojedinaca.

3. Model instrumentalne racionalnosti

U modelu instrumentalne racionalnosti, racionalnost se određuje kao instrumentalna kada je delatnost aktera usmerena na izbor sredstava kojima se na najbolji način ostvaruje zadati cilj.[10] Na koji način se cilj formira i prema kakvom kontekstu, jesu pitanja na koja se u okviru modela instrumentalne racionalnosti ne može odgovoriti. Subjekat se shvata kao „crna kutija", u kojoj se na „ulazu" nalaze svi podaci, a na „izlazu" usvojena rešenja. Pitanja o tome kakvi se procesi dešavaju unutar te „kutije", koje su njegove najbitnije karakteristike itd., nisu osobito važna, sve dok ekonomski akteri koriste najbolja sredstva za postizanje zadatih ciljeva.[11]

Instrumentalna racionalnost i pretpostavka o egzogenosti uticaja spoljašnjih faktora na ponašanje aktera određeni su mogućnostima formalizacije modela (odlučivanja). Da bi se rešio problem formalizacije (modela), kada deo faktora (institucije, kultura, itd.) koji utiču na ponašanje individue ostaje „nevidljiv", uvodi se pretpostavka po kojoj se menjaju samo posmatrane varijable. U slučaju potrošača pretpostavlja se da se menja budžetsko ograničenje. Prema tome, promene u tražnji potrošača mogu se objasniti promenama u cenama i dohotku.[12]

Pretpostavimo da je potrošač odabrao količinu dobara u tački A (slika 1a). Izbor tačke A je u skladu sa interesima aktera, pošto obezbeđuje priliv dobara koji je veći od priliva dobara u tački B. Kako nova linija budžetskog ograničenja (slika 1b) sadrži priliv dobara u tački B koji je manji od priliva dobara u tački A, izbor tačke B je u suprotnosti sa Šverijevom definicijom racionalnosti, prema kojoj se akter nikad ne opredeljuje za alternativu B, ako mu je u isto vreme dostupna alternativa A, koja je bolja od alternative B.[13] Analiza ponašanja potro-

[10] Шаститко Андрей (1998): „Модели рационального экономического поведения человека", Вопросы экономики 5/1998, 56

[11] Ibid.

[12] Ibid., 57.

[13] Швери Рольф (1997): „Теориая рационального выбора: универсальное средство или экономический империализм?", Вопросы еканомики 7/1997, 37.

šača se usložnjava kada se pretpostavi promena budžetskog ograničenja koja će se neutralisati samo ako je moguće postaviti empirijski utemeljenu hipotezu o stabilnosti ciljeva potrošača i sistema društvenih vrednosti.[14] Takođe, ne treba zaboraviti činjenicu da sistem ciljeva svakog potrošača ima svoje specifičnosti.

Slika 1: *a) Racionalnost ponašanja potrošača. b) Neracionalnost ponašanja potrošača*

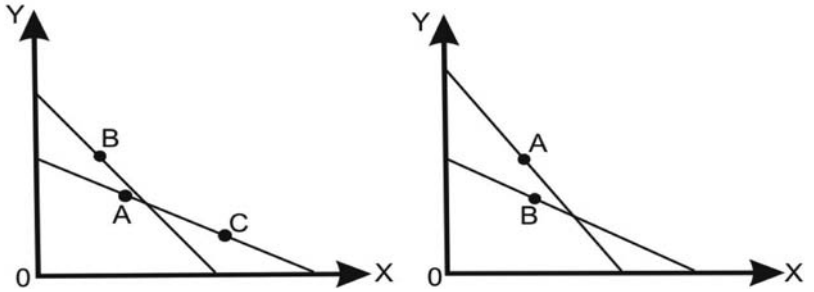

Izvor: Шаститко Андрей (1998): „Модели рационального экономического поведения человека“, Вопросы экономики 5/1998, 58

Kao što je napred navedeno, model instrumentalne racionalnosti se ne bavi ispitivanjem unutrašnjih mehanizama koji utiču na racionalno ponašanje. Pretpostavlja se da postoji usaglašenost unutrašnjih ciljeva aktera, čime se zanemaruje problem mnoštva „JA“ u samom čoveku (koji otežava formalizaciju i realizaciju modela). Ova pretpostavka dopušta ignorisanje značaja kulturnog konteksta, što znači da izbegava eventualnu protivrečnost između mnoštva „JA“ i sistema društvenih vrednosti.

4. Model vrednosne racionalnosti

U modelu vrednosne racionalnosti, akter bira cilj koji je u skladu sa sistemom društvenih vrednosti.[15] Proces izbora cilja, u ovom slučaju, zavisi od unutrašnjih i spoljašnjih vrednosti koje akter usvaja. U kontekstu modela vrednosne racionalnosti, postoji mogućnost da akter usvoji vrednosti koje on sam nije definisao.

Potrebno je ukazati da model vrednosne racionalnosti pretpostavlja da akter uči da apriori veruje u poštenje drugih ljudi. Uprkos ograničenom znanju i umanjenim kognitivnim sposobnostima, pojedinac očekuje da će se ostali ljudi ponašati dobronamerno i konzistentno u svim ili nekim aspektima zajedničke aktivosti. Međutim, pojedinac koji poklanja poverenje smanjuje stepen instru-

[14] Шаститко Андрей (1998): „Модели рационального экономического поведения человека“, Вопросы экономики 5/1998, 57.

[15] Više o tome videti: Саймон Гербет (1993): „Рациональность как процес и продукт мышльения“, *THESIS* 3/1993, 19.

mentalne racionalnosti, jer postaje ranjiv. On može da odluči da se u takav rizik uopšte ne upušta, ali time umanjuje nivo vrednosne ili ekspresivne racionalnosti (bira ciljeve neusaglašene sa sistemom društvenih vrednosti).

Među važnije faktore koji utiču na stepen ekspresivne ili vrednosne racionalnosti je i problem „kognitivne disonance".[16] Kognitivna disonanca je mentalno stanje u kome osoba doživljava iskustvo dve ili više nekompatibilnih spoznaja (kognicija). Ovakve spoznaje su prepreka stvaranju psihološke ravnoteže i konfora, pa će akter učiniti sve da pobegne iz ove neugodne situacije. Postoje dva načina. Prvi se sastoji iz „predubeđenja", tj. iz prečišćavanja prethodno procesuiranih informacija.[17] Drugi način je da se stvori sopstvena realnost.[18]

U modelu ekspresivne racionalnosti mnoštvo faktora može dovesti do promene prvobitnog cilja racionalnih aktera. Ta promena zavisi, između ostalog, i od izbora sredstava (za postizanje cilja). Ono što je efikasno (sredstvo) za postizanje jednog cilja, nije nužno efikasno (sredstvo) i za ostvarivanje drugog cilja. Na primer, kada je reč o tekućoj dobiti, obmana, prevara, iskorišćavanje povoljnih prilika (oportunističko ponašanje) mogu se pokazati kao veoma efikasna sredstva, što se u isto vreme, u dugom roku, pokazuje neefikasnim. U dugom roku, u prvi plan se ističe poverenje, uzajamnost i saradnja koji stvaraju uslove za uspostavljanje Pareto optimalne ravnoteže.[19]

5. Model ograničene racionalnosti

Uvažavanje neravnomerne distribucije informacija i izdataka prilikom odlučivanja u savremenoj ekonomskoj nauci omogućilo je formulisanje alternativnih teorijskih modela racionalnog izbora koji se zasnivaju na riziku i neizvesnosti. U ovom kontekstu, valja istaći model ograničene (nepotpune) racionalnosti koji se koristi u institucionalnoj ekonomiji.

Pre nego što budu iznete osnove modela ograničene racionalnosti, potrebno je izdvojiti faktore koji su omogućili prelaz sa principa pune na princip ograničene racionalnosti.[20]

Prvo, to je ogroman broj dokaza u korist ograničene racionalnosti subjekata koji donose odluke.

Drugo, to su prognozerske mogućnosti modela ograničene racionalnosti.

---

16 Više o tome videti: Smelser Neil, Swedberg Richard (1996): *The Sociological Pespectives on Economy*, The Handbook of Economic Sociology.

17 Elster Jon (2005): *Matice i vijci za objašnjenje složenih društvenih pojava*, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 24.

18 Шаститко Андрей (1998): „Модели рационального экономического поведения человека", Вопросы экономики 5/1998, 59.

19 Ibid., 60

20 Colnisk John (1996): „Why Bounded Rationality?", *Journal og Economic Literature* 4/1996, 669.

Treće, neubedljivost argumenata o rezultatima korišćenja modela neograničene racionalnosti.

I četvrto, neophodnost da se postigne saglasnost o izradi multidisiplinarnog modela ponašanja i donošenja odluka u savremenoj ekonomskoj nauci.[21]

Modeli racionalnosti se, prema skupu akcija putem kojeg pojedinci donose odluke, dele na 2 modela: model neograničene i model ograničene racionalnosti.[22] S tačke gledišta modela neograničene racionalnosti, do rešenja se dolazi analizom svih mogućnosti. Ovo je ispravan i sa istinom usklađen stav, ako pažnja i intelekt predstavljaju neograničene resurse. Međutim, u svetu ne apstraktnog, već realnog aktera, pažnja i intelekt su ograničeni resursi. Ekonomisti koji se oslanjaju na stav Miltona Fridmana da su pretpostavke beznačajne[23], mogu u potpunosti ignorisati ovu okolnost. Ali ako je reč o kvalitetu objašnjenja ponašanja i o operativnosti rezultata istraživanja, tada se ne sme zanemariti činjenica o ograničenosti pažnje i intelekta. Razmatranje činjenice o ograničenosti razumskih kapaciteta za racionalno i objektivno vrednovanje ponuđenih mogućnosti doprinosi dubljem razumevanju uloge relevantnih informacija u donošenju odluka.[24] Kako pojedinci ne mogu da dođu do svih neophodnih informacija, odluke donose apstrakcijom svake informacije koja ne zadovoljava određene kriterijume. U ekonomskoj teoriji, oskudnost relevantnih informacija i ograničenost pažnje i intelekta rezultuju zamenom principa maksimizacije funkcije korisnosti, težnjom ka maksimizaciji ili principom ograničene racionalnosti.[25]

Herbet Sajmon definiše ograničenu racionalnost kao ponašanje čoveka koje je racionalno samo u nameri i do određene mere.[26] Prema Sajmonu, ljudi teže da postupaju racionalno, ali oni to mogu, u stvari, da učine samo do određene granice.[27] Drugim rečima, postoje praktične granice racionalnosti. „Potencijalno racionalan pojedinac pravi uprošćeni model realne situacije. On je racionalan samo u okviru ovog modela. (…) Da bi se predvidelo ponašanje pojedinca, treba uzeti u obzir ne samo racionalnost izbora, već i racionalnost procedura koje se koriste pri izboru rešenja".[28]

---

21 Više o tome videti: Hafner Petar, Krstić Miloš (2014): „Rational economic behavior – interdisciplinary approach?", *Ekonomika* 4/2014, 156.

22 Za diskusiju: Шаститко Андрей (1998): „Модели рационального экономического поведения человека", Вопросы экономики 5/1998, 53-67.

23 Više o tome videti: Milton Friedman (1953): *The Methodology of Positive Economics in Essays in Positive Economics*, University of Chicago Press, Chicago.

24 U ekonomskoj teoriji, informacija se definiše kao skup više ili manje jednorodnih podataka.

25 Саймон Герберт (1993): „Рациональность как процес и продукт мышления", *THESIS* 3/1993, 32.

26 Simon Herbet (1967): *Models of Man: Social and Rational*, John Wiley and Sons, New York, 270.

27 Simon Herbet (1961): *Administrative Behaviour*, Macmillan, New York, 24.

28 Simon Herbet (1967): *Models of Man: Social and Rational*, John Wiley and Sons, New York, 199.

Za ekonomsku teoriju, to znači da će se traženje maksimuma funkcije korisnosti zameniti procedurom traženja zadovoljavajućeg rešenja.

„Traženje maksimuma funkcije korisnosti je krajnje složen proces, ako je uopšte moguć. ... Ljudi zapravo primenjuju strategiju traženja rešenja koje zadovoljava unapred zadata ograničenja".[29]

Strategija traženja zadovoljavajućeg rešenja obuhvata definisanje različitih procedura i izbor procedure koja nudi zadovoljavajuće (ne nužno i optimalno) rešenje problema.[30] Koncepcija ograničene racionalnosti mora biti dopunjena koncepcijom proceduralne racionalnosti. Pokušaj da se princip neograničene racionalnosti (maksimizacije ciljne funkcije pojedinačnog aktera) primeni u oblasti ekonomske nauke dovodi do problema „beskonačne regresije" ili zahteva da se stalno prikupljaju nove informacije u cilju optimizacije ili maksimizacije svake pojedinačne alternative. Zanemarivanjem prihvatljivih troškova prikupljanja informacija u procesu optimizacije, nastaje problem obuhvatanja svih relevantnih informacija o nekom pitanju (što isključuje mogućnost optimizacije). Ako je zahtev za optimizaciju nerealan, onda se postavlja pitanje: da li procedura optimiziranja treba da se tretira kao strategija dostizanja najboljih mogućih rešenja?

U savremenoj institucionalnoj ekonomiji, model optimizacije (model neograničene racionalnosti) zamenjen je modelom proceduralne racionalnosti. Ova promena podrazumeva ne samo „prelaz" od neograničene na proceduralnu racionalnost, već i „transfer" od procedure izbora optimalnog rešenja do procedure izbora dovoljno dobrog (zadovoljavajućeg) rešenja.[31]

6. Istraživanje strukture preferencija ličnih i društvenih ciljeva srednjoškolaca i studenata

Ekonomisti su dugo smatrali da su modeli neograničene i instrumentalne racionalnosti empirijski uspešni. Uobičajno je bilo priznanje da ljudi nemaju stabilne i dobro rangirane preferencije i da nisu u stanju da naprave proračune na način na koji sugerišu modeli. Takvi metodološki nedostaci nisu se smatrali značajnim i nisu uticali na pružanje podrške modelima u široj stručnoj javnosti. Svi su verovali da su modeli ubedljivi i da daju empirijski argumentovana i pouzdana predviđanja i objašnjenja ponašanja ekonomskih aktera. Onda su otkri-

[29] Саймон Герберт (1993): „Рациональность как процесс и продукт мышления", *THESIS* 3/1993, 27.

[30] Ibid.

[31] Mahoney Joseph (2005): *Economic Foundations of Strategy*, University of Ilinois Urbana-Champaing, Ilinois, 49.

vene brojne anomalije koje pokazuju da stvarni ljudi ne prave izbore na način na koji sugerišu modeli racionalnosti.[32]

Može se reći da je istraživački rad Denija Kanemana i Ejmosa Tverskog u eksperimentalnoj psihologiji, eksperimentalnoj ekonomiji i ekonomskoj psihologiji proizveo širok spektar empirijskih rezultata koji pokazuju da pojedinci ispoljavaju ponašanje u suprotnosti sa modelima racionalnosti. Lista empirijskih anomalija, koje su više puta razmatrane u savremenoj literaturi, uključuje: zavisnost od referentne tačke (*reference-dependence*), gubitak averzije prema riziku (*loss-aversion*), kolektivne preferencije (*social preferences*), efekat zaduženja (*endowment effects*), efekat usidrenja (*framing effects*), mentalno računovodsto (*mental accounting*) i drugo. Mnogi predstavnici ekonomske psihologije (*behavioural economics*) smatraju da su odstupanja stvarnog ponašanja od modela neograničene i instrumentalne racionalnosti suviše rasprostranjena da bi bila ignorisana, suviše sistematična da bi bila odbačena i suviše fundamentalna da bi se prilagodila slabljenjem pretpostavki modela.[33]

Kako modeli racionalnosti imaju važnu ulogu u društvenim naukama, sprovedena su ekonomska istraživanja koja su pokazala da se subjekti ponašaju neracionalno, ispoljavajući pritom brojne kognitivne i bihevioralne anomalije.[34] U empirijskom istraživanju čiji su rezultati prikazani u radu, proveravamo modele instumentalne i vrednosne racionalnosti u cilju donošenja relevantnih zaključaka o ljudskom ponašanju.[35] Predmet istraživanja je subjektivni odnos prema ciljevima odnosno stepen prihvatanja i preferencije ciljeva. U koncipiranju modela racionalnosti rukovodili smo se sledećim istraživanjima: *Istraživanja ličnosti*[36], *Motivacija i ličnost*[37], *Zdravo društvo*[38], *Priroda ljudskih vrednosti*[39], *Prioriteti i ponašanja: primena teorije integrisanog sistema vrednosti*[40], *Ka psiho-*

[32] Wade Hands (2013): *Normative Rational Choice Theory: Past, Present, and Future*, University of Puget Sound, Tacoma.

[33] Damnjanović Kaja, Janković Ivana (2014): „Normative and descriptive theories of decision making under risk", *Theoria*, 2014/4, 25-50.

[34] Više o tome videti: Petrović Dragan (2015): „Behavioral economics: the new approach to designing the paternalistic role of the stae in the economy", *Teme* 2/2015, 349-50.

[35] Treba ukazati na to da se osnove modela neograničene racionalnosti ne razmatraju u istraživanju. Razlog tome je što veliki broj predstavnika ekonomske psihologije smatra da je model neograničene racionalnosti samo grub surogat ekonomske stvarnosti. Više o tome videti: Weiskopf Walter (1979): „The method is the ideology: from a Newtonain to Heisenbergain Paradigm in Economics", *Journal of Economic Issues* 4/2015, 869-884.

[36] Videti: Murray Henry (1938): *Explorations in Personality*, Oxford University Press, New York.

[37] Videti: Maslov Abraham (1982): *Motivacija i ličnost*, Nolit, Beograd.

[38] Videti: From Erik (1980): *Zdravo društvo*, Rad, Beograd.

[39] Rokeach Milton (1973): *The Nature of Human Values,* Free Press, New York.

[40] Videti: Schwartz Shalom, Bilsky Wolfgang (1987): „Toward a Psychological Structure of Human Values", *Journal of Personality and Social Psychology* 53/1987, 550-562.

loškoj strukturi ljudskih vrednosti[41], *Vrednosti pripadnika neformalnih grupa*[42], *Struktura preferencija ličnih i društvenih ciljeva srednjoškolaca*[43].

U radu je posebna pažnja posvećena ispitivanju sledećih hipoteza:

1) Model instrumentalne racionalnosti bolje objašnjava ponašanje ispitanika od modela vrednosne racionalnosti.
2) Ispitanici čije porodice žive „dobro" i „osrednje", ispoljavaju visok nivo instrumentalne racionalnosti.

U istraživanju smo koristili sledeća oruđa za ispitivanje hipoteza: 1) upitnik, 2) anketa, 3) model instrumentalne racionalnosti i 4) model vrednosne racionalnosti.

1) Pomoću upitnika smo prikupljali podatke o sociodemografskim aspektima porodične funkcionalnosti[44].
2) Pomoću ankete ispitivali smo prisustvo i intezitet ličnih i društvenih ciljeva. Svaki cilj je bio operacionalizovan preko relativno kratkog iskaza. Na primer, cilj „Borba protiv korupcije i kriminala" izražen je preko iskaza: „Stvoriti generalne uslove za suzbijanje korupcije i kriminala"; ekološki ciljevi preko iskaza: „Sprečiti zagađivanje čovekove okoline i obezbediti zdravu životnu sredinu"; materijalni standard, kao lični cilj, preko iskaza: „Da obezbedim sebi što više novca i drugih materijanih dobara"; društveno angažovanje preko iskaza: „Da aktivno učestvujem u društvenom životu, da se borim za ostvarenje društveno važnih ciljeva"… Ispitanicima je ponuđeno pet modaliteta odgovora (za istraživanje stepena prihvatanja pojedinačnih ciljeva): „malo je važno", „osrednje je važno", „prilično je važno", „jako je važno", i „izuzetno je mnogo važno". Od ispitanika je traženo da poslednji odgovor zaokruže samo ako smatraju neki cilj izuzetno značajnim. Osim toga, da bi se utvrdila preferencija ciljeva (vrednosni prioriteti), traženo je da ispitnici izdvoje pet ciljeva koje smatraju najvažnijim, a potom da od tih pet izdvoje jedan, po njihovom mišljenju, najvažniji.
3) Model instrumentalne racionalnosti je obuhvatio lične cijeve proindividualne orijentacije: „ugled", „prijatelji", „društvena moć", „samoaktue-

[41] Videti: Schwartz, Shalom, Bilsky Wolfgang (1990): „Toward a Psychological Structure of Human Values: Extensions and Cross-Cultural Replications", *Journal of Personality and Social Psychology,* 58/1990, 878-891.

[42] Videti: Vasović Mirjana (1988): „Vrednosti pripadnika neformalnih grupa", 174-216, u: Joksomović Slobodan (ur.): *Mladi i neformalne grupe*. IIC SSO Srbije Beograd.

[43] Videti: Kuzmanović Bora, Petrović Nebojša (2007): „Struktura preferencija ličnih i društvenih ciljeva srednjoškolaca", *Psihologija*, 4/2007, 567-585.

[44] U okviru upitniku, postavili smo pitanja: o polu, najvišoj završenoj školi jednog roditenja i o socioekonomskoj situaciji porodice. Upitnik je sastavljen na osnovu istraživanja Milane Ljubičić: „Psihopatologija maloletnih prestupnika: porodični i društveni uticaj", *Sociološki pregled* 2010/2, 205-229.

lizacija", „uzbudljiv život", „sigurnost", „materijalni standard", „znanje", „uživanje", „samostalnost", „popularnost" i „zdrav život".

4) Model vrednosne racionalnosti je, s druge strane, obuhvatio ciljeve prosocijalne orijentacije (društveni ciljevi): „jaka privreda", „dobri međunacionalni odnosi", „borba protiv kriminala i korupcije", „jačanje odbrambenih snaga", „humaniji odnosi", „ekološki ciljevi", „očuvanje tradicije", „zaposlenost", „socijalna jednakost", „pravna država", „privatizacija javnih preduzeća", „demokratija", „životni standard", „razvoj nauke i tehnologije" i „socijalna prava".

Istraživanje je sprovedeno 7. juna 2015. na uzorcima I i II. Uzorak I se sastojao od 254 studenata prve godine Eletronskog fakulteta u Nišu. Uzorak II je obuhvatio 152 učenika i učenica trećeg i četvrtog razreda Gimnazije „Stevan Sremac". U prvom uzorku bilo je ukupno 186 studenta (73%) i 68 studentkinja (27%). Drugi uzorak sastojao se od 70 učenika (47%) i 82 učenice (53%). Većina ispitanika u uzorku I je izjavila da su im očevi visokog obrazovanja (42,4%), zatim, da imaju četvorogodišnje srednje obrazovanje (29,9%). Dvadeset pet odsto ispitanika obuhvaćenih uzorkom je izjavilo da im očevi imaju višu školsku spremu i tek 2,7% završenu osnovnu školu. Dodatno, više od polovine ispitanika izjavilo je da njihova porodica živi „dobro" (58,2%), nešto više od jedne četvrtine (26,3%) izjavilo je da žive „osrednje", 9,5% njih opisalo je kvalitet življenja u svojoj porodici kao „podnošljivo", 6 % ispitanika je izjavilo da teško žive. Većina ispitanika u uzorku II odgovorilo je da su im očevi visokog obrazovanja (53,7%), zatim, da imaju četvorogodišnje srednje obrazovanje (30,1%). Petnaest odsto ispitanika obuhvaćenih uzorkom izjavilo je da im očevi imaju višu školsku spremu i tek 1,2% završenu osnovnu školu. U uzorku II najviši procenat ispitanika izjavilo je da njihova porodica živi „dobro" (63,5%), 13,7% njih je izjavilo da žive „osrednje", 11,5% njih opisalo je kvalitet življenja u svojoj porodici kao „podnošljivo", 9,02% ispitanika je izjavilo da „teško" žive i 2,28% je navelo da žive „nepodnošljivo".

Deskriptivne mere koje smo primenili u istraživanju su: prosečna prihvaćenost svakog cilja, učestalost javljanja cilja među pet prioritetnih i učestalost javljanja nekog cilja kao najvažniji.

Rezultati deskriptivne analize u uzorku studenata Elektronskog fakulteta u Nišu ukazuju da mladi najviše teže egoističkim ciljevima. Preciznije, ispitanici su najviše usmereni na sopstvene želje i potrebe, bez prevelikog uvažavanja i prihvatanja želja i potreba drugih ljudi (tabela 1).[45] Svaki pojedinac u uzorku ponaša se u skladu sa sopstvenim interesom, nemajući pritom predstavu o posledicama svojih odluka na društvo kao celinu.

[45] Sadžakov Slobodan (2012): „Hobbes i problem egoizma", *Filozofska istraživanja*, 32/2012, 63-77.

Tabela 1: *Lični i društveni ciljevi odabrani prema aritmetičkoj sredini i učestalosti javljanja cilja među pet prioritetnih (Elektronski fakultet u Nišu)*

Ciljevi	AS	SD	Rang po AS	Σ 1-5		Rang po 5 preferencija	Najvažniji	
				f	%		f	%
Matetrijalni stabdard	4,95	1,56534	1	179	70,47	2	60	23,62
Prijatelji	4,59	0,53848	2	169	66,54	7	27	10,63
Samostalnost	4,42	0,82421	3-4	149	58,66	1	39	15,35
Životni standard	4,42	0,7879	3-4	134	52,75	9	21	13,82
Uživanje	4,39	0,79666	5	78	30,71	3	20	7,87
Razvoj nauke i tehnologje	4,38	0,87536	6	88	34,65	11	12	4,73
Ekološki ciljevi	4,33	0,83079	7	44	17,32	13	4	1,57

Izvor: Pripremili autori (SPSS statistika)

Analiza prosečnih ocena u uzorku učenika Gimnazije „Stevan Sremac" otkriva želju ispitanika da čine prijatnosti prijateljima i kolegama i da osećaju zadovoljsto zbog njihovog povoljnog i bol zbog njihovog nepovoljnog stava. Red i napredak društva je nešto što učenicima Gimnazije „Stevan Sremac" odgovara i čemu sa uživanjem razmišljaju.

Za razliku od rezultata analize u uzorku studenata Elektronskog fakulteta koji su pokazali da *homoeconomisus*, u želji da zadovolji sopstvene želje i potrebe, „rasteruje svoje takmace, kao što su *homoethicus, homoempathicus* … strane čoveka koje teže saradnji i uzajamnosti"[46], rezultati analize u uzorku učenika Gimnazije „Stevan Sremac" otkrivaju drugu stranu čoveka, a to je *homosipaticus*. Dok *homoeconomisus* konstantno kalkuliše sa ciljem da uveća svoje blagostanje, dotle *homosipaticus*, u izvesnoj meri, uzima u obzir interese drugih ljudi i društva u kojem živi (tabela 2).[47]

U slučaju uzorka učenika Gimnazije „Stevan Sremac", istraživanje je pokazalo da ekonomisti ne mogu adekvatno objasniti ponašanje ljudi ukoliko su usredsređeni samo na opservacije modela neograničene i instrumentalne racionalnosti. Rezultati istraživanja nedvosmisleno pokazuju da su poverenje, saradnja i uzajamnost bitni faktori formiranja racionalnog ponašanja (gledano iz ugla modela vrednosne racionalnosti).

[46] Koen Danijel (2014): *Homo economicus – (Zabludeli) prorok novih vremena*, Clio, Beograd, 156.

[47] Više o tome videti: Dekić Milovan (2013): „Metodološki individualizam i objašnjenje društvenih normi", *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 7/2015, 51-64.

Tabela 2: *Lični i društveni ciljevi odabrani prema aritmetičkoj sredini i učestalosti javljanja cilja među pet prioritetnih (Gimnazija „Stevan Sremac")*

Ciljevi	AS	SD	Rang po AS	Σ 1-5		Rang po 5 preferencija	Najvažniji	
				f	%		f	%
Znanje	4.48	0,83372	1	89	58,55	1	23	15,13
Ekološki ciljevi	4.45	0,86931	2	88	57,89	8	23	15,13
Postignuće	4.18	1,17586	3	66	43,42	9	10	6,56
Samostalnost	4.2	1,18486	4	59	38,82	5	10	6,56
Borba protiv kor. i krim.	4.1	0,9541	5	74	48,68	2	12	7,89
Ljubav	4.1	1,4	6	53	34,68	4	17	11,18
Matetrijalni stabdard	3.9	1.2119	7	52	34,21	12	3	1,97
Zdrav život	4.3	1.42521	10	44	28,59	7	12	7,89
Zaposlenost	4.2	1.0606	11	41	25,69	6	8	5.32

Izvor: Pripremili autori (SPSS statistika)

Da bismo testirali hipotezu po kojoj ispitanici,čije porodice žive „dobro" i „osrednje" imaju viši stepen instrumentalne racionalnosti u odnosu na ostale ispitanike, koristili smo jednofaktorsku analizu varijanse.

Jednofaktorska analiza varijanse upoređuje varijansu između grupa sa varijansom unutar grupa.[48] Varijansa je promenljivost rezultata korišćene statističke tehnike. Na primer, rezultat deskriptivne analize grupe je aritmetička sredina. Velika varijansa između grupa znači da se aritmetičke sredine određenih grupa statistički značajno razlikuju.

U istraživanju računamo nezavisnu i zavisnu promenljivu. Nezavisna promenljiva je podeljena na više nivoa ili grupa, odnosno uslova. U istraživanju preferencija ličnih i društvenih ciljeva, nezavisna promenljiva je ekonomski status porodice. Prema ekonomskom statusu porodice, ispitanici su podeljeni u tri grupe. Prvu grupu čine ispitanici koji ekonomsko stanje porodice ocenjuju kao „dobro" i „osrednje". Drugu grupu čine ispitanici koji stanje svoje porodice ocenjuju kao „podnošljivo" i „teško". Treću grupu čine najugroženiji ispitanici (koji ekonomsko stanje svije porodice ocenjuju kao „nepodnošljivo").

U analizi preferencija ličnih i društvenih ciljeva studenata i učenika, zavisne promenljive jesu lični ciljevi proindividualne i prosocijalne orijentacije (koji su dobili visoke prosečne ocene). U uzorku Elektronskog fakulteta u Nišu kao zavisna promenljiva izabran je cilj „materijalni standard", koji glasi: „Da obezbedim sebi što više novca i drugih materijalnih dobara", dok je u uzorku učenika Gimnazije „Stevan Sremac", kao zavisna promenljiva, izabran cilj „podređenost".[49]

[48] Pallant Juile (2009): *SPSS Priručnik za preživljavanje*, Mikro knjiga, Beograd, 245.

[49] „Da ne ispoljavam duševna stanja koja svuda i uvek izazivaju gađenje i neprijatnost".

Jednofaktorska analiza varijanse utvrđuje aritmetičku sredinu ili prosečnu ocenu zavisne promenljive po grupama. Zatim, proračunava varijansu ili razlike između prosečnih ocena (po grupama). Potom, upoređuje razlike između ocena koje ispitanici daju zavisnoj promenljivoj unutar grupa. I konačno, jednofaktorska analiza varijanse poredi razlike unutar grupa sa razlikama prosečnih ocena između grupa[50].

U istraživanju strukture prefererencija ličnih i društvenih ciljeva studenata Elektronskog fakulteta u Nišu, jednofaktorska analiza varijanse otkriva da li postoji značajna razlika između srednje vrednosti zavisne promenljive „materijalni standard" u grupi 1 i srednjih vrednosti zavisne promenljive „materijalni standard" u grupama 2 i 3.

Glavni rezultati jednofaktorske analize varijanse dati su u tabeli 3. Pošto je Leveneov test pokazao da je razlika između ocena koje ispitanici daju (varijansa unutar grupe) unutar svake grupe statistički neznačajna (veća od 0,05), koristimo prvi red tabele 3 (Assume equal variances). Značajnost zadatog poređenja, dat u koloni Sig. iznosi 0,0069. To je manje od 0,05, pa zaključujemo da postoji statistički značajna razlika u pogledu instrumentalne racionalnosti ispitanika između grupe 1 i ostalih grupa. Prema tome, rezultati ispitivanja preferencija ličnih i društvenih ciljeva studenata Elektronskog fakulteta u Nišu potkrepljuju drugu hipotezu istraživanja.

Tabela 3: *Contrast Tests*

		Contrast	Value of Contrast	Std. Error	t	Df	Sig
Mat. Stand.	Assume equal variances	1	-,42	1,452	-,286	30	,0069
	Does not assume equal variances	1	-,42	2,100	-,196	3,634	,854

Izvor: Pripremili autori (SPSS statistika)

U uzorku učenika Gimnazije „Stevan Sremac", kao zavisnu promenljivu izabrali smo cilj „podređenost" („Da ne ispoljavam ona duševna stanja koja svuda i uvek izazivaju gađenje i neprijatnost"). Svi subjekti iz uzorka II su bili podeljeni u tri grupe.[51] Pošavši od ovih postavki, postavili smo pitanje: Da li subjekti iz grupe 3 ispoljavaju viši stepen vrednosne racionalnosti u odnosu na ostale ispitanike ili ne?

Prva kolona tabele 4 pokazuje da je značajnost poređenja datih grupa 0,0041, što je manje od 0,05. U skladu sa tim, postoji statistički značajna razlika između

[50] Ibid., 246.

[51] Grupu 1 čine subjekti čije porodice žive dobro i osrednje. Grupa 2 obuhvata subjekte čije porodice žive podnošljivo i teško i grupa 3 uključuje subjekte čije porodice žive nepodnošljivo.

grupa. Ovo, dalje, znači da rezultati analize struktura preferencija učenika Gimnazije „Stevan Sremac" potvrđuju drugu hipotezu istraživanja.

Tabela 4: *Contrast Tests*

		Contrast	Value of Contrast	Std. Error	t	Df	Sig
Podr.	Assume equal variances	1	,21	,333	,632	67	,0041
	Does not assume equal variances	1	,21	,295	,714	24,009	,842

Izvor: Pripremili autori (SPSS statistika)

7. Zaključak

Neoklasičnoj ekonomskoj teoriji najviše odgovara model potpune ili neograničene racionalnosti. U modelu potpune ili neograničene racionalnosti akteri poseduju uniformne i nepromenljive preferencije, kao i savršeno znanje o relevantnom okruženju koje im omogućava da maksimiziraju svoje ciljne funkcije.

Ignorisanje činjenice da pojedinci nisu uvek u stanju da izaberu optimalnu alternativu, uticalo je na širenje jaza između teorijskih modela i ekonomske stvarnosti. Naučnici koji ne pripadaju neoklasičnom ekonomskom pravcu predlažu nove pristupe u kojima se model neograničene racionalnosti proširuje i objašnjava.

U jednom od njih primenjen je model instrumentalne racionalnosti. U modelu instrumentalne racionalnosti, pojedinac je racionalan, ako koristi najbolja sredstva za postizanje zadatih ciljeva. U skladu sa tim, pretpostavlja se usaglašenost unutrašnjih ciljeva i društvenih vrednosti. Drugi pristup potpunije istražuje model vrednosne racionalnosti, u kojem pojedinac mora da odabere cilj koji je u skladu sa društvenim prioritetima (vrednostima).

Treći pristup uzima u obzir činjenicu da ljudi nisu uvek u stanju da pravilno definišu problem, precizno formulišu ciljeve i valjano interpretiraju informacije. Njihove sposobnosti u oblasti prikupljanja i obrade informacija su ograničene. U ekonomskoj teoriji, oskudnost relevantnih informacija i ograničenost sposobnosti prikupljanja i obrade rezultuju zamenom principa maksimizacije funkcije korisnosti, težnjom ka maksimizaciji ili principom ograničene racionalnosti. Ograničenu racionalnost Herbet Sajmon opisuje kao ponašanje koje je racionalno samo u nameri i do određene mere.

Na osnovu prethodno navedenih modela, sprovedena su brojna istražvanja, uključujući i istraživanja koja ispituju subjektivni odnos prema ciljevima odnosno stepen prihvatanja i preferencije ciljeva. U ovom radu razmatra se struktura prihvatanja 12 ličnih i 16 društvenih ciljeva srednjoškolaca i studenata. Rezul-

tati analiza pokazuju da studenti najviše teže egoističkim ciljevima („materijalni standard“, „prijatelji“, „samostalnost“, „životni standard“, „uživanje“, itd.). Kada je reč o ciljevima ispitanika u uzorku učenika, rezultati analize otkrivaju spremnost učenika da se odreknu lične koristi zarad opšteg interesa. Konačno, rezultati jednofaktorske analize varijanse potkrepljuju drugu hipotezu istraživanja po kojoj subjekti koji ekonomsko stanje svoje porodice ocenjuju kao „dobro“ i „osrednje“, imaju viši stepen instrumentalne racionalnosti.

Literatura

- Branislav Boričić (2005): „Ekonomisti nobelovci, Kenneth J. Arrow“, *Ekonomski anali* 165/2005, 225-234
- Colnisk John (1996): „Why Bounded Rationality?“, *Journal of Economic Literature* 4/1996, 669-700
- Damnjanović Kaja, Janković Ivana (2014): „Normativna i deskriptivna teorija donošenja odluka u uslovima rizika“, *Theoria* 4/2014, 25-50
- Dekić Milovan (2013): „Metodološki individualizam i objašnjenje društvenih normi“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 7/2015, 51-64
- Erou Kenet (2006): „Matematički modeli u društvenim naukama“, *Ekonomski anali* 169/2006, 235-271
- Elster Jon (2005): *Matice i vijci za objašnjenje složenih društvenih pojava*, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb
- From Erik (1980): *Zdravo društvo*, Rad, Beograd
- Hafner Petar, Krstić Miloš (2014): „Rational economic behavior – interdisciplinary approach?“, *Ekonomika* 4/2014, 155-164
- Krstić Bojan, Krstić Miloš (2015): „Rational choice theory and random behavior“, Економика 1/2015, 1-13
- Koen Danijel (2014): *Homo economicus – (Zabludeli) prorok novih vremena*, Clio, Beograd
- Ljubičić Milana (2010): „Psihopatologija maloletnih prestupnika: porodični i društveni uticaj“, *Sociološki pregled* 2010/2, 205-229
- Menkju Gregori (2007): *Principi ekonomije*, Centar za izdavačku delatnost, Beograd
- Mahoney Joseph (2005): *Economic Foundations of Strategy*, University of Ilinois Urbana-Champaing, Ilinois
- Milton Friedman (1953): *The Methodology of Positive Economics in Essays in PositiveEconomics*, University of Chicago Press, Chicago
- Murray Henry (1938): *Explorations in Personality*, Oxford University Press, New York
- Maslov Abraham (1982): *Motivacija i ličnost*. Nolit, Beograd
- Pallant Juile (2009): *SPSS Priručnik za preživljavanje*. Mikro knjiga, Beograd

- Pavličić Dubravka (2010): *Teorija odlučivanja*, Centar za izdavačku delatnost, Beograd
- Petrović Dragan (2015): „Behavioral economics: the new approach to designing the paternalistic role of the stae in the economy“, *Teme* 2/2015, 345-360
- Rokeach Milton (1973): *The Nature of Human Values.* New York, Free Press
- Sadžakov Slobodan (2012): „Hobbes i problem egoizma“, *Filozofska istraživanja*, 32/2012, 63-77
- Stefanović Zoran (2012): *Politička ekonomija globalizacije – modeli kapitalizma i institucionalna ekonomija*, Ekonomski fakultet, Niš
- Stojanović Božo (2010): „Mansur Oslon – mislilac sinteza“, 9-26, u: Masur Olson (ur.): *Uspon i sumrak naroda – ekonomski rast, stagflacija i društvena rigidnost*, Službeni glasnik, Beograd
- Smelser Neil, Swedberg Richard (1996): *The Sociological Pespectives on Economy*, The Handbook of Economic Sociology
- Simon Herbet (1961): *Administrative Behaviour*, Macmillan, New York
- Simon Herbet (1967): *Models of Man: Social and Rational*, John Wiley and Sons, New York
- Simon Herbet (1982): „Theories of Decision Making in Economics and Behavioral Science“, *The American Economic Review,* 3/1982, 253-283
- Schwartz Shalom, Bilsky Wolfgang (1987): „Toward a Psychological Structure of Human Values”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 53/1987, 550-562
- Schwartz Shalom, Bilsky Wolfgang (1990): „Toward a Psychological Structure of Human Values: Extensions and Cross-Cultural Replications“, *Journal of Personality and Social Psychology,* 58/1990, 878-891.
- Vasović Mirjana (1988): „Vrednosti pripadnika neformalnih grupa“, 174-216, u: Joksomović Slobodan (ur.): *Mladi i neformalne grupe*. IIC SSO Srbije Beograd
- Wade Hands (2013): *Normative Rational Choice Theory: Past, Present, and Future*, University of Puget Sound, Tacoma
- Weiskopf Walter (1979): „The method is the ideology: from a Newtonain to Heisenbergain Paradigm in Economics“, *Journal of Economic Issues,* 4/2015, 869-884
- Саймон Гербет (1993): „Рациональность как процес и продукт мышльения“, *THESIS,* 3/1993, 16-38
- Нейман Джон, Монгерштерн Оскар (1970): Теория игр и экономическое поведение, ГУ ВШЭ, Москва
- Руазавин Георгий (2003): „К проблеме рационального выбора в экономике и других общественных науках“, Вопросы терии, 8/2003, 102-116

- Уильямсон Оливер (1993): „Поведенческие предпоссы экономического анализа“, *THESIS,* 3/1993, 39-50
- Уильямсон Оливер (1996): Экономические институты капитализма, СПб, Лениздат, 92-101
- Швери Рольф (1997): „Теориая рационального выбора: универсальное средство или экономический империализм?“, Вопросы еканомики, 7/1997, 37-46
- Шаститко Андрей (1998): „Модели рационального экономического поведения человека“, Вопросы экономики, 5/1998, 53-67

Rad primljen: 1. oktobar 2015. Paper received: October 1st, 2015
Odobren za štampu: 12. novembar 2015. Approved for publication: November 12th, 2015

Associate Professor Bojan Krstić, PhD
Faculty of Economics, University of Niš
Research Assistant Miloš Krstić, PhD
Faculty of Sciences and Mathematics, University of Niš

MODELS OF RATIONAL DECISION MAKING IN CONTEMPORARY ECONOMIC THEORY

S u m m a r y

The aim of this paper is to show that the economists can not adequately explain the rational behavior if are focused only on the scientific observations from the model of full rationality and tthe model instrumental rationality, and the inclusion related model makes "larger views", which like more reprezentative reflection of the rational behavior represents a solid basis for construction the model of decision-making in contemporary economic sience. Taking into account the goal of the work and its specific character, we composed adequate structure of work.

In the first part of the paper, we define the model of full rationality, its important characteristics. In the second part, we analyze the model of instrumental rationality. In the analysis of model, we start from the statement, which given in economic theory, that the rational actor uses the best means to achieve their objectives. In the third part, we consider of the basic of the models of value rationality. In the fourth part, we consider key characteristics of the model of bounded rationality. In the last part, we focuse on questioning the basic assumptions of the model of full rationality and the model of instrumental rationality. We especially analyze the personal and social goals preferences of high school students and university students.

Key words: the model of full rationality, the model of instrumental rationality, the models of value rationality, the model of bounded rationality, personal and social goals, preferences

Dragan Nikodijević[*]

UDK 338.46:008
330.341:008
Pregledni naučni članak

KREATIVNE INDUSTRIJE – EKONOMSKA EKSPLOATACIJA MEDIJA MASOVNIH KOMUNIKACIJA[**]

Savremeno tehnološko doba stvorilo je preduslove za uspostavljanje novog produkcionog sistema koji nudi nove mogućnosti ali nameće i nove kreativne obrasce koji moraju biti usklađeni sa pravilima sistema: efikasna i što veća proizvodnja koju prati odgovarajuća potrošnja. Kreativne industrije i medijska praksa dostigle su ogromne produkcione razmere, pa njihov cilj nije više da samo utiču na mase već i da ih ekonomski eksploatišu. Time je gotovo neprimetno otpočela i nova ekonomska revolucija. U kulturi je stvoren i poseban trgovinski sektor širokih razmera, snabdeven kanalima za distribuciju, komercijalnim i propagandnim sredstvima, ukratko, svim elementima jedne tipične ekonomske delatnosti. Kreativne industrije se posmatraju, što je razumljivo samo po sebi, ne kroz stvaralačku funkciju, već kroz funkciju svoje rentabilnosti; trka za profitom igra odlučujuću ulogu.

Ključne reči: kreativne industrije, mediji, ekonomija, stvaralaštvo

1. Uvod

Nekadašnji pojam „industrije kulture“, sa pežorativnim konotacijama koje mu je pripisivala Frankfurtska škola (koja ga je, uostalom, i uvela u savremenu teoriju i praksu), umnožavanjem i snaženjem potencijala tehničke reprodukcije i njenom sve usavršenijom primenom u mnogobrojnim područjima umetničke prakse, vremenom se neosetno transformisao u pojam „kulturne“ odnosno „kreativne industrije“. Po svemu sudeći, novi pojam je dobio i nova tumačenja koja ga, čini se, značajno udaljavaju od onih koja su se vezivala za izvorni pojam „industrije kulture“.

Novonastali pojam „kreativne industrije“ upućuje nas na činjenicu da se u savremenom dobu, karakterističnom po društvenoj dominaciji proizvodno-potrošačkih obrazaca, kategorije kreativnosti i stvaralaštva ne vezuju više isključivo za

[*] Redovni profesor Fakulteta za kulturu i medije Univerziteta „Džon Nezbit“ u Beogradu, e-mail: dnikodijevic@nezbit.edu.rs.

[**] Rad je realizovan u okviru projekta Ministrastva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja br. 47004.

teren duhovnih tvorevina. Granice tumačenja su značajno razmaknute te „u veku tehničke reprodukcije", kako bi to rekao Valter Benjamin, aura i osobenost autentične ljudske kreacije sve više ustupaju mesto produktima nastalim u skladu sa industrijalizovanim, reproducibilnim obrascima proizvodnje. To za posledicu ima činjenicu da je kultura našeg doba u većoj meri „tehnička" nego „umetnička". Njene centralne odrednice su *brzina, masovnost, efikasnost i rentabilnost.* Razumljivo je da je ova novouspostavljena kulturna paradigma praćena nizom dubokih, raznorodnih i dalekosežnih, kako kulturoloških, tako i širih društvenih implikacija.

2. Karakteristike i ekonomski potencijali kreativnih industrija

Stvaralaštvo nesumnjivo pripada redu generičkih potencijala ljudske vrste. Ono se kao takvo, po svemu sudeći, može naslutiti ili prepoznati u svemu što ljudi rade. Sve ljudske tvorevine, bilo duhovne ili materijalne, obeležene su ljudskim stvaralačkim angažmanom. Pojam *kreativnosti* je, međutim, unekoliko kompleksniji i, istovremeno, ne i nužno zastupljen u svim vidovima ljudskog angažovanja. Kreativnost predstavlja jedan od, takođe, imanentno ljudskih potencijala, ali njim ne raspolažu svi pripadnici ljudske vrste – svakako ne u jednakoj meri.

Izvesno je da pojam kreativnosti nema jednaka tumačenje u svim društveno-istorijskim okolnostima. U savremenom kontekstu „biti kreativan", pojednostavljeno rečeno, znači „doći na novu ideju". No, nije svaka nova ideja nosilac kreacije, te se pod kreativnom idejom, u kontekstu tumačenja pojma „kreativne industrije", podrazumeva ona ideja koja zadovoljava sledeće kriterijume (POMU): lična (*personal*), originalna (original), značajna (*meaningful*) i korisna (*useful*).

U skladu sa već izrečenom tvrdnjom da pojam kreacije u različitim okolnostima prate i različita tumačenja, lako je zaključiti da se u vremenima u kojima dominiraju racionalne tehničko-tehnološke i ekonomske zakonomernosti *korisnost* ispostavlja ako ne kao ključna a ono svakako kao podrazumevajuća dimenzija kreativnosti (što je nesumnjiva novina u odnosu na istorijska tumačenja smisla i sadržaja kreacije). Dimenzija korisnosti, upotrebljivosti i pragmatičnosti u pogledu razrešavanja određenih egzistencijalnih okolnosti, pre svega onih ekonomske prirode, upravo je teren savremene dominacije kreativnih industrija u odnosu na tradicionalne vidove umetničke prakse. Kako se kod tradicionalnih umetnosti upotrebna vrednost vezuje prevashodno za *estetski doživljaj*, uz pomoć kojeg se, dabome, ne mogu na praktičan način razrešiti problemi i nelagodnosti egzistencije, to se tradicionalne umetnosti sve više udaljavaju od potreba i duha savremenog, pragmatično orijentisanog načina življenja. Nasuprot njima, kreativne industrije nude očiglednu i praktičnu korisnost u formi *ekonomske rentabilnosti,* kao pretpostavke sticanja profita i ekonomskog bogaćenja.

Istorijski posmatrano, nastanak kulturnih ili kreativnih industrija predstavlja složen i dugoročan proces u čijim temeljima leži naučno-tehnološki napredak i

njegov uticaj na različite oblike umetničke odnosno duhovne prakse. Pod uticajem novonastalih tehnoloških okolnosti, sfera tradicionalnog, na manuelnim postupcima zasnovanog umetničkog stvaralaštva, proširuje se čitavim korpusom industrijalizovanih vidova umetničke produkcije. Ta promena rezultira uvećanom, multipliciranom ponudom jeftinijih, u industrijskom postupku nastalih umetničkih proizvoda. Odgovor na takvu vrstu produkcije je znatno proširenje domena *publike* koja od malobrojne i elitističke prerasta u masovnu odnosno potrošačku. Između narasle umetničke produkcije i omasovljene potrošačke publike uspostavlja se *tržište* velikog intenziteta i značajnog ekonomskog kapaciteta. To utiče da se tradicionalni *umetnički sistem* kojim je dominirala relacija umetnik–publika transformiše u složeni *kulturni sistem*. Ovu promenu prati svojevrsna *ekonomska revolucija* u polju kulture.

Različiti izvori navode da se pojam „kreativne industrije" prvi put pominje 1994. godine u strateškom dokumentu australijske vlade – *Creative Nation*. Treba se, međutim, podsetiti da je pojam „kulturna industrija", koji je sinoniman, u upotrebi već od sredine pedesetih godina, u vreme kada je u Francuskoj funkciju ministra kulture obavljao Andre Malro. Tada su učinjeni i prvi koraci u pravcu priznavanja kulturnih industrija i potiranja razlika u društvenom tretmanu raznorodnih oblika umetničke prakse. U novije doba, širokom prihvatanju kreativnih industrija osobito je doprineo torijevski ogranak britanske političke scene svojim zalaganjem za afirmaciju privredno-ekonomskog potencijala medijske i industrijalizovane umetničke produkcije tj. kreativnih industrija. U jednom od značajnih dokumenata britanske vlade – Mapiranje kreativnih industrija (*Creative Industries Mapping Document*), iz 1998. godine, izloženo je i tumačenje kreativnih industrija: „Kreativne industrije su one aktivnosti koje potiču od individualne kreativnosti, veštine i talenta, a koje imaju potencijal za stvaranje bogatstva i radnih mesta kroz generisanje i eksploataciju intelektualne svojine." Prema ovom tumačenju, tri najvažnija činioca kreativnih industrija su: ljudi, kao osnovni resurs (ljudski intelekt, veština i mašta), ekonomska vrednost (koja dolazi iz inspiracije individue i reputacije koju individua dobija zbog svog kreativnog talenta) i koncept intelektualne svojine i zaštite prava (da bi se realizovala njihova ekonomska vrednost).

Uočljivo je da je upravo ekonomska korisnost onaj element koji se projektuje kao krajnji interes u procesu zalaganja za razvoj kreativnih industrija. Otuda se u red kreativnih industrija svrstavaju prevashodno one delatnosti koje uz kreativni angažman karakteriše naglašeni ekonomski kapacitet. Tu svakako spada širok spektar medijskih delatnosti, te se često srećemo i sa nazivom „medijske industrije" ili „industrije sadržaja". Budući da su i autorska prava i njihova zaštita, sa stanovišta ekonomske eksploatacije kreativnih sadržaja, važan aspekt kreativnih industrija, s razlogom se one nazivaju i „industrije autorskih prava". Naziv „industrije slobodnog vremena" proishodi iz činjenice da se u kreativne industrije u širem smislu svrstavaju i turizam (naročito kulturni turizam) i sport.

Po svojoj profitabilnosti kreativne industrije su odmah iza kompjuterske, automobilske, farmaceutske, naftne i industrije naoružanja. Godišnja vrednost tržišta DVD izdanja u Americi iznosi više 15 milijardi američkih dolara. Bioskopski prihodi od ulaznica u Americi (uključujući i Kanadu) procenjuju se u 2011. godini na 12,2 milijardi dolara. Prihodi od „kućnih bioskopa" su više nego dvostruko veći – 27,9 milijardi. Tržište video-igrica samo u Americi godišnje premašuje sumu od 10 milijardi dolara. Ukupni prihodi industrije medija i zabave su u 2011. godini bili veći od 1.400 milijardi dolara. Od šezdeset kompanija koje su vodeće u svetu po svojoj tržišnoj vrednosti, šesnaest pripada medijskoj sferi odnosno sektoru kreativnih industrija. Njihov finansijski obrt se meri stotinama milijardi dolara, evra, funti... Ovi ekonomski parametri su deo jednog šireg trenda u kojem prihodi neproizvodnih delatnosti odnosno usluga danas prelaze 50% dohotka industrijalizovanih zemalja. To pokazuje da se kreativne industrije sve intenzivnije uključuju u slobodno tržište koje „propoveda nediskriminaciju u razmeni i kad želi da uključi kulturu u 'kategoriju usluga', kao jedan od mnogobrojnih nusproizvoda koje multinacionalne kompanije predlažu potrošačima (igre, filmovi, kompakti, putovanja, itd.)... Nevidljiva trgovina usluga zamenjuje i čak se sada suprotstavlja vidljivoj trgovini roba."[1]

Kreativne industrije zahvataju jedan veoma širok korpus aktivnosti i sadržaja koji je moguće razvrstati u nekoliko osnovnih kategorija:

- *kulturna produkcija namenjena masovnoj distribuciji* (štampane i elektronske knjige, gramofonske ploče i DVD, kasete, filmske trake, softverski programi...);
- *oprema koja podržava masovnu produkciju i njeno korišćenje* (gramofoni, magnetofoni, magnetoskopi, kamere, fotoaparati...);
- *masovni mediji i industrija zabave* (radio-difuzija, filmska industrija, muzička industrija, video i kompjuterske igre, mobilna telefonija, internet i druga komunikaciona sredstva).
- *oglašavanje.*

Ono što je zajedničko svim ovim delatnostima i njihovim sadržajima prvenstveno pripada njihovom ekonomskom potencijalu koji se aktivira posredstvom određenih poslovnih intervencija koje podrazumevaju spajanje kreativnosti sa tehnološko-proizvodnim potencijalima. Krajnji produkti ovih aktivnosti su namenjeni masovnom korišćenju odnosno potrošnji.

Uz prethodno rečeno, za kreativne industrije je karakteristično i sledeće:

- kreativne industrije pokušavaju da stvore bogatstvo iz onoga što predstavlja univerzalne ljudske osobine;
- kreativne industrije karakteriše rizično poslovanje (budući da su simboličkog značenja, njihovi proizvodi se koriste na krajnje nepredvidljiv način);

[1] Virilio Pol (2000): *Informatička bomba,* Novi Sad.

- proizvodi kreativnih industrija se ponašaju kao polujavna dobra (to su dobra koja brojni korisnici mogu iznova koristiti i koja se, za razliku od drugih roba koje se upotrebom troše, gotovo uopšte ne uništavaju prilikom takve upotrebe);
- neke od proizvoda kreativnih industrija je veoma lako reprodukovati, čak i u kućnim uslovima (to otežava ili onemogućava proizvođaču kontrolu proizvoda na tržištu);
- procese nastajanja proizvoda kreativnih industrija karakterišu visoki fiksni i niski varijabilni troškovi (stvaranje originalnog proizvoda je zahtevno i skupo, ali je zato njegovo umnožavanje jeftino).[2]

3. Ekonomija štampanih medija

Štampa je, kao prvi medij masovnih komunikacija, razumljivo, najpre i uspostavila neku vrstu sopstvene ekonomije. Međutim, produkcija štampanih medija sadrži čitav dijapazon različitih konačnih proizvoda – *knjige, novine,* časopisi, *strip*... koji, dabome, imaju i različite vidove društvene odnosno ekonomske egzistencije.

Izdavaštvo je prva delatnost koja je jednu vrstu umetničkog stvaralaštva pretočila u masovnu produkciju i potrošnju. U ovoj delatnosti se ostvaruje najočigledniji spoj stvaralaštva (najčešće umetničkog a potom i naučnog) i savremene industrijske proizvodnje. Izdavaštvo je u pravom smislu privredno-kulturna delatnost čiji su temelji izvorno stvaralački. Stvaralaštvo koje je osnova, u složenom izdavačkom postupku se opredmećuje i multiplikuje; nastaje proizvod koji poprima tipično robni karakter, ali njegova dalja egzistencija je ponovo upućena na prvobitnu stvaralačku dimenziju predmetnog dela – ovaj put u doživljajnom postupku. Konačni izdavački produkt namenjen tržištu, dakle roba, nije autorski rukopis već knjiga nastala u industrijalizovanom štamparskom i organizacionom izdavačkom postupku. U štamparsko-izdavačkom postupku se sprovodi *kvantifikacija umetničkog rada,* a primarna naknada kojom se ovaj rad vrednuje određuje se prema autorskom tabaku. Naknadno autorsko vrednovanje je uslovljeno plasmanom odštampanog dela na tržištu knjige. Praktično je na delu jedna poslovna izdavačka kalkulacija koja u sebe uključuje sve troškove nastajanja konačnog proizvoda odnosno knjige u određenom tiražu i računa sa određenim profitnim efektima na tržištu. Od tih efekata zavisi konačno i ukupno vrednovanje umetničkog rada književnog stvaraoca. Njegovo stvaranje je nužno postalo sastavni deo jedne industrije i poslovnog obrta. Uprkos snaženju novih medija, knjiga, čini se, značajnim delom još uvek slovi kao značajan izvor najrazličitijih saznanja, u prvom redu onih koja su po svom karakteru fundamentalna. S ovim je u najneposrednijoj povezanosti i respektabilan ekonomski

[2] Hartli Džon (2007): *Kreativne industrije,* Beograd.

potencijal izdavačke delatnosti. Ipak, ekonomija globalnih medijskih tržišta je najvećim delom koncentrisana oko filmske, televizijske i muzičke produkcije. Manja koncentracija oko izdavaštva je najvećim delom posledica *jezičkih razlika*. Ali, to nikako ne znači da ekonomski kapacitet ove delatnosti treba zanemariti. Naprotiv, prihodi od izdavanja knjiga na svetskom nivou značajno premašuju iznos od 300 milijardi dolara. Najveće svetske izdavačke kuće su u sastavu vodećih medijskih konglomerata –*Time Warner, Viacom, Bertelsmann, News Corporation*..., čime se na najbolji način potvrđuje današnja aktuelnost ekonomije izdavačke delatnosti.

Ekonomska dimenzija štampanih *novina* se najbolje može razumeti iz poznate definicije po kojoj je novinarstvo – „biznis koji prodaje reči čitaocima, a čitaoce oglašivačima". Ekonomski gledano, u novinskom mediju imamo, dakle, dve dimenzije jednog istog poslovnog poduhvata odnosno dva načina prihodovanja. Same novine su medijski proizvod koji se čitaocima prodaje na tržištu, ali se istovremeno, u istim novinama, oglašivačima prodaje novinski prostor za oglašavanje. U oba slučaja je reč o informativnoj funkciji novina, s tim što u jednom delu ona ima programsko-uređivački karakter dok se u drugom, oglasnom sektoru, ova funkcija ustupa, prodaje i daje na korišćenje oglašivačima. I za jedan i za drugi izvor prihoda, ključan ekonomski termin je *tiraž.* Tiraž je konačni ishod i potvrda uspeha ili neuspeha menadžerskih, novinarskih, stvaralačkih i svih drugih aktivnosti koje utiču na tražnju završnog proizvoda. Naravno, tiraž ne mora u svim slučajevima biti uporediv sa objektivnim kvalitetom. Dovoljno je samo podsetiti na fenomen tabloidizacije i pravilo „3S" – sport, seks i senzacija – pa shvatiti na čemu počiva tiraž pojedinih štampanih medija.

U Srbiji, dnevne novine sa ukupnim tiražom od samo 700.000–800.000 primeraka, očigledno, imaju skroman ekonomski kapacitet. Ovaj podatak se danas može smatrati sasvim pouzdanim budući da je i kod nas (2007. godine) uvedeno *oditovanje* odnosno verifikacija tiraža štampanih medija. Proces oditovanja podrazumeva praćenje i formiranje verodostojne dokumentacije o kretanju svih primeraka jednog izdanja u svim fazama – štampanje, maklura, distribucija i remitenda. S obzirom na značaj tiraža u poslovima oglašavanja i sklonost novinskih kuća da njime manipulišu, podaci oditorske organizacije su od ogromnog značaja za oglašivače jer su tako mnogo sigurniji da li negde treba ili ne treba ulagati novac za oglašavanje. Rezultati oditovanja su po pravilu dostupni samo pretplaćenim članovima, a to su pored novinskih kuća i oglašivači i agencije koje prate medijsku sferu. Visok tiraž pokazuje da su zarađena sredstva prodajom samih novina, ali, isto tako, omogućuje i dobru zaradu prodajom oglasnog prostora. Tamo gde beležimo pad tiraža možemo računati sa smanjenjem oba izvora prihoda. Većina listova u Srbiji svoju poslovnu održivost zasniva na finansijama zarađenim od oglašavanja. Novac od prodatog tiraža u najvećem broju slučajeva jedva pokriva troškove štampanja.

Globalna recesija kojom je zahvaćena i naša zemlja u velikoj meri se odrazila na finansije koje kompanije ulažu u oglašavanje. To najdirektnije utiče na prihode novinskih kuća. Novija istraživanja pokazuju da su prihodi novinskih kuća od oglašavanja već opali za 40–45%. Opala je i visina novinskih tiraža za približno 10%.

Ukupna slika novinske delatnosti u svetu je sledeća. Više od 450 miliona ljudi danas u svetu kupuje dnevne novine. Toliki je, dakle, tiraž, odnosno ukupni poslovni potencijal ovog medija. Zanimljivost je da najveći novinski tiraži pripadaju azijskom kontinentu – 96,6 miliona u Kini, 78,7 miliona u Indiji i 69,7 miliona dnevno u Japanu. Deset najtiražnijih dnevenih novina danas su u Aziji. Evropski i američki izdavači novina već imaju dovoljno razloga za zabrinutost. Njihovi tiraži beleže ozbiljan trend opadanja. Smatra se da je pad tiraža štampe jedna od najdirektnijih posledica značajnih promena koje su se dogodile u celokupnom medijskom prostoru. Štampane novine neki već danas smatraju dinosaurusom medijskog eko-sistema. Informativna funkcija je odavno počela da izmešta svoj potencijal iz Gutenbergove ka drugim galaksijama – najpre radijskoj, potom televizijskoj i najzad ka računarskoj odnosno internetu. Jedno novije istraživanje američke novinske agencije Asošijeted pres (AP) utvrdilo je da generacije mladih u dobu od 18 do 34 godine sve manje za izvore informacija uzimaju novine, čak i televiziju. Umesto toga oni informacije prikupljaju iz mnoštva drugih izvora – internet, mobilna telefonija, sajtovi za druženje, razgovori – ali konstantno, preko celog dana. Informacije koje na ovaj način prikupljaju su sasvim površne – naslovi i kratki opisi. Opsežne analize i prikazi nečega što se već dogodilo, što je tipičan model novinskog izveštavanja, ne izazivaju pažnju novih generacija. Njima su privlačniji izveštaji „o onome što se upravo dešava". Nalazi ovog istraživanja samo potvrđuju poznatu činjenicu da se i novine moraju još više prilagođavati drugačijim medijskim navikama genaracija koje stupaju na društvenu scenu.

Slika u domenu posredovanja informacija se drastično izmenila tokom proteklog veka. Slično se događa i sa funkcijom oglašavanja. Udeo štampe u ukupnom oglašavanju je znatno smanjen u odnosu na ranija razdoblja. Samo u poslednjih deset godina taj udeo je opao sa 36% na 30%. Procenjuje se da će do kraja 2015. godine štampa zasigurno izgubiti novih 5%, štaviše da će možda čak i jedna četvrtina oglašivača usluge potražiti na internet mreži. Reklo bi se da je u pravu jedan autor koji tvrdi da u današnje vreme „ekonomija štampanih medija nije sjajna: ekonomija sektora štampe dosta je krhka... ekonomija elektronskih informacionih proizvoda i sistema izgleda da se pokazala mnogo zanimljivijom od štampanih proizvoda."[3] Uočeno je da problemi u ekonomskom poslovanju starijih medija nastaju uvek sa pojavom novih medija. Ovo je posledica toga što oglašivači nisu spremni da sa pojavom novog medija povećaju ukupne količine vremena i novca koje troše na oglašavanje – „umesto da povećavaju potrošnju,

[3] Le Koadik Iv-Fransoa (2005): *Nauka o informacijama,* Beograd.

publika i oglašivači pokazali su tendenciju da premeštaju vreme i resurse koje su već posvetili mas-medijima kako bi podržali nove oblike. Ovo ponovno sečenje medijskog kolača znači da svaki postojeći oblik mas-medija dobija proporcionalno manji deo tržišta ako sve ostalo ostane jednako."[4] To nam pokazuje da u odnosima između mas-medija i ekonomije kao i odnosima između različitih medija postoji „relativna konstanta".

Štampane novine se, očigledno, nisu prilagodile u dovoljnoj meri promenama i pretnjama koje dolaze iz medijskog sistema. Šta je u štampi ipak učinjeno u pravcu ublažavanja negativnih uticaja drugih medija?

Jedna od preduzetih mera je takozvana kompaktizacija i preglednost sadržaja velikog broja listova učinjena prelaskom na „tabloidni" format. Taj proces prelaska štampe nije uistinu nov, vezuje se za prve decenije prošlog veka, ali, reklo bi se, da on još uvek nije okončan. Mnogi svetski poznati listovi izlaze u ovom formatu – *The Independent, The Times, New York Post, Boston Herald, Berliner Zeitung, Daily Mail* i drugi. U odnosu na tržište tabloidi se trojako pozicioniraju: orijentacija na kvalitet (*up market*), na popularnost (*middle-market*) i na senzacionalizam (*down-market*).

Drugi potez preduzet u štampanim medijima zasnovan je na ideji da se novine ne naplaćuju već dele besplatno. Tu praksu koju je 1995. godine uvela medijska kuća *Metro* danas primenjuju mnogi. U svetu već imamo gotovo 200 novina koje se dele besplatno. Njihov tiraž je približno 28 miliona, od čega 18,6 miliona u Evropi, čime je pokriveno 17% evropskog tržišta.

Među značajnijim promenama, treća se odnosi na elektronsku, takođe pretežno besplatnu, „onlajn" prezentaciju većeg broja novina.

Uprkos izmenjenim i otežanim okolnostima na tržištu štampanih novina, ta delatnost se još uvek smatra unosnim biznisom koji donosi prosečan profit od 23%. Iako su na ekonomsku scenu odavno stupili elektronski mediji, i dalje se smatra da jedan čitalac papirnog izdanja novina za oglašivače vredi barem kao deset posetilaca interneta.

4. Ekonomija kinematografske delatnosti – filmsko delo kao roba

„Film u kapitalističkoj ekonomiji, kao intelektualni proizvod, ima sve mogućnosti i sva svojstva potrebna da neko delo bude umetničko. Međutim, zbog različitih privrednih i trgovačkih operacija koje zahtevaju njegova proizvodnja i potrošnja, film je nužno postao roba. Upotrebnu vrednost neke stvari čini korist koju od nje imamo; ali, ta stvar može postati roba jedino ako je unapred proizvedena da bi bila zamenjena: dakle, prirodna svrha svake robe je potrošnja. Film, prema tome, ima istovremeno upotrebnu vrednost – za gledaoca i prometnu – za

[4] Ibid.

producenta."[5] Nema sumnje da „dvojnost svojstvena filmu – roba i umetničko delo u isto vreme – čini kinematografiju jednom od najkomplikovanijih ljudskih delatnosti, a profesionalne umetnike koji u njoj rade, ljudima koji se bave najtežim umetnički zanimanjem."[6]

Film se vrlo brzo od tehničkog pronalaska i sredstva zabave transformisao u profitabilnu industrijsku praksu. O tome najbolje svedoči drugo ime Holivuda – „fabrika snova". Sve govori u prilog tome da je kinematografija bila prva medijska industrija u službi globalnog tržišta. Rezultat toga je ogromna ekonomska moć stečena u okviru ove delatnosti. Međutim, ekonomija kinematografskog medija nije odavno, kao što je to bila u prvim decenijama prošlog veka, dominantna u okviru medijske ekonomije. No, njeni parametri su i dalje vredni pažnje, posebno kada je reč o holivudskoj filmskoj produkciji. Iako televizija od samih početaka predstavlja najozbiljniju konkurenciju filmu, u meri da su mnoge nacionalne kinematografije na ivici opstajanja, ovo pravilo ne važi za Holivud. Poslednjih godina ova produkcija funkcioniše kao u svom zlatnom razdoblju i to, paradoksalno, upravo zahvaljujući televiziji. Najveći deo ove produkcije nalazi svoje kupce kod televizijskih emitera. Za razliku od ranijih razdoblja, kada su blagajne bioskopa bile glavna i gotovo jedina mesta ubiranja finansija, danas se kinematografsko poslovanja odvija sasvim drugačije.

Realizacija filmskih projekata podrazumeva veoma složene i skupe procedure sa često neizvesnim ishodima. Ovo je okolnost koja kinematografiju svrstava u red delatnosti sa visokim poslovnim rizikom. Pravilo je da nema pravila. Nikada ne možete biti do kraja sigurni kakvi će biti završni, kako umetnički, tako i ekonomski efekti jednog filmskog projekta. Veće investicije predstavljaju i veći rizik, međutim, jedno skorašnje istraživanje specijalizovanog časopisa *Varietu*, sprovedeno na uzorku od 164 prikazana holivudska filma, pokazalo je da su filmovi sa budžetom većim od 60 miliona dolara mnogo profitabilniji od onih sa manjim ulaganjima!?

5. Ekonomske karakteristike proizvoda radiodifuznih medija

Nezavisno od toga da li se misija radijske ili televizijske organizacije ogleda u profitnoj orijentaciji ili je pak okrenuta dobrobiti i zadovoljavanju opštih društvenih interesa (medijski javni servisi), pitanje ekonomskih parametara ove delatnosti ima nesumnjiv značaj. Da bi se o ovom pitanju moglo raspravljati na odgovarajući način, potrebno je razumeti ekonomske karakteristike njenih krajnjih produkata, dakle, samih medijskih proizvoda, a potom i relacija koje prate njihovu tržišnu egzistenciju. Videćemo da kod medijskih proizvoda nailazimo na značajne specifičnosti i nedoumice koje delimično podsećaju na ekonomiju umetničke prakse. Naime, i kod medijskih proizvoda kao i kod umetničkih dela

[5] Behlin Peter (2002): *Film kao roba,* Beograd.

[6] Ibid.

nemamo jasan *cenovni postupak*, već se i njihova vrednost doživljava u jednoj simboličkoj ravni koja korespondira sa potrebama korisnika. Te potrebe mogu biti informativne, estetske, obrazovne, zabavne... Takva upotrebna vrednost medijskih proizvoda nam zapravo ukazuje i na njihove brojne netržišne funkcije, na značajno prisustvo takozvanih eksternalija odnosno korisnosti koja nije merljiva tržišnim ili materijalnim parametrima. Slično kao što i umetničko delo, u krajnjoj instanci, na tržištu uvek dobije neki svoj novčani ekvivalent, njegova upotrebna vrednost, koja je prevashodno estetska, ipak ostaje u domenu nematerijalne i tržišno nemerljive korisnosti. Korisnost koja nastaje ili se doživljava „potrošnjom" medijskih proizvoda može imati individualnu dimenziju, ali može biti prepoznatljiva i kao širi društveni interes, usled čega će, kako nam i široko rasprostranjena praksa potvrđuje, medijska produkcija biti uveliko društveno stimulisana i ekonomski podržavana.

Sledeća ekonomski relevantna karakteristika medijskih proizvoda jeste njihova *međusobna različitost* iz koje proizlazi da jedan medijski proizvod ne može biti zamena za drugi. Izuzetak je informativni domen u kojem korisnik može zadovoljiti jednu te istu potrebu, potrebu za informisanjem, posredstvom različitih medijskih proizvoda.

Nadalje, kod radiodifuznih medija, korisnici, nakon inicijalnih troškova za nabavku opreme i plaćanja pretplate, nemaju dodatnih troškova u odnosu na konkretan medijski proizvod. Ta okolnost ih praktično stimuliše na *maksimizaciju potrošnje*.

Ekonomski relevantna obeležja medijskih proizvoda su dvojako determinirana: *karakterom produkcije i načinom distribucije*. Uz troškove produkcije koji mogu biti viši ili niži, ekonomske karakteristike ove vrste medijskih proizvoda u najvećoj meri zavise od načina distribucije. Naime, konkretni i tehnološki determinisan način na koji medijski proizvod „izlazi" na tržište i ostvaruje susret sa svojim korisnicima doslovce određuje i načine na koji medijske institucije planiraju i ostvaruju svoje prihode. Dva su ključna sistema distribucije radijsko-televizijskih proizvoda: radiodifuzno emitovanje i kodirani sistemi emitovanja.

Kod medijskih proizvoda koji se radiodifuzno emituju, zbog same tehnološke prirode takvog načina distribucije medijskog proizvoda, nije moguće izvesti precizne pokazatelje stvarne potrošnje odnosno korišćenja proizvoda. Naime, korisnici mogu biti i oni subjekti koji nisu uključeni u sistem naplate i ostvarivanja prihoda. Ne postoje tehničke mogućnosti da se takvoj grupaciji onemogući korišćenje medijskog proizvoda. Znači, u radiodifuznom obliku distribucije, karakteristika medijskog proizvoda je *neisključivost* koja znači „da se iz potrošnje ne mogu eliminisati potencijalni korisnici koji ne snose delimično ili u potpunosti cenu proizvodnje ovakvih dobara."[7] Posebno to važi kod javnih servisa (*public servis*). Njihova delatnost pripada kategoriji *javnih usluga*, te otuda, rečnikom ekonomije, medijski prostor, to jest etar, a sa njim i medijski proizvodi

[7] Mikić Hristina (2006): *Uvod u ekonomiku medija,* Novi Sad.

koji se radiodifuzno emituju, imaju karakter *javnih dobara* (*public goods*) iz čega proističe i velika odgovornost i zainteresovanost za način korišćenja medija onih društvenih zajednica čijem radiodifuznom prostoru pripadaju. Kodirani sistemi emitovanja počivaju na tehnologijama koje omogućuju preciznu identifikaciju korisnika medijskih proizvoda i imaju mogućnost isključivanja iz prijema onih koji ne plaćaju naknadu. Tako kablovski i satelitski sistemi emitovanja mogu sa većom preciznošću od radiodifuznih planirati svoje prihode jer je njihov izvor prihoda prodaja proizvoda krajnjim korisnicima koji su apsolutno poznati. Različiti vidovi distribucije medijskih proizvoda, definitivno potvrđuju tehnološku uslovoljenost svakog medija odnosno njegovu zasnovanost na karakteristikama konkretne tehnologije. Ako ovome dodamo i različite programske forme pa i različite uređivačke politike i interpretacije, uočićemo *heterogenost* kao jednu od bitnih karakteristika medijskih proizvoda. Ova činjenica je, bez sumnje, od uticaja i na ekonomske karakteristike konkretnih medijskih proizvoda.

Kao što je već isticano, ekonomske karakteristike medijskih proizvoda su u jednom svom delu veoma bliske ekonomskim karakteristikama umetničkih proizvoda. Njihova upotrebna vrednost nije neposredna i praktična kao kod drugih roba; upotrebna vrednost medijskih proizvoda je specifična i u značajnoj meri *simbolička*, naročito kod sadržaja koji su nosioci estetskih ili edukativnih vrednosti koje nemaju tržišnu merljivost ali su nesumnjivo značajni i potrebni zbog svoje *društvene korisnosti*. Te netržišne funkcije medijskih proizvoda će po pravilu obezbediti dosta pouzdane subvencije nacionalne ili lokalne društvene zajednice koja će na taj način potvrditi svoju zainteresovanost za podršku medijima i afirmaciju određenih društvenih i kulturnih vrednosti. Medijski programi, prepoznatljivi po svojoj društvenoj korisnosti, u jednom svom delu mogu uticati i na visok *rejting* medijske stanice isto tako kao i komercijalno koncipirani medijski proizvodi, te na taj način obezbediti dodatne izvore prihoda prodajom vremena za oglašavanje po cenama koje su u skladu sa visokim rejtingom. Suština fenomena društvene korisnosti je, dakle, u tome da se kroz difuziju medijskih proizvoda ostvaruje proces promocije i širenja određenih društvenih vrednosti i da se, ako sada pređemo na teren njihove ekonomske relevantnosti, te vrednosti mogu menjati kasnije za finansijska sredstva ili političku moć. Taj skup medijskih programskih sadržaja, takozvani *programming,* nakon svog emitovanja, u društvenom kontekstu prerasta u proizvod koji dobija i svoju naknadnu ekonomsku vrednost na tržištu, čija se veličina određuje prema slušanosti ili gledanosti. Parametar za iskazivanje njegove tržišne vrednosti je onaj isti u čijim okvirima se odvija i njegovo emitovanje – vreme. Tu dolazimo do faktora vremena u medijskoj delatnosti.

Vreme u ekonomiji medija ima višestruku ulogu. Celokupna medijska delatnost se odvija kroz procedure koje su veoma precizno vremenski definisane. Najpre, ukupni resursi medijskih stanica, bilo ljudski ili tehnološki, budući da izazivaju visoke troškove, moraju se kontinuirano koristiti. Propušteno vreme

njihovog angažovanja nije moguće nadoknaditi. To, razume se, posebno važi za medijske proizvode koji se produciraju i distribuiraju u realnom vremenu. Zatim, vreme je ne samo okvir za produkciju i distribuciju već ono ima, u korelaciji sa rejtingom, sasvim konkretnu tržišnu vrednost u domenu medijskog oglašavanja. Vreme, obično izraženo u sekundama, prodaje se poput drugih roba, po preciznim cenovnicima i vrlo razrađenim procedurama i kanalima, na vrlo konkurentnom i ekonomski razvijenom tržištu oglašavanja.

6. Informatičko tržište i ekonomija interneta – „biznis lakši od vazduha"

Internet je mreža velikog broja računara koji su međusobno povezani telefonskim linijama, koaksijalnim i optičkim kablovima, bežičnim, satelitskim vezama i ostalim vidovima komunikacionog povezivanja, koja funkcioniše na osnovu određenih protokola. Ekonomija interneta i onlajn usluga koje se nude na mreži je u mnogo čemu specifična i ni po čemu ne liči na komercijalizaciju praktične tehnologije, uključujući tu i medije koji mu prethode.

Tržište usluga koje se odnose na poslovanje na mreži i razne vidove njenog korišćenja faktički je deo jedne šire priče o ukupnoj ekonomiji vezanoj za informatičke tehnologije (IT). Ta vrsta ekonomije obuhvata: informatičku opremu, mrežnu infrastrukturu, servisne usluge – provajding, računarski odnosno mrežni softver, oglašavanje na mreži, izrada sajtova i internet stranica, onlajn prodaja roba i usluga... Svi aspekti IT ekonomije se nalaze u uzajamnoj povezanosti. Nijedan od njenih segmenata nije samostalan već je upravo zavisan od razvoja drugih. Bilo kojoj informatičkoj delatnosti su potrebne tehnologije. Isto tako, računarske tehnologije su van svake funkcije ukoliko nisu softverski podržane. Najzad, mrežno oglašavanje postaje sve značajniji činilac medijske ekonomije, te kao takvo direktno utiče na ostale aspekte mrežnog poslovanja. U razvijenim zemljama Evrope 20% marketinškog budžeta je namenjeno oglašavanju putem interneta. Komercijalno oglašavanje na internetu najčešće podrazumeva prodaju takozvanih banera. Kao što kod novina cena oglašavanja zavisi od tiraža a kod radiodifuznih medija od slušanosti odnosno gledanosti, kod interneta je suština u *posećenosti* određenih stranica odnosno veb-adresa. Da bi neko od korisnika posetio stranicu, potrebno je da ona ima što više informacija koje privlače pažnju.

Već 1998. godine bilans internet ekonomije prevazilazi bilans telekomunikacija i vazduhoplovnih kompanija. Današnji parametri ekonomije interneta se u svetskim razmerama iskazuju u hiljadama milijardi dolara. To ukazuje na jedan izuzetno veliki ekonomski potencijal ovog medijskog sektora. I na tržištu Srbije, koje se u domenu informatičkih tehnologija procenjuje kao nerazvijeno, ali, dodajmo i to, dugoročno, perspektivno, operiše se sa ozbiljnim ekonomskim parametrima. Ono što je opšta karakteristika informatičkog domena, to su pozi-

tivne refleksije na ukupan privredni i društveni razvoj, što ovom sektoru obezbeđuje izvanredne razvojne perspektive. Iz prethodnog je očigledno da je ekonomija interneta, koja pripada delu servisnih usluga, samo deo jednog znatno šireg korpusa poslovnih aktivnosti.

Razumevanje ekonomskog aspekta jedne delatnosti najpre pretpostavlja uspostavljanje odnosa prema onome što ona ostvaruje kao novonastalu vrednost i identifikovanje upotrebne i tržišne vrednosti njenog proizvoda. To u medijskoj sferi nije lak zadatak. Pogotovo to važi za internet koji je sporan i oko toga da li on izvorno pripada medijskom sektoru ili je samo reč o tehnologiji računarskog posredovanja medijskih sadržaja na mreži, koja zapravo i nema sopstvenu produkciju bilo koje vrste, te samim tim ni proizvod čiju ekonomiju treba razmatrati. Pritom, ponovimo to, svi znamo da se za internet poslovanje vezuje ogroman ekonomski kapacitet.

Ako bi postavili pitanje: šta je to što određuje samu suštinu medijske funkcije interneta? – najprihvatljiviji odgovor bi glasio da je to, zapravo, *komunikacioni proces* u kojem se ostvaruje *tehnološka integracija i distribucija najrazličitijih sadržaja.* Bilo da je reč o interpersonalnim ili masovnim komunikacijama, po sredi su sadržaji koji u svom najvećem delu predstavljaju *informacije* koje su u suštini organizovani podaci koji imaju značenje i vrednost za primaoca odnosno korisnika. U tom smislu se *na mreži dostupna informacija* samo uslovno može smatrati medijskim proizvodom interneta. Pre bi se moglo tvrditi da je ovde reč o kategoriji *usluga* kojima se na računarskoj mreži obezbeđuje *raspoloživost* odnosno dostupnost informacija i medijskih sadržaja. Međutim, ako, s razlogom, primetimo da je u sve globalizovanijem svetu *komunikacija postala strateška sirovina*, onda ćemo lako razumeti da je ekonomija servisnih usluga interneta zapravo jedna *nematerijalna ekonomija* u kojoj mreža komunikacija ima važnu ulogu.

Čini se da, ipak, i kod interneta, kao i kod ostalih medija, dolazi do izražaja takozvana *dvostruka ekonomija*. Nije glavni i jedini medijski „proizvod" informacija, i ne prodaje se samo ona, već su to i *korisnici* mreže koji se prodaju oglašivačima – „na pitanje kako se na njoj (mreži) može zaraditi, ne može se odgovoriti ako se ne zna i odgovor na pitanje kako da se privuče publika... Što više korisnika upotrebljava određeni portal, to on privlači više oglasa i postaje isplativ..."[8] Ono čime se kod klasičnih medija obezbeđuje dostupnost medijskih sadržaja je prodajna mreža odnosno distribucija – novinska, izdavačka, filmska... Kod interneta to se postiže posebnim alatima odnosno softverima za pretraživanje (*browser*) baza podataka. Otuda se borba za ekonomsku poziciju na mreži često naziva i „rat pretraživača".

Na počecima rada globalne mreže malo je bilo proizvođača medijskih sadržaja koji su bili zainteresovani za ovaj vid prodaje svojih proizvoda. Tvrdili su da je internet „ekonomski loše definisan", te da „nije jasno ni ko kome treba

[8] Tajler, Daglas,Ferguson, Klajn,(2004): *Promocija i marketing elektronskih medija,* Beograd

da plati". Jednostavno, „internet nije biznis" – do skora su tvrdili menadžeri ali i ozbiljni teoretičari – „internetu, dakle, preti opasnost da postane informaciona berza džinovskih razmera, ali zanemarive ekonomske težine."[9] Čak i vodeći medijski magnat Rupert Mardok, poznat po beskrupuloznim akvizicijama mnogih medija, nije pokazao dovoljno sluha za narastajući ekonomski potencijal interneta, tvrdeći da „ne vidi da će se na njemu dovoljno brzo ostvariti profit". Oni koji nisu na vreme poverovali u ekonomsku snagu interneta danas se, sigurni smo, duboko kaju. Uprkos činjenici da još nije sve uređeno na najbolji način, danas se manje-više zna ko kome treba i koliko da plati ako se koristi informacijama odnosno sadržajima na mreži.

Informacije na mreži su organizovane u formi datoteka koje mogu biti: javne (besplatne i svima dostupne), komercijalne (dostupne uz naknadu) i zatvorene (dostupne registrovanim korisnicima). No, nijedna, na bilo koji način dostupna informacija, nema sama po sebi upotrebnu vrednost, već to zavisi od njenog *kvaliteta* koji je uslovljen nekolikim odlikama: pravovremenost, kompletnost, sažetost, važnost, preciznost, preglednost... Međutim, svođenje na informativnu funkciju bilo bi sasvim pojednostavljeno gledanje na delokrug funkcija interneta i teško da bi privuklo toliki broj korisnika kakav je slučaj. Dijapazon usluga koji je raspoloživ uz posredovanje mreže je daleko raznovrsniji: personalne i poslovne komunikacije, primena u poslovanju (državni organi, korporacije, zdravstvo, banke, turističke organizacije, izdavačka i štamparska preduzeća...), elektronski transfer dokumentacije, korišćenje baza podataka, elektronski transfer novca, servisi za rezervaciju i kupovinu, različite informacije, distribucija produkata drugih medija...

Budući da se internet sadržaji faktički ne produkuju na samoj mreži već se prevashodno na nju „postavljaju" kao već gotovi, čini se da je u slučaju interneta pravilnije govoriti o *medijskoj usluzi* nego o medijskom proizvodu. Tim pre što cena na internet tržištu nije u korelaciji sa konkretnim medijskim sadržajem, već samo sa vremenom korišćenja mreže. Ekonomski posmatrano, elementi kojima se, u stvari, operiše na internet tržištu su ne samo pomenute usluge već i *vremenski interval* koji se troši na konzumaciju najrazličitijih informacija i sadržaja.

Vremenu kao osnovnom parametru treba dodati još jedan momenat, a to je *propusna moć* (ili *propusni opseg*) to jest *količina informacija u jedinici vremena korišćenja mreže.* Propusna moć se meri *bitovima u sekundi* (Bps) ili učestalošću u sekundi. Propusna moć ima svoje tehničke limite, ali je zavisna i od platežne sposobnosti korisnika. Za korišćenje veza koje obezbeđuju veću propusnu moć potrebno je platiti znatno više novca nego za standardne veze. Ali, potrebno je znati da i samo proizvođenje mrežnih rešenja predstavlja jedan ekonomski veoma snažan segment internet ekonomije.

Internet tržište se, za sada, neprestano uvećava a sa njim i profiti koji se na njemu ostvaruju. Prema Metkalfovom zakonu (Robert Mtcalfe, jedan od pio-

[9] Antoan, Iris, (1999): *Informacione magistrale,* Beograd,

nira računarskih mreža), „vrednost mreže raste približno srazmerno sa kvadratom broja njenih korisnika". Budući da se broj korisnika izražava u milijardama, može se samo naslutiti ekonomski potencijal ovog vida poslovanja.

Osim već rečenog o parametrima ekonomije interneta, veoma je važno uspostaviti adekvatno razumevanje razloga koji su od najvećeg uticaja na korišćenje interneta, odnosno na neprestano uvećavanje broja njegovih korisnika. U tom kontekstu ekonomiju interneta treba sagledati u svetlu ekonomskog poslovanja drugih medija. Prilikom analize ekonomije tradicionalnih masovnih medija uočili smo ponavljanje nekih parametara koji su, naročito kada je reč o poslovnom domenu korišćenja, odlučujući faktori za izbor jednog ili drugog medija: veličina auditorijuma, karakteristike auditorijuma, troškovnik distribucije poruka, brzina i kvalitet komunikativnog kontakta. Neki od navedenih parametara, u prvom redu veličina auditorijuma i brzina kontakta, bez sumnje su na strani interneta i s razlogom utiču na njegov izbor kao sredstva komunikacije ili pak oglašavanja. Osim što je auditorijum interneta ogroman (više od 3 milijarde), veliki pretraživači su u situaciji da prate navike i interesovanja korisnika, na temelju kojih se definiše njihov profil, što su podaci za koje su zainteresovane agencije za advertajzing i oglašivači. Naravno, te vrste usluga se skupo naplaćuju.

U vezi sa karakteristikama aktuelne ekonomije interneta važno je skrenuti pažnju i na činjenicu da se ona u jednom svom delu odvija na račun ekonomskog poslovanja drugih medija odnosno medijskih produkcija – štampe, filma, radija, televizije, muzike... Da bi taj problem ilustrovali, navešćemo primere negativnog uticaja interneta na ekonomsko poslovanje u okviru muzičke industrije. Tvrdi se da, od kada postoji globalna kompjuterska mreža, ovaj inače izuzetno lukrativan sektor takozvanih kulturnih industrija beleži ogromne gubitke. Američka muzička industrija je samo u toku 2006. godine zabeležila pad prodaje nosača zvuka (kaseta, diskova i dr.) od 4,9%, što, mereno novcem, predstavlja nekoliko milijardi dolara. Na gubitku su i izdavači i autori. O čemu je, zapravo, reč? Internet mreža je odavno postala jedno od mesta zvanične prodaje proizvoda muzičke produkcije. Zvanični tiraži prodaje se danas određuju ne samo brojanjem muzičkih proizvoda koji su podržani fizičkim formatom već i brojem daunloadovanih numera sa mreže. Problem ne predstavlja „skidanje" muzike sa zvaničnih sajtova koji se ubrajaju u tiraže nego razmena muzičkih sadržaja između korisnika interneta koji nisu platili nikakvu novčanu nadoknadu izdavačima i autorima. Inače, i legalno preuzimanje muzike sa zvaničnih sajtova, kao vid prodaje, takođe je u stalnom porastu. Poznavaoci muzičkog tržišta predviđaju da će se ono u dogledno vreme potpuno orijentisati na internet, te da su ostali nosači zvuka, uključujući i kompakt disk, u odumiranju.

Sasvim na kraju, podsetimo i na činjenicu da mrežne komunikacije počivaju na računarskoj tehnologiji podržanoj odgovarajućim softverskim aplikacijama. Svi oni koji bi, dakle, da postanu deo globalne mreže, moraju investirati najpre i u hardver i u softver. Proizvodnja opreme je veoma razuđena, što se ne bi moglo reći

i za programski deo – kompanija „Majkrosoft“ apsolutno dominira ovim tržištem i obezbeđuje 80% operativnog odnosno sistemskog softvera u svetu. Međutim, činjenicu da „Majkrosoft“ preduzima velike investicije na internetu znalci objašnjavaju postojanjem bojazni da bi vođstvo ove kompanije u softverskim paketima moglo biti ugroženo upravo na mreži, jer se softveri sve ređe kupuju sa računarima, već se besplatno preuzimaju na mreži (neka vrsta *freeDos*).

7. Zaključak

Razmatranje ekonomskih karakteristika kreativnih industrija, osobito medijskog sektora, pokazuje da za ispunjenje zahteva vladajućih tržišnih obrazaca novijeg doba nije više dovoljna delatna i kreativna aktivnost pojedinaca, već unificiran, korporativno ustrojen produkcioni proces koji će posredstvom industrijskih tehnologija i kolektivnog angažmana omogućiti *multiplikaciju*. Da bi takva produkcija našla svoj put do korisnika – potrošača, njoj su potrebni efikasni i masovno orijentisani *kanali distribucije* – što je razvojem medija odnosno informaciono-komunikacionih sistema u potpunosti podržano. U toj ravni najpre dolazi do konvergencije a docnije i do gotovo potpune integracije kreativnog i industrijskog. Pojam kreativne forme dobija sasvim novi smisao. Izložena uticaju industrijskih obrazaca i medijskom transkribovanju, kreacija postaje tehnika u gotovo doslovnom značenju te reči. Ona vrlo efikasno podržava zadate narative koji su tako „upakovani da mogu odgovarati ne samo ’publici celog sveta’, jer to je opšti pojam, već raslojenoj publici svake pojedine kulture“.[10] Ovo se može smatrati logičnim i očekivanim ishodom za kulturu koja se, preko industrijske proizvodnje i njene korelacije sa masovnim medijima, zaputila pravcima oboženja kako tehnoloških izuma tako i potrošnje koja se neslućeno uvećava.

Snaga i trajanje simbioze kreativnih potencijala, industrijske proizvodnje i masovnih medija najneposrednije zavisi od toga koliko će ona biti u stanju da zadovolji očekivanja potrošačkog društva i realizuje finansijsku dobit. Industrijska i kreativna produkcija se ostvaruju jednovremeno, čime se potiru razlike između industrijskih i kreativnih vrednosti, a naglašava međuzavisnost privredno-ekonomskih aktivnosti i kulture.

[10] Dragićević Šešić Milena (2001): „Digitalna kultura – zabava, umetnost, komunikacija“, *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, Beograd, br. 5.

Literatura

- Antoan Iris (1999): *Informacione magistrale,* Beograd,
- Benjamin Valter (1974): *Eseji,* Beograd
- Behlin Peter (2002): *Film kao roba,* Beograd
- Virilio Pol (2000): *Informatička bomba,* Svetovi, Novi Sad
- Dragićević Šešić Milena (2001): „Digitalna kultura – zabava, umetnost, komunikacija", *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, Beograd, br. 5.
- Le Koadik Iv Fransoa (2005): *Nauka o informacijama,* Beograd
- Mikić Hristina (2006): *Uvod u ekonomiku medija,* Novi Sad
- Nikodijević Dragan (2012): *Menadžment masovnih medija,* Beograd
- Tajler Daglas, Ferguson Klajn (2004): *Promocija i marketing elektronskih medija,* Beograd
- Hartli Džon (2007): *Kreativne industrije,* Beograd
- Herman E., Mekčesni V. (2000): *Globalni mediji*, Beograd

Rad primljen: 17. jun 2015. Paper received: June 17th, 2015
Odobren za štampu: 16. septembar 2015. Approved for publication: September 16th, 2015

Professor Dragan Nikodijević, PhD
Faculty of Culture and Media, John Naisbitt University
(Megatrend University), Belgrade

CREATIVE INDUSTRIES – ECONOMIC EXPLOITATION OF THE MEDIA OF MASS COMMUNICATION

S u m m a r y

Modern technological age has created the preconditions for the establishment of a new production system that offers new opportunities, but also imposes new creative forms that must comply with the rules of the system: effective and higher production accompanied by adequate consumption. Creative industries and media practice have reached enormous proportions-production, and their aim is not only to influence the masses, but also to exploit them economically. This has almost imperceptibly started a new economic revolution. In a culture that has been created with a special trade sector wide scale, equipped with channels for the distribution, commercial and propaganda means, in short, all the elements of a typical economic activity. Creative industries are considered, as a matter of course, not the creative function, but the function of its profitability; the pursuit of profit plays a decisive role.

Key words: creative industries, media, economy, creativity

Predrag Kapor*

UDK 336.711.65
Pregledni naučni članak

DOBRO UPRAVLJANJE JAVNIM FINANSIJAMA KAO FAKTOR ODRŽIVOG RAZVOJA

Osnovna poruka ovog rada je da je dobro upravljanje javnim finansijama jedan od ključnih faktora održivog razvoja i da savremeni koncept upravljanja javnim finansijama postavlja mnogo veće zahteve i standarde nego klasično državno budžetiranje. U ovom radu su navedeni osnovni aspekti dobrog i efektivnog upravljanja javnim finansijama od posebnog značaja za Srbiju i zemalje Jugoistočne Evrope. Srbija je napravila značajan napredak u upravljanju javnim finansijama, pogotovo u odnosu na stanje od pre petnaestak godina, ali još mnogo toga mora da se uradi, a najveći izazovi su trenutno kod upravljanja javnim dugom, javnim investicijama i fiskalnim rizicima.

Ključne reči: javne finansije, upravljanje javnim finansijama, javni finansijski menadžment, održivi razvoj

1. Uvod

Održivi razvoj se može definisati na mnogo načina, ali je najčešće citirana definicija iz izveštaja Komisije UN za ekologiju i razvoj „Naša zajednička budućnost“ iz 1987. g., takođe poznatog i kao „Bruntland izveštaj“ (po predsednici ove komisije Bruntland Gro Harlem), prema kojoj: „Održivi razvoj je razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnje genracije, ne ugrožavajući pritom mogućnosti da i buduće generacije zadovolje svoje potrebe“.[1] Usvajanjem Nacionalne strategije održivog razvoja 2008. godine, Republika Srbija je prihvatila da održivi razvoj postane njeno trajno razvojno opredeljenje, s tim da se u strategiji navodi mnogo ekstenzivnija definicija po kojoj, u nešto sublimiranijoj verziji, održivi razvoj predstavlja dugoročni koncept koji podrazumeva stalni ekonomski rast koji uz ekonomsku efikasnost, tehnološki napredak, više čistih tehnologija, inovativnosti celog društva i društveno odgovornog poslovanja, obezbeđuje smanjenje siromaštva, dugoročno bolje korišćenje resursa, unapređivanje zdravstvenih uslova

* Redovni profesor Fakulteta za poslovne studije, Univerzitet „Džon Nezbit“ (Megatrend univerzitet), Beograd, e-mail: pkapor@megatrend.edu.rs

1 Saks Džefri (2014): *Doba održivog razvoja*, JP Službeni glasnik – Centar za međunarodnu saradnju i održivi razvoj (CIRSD), Beograd, 5.

i kvaliteta života i smanjenje zagađenja (na nivo koji mogu da izdrže činioci životne sredine, sprečavanje novih zagađenja) i očuvanje biodiverziteta.[2]

Jasno je da je održivi razvoj kompleksan i multidimenzionalan proces koji ima tri osnovne dimenzije: ekonomsku, socijalnu i ekološku. Ovaj rad se neće baviti samim održivim razvojem ni njegovim institucionalnim aspektima, već će se fokusirati na značaj dobrog upravljanja javnim finansijama za ostvarivanje održivog razvoja, posebno imajući u vidu njegov princip međugeneracijske solidarnosti i solidarnosti unutar generacije.

Posmatrano s tog aspekta, dobre („sadašnje") javne finansije bi trebalo da zadovoljavaju potrebe sadašnje generacije, ne ugrožavajući pritom sposobnost budućih generacija da, takođe, zadovolje svoje potrebe. Ako se sadašnja generacija, u nameri da (što više) zadovolji svoje potrebe, previše zadužuje, ili troši, ili nedovoljno ulaže u pojedine oblasti (obrazovanje, zdravlje, ekologija....), ona istovremeno ograničava mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe. Nažalost, to se dešava vrlo često.

Javne finansije se mogu posmatrati sa teorijskog i praktičnog (upravljačkog) aspekta. Javne finansije, sa teorijskog aspekta, kao ekonomska disciplina, izučavaju finansijsku delatnost države i drugih pravnih lica javnog prava – javnopravnih kolektiviteta kojima je zakonom povereno da vrše takvu delatnost, s tim da se ta delatnost zasniva na ustavu i zakonima.[3] Slična je odrednica i ona po kojoj su javne finansije naučna disciplina; izučavaju finansijsku delatnost države i drugih javnopravnih tela kojima su, na osnovu ustava, zakona i drugih propisa, poverene određene funkcije prikupljanja i trošenja materijalnih sredstava radi ostvarivanja opštekorisnih ciljeva.[4] Zapadni autori uglavnom stavljaju javne finansije u kontekst finansija javnog sektora. Tako se navodi da su javne finansije oblast ekonomije koja se bavi analizom poreske politike i politike državne potrošnje, odnosno, da se javne finansije (poznatije kao ekonomija javnog sektora ili javna ekonomija) kao naučna oblast usredsređuju na aktivnosti države u vezi sa oporezivanjem i potrošnjom i uticaj tih aktivnosti na alokaciju resursa i raspodelu dohotka.[5]

Javne finansije se mogu tretirati i kao upravljački koncept. Tako Svetska banka definiše da se upravljanje javnim finansijama (Public Financial Management – PFM) sastoji u razvoju (donošenju) zakona, organizacija i sistema koji omogućavaju održivo efikasno, efektivno i transparentno upravljanje javnim finansijama.[6] Međunarodni monetarni fond govori o upravljanju javnim finan-

[2] Nacionalna strategija održivog razvoja, „Službeni glasnik Republike Srbije" br. 57/2008.

[3] Popović Dejan (2010): *Poresko pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 3.

[4] Radičić Marko, Raičević Božidar (2008): *Javne finansije: teorija i praksa*, Ekonomski fakultet Subotica – Data Status, Beograd, 4.

[5] Rozen S. Harvi, Gejer Ted (2009): „Javne finansije" (prevod osmog izdanja), Ekonomski fakultet, Beograd, 2, 14.

[6] The World Bank: http://www.wordlbank. rg//website//external/topics/ extpublicssectorandgovernance// (pristup 20. 4. 2013).

sijama kao o „finoj veštini" budžetiranja, trošenja i upravljanja javnim novcem.[7] Kada se govori o javnim finansijama u ovom radu, ima se u vidu upravo ovaj upravljački koncept.

Široko je prihvaćeno shvatanje da dobro upravljanje javnim finansijama (UJF), odnosno dobar menadžment javnih finansija (public financial management – PFM) ima ključnu ulogu u sprovođenju politike nacionalnog razvoja i smanjenju siromaštva i da obezbeđuje efikasnost upravljanja manje ili više oskudnim resursima.

Globalna ekonomska i finansijska kriza ukazala je na važnost dobrog UJF u obezbeđivanju efektivnog sprovođenja dobro formulisanih javnih politika. Dobro upravljanje javnim finansijama znači kreiranje održive fiskalne pozicije, efikasnu alokaciju resursa i efikasno obezbeđivanje javnih dobara i usluga. Mnoge zemlje sada ulažu velike napore da uspostave ili ponovo vrate zdrave i održive javne finansije, zato što način na koji danas vlade upravljaju svojim budžetima ima presudne ekonomske efekte u godinama i decenijama koje slede.

U gotovo svim zemljama, država (vlada), kao kompleksan individualni entitet, raspolaže najvećim delom bruto domaćeg proizvoda (BDP) – između 40% i 55% u razvijenim zemljama i između 25% i 40% u zemljama u razvoju i zemljama sa brzo rastućim tržištima (tabela 1). Stoga je dobro upravljanje javnim finansijama od velike važnosti za blagostanje zemlje i njen razvoj.

Tabela 1: *Rashodi opšteg sektora države (u% BDP, 2013)*

Razvijene zemlje		**Zemlje sa rastućim tržištima**	
Austrija	51,2	Argentina	36,8
Belgija	54,5	Brazil	41,1
Danska	56,9	Kina	29,1
Finska	56,1	Indija	27,0
Francuska	57,2	Indonezia	20,1
Nemačka	44,5	Malezija	28,9
Italija	54,5	Meksiko	27,1
Japan	40,0	Rusija	37,9
V. Britanija	43,8	Turska	38,1
SAD	36,6	J.Afrika	33,2

Izvor: IMF (2014): *Fiscal Monitor* (October 2014), Washington, 70, 78.

Sektor države u Srbiji (general government) koji obuhvata sve nivoe vlasti (centralni nivo vlasti – Budžet Republike Srbije, pokrajniski nivo vlasti – AP Vojvodina, lokalni nivo vlasti – opštine i gradovi i fondovi obaveznog socijalnog osiguranja, JP „Putevi Srbija" i „Koridori Srbije" d.o.o.) imao je javne rashode koji su u 2013. g. bili 45,1% BDP-a, a u 2014. g. čak 48,4% BDP-a.[8] Evidentno je

[7] http://www.imf.org/external/pubs./ft/survey/so/2013/BOK04163A.html (22. 4. 2013).

[8] *Bilten javnih finansija*, februar 2015, 43, 95.

da su javni rashodi u Srbiji veći nego u napred navednim zemljama sa tržištima u razvoju i da pre odgovaraju nekoj zemlji na mnogo višem nivou razvijenosti.

Ovako veliko zahvatanje države za podmirenje javnih potreba ograničava mogućnosti za privredni razvoj i razvoj privatnog sektora, i ono bi moralo da se smanji primereno objektivnim mogućnostima zemlje. Ovo pogotovo što javni kapitalni izdaci koji imaju razvojnu dimenziju u odnosu na „čistu" javnu potrošnju, u strukturi javnih rashoda u 2014. g. učestvuju sa svega 5,1%, ili 2,5% BDP, što je gotovo upola manje nego pretkrizne 2007, kada su bili 10,4%, odnosno 4,8%, respektivno.[9]

Inače, poslednjih godina u Srbiji praktično, ukupno gledano, nije bilo privrednog rasta, jer su stope rasta bile: u 2009. g. -3,1%, u 2010. g. 0,6%, u 2011. g. 1,4%, u 2012. g. -1,0%, u 2013. g. 2,6% i u 2014. g. -1,8% (u 2015. g. očekuje da će se rast kretati između -0,5% i 0%), tako da je BDP u 2014. g. (33.059,1 milion evra) bio čak manji nego 2008. g. (33.704,5 miliona evra), što važi i za BDP po stanovniku.[10] O razvoju u smislu kvalitativnih promena u strukturi privrede teško da se može govoriti, a izdvajanja za razne kvalitativne komponente koje čine održivi razvoj (obrazovanje, nauka, zdravstvo, ekologija...) uglavnom su realno smanjene. Sve ovo dodatno aktuelizuje pitanje UJF.

2. Upravljanje javnim finansijama

UJF se u tradicionalnom smislu bavi time kako država (vlada) upravlja svojim budžetom u svim njegovim institucionalizovanim fazama – pripremi, odobravanju i izvršenju.[11] Međutim, UJF je koncepcijski evoluirao tokom vremena, pa tako i njegova definicija. UJF je proširio svoj obuhvat sa usko definisanog državnog budžeta na sve aspekte upravljanja javnim resursima, uključujući i prikupljanje javnih prihoda, upravljanje javnim rashodima, javnim investicijama, upravljanje javnim dugom i upravljanje fiskalnim rizikom. Domen UJF se proširio sa usko definisanog budžeta centralnog nivoa vlasti na sve nivoe vlasti i šire shvaćen ukupan javni sektor, uključujući javna (državna) preduzeća i javno-privatna partnerstva.

UJF se sada tretira kao „krovna" definicija koja pokriva set sistema čiji je cilj da obezbede informacije, procese i pravila u formulisanju fiskalne politike, kao i da obezbedi instrumente za njeno sprovođenje.[12] Ključni cilj UJF je i dalje očuvanje održive fiskalne pozicije, efektivna alokacija resursa i efikasna isporuka javnih dobara i usluga. U većini zemalja javne finansije su pogođene globalnom

9 *Ibid.*, 16.

10 *Ibid.*

11 Cangiano M., Curristine T., Lazare M. (2013): „Introducton: Public financial management and its emerging architecture", in: „*Public financial management and its emerging architecture*" (editors: Cangiano M., Curristine T., Lazare M.), IMF, Washington, 1-17.

12 *Ibid.*

ekonomskom i finansijskom krizom i one se suočavaju sa kompleksnim i neizvesnim makroekonomskim i fiskalnim izgledima, pa postoji rizik da se potcene razmere fiskalnog izazova, a time i neophodnog prilagođavanja.[13]

Reforme UJF su vrlo kompleksan proces koji, u principu, ima tri osnovna cilja: 1) da se poboljša ukupna fiskalna diciplina – budžeti bi trebalo da budu u skladu sa realističnim makroekonomskim okvirom i održivim fiskalnim programom; 2) da se poboljša alokativna efikasnost (ili strateška prioritizacija) – tj. alokacija resursa bi trebalo da bude u skladu sa prioritetima zemlje sa ciljem da se maksimizira društveno blagostanje, i 3) da se poboljša operativna efikasnost – što zahteva da resursi budu efikasno korišćeni za namene za koje su alocirani, bez rasipanja i gubitka.[14]

Prema procenama Svetskog ekonomskog foruma (World Economic Forum – WEF), izgleda da zemlje Jugoistočne Evrope i neke razvijene zemlje Evrope koje ih okružuju ne upravljaju baš najbolje javnim finansijama, s obzirom na ocene u pogledu namenskog trošenja javnih sredstava (tabela 2).

Tabela 2: *Rasipanje javnih sredstava* (2013–2014. ponderisani prosek)*

Zemlja	**Vrednost****	**Rang*****
Albanija	3,3	63
Austrija	3,4	53
Bugarska	2,6	98
Hrvatska	2,2	129
Grčka	2,2	131
Mađarska	2,6	96
Italija	1,9	139
Makedonija	3,8	30
Crna Gora	3,4	55
Rumunija	2,5	116
Srbija	2,2	132
Slovenija	2,2	133

Napomene: *U pitanju je ocena koliko efikasno država (vlada) troši javne prihode

** Vrednost: od 1 (izuzetno neefikasno) do 7 (ekstremno efikasno u obezbeđivanju dobara i usluga)

*** Rang od 144 zemlje (što je niži rang, to je veće rasipanje javnih sredstava)

Izvor: WEF (2014): „ The Global Competitiveness Report 2014–2015“, Geneva,413.

[13] Olden B., Last D., Yläoutinen S., Sateriale C. (2012). „Fiscal Consolidation in Southeastern European Countries: The Role of Budget Institutions“, *IMF Working Paper WP/12/113*, Washington.

[14] Fritz V., Sweet S., Verheoven, M. (2014): „Strengthening Public Financial Managmenet: Exploring Drivers and Effects“, *The World Bank Policy Research Working Paper* No. 7084, Washington.

Zato što ne postoje adekvatni podsticaji, države (vlade) se često ponašaju rasipnički u korišćenju aktive u javnom posedu.[15] Države (vlade) u mnogim zemljama raspolažu velikom javnom aktivom (prirodni resursi, šume, zemljište, zgrade...) koja predstavlja veliki deo ukupnog bogatstva zemlje. Većina zemalja čak nema ni kompletnu evidenciju celokupne imovine koju država poseduje (što se u slučaju Srbije više puta potvrdilo), što otežava praćenje i kontrolu te imovine.

Neophodno je da se identifikuje sva imovine u javnom posedu, da se proceni vrednost te imovine i prihod koji ona može da generiše, da se utvrdi najproduktivniji potencijal za njeno korišćenje i proceni verovatnoća njene prodaje privatnom sektoru ili javnim entitetima. Dobro funkcionisanje UJF podrazumeva efektivni sistem računovodstva i finansijskog izveštavanja koji podržava fiskalnu politiku i upravljanje budžetom.

Svetska banka je identifikovala šest kritičnih dimenzija performansi otvorenog i uređenog sistema UJF: (1) kredibilnost budžeta (budžetski realizam) – budžet je realan i sprovodi se kako je planirano na predvidiv način; (2) sveobuhvatnost i transparentnost – nadzor nad budžetom i fiskalnim rizikom je sveobuhvatan i fiskalne i budžetske informacije su dostupne javnosti; (3) budžetiranje je zasnovano na politici – budžet se pripremljuje u skladu sa vladinom politikom; (4) predvidivost i kontrola izvršenja budžeta – budžet se izvršava na uredan i predvidiv način i postoji kontrola korišćenja javnih sredstava (uključujući i javne nabavke); (5) računovodstvo, evidentiranje i izveštavanje – postoje adekvatne evidencije i informacije i one se kreiraju, čuvaju i obelodanjuju kako bi se obezbedila kontrola donošenja odluka, kao i za svrhe upravljanja i izveštavanja; (6) eksterni nadzor i revizija – postoje i funkcionišu odgovarajući mehanizmi za nadzor javnih finansija i njihovo pridžavanje od strane izvršne vlasti.[16]

Svetska banaka je svojevremeno ocenila da sve ove navedene deimenzije UJF nisu dovoljno razvijene u Srbiji (pre svega one pod tačkama 4, 5. i 6), mada je u međuvremenu bilo pomaka (World Bank, 2007). Bazične reforme u domenu UJF su uglavnom sprovedene u zemljama Jugoistočne Evrope (sveobuhvatna budžetska klasifikacija, kompletan obuhvat budžeta, integracija kapitalnog budžeta, konsolidovani jedinstveni račun trezora, odgovarajuće budžetske kontrole).[17] Izazovi su u domenu naprednih reformi, pre svega, srednjoročnom planiranju budžeta i planiranju budžeta na bazi učinka.

Srednjoročno planiranje budžeta podrazumeva utvrđivanje srednjoročnog fiskalnog okvira i sektorskih planova potrošnje i njihovo redovno ažuriranje, s obzirom na to da se efekti mnogih budžetskih odluka protežu u vremenskom

[15] Tanzi V., and Prakash T. (2000): "The Cost of Government and the Misuse of Public Assets", *IMF Working Paper, WP/00/180,* Washington

[16] Olden B., Last D., Yläoutinen S., Sateriale C. (2012): „Fiscal Consolidation in Southeastern European Countries: The Role of Budget Institutions", *IMF Working Paper*, WP/12/113, Washington.

[17] Tandberg E., Pavesic-Skerlep M. (2009): „Advanced Public Financial Management Reforms in South East Europe", *IMF Working Paper, WP/09/102,* Washington

horizontu koji je duži od jedne godine. Sposobnost neke zemlje da izvršava svoj budžet u skladu sa planom ostaje i dalje ključni indikator finansijske discipline, dok je, s druge strane, usklađenost budžetskog sistema sa Kodeksom MMF-a o fiskalnoj transparentnosti osnovna referenca za fiskalnu transparentnost.

Racionalnost u javnoj potrošnji podrazumeva da su sektorski ciljevi definisani kao rezultati, odnosno efekti i da se isti postižu uz što manju upotrebu javnih resursa,a u tom pogledu je značajan sistemski pristup budžetiranju na bazi učinka (programski budžet). To bazično podrazumeva uvođenje programske klasifikacije budžeta (tj. podele budžeta na programe koji imaju za cilj ostvarivanje konkretnih efekata) i definisanje indikatora ostvarivanja programa (koji važe tokom celog perioda trajanja programa), dok je dalja razrada ovog pristupa mnogo zahtevnija i smatra se da je celishodan fazni pristup, gde bi prva faza obuhvatala oblasti koje su najpogodnije za upravljanje učincima (kao što su zdravstvo i obrazovanje). Budžet na bazi učinka (efekata ili rezultata) je daleko komplikovaniji nego tradicionalno budžetiranje na bazi inputa (koje je minimalni zahtev za sprovođenje budžeta na bazi učinika), a uz to je potrebna i reforma državne uprave, ali i prakse pravljanja ljudskim resursima.[18] U svakom slučaju, da bi strategija reformi UJF bila uspešna, ona mora biti realna, sa jasno definisanim ciljevima i dinamikom, uz snažnu manifestaciju političke volje za tim.

Neke stvari se ipak sporo menjaju, kao što je, na primer, efikasnost poreske administracije, koja bitno utiče na privlačenje toliko željenih stranih investicija. Srbija je, prema Studiji o plaćanju poreza u svetu u 2009. g., koju je sačinila revizorska kuća „Prajs Voterhaus Kupers" (Price Waterhouse Coopers – PWC) za potrebe izveštaja Svetske banke o uslovima poslovanja u svetu (Doing Business), od 181 rangirane zemlje bila na 126. mestu po tzv. lakoći plaćanja poreza (za firme) ili poreskog tereta, sa ukupnom poreskom stopom od 34,0%, 66 poreskih plaćanja godišnje i 279 sati vremena godišnje potrebnih da se ispune poreske obaveze.[19] U izveštaju za 2015. g. Srbija se nalazi na 165. mestu od rangiranih 189 zemalja, sa ukupnom poreskoom stopom od 38,6%, 67 poreskih plaćanja godišnje i 279 sati vremena godišnje potrebnih da se ispune poreske obaveze.[20] Inače, prosek u svetu je ukupna poreska stopa od 40,9%, vreme potrebno za plaćanje poreza 264 sati i broj plaćanja 25,9 plaćanja, a sve zemlje u našem okruženju su bolje rangirane od nas, neke čak i mnogo bolje (Makedonija 7. mesto, Hrvatska 36. mesto, Slovenija 42. mesto, Rumunija 52. mesto, Bugarska 80. mesto, Mađarska 88. mesto, Crna Gora 97. mesto, Albanija 131. mesto i BiH 151. mesto). Znači, iako je ukupna poreska stopa u Srbiji nešto niža, vreme potrebno da se ispune poreske obaveze i broj plaćanja godišnje su znatno iznad svetskog proseka, naročito broj plaćanja, što govori u prilog loše poreske administracije.

[18] Tandberg E., Pavesic Skerlep M. (2009): „Advanced Public Financial Management Reforms in South East Europe", *IMF Working Paper*, WP/09/102, Washington.

[19] PriceWaterhouse Coopers*: Paying Taxes 2009: The Global Picture*, 75, 78, 81. i 84.

[20] PriceWaterhouse Coopers: *Paying Taxes 2015: The Global Picture*, 154, 157, 161. i 165.

3. Upravljanje javnim investicijama

Rezultati pokazuju da javni kapital značajno doprinosi privrednom rastu i zemlje u razvoju su pod pritiskom da više investiraju u infrastrukturu kako bi ubrzale i/ili održale rast.[21] Ali, mnoge zemlje u razvoju imaju dugo nasleđe i breme propalih javnih projekata. Efektivnost UJF, takođe, zavisi od institucionalnih faktora, kao što su kvalitet izbora projekata, upravljanja i ocena, kao i regulatorni i operativni okviri. Izvođenje projekta se, ipak, smatra najvažnijom komponentom investicionog procesa.

Upravljanje javnim investicijama – UJI ili menadžment javnih investicija (Public Investment Management – PIM) je integralni deo UJF i poslednjih decenija je ostvarilo dosta poboljšanja zbog razvoja inovacija u sklopu UJF. Međutim, uprkos ovim poboljšanjima, prisutna je procikličnost i stani-kreni priroda javnih investicija. Postoje mnogi dokazi niske efikasnosti javnih investicija u velikom broju zemalja, kao što su: 1) slaba selekcija projekata, uključujući i „rasipničke" projekte „bele slonove"; 2) kašnjenja u dizajniranju i izvršenju projekata; 3) koruptivna praksa nabavki; 4) prekoračenja troškova (suviše optimističke prognoze i analize su još uvek vrlo raširene); 5) nekompletni projekti; 6) neuspeh u efektivnom operativnom vođenju i održavanju imovine (projekta), tako da su koristi od njega manje nego što bi trebalo da budu.[22]

Stoga, efikasan system UJI „mora da ima": 1) kredibilne strateške smernice za javne investicije (strategiju javnih investicija), 2) dobar razvoj projekta; 3) odgovarajuće preliminarno skeniranje – ocenu projekta (formalna procena projekta, izbor projekta i budžetiranje projekta).[23] Proces izbora projekta mora da obezbedi da su predloženi projekti procenjeni u pogledu njihove društvene i ekonomske vrednosti. Procena troškova i koristi (cost-benefit assessments – CBA) konkurentskih projekata trebalo bi da bude ključ za izbor pojedinačnog projekta kako bi se dobila adekvatna vrednost za uloženi novac (value for money).

Analiza troškova i koristi (cost benefit analysis – CBA ili COBA) dobila je na popularnosti kao praktično oruđe za UJI šezdesetih i sedamdestih godina prošlog veka. Osnovni princip CBA je da se sve koristi i troškovi povezani sa projektom iskazuju u novčanim vrednostima (i u relacijama sadašnje vrednosti) i kao takva CBA je dobra tehnika za ocenjivanje novčanih vrednosti i društvenih koristi i troškova kapitalnih projekata u javnom sektoru u odreenom periodu. Ovo posebno iz razloga što su sredstva raspoloživa javnom sektoru limitirana, tako da se moraju izvršiti odgovarajući izbori između konkurentskih projekata.

---

21 Gupta S., Kangur A., Papageorgiou C., Wane A. (2011): „Efficiency-Adjusted Public Capital and Growth", *IMF Working Paper*, WP/11/217, Washington.

22 Rajaram A., Minh Le T., Biletska N., Brumby J. (2010): „A Diagnostic Framework for Assessing Public Investment Management", *The World Bank Policy Research Working Paper* 5397, Washington.

23 *Ibid.*

Drugo praktično oruđe UJF i UJI je analiza troškovne efikasnosti (cost-effectiveness analysis – CFA) koja pokušava da identifikuje najmanje skup metod (sa najmanje troškova) za ostvarivanje određenog cilja, ili maksimalnog rezultata koji se može ostvariti uz date troškove. CBA i CFA su samo deo tehnika upravljanja (menadžmenta) koje se koriste da bi se unelo više racionalnosti u odluke o alociranju resursa u javnom sektoru. Ostale uključuju sisteme programiranja, planiranja i budžetiranja (programme planning and budgeting systems – PPBSs) i budžetiranje sa nultom početnom sumom (zero-based budgeting – ZBB).

Privatna finansijska inicijativa (private financial initiatives – PFI) i javno-privatna partnerstva (public private partnerships – PPP) uvedeni su kao deo opšteg trenda ka većem uključivanju privatnog sektora u upravljanje, isporuku i finansiranje javnih usluga. Cilj i racio za PFI i PPP je da se poboljša dobijanje odgovarajuće vrednosti za novac (value for money – VfM) u obezbeđivanju javnih usluga (gde privatni sektor može na nađe svoj komercijalnih interes, ali uz poštovanje društvenog interesa), kao i da se smanje javni rashodi koji se mogu preusmeriti na druge namene (sa većom socijalnom komponentom).

Postoji široki konsenzus da je povećanje investicija u zemljama sa niskim dohotkom, naročito u infrastrukturu, od kritične važnosti da se ostvari održivi rast.[24] Ali, rezultati nekih studija pokazuju da ne postoji (dovoljno) dokaza koji podržavaju ideju da će velike javne investicije bezuslovno pokrenuti ubrzanje privrednog rasta.[25] U proseku, dokazi pokazuju samo slabu pozitivnu povezanost između troškova investiranja i rasta, ali samo u istoj godini. S druge strane, jedna empirijska studija je utvrdila da 1 procent povećanja stoka fizičke infrastrukture, pod uslovom da ostale varijable ostanu nepromenjene, privremeno povećava rast BDP za 1 do 2 procentna poena.[26]

Prema ocenama Svetskog ekonomskog foruma, kvalitet ukupne infrastrukture, koji primarno zavisi od državnih i javnih investicija, u mnogim zemljama Jugoistočne Evrope nije na zadovoljavajućem nivou, što govori u prilog oceni da UJI u tim zemljama nije dobro, a ovde je Srbija ponovo najlošije rangirana (tabela 3).

[24] Dabla-Norris E., Brumby J., Kyobe A. Mills Z., Papageorgiou C. (2011): „Investing in Public Investment: An Index of Public Investment Efficiency", *IMF Working Paper WP 11/37*, Washington.

[25] Warner M. A. (2014): „Public Invesmtnet as an Engine of Growth", *IMF Working Paper*, WP/14/148, Washington.

[26] Calderon C., Serven L. (2004): „ The effects of infrastructure development on growth and income", *The World Bank Policy Research Paper 3400*, Washington.

Tabela 3: *Kvalitet ukupne infrastrukture* (2013–2014 ponderisani prosek)*

Zemlja	Vrednost**	Rang***
Albanija	3,8	87
Austrija	6,2	7
Bugarska	3.6	100
Hrvatska	4,9	44
Grčka	4,6	57
Mađarska	5,0	41
Italija	4,6	56
Makedonija	3,9	84
Crna Gora	3,7	91
Rumunija	3,8	88
Srbija	3,3	111
Slovenija	5,1	34

Napomene: *Kako se ocenjuje kvalitet opšte infrastructure u zemlji?

** Vrednost: od 1 (ekstremno nerazvijena, među najlošijima u svetu) do 7 (ekstenzivna i efikasna, među najboljima u svetu)

*** Rang od 144 zemlje/privrede (što je niži rang, to je niži kvalitet infrastrukture).

Izvor: WEF (2014): *The Global Competitiveness Report 2014-2015*, Geneva, 428.

Može se generalno reći da je UJI već duže vreme veliki problem za Srbiju. Kakvo je stanje UJI u Srbiji, dobro ilustruje nekoliko primera. Verovatno trenutno najveća javna investicija – Koridor 10, stalno probija rokove, a razlog za to je, između ostalog, i loša saradnja između dva javna preduzeća – JP „Puteva Srbije" i „Koridora Srbije", koji nikako da se spoje, a prema izjavama resorno nadležnog ministra, „loša projektna dokumentacija Koridora Srbije košta državu 70 miliona evra".[27] Kasni se u povlačenju sredstava od Svetske banke koja učestvuje u finansiranju (ugovor potpisan još jula 2009. g., a do sredine 2014. povučeno je svega 40% sredstava), a strane firme koje rade pojedine deonice, zbog kašnjenja u eksproprijaciji, naplaćuju penale.[28] Na izvođenju radova su angažovane i „fantomske" firme (bez zaposlenih ili sa vrlo malim brojem zaposlenih i bez potrebne mehanizacije), koje nemaju kapaciteta da realizuju ugovoreno.[29]

Ako se zna da je od 1994. g. na putevima u Srbiji poginulo više od 24.000 ljudi, a još veliki broj ostao sa trajnim invaliditetom, zabrinjavajući je podatak da je u Srbiji u periodu 1990–2000. završeno svega 106 km traka autoputa, veza,

[27] *Politika*, 15. 8. 2014. („Na Koridoru 10 probijeni svi rokovi"); *Politika*, 30. 7. 2014. („Koridori" opet u „Putevima Srbije").

[28] *Politika*, 15. 8. 2014. („Na Koridoru 10 probijeni svi rokovi").

[29] *Politika*, 6. 11. 2014. („Fantomske firme rade i na Koridoru 10").

zaobilaznica i krakova, a u periodu 2000–2009. još je završeno približno 154 km traka autoputa, veza, obilaznica, krakova.[30] Razlog je i to što su birane loše firme za izvođače (slučaj austrijske „Alpine", koja je bankrotirala), ili i loše pravljeni aranžmani (kao onaj za koncesiju na kraku autoputa Horgoš–Požega, opet sa „Alpinom", koji se završio arbitražom koju je Srbija dobila, ali je zato izgubila nekoliko godina).

Gradnja železničke stanice „Prokop" počela je još davne 1977. g., da bi ubrzo bila prekinuta zbog nedostatka novca, pa nastavljena, pa ponovo prekinuta 2000. g., pa su vođeni pregovori sa stranom firmom (koja je pobedila na raspisanom tenderu) 2005, koji su ubrzo prekinuti, kako se navodi, zbog nerealnih zahteva te firme, da bi 2014. g. bio dobijen kredit od 25 miliona evra od kuvajtskog Fonda za arapski ekonomski razvoj i potpisan ugovor o nastavku radova. Da li ovog puta konačno, ostaje da se vidi.[31]

Koliko su na kraju koštale investicije za projekte kao što su most na Adi, most Zemun–Borča ili drugi most kod Beške u odnosu na prvobitno planirane vrednosti (za koje su ujedno probijeni prvobitni rokovi realizacije), nema zvaničnih podataka.[32] Kakva je konkretna projektno-izvođačka i finansijska računica za najavljivani grandiozni projekat „Beograd na vodi"?[33]

S aspekta UJF i UJI možda je ipak najvažnije upozorenje stručnjaka Svetske banke da se u Srbiji zbog duge procedure ratifikacije, složene dokumentacije, komplikovane eksproprijacije, spore „implementacije", „probija" većina ugovorenih rokova za povlačenje već odobrenih međunarodnih kredita, pri čemu neke od međunarodnih finansijskih institucija (pre svega EBRD) uredno naplaćuju penale (procene su da oni godišnje iznose između 5 i 7 miliona evra) za nepovučena sredstva.[34] Da li tu može nešto da pomogne međuresorski (ministarski) Nacionalni odbor za investicije, formiran novembra 2014. g. (već je bilo sličnih ovakvih tela), koji bi trebalo da koordinira saradnju na velikim infrastrukturnim projektima, ostaje da se vidi, ali za sada izgleda nema nekih pomaka.[35] Izvesno je samo da smo u prvom kvartalu 2015. g. potrošili manje novca na javne kapitalne investicije nego što je planirano, i to za čak 44%, pa ispada da su veći problem sami projekti nego novac.[36]

---

30 *Privredni pregled*, 7. 11. 2014. („Drumovi odneli 24.000 života od 1994"); *Politika*, 18. 4. 2010. („Koridor 10 u čorsokaku").

31 *Privredni pregled*, 31. 7. 2014. („Prokop gotov za 18 meseci?").

32 *Privredni pregled*, 21. 12. 2009. („Za most preko Save 140 miliona evra"); *Politika*, 3. 11. 2014. („O odštetnim zahtevima za most Zemun–Borča 2015").

33 *Politika*, 6. 11. 2014. („SANU iznela 22 stranice primedaba na Beograd na vodi").

34 Radmilac Đurđić Ivana, „Tražili ste, trošite", *Ekonom:east*, br. 506, 28. 1. 2010, 24-25.

35 *Privredni pregled*, 7. 11. 2014. („Formiran Nacionalni odbor za investicije").

36 *Politika*, 9. 6. 2015. („Para ima projekata nema").

4. Upravljanje javnim dugom

Upravljanje javnim (suverenim) dugom – UJD ili menadžment javnog duga (public debt management – PDM) je proces formiranja i izvršavanja strategije upravljanja javnim dugom, kako bi se pribavio potreban iznos sredstava (za javne rashode), uz ostvarivanje ciljeva u pogledu rizika i troškova zaduživanja.[37] U širem makroekonomskom kontekstu za javnu politiku, vlada bi trebalo da nastoji da nivo i stopa rasta njenog javnog duga bude fundmentalno održiva.

Glavni cilj upravljanja javnim dugom je, ipak, da se obezbedi da državne (vladine) finansijske potrebe i obaveze plaćanja podmiruju uz najmanje moguće troškove na srednji i dugi rok, uz prihvatljivi nivo rizika.[38] Veći javni dug povećava rizik nesolventnosti, ograničava kapacitet mogućnosti korišćenja fiskalne politike kao sredstva u borbi protiv cikličnih privrednih kretanja i može da poveća troškove zaduživanja za državu. Loše upravljanje javnim dugom je još uvek je prisutno u mnogim zemljama. Dokaz za to su brojna restrukturiranja suverenog duga. Bilo je više od 600 slučajeva restrukturiranja suverenog duga kod 95 zemalja u period od 1950. do 2010.[39] Od ovih restrukturiranja 186 je bilo sa privatnim kreditorima (stranim bankama i vlasnicima obveznica), dok je 447 bilateralnih sporazuma o restrukturiranju duga bilo u okviru Pariskog kluba javnih poverilaca.

Tabela 4: *Odabrane razvijene zemlje: bruto dug opšte države (u % BDP)*

	2006	**2013**
Francuska	63,2	91,8
Nemačka	68,0	78,4
Grčka	107,5	175,1
Italija	106,3	132,5
Irska	23,8	116,1
Japan	186,0	243,2
Holandija	44,3	68,6
Portugalija	63,7	124,1
Španija	39,7	93,9
Velika Britanija	42,7	90,6
SAD	63,6	104,2

Izvor: IMF (2014): *Fiscal Monitor* (October 2014), Washington, 71.

[37] IMF and the World Bank (2001): *Guidelines for Public Debt Management*, Washington, 2.

[38] IMF and the World Bank (2001): *Guidelines for Public Debt Management,* Washington, 10.

[39] Das S. U., Papaioannou G. M., Trebesch, C. (2012):„Sovereign Debt Restructurings 1950–2010: Concepts, Literature Survey, and Stylized Facts“, IMF Working Paper WP/12/203, Washington.

Mnoge zemlje u svetu su akumlirale veliki javni dug nakon globalne finansijske krize.[40] Ovo je posebno u slučaju razvijenih zemalja (tabela 4). Pored toga, u mnogim zemljama javni dug raste po osnovu povećanja rashoda povezanih sa starenjem populacije (tj. penzija i troškova zdravstvene zaštite). Javni dug se povećao i u nekim zemljama sa brzo rastućim tržištima (emerging economies) tokom recesije, a one imaju nižu tolerantnost prema dugu, usled uske i nestabilne baze javnih prihoda.

Viši javni dug povećava i rizik nesloventnosti, ograničava mogućnosti korišćenja fiskalne politike kao sredstva u borbi protiv privrednih ciklusa i može da poveća troškove zaduživanja. Na kraju, rast javnog duga može da smanji privredni rast i produktivnost. Kako se zemlje oporavljaju od recesije, prisutan je izazov za njihove vlade ponovo povrate finansijsko zdravlje kroz konsolidaciju budžeta i strukturne reforme koje su usmerene na podsticanje privrednog rasta, kako bi se smanjio javni dug.[41] Međutim, smanjenje visokog nivoa javnog duga posle nedavne krize može da bude veliki izazov.

Tabela 5: *Ukupan spoljni i javni dug pojedinih zemalja Centralne, Istočne i Jugoistočne Evrope 2014. g. (u % BDP-a)*

	Spoljni dug	**Javni dug**
Albanija	34,3	72,6
Bugarska	87,3	26,9
BiH	51,7	44,9
Hrvatska	96,1	80,9
Mađarska	107,6	76,9
Makedonija	64,7	38,0
Crna Gora	113,6	58,4
Rumunija	55,6	40,4
Srbija	74,0	72,4
Slovenija	115,1	82,9

Izvor: IMF (2015): *Cental, Eastern, and Southeastern Europe: Regional Economic Issues*, Washington, 46, 47.

Kakav je uticaj visokog javnog duga na dugoročni privredni rast? Empirijska istraživanja sugeriraju da postoji negativna korelacija između povećanja javnog duga (u odnosu na inicijalni nivo) i privrednog rasta: u proseku, povećanje odnosa javnog duga prema BDP-u za 10 procentnih poena u odnosu na inicijalni nivo, povezano je sa usporavanjem godišnje stope realnog rasta BDP-a od pri-

[40] Baldacci E., Gupta S., and Mulas-Granados C. (2010), „Restoring Debt Sustainability after Crises: Implications for the Fiscal Mix“, *IMF Working Paper WP//10/232,* Washington

[41] *Ibid.*

bližno 0,2 procentna poena, s tim što je ovaj uticaj donekle manji kod razvijenih zemalja.[42]

U svim zemljama Jugoistočne Evrope poslednjih godina došlo je do značajnog rasta i javnog duga i spoljnog duga (tabela 5). U Srbiji je naročito došlo do porasta javnog duga (koji je dobrim delom i spoljni dug), koji nastavlja trend rasta. Ono što treba da nas zabrine je tzv. netolerantnost prema dugu zemalja sa slabom institucionalnom strukturom koje pribegavaju zaduživanju da bi izbegle teške odluke o potrošnji i oporezivanju, koja dovodi do finansijske krize i kod onih nivoa zaduženosti (prema BDP-u) koje razvijene zemlje mogu bez većih problema da izdrže. Prema istraživanjima koje su sproveli Rajnhart i Rogof, do više od polovine svih prestanaka otplate spoljnog duga došlo je kada je njegov iznos bio ispod 60% BDP-a (BNP-a), a u 20% slučajeva kada je ovaj odnos bio ispod 40%, s tim da je spoljni dug u trenutku prestanka otplate dugova zemalja sa srednjim dohotkom (u periodu 1970–2008) bio u proseku 69,3% BNP-a u godini kada došlo do prestanka otplate ili reprogramiranja.[43]

Uz „netolerantnost prema dugu", Srbija kao i mnoge druge zemlje u razvoju i zemlje u tranziciji, pati od „prvobitnog greha" (original sin) – formulacija koju su svojevremeno dali B. Ajhengrin i R. Hausman, a koja se odnosi na nemogućnost zemalja u razvoju da se zadužuju u inostranstvu u sopstvenoj valuti, što dovodi do problema „valutne neusklađenosti" prihoda i rashoda države, koja može da otežа servisiranje duga ako dođe do značajnije depresijacije domaće valute.[44] Sve ovo bi trebalo imati u vidu kod implementacije sistema UJD.

5. Upravljanje fiskalnim rizikom

Globalna finansijska kriza je dramatično ilustrovala važnost upravljanja fiskalnim rizicima kojima javne finansije mogu biti izložene. Rizik nastaje kao posledica neizvesnosti. Izvori rizika uključuju različite šokove kod makroekonomskih varijabli (privredni rast, robne cene, kamatne stope ili devizni kursevi), kao i aktiviranje potencijalnih obaveza (obaveze koje aktiviraju neizvesni događaji). Propusti da se utvrde ovi rizici i da se za njih pripremi, stvaraju dodatne obaveze za državu, povećavaju javni dug, a povremeno dovode i do finansijskih kriza. Fiskalni ishodi se često značajno razlikuju od budžetskih i drugih fiskalnih projekcija. S tim u vezi, fiskalni rizik se definiše kao mogućnost odstupanja

[42] Kumar S.M. and Woo J. (2010): „Public Debt and Growth", *IMF Working Paper WP/10/174*, Washington: IMF

[43] Rainhart K. i K.Rogof (2011): „Ovog puta je drugačije-osam vekova finansijske nerazboritosti", JP Službeni glasnik, Beograd, 64-67

[44] Eichengreen, B, and Hausmman R. (1999): „Exchange Rates and Financial Fragility", NBER Working Paper 7418

fiskalnog ishoda od onoga što se očekivalo u vreme kada je pravljen budžet ili druga prognoza.[45]

Efektivno upravljanje fiskalnim rizikom – UFR (Fiscal Risk Management – FRM), odnosno menadžment fiskalnog rizika zahteva: (1) identifikovanje izvora fiskalnih rizika i jasno alociranje odgovornosti na različite delove javnog sektora u vezi s procenom i izveštavanjem o fiskalnim rizicima; (2) sveobuhvatno obelodanjivanje fiskalnih rizika koje je poželjno da bi se olakšalo identifikovanje i upravljanje rizicima, i (3) troškovno efikasno pokriće rizika koje počinje sa zdravom makroekonomskom politikom, ali može, takođe, i da uključuje korišćenje instrumenata osiguranja.[46] Upravljanje fiskalnim rizikom se olakšava utvrđivanjem pravnog i administrativnog okvira koji razjašnjava odnose izmeu raznih nivoa države (vlasti), kao i države (i javnog sektora) u odnosu na privatni sektor.

Numerička fiskalna pravila, kao oruđe UFR, sve se više koriste poslednjih dvadesetak godina i često se vide kao sredstva za rešavanje fiskalnih problema, pre svega rasta budžetskog deficita i javnog duga. Fiskalno pravilo uspostavlja dugoročno ograničenje na fiskalnu politiku kroz numeričke limite na budžetske agregate.[47] Broj zemalja koje koriste ova fiskalna pravila se povećao sa 5 u 1990. g. na 76 u 2012. Međutim, mnogo bitnije od formalnog donošenja fiskalnog pravila je njegovo poštovanje, jer ako se ono ne poštuje, onda ga nije trebalo ni donositi. Upravo to je slučaj u Srbiji i predstavlja specifičan aspekt fenomena tzv. moralnog hazarda, tj. rizičnog ponašanja u odsustvu adekvatne sankcije za to ponašanje, bar ne za donosioce konkretnih odluka, a nosilac tog ponašanja je upravo država (vlada).

Izmenama i dopunama Zakona o budžetskom sistemu iz 2011. g. uvedeno je fiskalno pravilo da dug (opšte države) tj. javni dug, ne uključujući obaveze po osnovu restitucije, neće biti veći od 45% BDP-a (drugo pravilo je da će „ciljni" godišnji fiskalni deficit u srednjem roku iznositi 1% BDP, koje se takođe ne poštuje), ali ono praktično predviđa samo obavezu izrade načelnog programa fiskalne konsolidacije tzv. fiskalne strategije, koja bar do sada nisu dala najavljivane efekte, mada su stalno prisutne (umereno) optimističke najave.[48]

Nažalost, nije ovo jedini segment fiskalnog rizika o kome se u Srbiji nedovoljno vodi računa. Na primer, zbog naglog rasta vrednosti američkog dolara (USD) u odnosu na evro i druge glavne konvertibilne valute, ali i dinar, krajem 2014. g., došlo je do rasta ukupnih dužničkih obaveza države (budući da je njen

[45] IMF (2008): *Fiscal Risks – Sources, Disclosure, and Management*, Washington, 3.

[46] *Ibid*.

[47] Schalechfer A., Kinda T., Budina N., Weber A. (2012):„Fiscal Rules in Response to the Crisis- Toward the Next Generation Rules: A New Dataset ", *IMF Working Paper WP/12/87*, Washington.

[48] Zakon o budžetskom sistemu, „Službeni glasnik Republike Srbije" br. 54/2009, 73/2010, 101/2010 i 101/2011; *Politika*, 12. 2. 2015. („Do zdravijih finansija za četiri godine").

najveći deo prihoda u dinarima), a da nisu preduzete nikakve mere zaštite od deviznog rizika (hedžing).[49]

Kako i u mnogim drugim zemljama, javne finansije u zemljama Jugoistočne Evrope su bile pogođene globalnom ekonomskom krizom. Potpuna svest o sadašnjem stanju i budućem razvoju javnih finansija je od kritične važnosti za izradu programa fiskalne konsolidacije.[50] Kako se mnoge zemlje suočavaju sa kompleksnim i neizvesnim makroekonomskim i fiskalnim perspektivama, postoji rizik da se potcene pune dimenzije fiskalnog izazova, a time i razmere neophodnosti prilagođavanja.

6. Fiskalna transparentnost

Fiskalna transparentnost je deo šireg pristupa transparentnosti ili dostupnosti informacija u vezi sa javnim sektorom. Transparentnost ima dve dimenzije: (1) pristup informacijama o procesima i procedurama po kojima javni sektor donosi i sprovodi odluke, i (2) pristup informacijama koje stvara, drži i koristi javni sektor. Fiskalna transparentnost podrazumeva jasno, frekventno, pouzdano, relevantno i pravovremeno javno fiskalno izveštavanje i otvorenost procesa fiskalne politike za javnost, što se smatra kritičnim elementom efektivnog UJF.[51]

Referentni standard za fiskalnu transparentnost je MMF-ov Kodeks o dobroj praksi fiskalne transparentnosti (IMF Code of Good Practice on Fiscal Transparency) iz1998, sa revizijom iz 2007, s tim da je u pripremi nova revizija.[52] Ovaj kodeks je baziran na 4 principa: (1) jasno razgraničene uloge i odgovornosti, (2) otvoreni budžetski proces, (3) dostupnosti informacija javnosti i (4) obezbeđenje integriteta. Priručnik za sprovođenje fiskalne transparentnosti daje operativne smernice u ovom domenu.[53]

Zemlje Jugoistočne Evrope su u pogledu fiskalne transparentnosti uglavnom ostvarile značajan napredak, ali još dosta toga ostaje da se uradi, a to važi i za Srbiju.

---

49 *Politika*, 14. 2. 2015. („I država nije zaštitila svoje dugove“).

50 Olden B., Last D., Yläoutinen S., Sateriale C. (2012): „Fiscal Consolidation in Southeastern European Countries: The Role of Budget Institutions“, *IMF Working Paper* WP/12/113, Washington.

51 „IMF to Revise Fiscal Transparency Code, Launches Consultation“ (December 7, 2012), IMF Survey online, https:// www.imf.org/external/pubs/survey/so/2012/POLI 120712A. htm (4. 4. 2015).

52 IMF (2007): „Code on Good Practice on Fiscal Transparency“, blog-pfm.imf. org/files/ft-code.pdf (4. 4. 2015).

53 IMF (2007): „Manual on Fiscal Transparency“, www.imf.org/external/np/fad/trans/manuel.pdf (4. 4. 2015).

7. Javni računovodstveni i informacioni sistem

Sistem UJF ne može biti celovito zaokružen bez odgovarajućih rešenja u računovodstvu javnog sektora i implementacije savremenog informacionog sistema za upravljanje javnim finansijama.

Analiza trenutnog stanja u razvoju računovodstva javnog sektora u Srbiji upućuje na zaključak da, bez obzira na pređeni put poslednjih godina koji se, pre svega, odnosi na konstituisanje i stavljanje u funkciju finansijskog praćenja i izveštavanja o radu javnog sektora u celini, preostaje još mnogo posla u njegovom razvoju, kako u domenu njegove efektivnosti i efikasnosti, tako i u pogledu standardizacije i harmonizacije izveštavanja, prema međunarodnim računovodstvenim standardima za javni sektor.[54]

U mnogim zemljama u razvoju procesi izvršenja i računovodstva budžeta nisu potpomognuti odgovarajućim softverskim aplikacijama, tako da postoji konstantni nedostatak pouzdanih i pravovremenih informacija relevantnih za planiranje budžeta, kontrolu troškova i budžetsko računovodstveno evidentiranje i izveštavanje. Da bi se celovito zaokružio sistem UJF (posebno s aspekta upravljanja troškovima, računovodstvenim operacijama i plaćanjima), neophodna je odgovarajuća informatička podrška u vidu informacionog sistema za upravljanje (javnim) finansijama (financial management information system – FMIS), čija je napredna faza integrisani informacioni system za upravljanje (javnim) finansijama (integrated financial management information system – IFMIS).[55] Na ovom planu u Srbiji ima još dosta da se uradi.

8. Zaključak

Današnje odluke koje donosi država (vlada) imaju dalekosežne posledice za buduće generacije i njihove mogućnosti razvoja, tako da donosioci odluka u javnim finansijama moraju da budu svesni ovih efekata.

Moderno UJF se sastoji od rastućeg seta kompleksnih procesa, pravila, sistema i normi koje su međusobno povezane. UJF ima tri glavna cilja: (1) očuvanje održive fiskalne pozicije, (2) efektivnu alokaciju javnih resursa i (3) efikasnu isporuku javnih dobara i usluga. UJF je otvoreni sistem izložen mnogim ekonomskim i političkim faktorima koji utiču na ponašanje političara i državnih (javnih) službenika. Ključni problem kod UJF je česta nesposobnost vlade da posmatra duže od jednogodišnjeg perioda kada donosi odluke o tekućim ili budućim politikama i izdacima koji imaju fiskalne implikacije u dugom nizu godina koje predstoje.

[54] Stojanović D. (2012): „Računovodstvo javnog sektora u Srbiji- stanje i prespektive“, *Računovodstvo* br. 5-6, 15-21.

[55] Diamond J., Khemani P. (2005): „Introducing Financial Management Information Systems in Developing Countries“, *IMF Working Paper* WP/05/196, Washington.

Konkretan kontekst (istorijski, politički, geografski i sl.) u kojem zemlja odlučuje o UJF je posebno važan, zato što nema „magičnog pristupa" UJF, i svaki pokušaj da se „uveze" inovacija u UJF, koja je možda bila uspešna u nekoj drugoj zemlji, mora da se pažljivo proceni.

Srbija je napravila značajan napredak u UJF, pogotovo u odnosu na stanje od pre petnaestak godina, ali još mnogo toga mora da se uradi, a najveći izazovi su trenutno kod upravljanja javnim dugom, javnim investicijama i fiskalnim rizikom. Nagli rast javnog duga od nešto manje od 30% BDP-a u 2008. g. na više od 70% BDP-a u 2014. g., kao i dalji trend tog rasta, za koji se očekuje da će trajati još bar dve ili tri godine, posebno zabrinjava, jer su to dugovi koje će vraćati buduće generacije. Još uvek ima nedovoljnog razumevanja uloge i značaja same fiskalne transparentnosti kao sveobuhvatnosti, jasnoće, pouzdanosti, blagovremenosti i relevantnosti javnog izveštavanja o prošlom, sadašnjem i budućem stanju u javnim finansijama. U svakom slučaju, da bi Srbija mogla da ostvari kvalitet razvoja koji zadovoljava standarde održivog razvoja, potrebno je u što većoj meri implementirati savremeni koncept UJF, što ne treba shvatiti kao jednokratni zadatak, već kao proces stalnog usavršavanja.

Ako se tzv. indeks humanog razvoja (human development index – HDI) UNDP-a uzme uslovno kao neko približno merilo održivog razvoja (budući da se zasniva na pokazateljima bruto nacionalnog dohotka po stanovniku na bazi pariteta kupovne moći, očekivanoj dužini života i dva indikatora stepena obrazovanja) onda Srbija prema parametrima za 2013. g. zauzima 77. mesto od rangiranih 185 zemalja, ali je pri tome vrednost indeksa lošija u odnosu na onaj baziran na podacima iz 2007. g. (0,745 u odnosu na 0,826) kada je Srbija zauzimala 67. mesto od 182 rangirane zemlje sveta.[56]

Privatizacija u formi (ras)prodaje društvenog (državnog) kapitala u Srbiji se bliži kraju, a rezultati su prilično skromni, s obzirom na to da je ukupan prihod ostvaren u periodu 2002–2014. g. svega 2.573,1 miliona evra (ne računajući „obećane" investicije i socijalne programe koji se često ne ostvaruju), tako da model privatizacije kao izvora javnih prihoda „potrošen, te da od značajnije imovine ostaje, bar prema najavama, da se (ponovo) proda „Telekom" i eventualno profitabilni delovi EPS-a.[57] A to je imovina koju su stvarale prethodne generacije, koja se troši za podmirenje potreba sadašnje generacije. Postavlja se pitanje: da li ćemo budućim generacijama, pored dugova i neplaćenih računa, ostaviti još nešto? Da li ćemo ostaviti bar kvalitetne puteve, mostove, pruge, škole, bolnice i drugu infrastrukturu? Kako stvari sada stoje, malo je izgleda za to, i zato je bitno da što pre implementiramo savremeni koncept upravljanja javnim finansijama, ali ne samo u vidu donošenja novih propisa (kao u slučaju fiskalnih pravila), već i njihovim sprovođenjem u praksu.

[56] UNDP, *Human Development Report 2014*, New York, 160-163; UNDP, *Human Development Report 2009*, New York, 172.

[57] *Bilten javnih finansija*, februar 2015, 36.

Literatura

- Baldacci E., Gupta S., Mulas-Granados, C. (2010): „Restoring Debt Sustainability after Crises: Implications for the Fiscal Mix“, *IMF Working Paper* WP/10/232, Washington
- *Bilten javnih finansija*, februar 2015.
- Calderon C., Serven, L. (2004): „The effects of infrastructure development on growth and income“, *The World Bank Policy Research Paper 3400*, Washington
- Cangiano M., Curristine T., Lazare M. (2013): „Introducton: Public financial management and its emerging architecture“, in: *„Public financial management and its emerging architecture“* (editors: Cangiano M., Curristine T., and Lazare M.), IMF, Washington, 1-17
- Chakraborty S., Dabla Norris E. (2009): „The Quality of Public Investments“, *IMF Working Paper* WP/09/154, Washington
- *Code of Good Practice in Fiscal Transparency*, IMF, Washington, 2007
- Cohen S., Eimicke W. (2002): *The Effective Public Manager: Achieving Success in Changing Government*, Jossey-Bass, San Francisco
- Cottrelli C., Schaechter A. (2010): „Long-Term Trends in Public Finances in the G-7 Economies“, *IMF Staff Postion Note* SNP/10/13, Washington
- Dabla-Norris, E., Brumby J., Kyobe A., Mills, Z., Papageorgiou C. (2011): „Investing in Public Investment: An Index of Public Investment Efficiency“, *IMF Working Paper* WP 11/37, Washington
- Das S., U., Papaioannou G. M., Trebesch, C. (2012): „Sovereign Debt Restructurings 1950–2010: Concepts, Literature Survey, and Stylized Facts“, *IMF Working Paper* WP/12/203, Washington
- Diamond J., Khemani P. (2005): „Introducing Financial Management Information Systems in Developing Countries“, *IMF Working Paper WP/05/196*, Washington
- Eichengreen B., and Hausmman R (1999): „Exchange Rates and Financial Fragility“, *NBER Working Paper 7418*
- Fritz V., Sweet S., Verheoven M. (2014): „Strengthening Public Financial Managmenet: Explorng Drivers and Effects“, *The World Bank Policy Research Working Paper* No. 7084, Washington
- IMF (2014): *Fiscal Monitor*, October 2014, Washington
- Gupta, S., Kangur A., Papageorgiou C., Wane A. (2011): „Efficiency-Adjusted Public Capital and Growth“, *IMF Working Paper* WP/11/217, Washington
- IMF and the World Bank (2001): *Guidelines for Public Debt Management*, Washington
- IMF (2007): „Code on Good Practice on Fiscal Transparency“, blog-pfm.imf. org/files/ft-code.pdf (4. 4. 2015)

- IMF (2007): „Manual on Fiscal Transparency“, www.imf.org/external/np/fad/trans/manuel.pdf (4. 4. 2015)
- IMF (2007): *Code of Good Practice in Fiscal Transparency*, Washington
- IMF (2008): *Fiscal Risks – Sources, Disclosure, and Management*, Washington
- IMF (2012): „IMF to Revise Fiscal Transparency Code, Launches Consultation“, December 7, 2012, https://www.imf.org/external/pubs/survey/so/2012/POLI 120712A.htm (4. 4. 2015)
- IMF (2014): *Fiscal Monitor*, October 2014, Washington
- IMF (2015): „Cental, Eastern, and Southeastern Europe: Regional Economic Issues“, Washington
- Kumar S. M., Woo J. (2010): „Public Debt and Growth“, *IMF Working Paper* WP/10/174, Washington
- Nacionalna strategija održivog razvoja, „Službeni glasnik Republike Srbije“ br. 57/2008
- Olden B., Last D., Yläoutinen S., Sateriale C. (2012): „Fiscal Consolidation in Southeastern European Countries: The Role of Budget Institutions“, *IMF Working Paper* WP/12/113, Washington
- *Politika*, 18. 4. 2010 („Koridor 10 u čorsokaku“)
- *Politika*, 30. 7. 2014 („‘Koridori’ opet u ‘Putevima Srbije’“)
- *Politika*, 15. 8. 2014 („Na Koridoru 10 probijeni svi rokovi“)
- *Politika*, 3. 11. 2014. („O odštetnim zahtevima za most Zemun–Borča 2015“)
- *Politika*, 6. 11. 2014. („Fantomske firme rade i na Koridoru 10“)
- *Politika*, 6. 11. 2014. („SANU iznela 22 stranice primedaba na ‘Beograd na vodi’“)
- *Politika*, 12. 2. 2015. („Do zdravijih finansija za četiri godine“)
- *Politika*, 14. 2. 2015. („I država nije zaštitila svoje dugove“)
- *Politika*, 9. 6. 2015. („Para ima projekata nema“)
- *Privredni pregled*, 21. 12. 2009. („Za most preko Save 140 miliona evra“)
- *Privredni pregled*, 7. 11. 2014. („Drumovi odneli 24.000 života od 1994“)
- *Privredni pregled*, 7. 11. 2014. („Formiran Nacionalni odbor za investicije“)
- *Privredni pregled*, 31. 7. 2014. („Prokop gotov za 18 meseci?“)
- PriceWaterhouse Coopers: „Paying Taxes 2009: The Global Picture“
- PriceWaterhouse Coopers: „Paying Taxes 2015: The Global Picture“
- Popović, Dejan (2010): *Poresko pravo*, Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu
- Radičić, Marko, Raičević, Božidar (2008): *Javne finansije: teorija i praksa*, Ekonomski fakultet Subotica – Data Status, Beograd
- Radmilac Đurđić Ivana (2010): „Tražili ste, trošite“, *Ekonom:east*, br. 506, 28. 1. 2010.
- Rajaram A., Minh Le T., Biletska N., Brumby J. (2010): „A Diagnostic Framework for Assessing Public Investment Management“, *The World Bank Policy Research Working Paper* 5397, Washington

- Rainhart, K., Rogof K. (2011): *Ovog puta je drugačije – osam vekova finansijske nerazboritosti*, JP „Službeni glasnik“, Beograd
- Rozen S. Harvi, Gejer Ted (2009): *Javne finansije*, Ekonomski fakultet, Beograd
- Saks Džefri (2014): *Doba održivog razvoja*, JP „Službeni glasnik“ – Centar za međunarodnu saradnju i održivi razvoj – CIRSD, Beograd
- Schalechfer A., Kinda, T., Budina, N., Weber, A. (2012): „Fiscal Rules in Response to the Crisis – Toward the Next Generation Rules: A New Dataset“, *IMF Working Paper WP/12/87*, Washington
- Stojanović D. (2012): „Računovodstvo javnog sektora u Srbiji – stanje i prespektive“, *Računovodstvo* br. 5-6
- Tandberg E., Pavesic-Skerlep M. (2009): „Advanced Public Financial Management Reforms in South East Europe“, *IMF Working Paper*, WP/09/102, Washington
- Tanzi V., Prakash, T. (2000): „The Cost of Government and the Misuse of Public Assets“, *IMF Working Paper*, WP/00/180, Washington
- The World Bank: „Public Financial Management“, web.wordlbank.org//website//external/topics/extpublicssectorandgovernance (4. 4. 2015)
- The World Bank (2007): „Public Financial Management Assessment: Serbia (Report No. 41314-YF)“, Washington
- UNDP, *Human Development Report 2009*, New York
- UNDP, *Human Development Report 2014*, New York
- Warner M. A. (2013): „A Framework for Efficient Government Invesmtent“, *IMF Working Paper WP/13/58,* Washington
- Warner M. A. (2014): „Public Investmnet as an Engine of Growth“, *IMF Working Paper WP/14/148*, Washington
- WEF (2014): „The Global Competitiveness Report 2014-2015“, Geneva
- Zakon o budžetskom sistemu, „Službeni glasnik RS“ br. 54/2009, 73/2010, 101/2010 i 101/2011

Rad primljen: 15. maj 2015.
Odobren za štampu: 25. jun 2015.

Paper received: May 15th, 2015
Approved for publication: June 25th, 2015

Professor Predrag Kapor, PhD
Faculty of Business Studies,
John Naisbitt (Megatrend University), Belgrade

SOUND MANAGEMENT OF PUBLIC FINANCES AS A FACTOR OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

S u m m a r y

The main message of this paper is that the sound management of public finances is one of the key factors of sustainable development and that the modern concept of public financial management sets a much higher requirements and standards than the classical approach limited to state budgeting. This paper presents the basic aspects of good and effective management of public finances that is of special importance for Serbia and the countries of Southeastern Europe. Serbia has made a significant progress in public financial management in relation to the situation fifteen years ago, but a lot needs to be done, and the greatest challenges are now focused on public debt management, public investment management and fiscal risk management.

Key words: public finance, public finance management, sustainable development

Sonja Milutinović*

UDK 339.92(4-672EU)
330.55(4-672EU)
Pegledni naučni članak

KONVERGENCIJA DOHOTKA I EKONOMSKA INTEGRACIJA: DOKAZI IZ EVROPSKE UNIJE

Konvergencija dohotka je predmet rasprave još od formulisanja neoklasičnog modela rasta Roberta Soloua (Robert Solow) i predstavlja situaciju u kojoj siromašnije zemlje imaju brži rast od bogatijih zemalja. Osnovni uzrok konvergencije dohotka leži u opadajućim prinosima proizvodnih faktora, pre svega kapitala. Nasuprot ovim tradicionalnim teorijama rasta, novije teorije ne predviđaju postojanje konvergencije, ni opadajuće prinose. Isti je slučaj kada je reč o konvergenciji i efektima ekonomskih integracija. Na jednoj strani su teoretičari koji tvrde da će siromašnije zemlje i one zemlje koje su se najskorije pridružile nekoj uniji, imati brži rast od bogatijih zemalja te unije. Ovaj rad ima za cilj da predstavi fenomen konvergencije dohotka, kao i njenu međuzavisnost sa ekonomskim integracijama. U radu je dat pregled nekih od najuticajnijih istraživanja koja se tiču konvergencije dohotka među zemljama Evropske unije, na čijem primeru možemo na dobar način da sagledamo ovu međuzavisnost.

Ključne reči: neoklasični model rasta, konvergencija dohotka, ekonomska integracija, Evropska unija

1. Uvod

Pitanje konvergencije je privuklo pažnju velikog broja ekonomista još od formulisanja neoklasičnog modela rasta Roberta Soloua 1956. godine. U svom modelu, Robert Solou je definisao konvergenciju kao proces sustizanja zemalja različitih nivoa ekonomske razvijenosti, zbog bržeg rasta siromašnijih u odnosu na bogatije zemlje. Glavni uzrok konvergencije dohotka, a i glavna pretpostavka njegove teorije, jesu zakoni o opadajućim prinosima. Kasnije su se pojavile novije teorije rasta koje su odbacile postojanje konvergencije i opadajuće prinose. Nasuprot tome, zastupale su stav o postojanju rastućih prinosa.

Isti je slučaj kada je reč o konvergenciji dohotka i efektima ekonomskih integracija. Na jednoj strani su teoretičari koji tvrde da će one zemlje koje su najskorije pristupile Uniji („nove" članice) i siromašnije zemlje u Uniji imati brži

* Asistent na Fakultetu za hotelijerstvo i turizam u Vrnjačkoj Banji, Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: sonja.milutinović@kg.ac.rs

rast od bogatijih zemalja („stare“ članice). Postoji veliki broj koristi od ekonomskih integracija: širenje tehnologije razmenom dobara; povećanje cene faktora novopridošlih zemalja zbog međusobne trgovine, što za posledicu ima povećanje dohotka; migracija radne snage iz siromašnih u bogatije zemlje, što će za posledicu imati konvergenciju dohotka, i tako dalje. Ovi argumenti su bili predmet kritika mnogih autora koji su tvrdili da: bogatije zemlje u Uniji imaju veliko iskustvo u razvoju vodećih tehnologija; siromašnije zemlje nastoje da usvoje radno intenzivnu, a ne kapitalno intenzivnu tehnologiju; postoje rastući, a ne opadajući prinosi. Zbog toga, u slučajevima ekonomskih inegracija, siromašnije zemlje nemaju brži rast od bogatijih, te se stoga javlja divergencija a ne konvergencija dohotka.

Ako pogledamo grafik 1, videćemo da je bruto domaći proizvod po stanovniku „novih“ članica[1] Evropske unije, u posmatranom preiodu, konvergirao ka bruto domaćem proizvodu po stanovniku „starih“ članica (EU-15). Sa grafika možemo da vidimo da su Letonija, Slovačka i Estonija zemlje koje su postigle najveće povećanje dohotka, od približno 23%, 26% i 29% respektivno, i da su to ujedno zemlje koje su u grupi posmatranih imale najniži dohotak 2000. godine. Ovo ide u prilog ranijoj tvrdnji da siromašnije zemlje imaju brži rast od bogatijih, to jest da njihov dohotak konvergira dohotku bogatijih zemalja. Izuzetak je Kipar, čiji je nivo dohotka u odnosu na EU-15 ostao isti u obe posmatrane godine.

Grafik 1: *Procenat BDP po stanovniku zamalja koje su pristupile EU 2004. g. (izuzev Litvanije) za 2000. i 2014. godinu (EU-15=100%).*

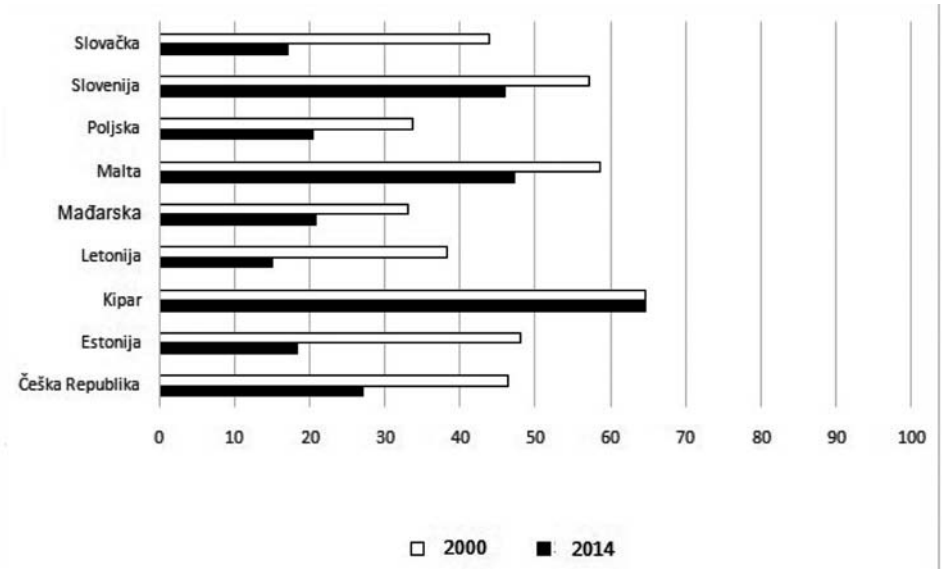

Izvor: Eurostat

[1] U razmatranje su uzete zemlje koje su se pridružile Evropskoj uniji 2004. godine, izuzev Litvanije zbog nepostojanja podataka o BDP p/c za 2000. godinu.

Predmet istraživanja ovog rada je konvergencija dohotka, sa osvrtom na njenu međuzavisnost sa ekonomskim integracijama. Ovaj problem je bio predmet razmatranja kako teorijskih tako i empirijskih istraživanja brojnih teoretičara čija su mišljenja podeljena o tome da li dohotak siromašnijih zamalja raste brže od dohotka bogatijih zemalja. Cilj rada je da, uz pomoć dostupne literature o teorijskim i empirijskim istraživanjima, doprinese razrešenju pitanja o konvergenciji dohotka.

Rad je strukturiran na sledeći način. Drugi deo se odnosi na pojam i tumačenja konvergencije u modelima rasta. U trećem delu su prikazane vrste i načini merenja konvergencije. U četvrtom delu je objašnjena međuzavisnost ekonomskih integracija i konvergencije dohotka. U petom delu je dat pregled empirijskih istraživanja na temu konvergencije dohotka u slučajevima ekonomskih integracija, nakon čega, u šestom delu, slede zaključna razmatranja.

2. Konvergencija u modelima rasta

Fenomen konvergencije predmet je rasprave među ekonomistima još od formulisanja neoklasičnog modela rasta Roberta Soloua. U makroekonomiji, razvojna konvergencija predstavlja proces sustizanja zemalja različitih nivoa ekonomske razvijenosti.[2] Ona se javlja u situaciji kada siromašnije zemlje imaju brži rast od bogatijih zemalja, pri čemu se njihov dohotak približava (konvergira) dohotku bogatijih zemalja. Osnovni uzrok konvergencije i osnovna pretpostavka neoklasičnog modela leži u opadajućim prinosima proizvodnih faktora, pre svega kapitala.

Na koji način se javlja konvergencija dohotka? Svaka zemlja, dugoročno posmatrano, ima svoje razvnotežno stanje i kada ga dostigne, bruto domaći proizvod po stanovniku može da raste samo pod uticajem tehnološkog progresa. Što je jedna zemlja siromašnija i udaljenija od svog ravnotežnog stanja, poseduje veću stopu rasta. Kako se jedna zemlja približava tom ravnotežnom stanju, stopa rasta bruto domaćeg proizvoda po stanovniku opada, zbog opadajućih prinosa na kapital. Razvijene zemlje su bogatije kapitalom, pa se u njihovom slučaju najpre javljaju opadajući prinosi, a kao posledica toga i manje stope rasta bruto domaćeg proizvoda po stanovniku. Zbog toga, kapital se seli u manje razvijene zemlje koje su siromašnije kapitalom i kod kojih je povraćaj na investicije veći, i samim tim brža stopa rasta bruto domaćeg proizvoda po stanovniku. Na taj način se javlja konvergencija dohotka.

[2] Cvetanović Slobodan, Novaković Igor (2013): „Inovacija i razvojna konvergencija zemalja u modelu rasta Roberta Soloua“, *Ekonomika*, 29(4)/2013, 2.

Polazna tačka neoklasičnog modela rasta Roberta Soloua je funkcija produktivnosti $y = f(k)$[3], pri čemu k (K/L) označava koeficijent tehničke opremljenosti rada. Što je tehnička opremljenost rada veća, viši je i nivo proizvodnje po stanovniku, to jest veća je produktivnost rada. Međutim, zbog delovanja zakona o opadajućim prinosima, povećanje proivodnje je sporije u odnosu na rast koeficijenta tehničke opremljenosti rada. Ravnotežni nivo tehničke opremljenosti (k^*) odgovara ravnotežnom stanju privrede u dugom roku i određen je stopom štednje (s), stopom amortizacije (δ) i stopom rasta stanovništva (n).

Model Roberta Soloua pokazuje da je stopa štednje ključna determinanta veličine ravnotežne tehničke opremljenosti. Veća stopa štednje, pod ostalim nepromenjenim okolnostima, ima za posledicu dinamičniji privredni rast. Ukoliko se u jednoj privredi održava visoka stopa štednje, onda će i koeficijent tehničke opremljenosti rada i proizvodnja po zaposlenom biti na visokom nivou. Iz tih razloga neophodno je da država, merama ekonomske politike, deluje na pospešivanje rasta stope štednje.

Veličina proizvodnih fondova je sledeća determinanta koja može delovati na privredni rast i ona može da se menja iz sledeća dva razloga: investicionih ulaganja i amortizacije sredstava. Investicije po zaposlenom predstavljaju deo bruto domaćeg proizvoda po zaposlenom koji je namenjen akumulaciji (sy).[4] Ukupna vrednost amortizovanih sredstava jednaka je proizvodu godišnje stope amortizacije (δ) i vrednosti ukupnih proizvodnih fondova (k). Uzevši navedeno u obzir, uticaj investicija i amortizacije na vrednost proizvodnih fondova u privredi možemo sagledati kroz sledeću jednačinu: $\Delta k = i - \delta k$, gde je Δk promena veličine proizvodnih fondova po zaposlenom u toku jedne godine. Iz navedenog zaključujemo da stopa amortizacije negativno utiče na veličinu proizvodnih fondova, a time i na koeficijent tehničke opremljenosti rada.

Kada govorimo o stopi rasta stanovništva u modelu Roberta Soloua, možemo reći da negativno utiče na stopu rasta bruto domaćeg proizvoda po stanovniku, jer povećanje broja stanovnika dovodi do smanjenja tehničke opremljenosti rada.

Sve navedene determinante mogu delovati pozitivno ili negativno na rast sve do trenutka dostizanja ravnotežnog stanja privrede. Nakon toga, privredni rast je moguć jedino pod uticajem egzogenog tehnološkog progresa. Po modelu Roberta Soloua, jedino se tehnološkim progresom može objasniti neprekidan rast nivoa životnog standarda.

---

3 Cvetanović Slobodan (1997): *Teorija privrednog razvoja*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 277.

4 Robert Solou polazi od jednačine: $y = c + i$, koja nam govori da se ukupna proizvodnja po zaposlenom deli na potrošnju po zaposlenom i investicije po zaposlenom. Funkcija potrošnje, koja podrazumeva potrošnju proporcionalnu dohotku, ima oblik: $c = (1 - s)\, y$. Svake godine deo $(1 - s)$ dohotka se troši, dok se s štedi, pri čemu se stopa štednje s kreće u rasponu od 0 do 1. Ako zamenimo veličinu c sa $(1 - s)\, y$, dobijamo relaciju za vrednost proizvodnje po zaposlenom: $y = (1 - s)\, y + i$, koja posle sređivanja ima oblik: $i = y - (1 - s)\, y = sy$.

Neoklasični model konvergencije je kasnije preispitivan i odbijen od strane novijih teorija rasta, koje pripadaju grupi endogenih teorija rasta. Najveća razlika neoklasične i novih teorija rasta je u time što ove druge ne predviđaju zakone o opadajućim prinosima, što predstavlja najznačajniji argument neoklasične teorije rasta o konvergenciji.[5] Svi endogeni modeli podrazumevaju konstantne, ili pak rastuće prinose na kapital, što u krajnjem slučaju znači odbacivanje postojanja konvergencije. Endogene varijable koje mogu da utiču na kapital su: ljudski kapital, aktivnosti istraživanja i razvoja, prelivanje znanja i investicija.

Na primer, Romer[6] je predstavio model „učenja kroz rad" (*learning-by-doing*) pokazavši da stope ekonomskog rasta rastu sa nivoom dohotka, aludirajući pri tome na proces divergencije. On je odbacio sve pretopstavke neoklasičnog modela rasta Roberta Soloua: stopa povraćaja na investicije i kapital će vremenom rasti, a ne opadati, čak i kada zemlja obiluje kapitalom ili joj se zalihe kapitala povećevaju; dohodak zemalja različite razvijenosti ne mora nužno da konvergira, čak će kod siromašnijih zemalja rast dohotka biti sporiji ili ga neće biti uopšte; ovi rezultati ne zavise od egzogenog tehnološkog progresa ili razlike među zemljama, već je tehnološki progres endogena varijabla koja, u dugom roku, raste pod uticajem akumulacije znanja. Znanje, kao glavna forma kapitala u njegovom modelu, ima karakteristike:

- za razliku od fizičkog kapitala koji se odlikuje rastućim prinosima, novo znanje je produkt istraživačke tehnologije koja ima opadajuće prinose;
- investicije u znanje proizvode prirodne eksternalije, što znači da proizvodnja novih tehnologija od strane jedne firme ima pozitivan efekat i na proizvodnju novih tehnologija kod ostalih firmi, jer se znanje ne može savršeno patentirati ili sačuvati kao tajna;
- rastući prinosi proizvodnje dobara koja za inpute imaju znanje, to jest znanje može imati rastući marginalni proizvod, što je u suprotnosti sa neoklasičnim modelom gde kapital ima opadajući marginalni proizvod.

Ova poslednja karakteristika znanja koja se odnosi na njegove rastuće prinose je najvažnija razlika neoklasičnih modela i modela Romera. Međutim, opadajući prinosi i eksternalije su takođe važni jer imaju za cilj da osiguraju da potrošnja i korisnost ne rastu previše brzo. Lucas (Lucas)[7] je u svojoj analizi tranzicionog perioda u dvosektorskom modelu došao do zaključaka da manje razvijene zemlje mogu rasti brže ili sporije od razvijenih zemalja, u zavisnosti od toga da li siromašnije zemlje oskudevaju u fizičkom ili u ljudskom kapitalu.

---

5 Vojinović Borut, Acharya Sanjaya, Próchniak Mariusz: „Convergence Analysis Among the Ten European Transition Economies", *Hitotsubashi Journal of Economics*, 50/2009, 128.

6 Romer M. Paul: „Increasing Returns and Long-Run Growth", *The Journal of Political Economy*, 94(5)/1986.

7 Lucas E. Robert: „On the Mechanics of Economic Development", *Journal of Monetary Economics*, 22/1998.

Krugmanova nova ekonomska geografija je još jedna škola koja je zastupala stav o divergenciji, a ne konvergenciji, što je i dokazao u modelu koji se sastojao iz centra i perifrije.[8] U ovom modelu, centar poseduje veću opremljenost faktorima proizvodnje, dok i centar i periferija imaju istu relativnu opremljenost između rada i kapitala. Veća opremljenost faktorima proizvodnje centra u odnosu na periferiju dovodi do toga da centar ima prednost u tržišnom pristupu, pa tako i veće domaće tržište. Ekonomska integracija dovodi do smanjenja transakcionih troškova trgovine, što će za posledicu imati to da vodeće industrije budu smeštene u centru, više nego u periferiji. Tako, po ovoj teoriji, integracija će dovesti do divergencije među zemljama.

3. Vrste i načini merenja konvergencije

Pri određivanju postojanja konvergencije ili divergencije među zemljama, u literaturi se mogu pronaći dva koncepta: β-konvergencija (beta konvergencija) i σ-konvergencija (sigma konvergencija).

Kada je reč o β-konvergenciji, u literaturi se pominju apsolutna i relativna β-konvergencija. Apsolutna β-konvergencija podrazumeva da sve zemlje teže ka jednom identičnom stanju ravnoteže i da se razlikuju samo po početnom nivou dohotka. Stoga, apsolutna β-konvergencija podrazumeva da siromašnije zemlje rastu brže, ka istom nivou dohotka, od bogatijih zemalja. Za određivanje postojanja apsolutne β-konvergencije koristi se jednačina koju su dali Baro i Sala-i-Martin (*Barro, Sala-i-Martin*):[9]

$$1/T \log(Y_{it}/Y_{i0}) = \alpha - 1/T(1-e^{-\beta T}) \log Y_{i0} + u_{it}, \qquad (1)$$

gde je:

Y_{it} – bruto domaći proizvod po stanovniku zemlje *i* u vremenu *t*;
Y_{i0} – početni bruto domaći proizvod po stanovniku zemlje *i*;
T – posmatrani period;
α – konstanta;
β – koeficijent konvergencije koji predstavlja brzinu ili godišnju stopu konvergencije;
u_{it} – standardna greška.

8 Kang Yoo-Duk:„Real Convergence and European Integration: What Factors Make the Difference in Growth at Regional Level?“, *KIEP Working Paper 11-10*, 2011, 14.

9 Barro J. Robert, Sala-i-Martin X. Xavier: „Convergence across States and Regions“, *Brookings Papers on Economic Activity*, 1/1991.

Ako– $1/T(1-e^{-\beta T})$ zamenimo saα_1, jednačina (1) će imati oblik:

$$1/T \log(Y_{it}/Y_{i0}) = \alpha + \alpha_1 \log Y_{i0} + u_{it}. \qquad (2)$$

Ukoliko koeficijent $\alpha_1$ima negativan predznak, apsolutna β-konvergencija postoji.

Za razliku od koncepta apsolutne β-konvergencije, relativna β-konvergencija podrazumeva da zemlje imaju različite nivoe ravnotežnog stanja, pod uticajem različitog nivoa tehnologije, stope štednje i stope rasta stanovništva. Zbog toga, zemlje konvergiraju ka sopstvenim, različitim stanjima ravnoteže. Stoga, možemo reći da je relativna β-konvergencija situacija kada siromašnije zemlje imaju brži rast od bogatijih zemalja, ka različitim stanjima ravnoteže. U cilju računanja relativne β-konvergencije, možemo koristiti sledeću regresionu jednačinu:[10]

$$\log(Y_{i,t}) - \log(Y_{i,t-1}) = \alpha_0 + \alpha_1 \log(Y_{i,t-1}) + \Sigma(\varphi_k Z_{k,t}) + e_{i,t}, \qquad (3)$$

gde je $Z_{k,t}$ – vektor kontrolnih varijabli koji nam omogućava da kontrolišemo uticaj drugih determinanti ekonomskog razvoja. Kao i kod apsolutne, relativna β-konvergencija se javlja ako koeficijent α_1 ima negativan predznak.

Apsolutnu i relativnu β-konvergenciju možemo prikazati i grafičkim putem. Kao što je već pomenuto, u modelu rasta Roberta Soloua ravnotežno stanje je određeno stopom štednje (*s*), stopom amortizacije (δ) i stopom rasta stanovništva (*n*). Apsolutna β-konvergencija se javlja kada zemlje imaju iste *s*, δ i *n*. Razlike u bruto domaćem proizvodu po stanovniku se mogu javiti samo usled nepredviđenih šokova ovih determinanti ili kao posledica kretanja ka ravnotežnom stanju. Posle određenog vremena pojaviće se iste stope rasta bruto domaćeg proivoda po stanovniku (*g*). Na grafiku 2 prikazana je apsolutna β-konvergencija. Stopa rasta je jednaka vetikalnom rastojanju između krive *sy* i prave *n+g+d*. Zemlja koja poseduje vrednost tehničke opremljenosti k_0 i kreće se ka ravnotežnom nivou k^* imaće opadajući stopu rasta. Stoga će manje razvijena zemlja imati veću stopu rasta od razvijenije zemlje. Na grafiku 3 je prikazana relativna β-konvergencija, u čijem slučaju zemlje imaju iste stope rasta (*g*), ali različite *s*, δ, *n*, pa tako i različita ravnotežna stanja. Zemlje koje su udaljenije od svog ravnotežnog stanja će rasti brže od bogatijih zemalja, to jest onih zemalja koje su bliže svom ravnotežnom stanju.

[10] Stanišić Nenad: „The Effects of Economic Crisis on the Income Convergence in the European Union“, *Acta Oeconomica*, 62(2)/2012, 170.

Grafik 2: *Apsolutna β-konvergencija dohotka u neoklasičnom modelu rasta*

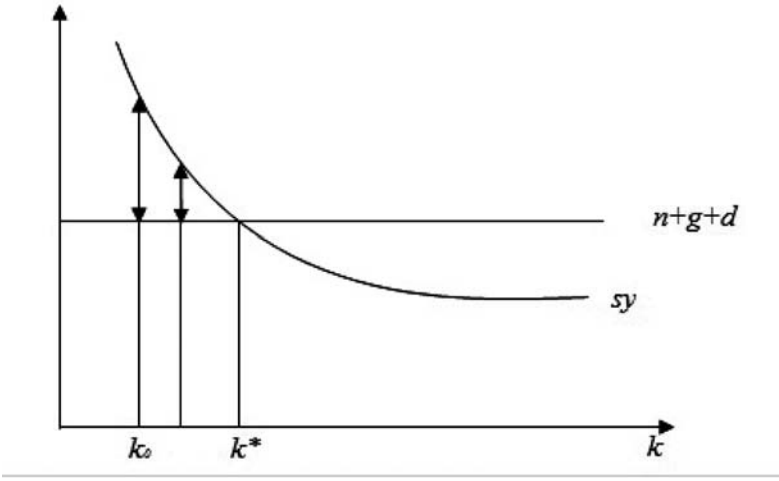

Grafik 3: *Relativna β-konvergencija dohotka u neoklasičnom modelu rasta*

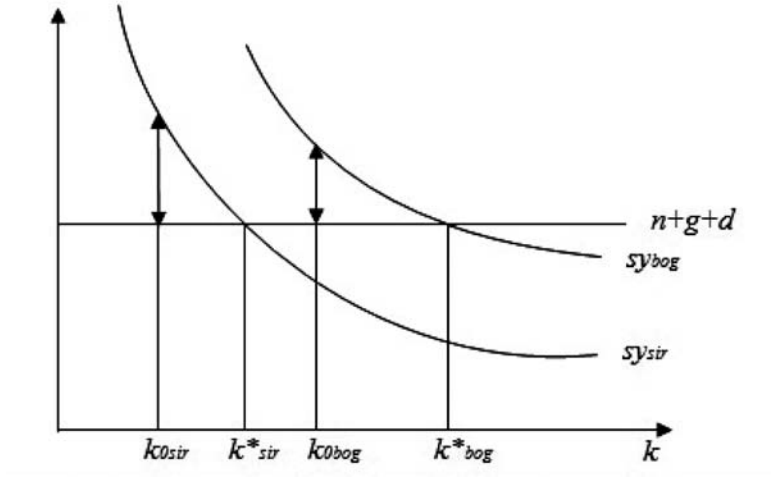

Koncept σ-konvergencije podrazumeva postojanje konvergencije ukoliko se jaz dohotka između dve zemlje vremenom smanjuje. Postoji više načina merenja σ-konvergencije i jedan od njih je standardna devijacija. Ako standardna devijacija opada tokom vremena, to znači da apsolutne razlike u dohocima zemalja opadaju, a što dalje znači da postoji dokaz o konvergenciji. U suprotnom, ako standardna devijacija raste tokom vremena, javlja se divergencija. Drugi način merenja σ-konvergencije je uz pomoć koeficijenta varijacije koji dobijamo kada podelimo standardnu devijaciju s aritmetičkom sredinom uzorka. Konvergencija

postoji ako se vrednost koeficijenta varijacije smanjuje tokom vremena, dok se u suprotnom javnja divergencija. Da bismo potvrdili hipotezu σ-konvergencije, procenjujemo liniju trenda disperzije dohotka između posmatranih zemalja, u posmatranom periodu:[11]

$$CV_y(t) = \alpha_0 + \alpha_1(t) + e(t). \qquad (4)$$

Navedena varijabla predstavlja koeficijent varijacije nivoa bruto domaćeg proizvoda po stanovniku posmatranih zemalja. Ako je koeficijent α_1 negativan, σ-konvergencija postoji.

Kada je reč o ova dva koncepta konvergencije (beta i sigma), interesantno je pitanje koji je od njih bolji. Koncept σ-konvergencije je postao popularan 1990-ih godina sa radom Danijel Kvaha (Daniel Quah).[12] On je tvrdio da je σ-konvergencija bolja jer nam pokazuje da li distribucija dohotka među zemljama postaje više ili manje jednaka. Međutim, koncept β-konvergencije je češće korišćen u literaturi jer pokazuje: da li siromašnije zemlje rastu brže od bogatijih, brzinu procesa konvergencije i da li je konvergencija apsolutna ili relativna. Na kraju je bitno napomenuti da je β-konvergencija neophodan, ali ne i dovoljan uslov za σ-konvergenciju. Stoga možemo reći da su ova dva koncepta komplementarna i nezamenljiva jedan sa drugim.

4. Ekonomska integracija i konvergencija dohotka

Neoklasična teorija rasta Roberta Soloua nije bila u mogućnosti da objasni uticaj ekonomskih integracija i međunarodne trgovine na konvergenciju dohotka, jer se odnosila isključivo na zatvorene ekonomije. Uvođenje slobodne trgovine i mobilnosti kapitala između zemalja dovelo je do razvoja neoklasičnog modela otvorene ekonomije, kao nastavka modela Soloua, koja predviđa više stope konvergencije.[13]

Mnogi teoretičari su tvrdili, a i empirijskim istraživanjima dokazali, da ekonomska integracija pospešuje konvergenciju dohotka. Naime, ekonomske integracije dovode do uklanjanja trgovinskih barijera između zemalja članica te unije, zbog čega dolazi do smanjenja troškova trgovine i povećanja konkurentnosti na tržištu, što će u krajnjem slučaju doprineti većem rastu dohotka. Ovaj rast dohotka, koji će biti veći u slučaju siromašnijih članica unije, predstavlja jedan od glavnih argumanata u korist ekonomskih integracija. Novopridošla zemlja u uniji može imati određene koristi od integracije, i to:

[11] Stanišić Nenad, 169.

[12] Quah Danny: „Galton's Fallacy and Tests of the Convergence Hypothesis", *Scandinavian Journal of Economics*, 95/1993.

[13] Stanišić Nenad, 165.

- međusobna trgovina povećava cene faktora za novopridošle zemlje, što za posledicu ima povećanje dohotka;
- integracija podstiče mobilnost kapitala i radne snage unutar unije, što može dovesti do povećanja proizvodnje i produktivnosti rada;
- integracija pomaže širenju tehnologije razmenom dobara, ideja i znanja, što može dovesti do toga da firme razvijaju tehnologije koje su inovativne na globalnom nivou, a ne samo na domaćem tržištu;
- radnici će se najverovatnije preorijentisati sa niskoproduktivnih poljoprivrednih aktivnosti na visokoproduktivne poslove proizvodnje i usluga gde postoji troškovna prednost;
- migracija unutar unije može doprineti konvergenciji dohotka jer će se ljudi seliti iz siromašnijih u bogatije zemlje.

Uzeši u obzir navedene koristi od integracija, možemo da zaključimo da veća integracija (koja se ogleda u razmeni informacija i tehnologija, većoj trgovini i toku kapitala, preorijentaciji i migraciji radne snage) dovodi do smanjenja jaza između siromašnijih i bogatijih zemalja te unije, tj. dovodi do konvergencije dohotka.

5. Pregled empirijskih istraživanja

Postoji veliki broj novijih empirijski istraživanja o konvergenciji dohotka u okviru Evropske unije. Rezultati ovih istraživanja potvrđuju postojanje konvergencije dohotka između „novih" i „starih" članica Evropske unije.[14] Tako, na primer, Matkovski i Prohnjak[15] (Matkowski, Próchniak) ispitivali su postojanje konvergencije među zemljama Centralne i Istočne Evrope (CEE-8, zemlje koje su u tom trenutku poslednje postale članice Evropske unije) i zemljama EU-12 ili EU-15. Sve zemlje CEE-8 su pokazale tendenciju bržeg rasta od „starih" članica Evropske unije, što je za rezultat imalo smanjenje jaza između dohotka CEE-8 i „starih" članica Evropske unije (postojanje konvergencije dohotka). Na istom uzorku zemalja, u periodu 1992–2006. godine, Vojinović, Aharija i Prohnjak[16] (Vojinović, Acharya, Próchniak) su sproveli istraživanje i došli do zaključaka: u posmatranom periodu konvergencija je postojala po stopi od 4,2% godišnje, dok je u prvoj polovini 1990-ih godina izostala. Još jedno istraživanje Vojinović,

[14] Na primer: Matkowski & Próchniak (2004, 2007), Próchniak (2008), Próchinak & Witkowski (2013), Rapacki & Próchniak (2009), Spruk (2013), Stanišić (2012), Varblane & Vahter (2005), Vojinović et al. (2009, 2010).

[15] Matkowski Zbigniew, Próchniak Mariusz: „Economic Convergence between the CEE-8 and the European Union", *Eastern European Economics*, 45(1)/2007.

[16] VojinovićBorut, Acharya Sanjaya, Próchniak Mariusz.

Oplotnik i Prohnjak (Vojinović, Oplotnik, Próchniak)[17] su sproveli na uzorku zemalja koje su pristupile Evropskoj uniji 2004. godine za period 1992–2006. godine i potvrdili postojanje i β i σ-konvergencije. U posmatranom periodu, konvergencija je postojala po stopi od 4,2% godišnje. Postojanje konvergencije između „novih" i „starih" članica Evropske unije dokazali su i Verblejn i Vahter (Varblane, Vahter)[18] za period 1993–2004. godine. Rezultati su pokazali postojanje β-konvergencije, ali ne i σ-konvergencije. Za period 2001–2004. godine brzina konvergencije je iznosila čak 2,2% godišnje.

Stanišić[19] je testirao hipotezu konvergencije među 25 zemalja Evropske unije u periodu 1993–2010. godine. Rezultati su pokazali postojanje i σ i β–konvergencije (apsolutne i relativne). Uključivanje poslednjih nekoliko godina u posmatranje pokazalo je uticaj ekonomske krize na konvergenciju dohotka. Naime, pod uticajem krize došlo je do inverznih rezultata kada je u pitanju konvergencija u grupi zemalja CEE-8 i u grupi EU15. Od 2007. godine, u prvoj grupi zemalja došlo je do divergencije, dok je u drugoj grupi zemalja došlo do konvergencije.

Spruk[20] je testirao postojanje uslovne konvergencije među tranzicionim zemljama Centralne Evrope u periodu 1991–2007. godine. Rezultati pokazuju da je ona postojala i to u iznosu od 8% godišnje. Rapacki i Prohnjak (Rapacki, Próchinak) su, takođe, testirali hipotezu konvergencije među 27 bivših socijalističkih (ili tranzicionih) zemalja, u periodu 1990–2005. odine.[21] Rezultati su pokazali postojanje β-konvergencije, ali ne i σ-konvergencije. Deleći grupu od 27 zemalja na podgrupe i testirajući konvergenciju unutar tako formiranih podgrupa, došli su do zaključka da je konvergencija dohotka najizraženija u zemljama CEE-8.

6. Zaključak

Pitanje konvergencije postalo je popularno među ekonomistima šezdesetih godina dvadesetog veka, nakon što je prvi put pomenuta u neoklasičnom modelu rasta Roberta Soloua. Po neoklasičnom modelu rasta Soloua, konvergencija se javlja kao posledica zakona o opadajućim prinosima kapitala. Drugi teoretičari, poput Romera i Lukasa, tvrdili su da ne postoje opadajući, već rastući prinosi proizvodnih faktora i da, kao posledica toga, postoji divergencija a ne konver-

[17] Vojinović Borut, Oplotnik J. Žan, Próchniak Mariusz (2010): „EU Enlargement and Real Economic Convergence, *Post-Comunist Economies*, 22(3)/2010.

[18] Varblane Urmas, Vahter Priit (2005): „An Analysis of the Economic Convergence Process in the Transitions Countries", *Tartu University Working Paper*, 37/2005.

[19] Stanišić Nenad.

[20] Spruk Rok (2013): „Economic Graowth and Income Convergence in Transition: Evidence from Central Europe", *J Glob Econ*, 1(1)/2013.

[21] Rapacki Ryszard, Próchinak Mariusz (2009): „Real Beta and Sigma Convergence in 27 Transition Countries, 1990–2005", *Post-Comunist Economies*, 21(3)/2009.

gencija dohotka. Od tada pa do današnjih dana, ne postoji slaganje među ekonomistima o tome da li konvergencija među zemljama različitog stepena razvijenosti postoji ili ne.

Predmet analize ovog rada je međuzavisnost konvergencije dohotka i ekonomskih integracija. Nakon navedenih koristi od integracija, zaključili smo da veća integracija, koja se ogleda u prelivanju informacija, znanja i tehnologije kroz međusobnu trgovinu, dovodi do konvergencije dohotka. U prilog ovoj tvrdnji idu i rezultati brojnih empirijskih istraživanja konvergencije među zemljama Evropske unije. U najvećem broju ovih istraživanja je potvrđeno postojanje obe vrste konvergencije dohotka (β i σ-konvergencije) između „novih" i „starih" članica Evropske unije.

Literatura

- Barro J. Robert, Sala-i-Martin X. Xavier (1991): „Convergence across States and Regions",*Brookings Papers on Economic Activity*, 1/1991, 107-182
- Cvetanović Slobodan, Novaković Igor (2013): „Inovacija i razvojna konvergencija zemalja u modelu rasta roberta Soloua", *Ekonomika*, 29(4)/2013, 1-9
- Cvetanović Slobodan (1997): *Teorija privrednog razvoja*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- Kang Yoo-Duk (2011): „Real Convergence and European Integration: What Factors Make the Difference in Growth at Regional Level?", *KIEP Working Paper 11-10*
- Lucas E. Robert (1998): „On the Mechanics of Economic Development", *Journal of Monetary Economics*, 22/1998, 3-42
- Matkowski Zbigniew, Próchniak Mariusz (2007): „Economic Convergence between the CEE-8 and the European Union", *Eastern European Economics*, 45(1)/2007, 59-76
- Rapacki Ryszard, Próchinak Mariusz (2009): „Real Beta and Sigma Convergence in 27 Transition Countries, 1990–2005", *Post-Communist Economies*, 21(3)/2009, 307-326
- Romer M. Paul (1986): „Increasing Returns and Long-Run Growth", *The Journal of Political Economy*, 94(5)/1986, 1002-1037
- Quah Danny: „Galton's Fallacy and Tests of the Convergence Hypothesis", *Scandinavian Journal of Economics*, 95/1993, 427-443
- Spruk Rok (2013): „Economic Growth and Income Convergence in Transition: Evidence from Central Europe", *J Glob Econ*, 1(1)/2013
- Stanišić Nenad (2012): „The Effects of Economic Crisis on the Income Convergence in the European Union", *Acta Oeconomica*, 62(2)/2012, 161-182

- Varblane Urmas, Vahter Priit (2005): „An Analysis of the Economic Convergence Process in the Transitions Countries“, *Tartu University Working Paper*, 37/2005
- Vojinović Borut, Acharya Sanjaya, Próchniak Mariusz (2009): „Convergence Analysis Among the Ten European Transition Economies“, *Hitotsubashi Journal of Economics*, 50/2009, 123-141
- Vojinović Borut, Oplotnik J. Žan, Próchniak Mariusz (2010): „EU Enlargement and Real Economic Convergence“, *Post-Communist Economies*, 22(3)/2010, 303-322

Rad primljen: 6. oktobar 2015.
Odobren za štampu: 12. oktobar 2015.

Paper received: October 6th, 2015
Approved for publication: October 12th, 2015

Sonja Milutinović, Teaching Assistant
Faculty of Hotel Management and Tourism, Vrnjačka Banja
University of Kragujevac

INCOME CONVERGENCE ANDECONOMIC INTEGRATION: EVIDENCE FROM EUROPEAN UNION

S u m m a r y

Income convergence is a subject of debate since the formulation of the Robert Solow`sneoclassical growth model and it represents a situation when poor countries have faster growth than rich countries. The main cause of income convergence lies in the diminishing returns of production factors, especially the capital. In contrast to these traditional growth models, recent theory does not predict the existence of convergence, nor diminishing returns. The same situation is when it comes to convergence and the effects of economic integration. On the one side are theorists who claim that poorer countries and those that have most recently joined a union, have faster growth than the richer countries of that union. The aim of this paper is to present the phenomenon of income convergence, as well as its interdependence with economic integration. The paper gives an overview of some of the most influential research about income convergence among countries of the European Union, which is a good example of perceiving this interdependence.

Key words: neoclassical growth models, income convergence, economic integration, the European Union

Marijana Ljubić[*]
Vladan Pavlović[**]
Srećko Milančić[***]

UDC 005.334:336.71
Original scientific paper

THE IMPACT OF CREDIT RISK ASSESSMENT ON CREDIT ACTIVITY OF COMMERCIAL BANKS[****]

As banks have great social responsibility and are a subject to a specific and extensive regulations, one of the being Basel, the authors of this paper focus on the impact of credit risk assessment on credit activity of commercial banks. The authors of this paper provide a standard for risk management and an insight into directions on how to manage credit risk in the most efficient way and how to assess credit rating of a borrower.

Key words: Basel II and III, credit risk, credit activity of commercial banks, risk management

1. Introduction

As banks have great social responsibility and are a subject to a specific and extensive regulations, one of the being Basel, the authors of this paper focus on the impact of credit risk assessment on credit activity of commercial banks. Since 2009, after initial credit expansion, negative macroeconomic tendencies, economic slowdown and decrease in standard of living have led to reduction in the quality of bank credit portfolio while the drop in credit activity sped up the process of this deterioration.[1] This phenomenon has contributed to the interest in assessing credit risk that has been considerable in recent years.

[*] Associate Professor Marijana Ljubić, PhD, Faculty of Business Studies, John Naisbitt University (Megatrend University), Belgrade, e-mail: mljubic@megatrend.edu.rs

[**] Professor Vladan Pavlović PhD, University of Priština, temporarily seated in Kosovska Mitrovica Faculty of Economics, e-mail: vladan.pavlovic@pr.ac.rs

[***] Professor Srećko Milačić PhD, University of Pristina, temporarily seated in Kosovska Mitrovica Faculty of Economics, e-mail:_srecko.milacic@pr.ac.rs

[****] This paper is a part of the results within research on project 179001, financed by Ministry of education, science and technological development of the Republic of Serbia.

[1] Ljubić. Marijana (2011): "Stress tests as an instrument of risk control in banks", *Megatrend Review*, 1/2011, 303-324

2. Risk management in banking

A bank identifies measures and assesses the risks it is exposed to with the aim to manage them. It is liable to form a specific organizational unit responsible for managing risks. Risk management is in accordance with the size and organizational structure of a bank and the volume and type of its activities. Pursuant to the Decision on risk management, a bank shall establish such internal organization/ organizational structure by which the activities of risk management (middle office) and support activities (back office) would be functionally and organizationally separated from risk assumption (front office), with a clearly defined division of employees' tasks and duties that prevents conflict of interest (front office). A bank shall establish an effective and efficient risk management process which encompasses mitigation, monitoring and control of risks that the bank is or may be exposed to and which it identified and measured and/or assessed.

Law on Banks of the Republic of Serbia classifies the risks a bank is exposed to in the following way: 1) liquidity risk; 2) credit risk; 3) interest rate risk, foreign exchange risk and other market risks; 4) risk of exposure of bank to one person or a group of related persons; 5) investment risks in other legal persons, fixed assets and bank investment real estate; 6) risks relating to the country of origin of the entity to which a bank is exposed; 7) operational risk, which particularly includes legal risk and inappropriate management of information and other technologies important for business operations.[2]

The Decision on risk management has classified the risks bank may be exposed in a slightly more detailed way. The Decision states that banks are particularly exposed to or may be exposed to the following risks: 1) liquidity risk; 2) credit risk, including residual risk, dilution risk, settlement/delivery risk and counterparty risk; 3) interest rate risk; 4) foreign exchange risk and other market risks; 5) concentration risk, which particularly includes risks of exposure of the bank to one person or a group of related persons; 6) investment risks; 7) risks relating to the country of origin of the entity to which a bank is exposed (country risk); 8) operational risk, which particularly includes legal risk; 9) risk of compliance of the bank's operations; 10) strategic risk, 11) other risks.[3]

Credit risk is a basic bank risk and it represents the most significant risk that a bank is exposed to in its operations. It is as old as banking is, and each process of lending money to a counterparty involves a danger that assets might not be paid off in due time and in accordance with the agreed

[2] Zakon o bankama, *Službeni glasnik Republike Srbije,* 107/2005, 91/210, 14/2015

[3] Odluka o upravljanju rizicima banke, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 45/2011, 94/2011, 119/2012, 123/2012, 23/2013, 43/2013, 92/2013

terms.[4] This requires a system of credit risk management which provides accurate and duly credit risk rating and precise classification of credits among priorities that should be supervised the most. Risk management involves several phases: (1) risk identification, (2) risk analysis, (3) risk measurement, (4) risk monitoring, and (5) risk control.[5] Identification and assessment of credit risk is actually the first step in the process of acting on it effectively.

The Central Bank expects national banks to have a credit risk management system which provides an accurate and duly risk rating. Also, Central Bank considers accurate credit classification one of its priorities which should be supervised in detail. According to Basel standards, depending on the amount of bank's capital, it is important to recruit a certain number of experts who will be dealing exclusively with the process of monitoring credit risk as the key risk in banking operations.

2.1. Procedures for assessment of credit risk acceptability in banks

Within the standards and procedures used for measuring and controlling risks in banking operations, there are specific procedures concerned with credit risk. The authors of this paper provide a standard for risk management and an insight into directions on how to manage credit risk in the most efficient way and how to assess credit rating of a borrower.

The procedures for assessment of acceptability of credit risk have a key role in his process. They primarily inform Board of directors and management about weaknesses of borrower's credit rating assessment, often supporting administration activities and expenses that this process requires. They describe specific loans whose payoff is questionable and which, if it was not paid off, would have a significant effect on the bank's concept of capital increase. These are recommended for particularly important and classified national loans, e.g. when management does not agree with the classification, when (insider) loan has unfavourable assessment or when the breach of law is involved. It is presented in a written form, and contains comments relevant to loans and potential debts which are subject to unfavourable price. Ineffective presentation of facts weakens the criticism and casts doubt on the precision of bank's assessment practice, exceptions in politics and administrative decreases related to credit problems.

[4] Todorović Tomislav (2009): "Managing credit risk in banking", *Economic Horizons*, 2/2009, 81-99

[5] Smith Nigel J., Tony Merna, and Paul Jobling (2009): *Managing risk: in construction projects,* John Wiley & Sons, 56

Picture 1: *Procedures for credit risk assessment with the phases of the process*

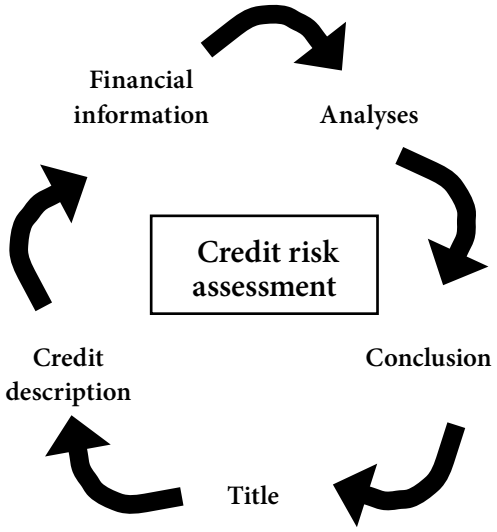

Source: The authors according to OCC 97-24, Models for taking out a loan, 2007.

Picture 1 shows the application of credit risk management procedure, which generally consists of five following parts: the title, credit description, financial information, analyses and in the end, conclusion. If a credit that is exposed to a classification or a specific purpose where a particular note refers to historically strong performance and realization of recent problems decreases temporary operation costs and as a result, there is a strong impact and working capital. This assessment also confirms a weak basis for controlling a loan.

3. Regulatory framework for credit risk management

The impact of economic crisis on the standards of Basel Committee on Banking Supervision has led to the changes and proposals for improvement of Basel II, resulting in creation of Basel III standards, intended primarily for strengthening the framework and providing the answers for the world economic crisis that unfortunately hit the banking world and other financial institutions worldwide.[6] In order to enable that the regulatory framework complies continually with the standards of Basel Committee on Banking

[6] Ljubić Marijana, (2009): "Uticaj svetske ekonomske krize na Bazel II", *Časopis Računovodstvo,* 11-12/2009, 94-108

Supervision[7] and EU regulations, Executive Board of the National Bank of Serbia adopted the *Strategy for Introducing Basel III standards in Serbia*[8] in 2013. The focus was primarily on legal acts of the European Union for introduction of Basel III standards and compared to Basel documents, contain technical details.

The subjects of the analysis in the Strategy were the areas covered by Basel III (including Basel II and Basel 2.5) standards, as follows:

- Definition and elements of capital, indicators of capital adequacy;
- Capital requirements for credit risk – standardized approach;
- Capital requirements for credit risk – internal rating based approach (*IRB* approach);
- Capital requirements for credit risk – techniques for minimizing credit risk;
- Capital requirements for credit risk – *securitization*;
- Capital requirements for operational risk;
- Capital requirements for market risks;
- Great exposures;
- Liquidity coverage ratio indicator (*LCR* indicator);
- Capital buffers;
- Other (settlement/delivery risk, counterparty risk, credit valuation adjustment, data and information disclosure).

The focus was also on the acts of domestic regulations which were compared to the international standards and regulations, including the following:

- Banking law;
- Decision on capital adequacy;
- Decision on risk management in banks;

Recent Basel III standards are tighter and their adoption is expected to lead to a higher quality of capital basis of banks, more adequate risk management, introduction of a new parameter which would present the ratio between capital and total bank exposure (*leverage ratio*) and determination of its minimum level, introduction of measures that will require banks to set aside more assets that could be used in crises periods and introduction of two global liquidity standards for internationally active banks.

The adopted documents in the world stipulate the transition period for gradual introduction of new rules in the field of banking on the national level and the complete implementation of those rules is expected to take place on January 1st, 2019. Although Basel standards are not binding, their

[7] The principal aim of BCBS is the improvement of understanding of key supervisory challenges and quality of bank supervision worldwide. Source: Bank for International Settlements (2006): *International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards, A Revised Framework, Comprehensive Version*, June, 2006, 137

[8] National Bank of Serbia (2013): *Strategy for introduction of Basel III standards in Serbia*, Belgrade

adoption is expected to have a significant impact on the change of regulatory environment on banks and their operations. Since the introduction of Basel II was implemented in the time when Basel Committee on Banking Supervision had already announced Basel III, some of its elements were introduced in regulatory framework of the Republic of Serbia within the Decision on bank capital adequacy. That way, supplementary capital II (Tier 3) was excluded from the definition of regulatory capital, which contributed to strengthening capital quality, which now includes only fixed (Tier 1) and supplementary capital (Tier 2); another type of additional capital reserves for limiting distribution of profits(capital conservation buffer), has also been proscribed, where banks whose adequacy indicator was higher or would, due to the capital distribution, be higher than proscribed (12%) by less than 2.5 percentage points can perform capital distribution only into the elements of fixed capital. The changed regulations, with the aim of compliance with the requirements of Basel III resulted in a different procedure for risk assessment. It would be logical to expect that tighter regulations for credit risk assessment result in higher quality placements and decreased credit activity of commercial banks. With the aim to gain an insight into changes caused by altered regulations, The National Bank of Serbia has, since 2014, been carrying out a survey on banks' credit activity in four time series. The survey includes all the aspects of credit market, and is methodologically in accordance with the survey conducted by central banks of the euro zone, with certain modifications. An alternative measure for statistical analysis of the survey results is diffusion index, which shows the net percentage that clearly differentiates between intensity of responses. Since a respondent gives the answer by choosing one of five options, it can be concluded that the answers to all five options are converted into numbers and thus are given numeric values ranging from – 1 to 1. The survey included 28 banks, out of the total number of 29 in 2014.[9] The answers of different banks are related with their participation in the relevant credit market (the market that was included by the survey and the market of each individual bank)- the bigger the bank market share, the more importance should be given to its answer. Basel standards define market risk as a risk of losses in balance sheet and off balance sheet related positions deriving from changes in market prices[10].

A bank can be exposed to the market risk in the following positions[11]:

1) bonds with fixed and flexible interest rates,
2) shares,

[9] National Bank of Serbia (2014) *List of banks*, Belgrade http://www.nbs.rs/export/sites/default/internet/latinica/50/50 2.html. (10.04.2015)

[10] Christopher Ian Marrison, (2002): *The Fundamentals of Risk Measurement*, McGraw-Hill Professional, p. 42.

[11] Vunjak Nened, Đurašinović Jelena, (2007): *Determinants of risk in commercial banks*, Seminar SM 2007, Risk management in strategic management, Proceedings on CD, Faculty of Economics, Subotica, p. 10.

3) derivates based on different assets – shares, bonds, futures, etc.
4) credit transactions related with exchange rates and
5) credits with a foreign currency clause.

Borrower's credit rating is certainly the key to approving credit placements. Monitoring bank credit activities is a basis of adequate supervision and clear monitoring. The results of supervision that provided the data from surveyed banks clearly speak about the implementation of Basel standards in Serbia. The focus was only on the data related to credit activity of banks on the placements in foreign currency clause as follows: both short-term and long-term and credits for small, medium and big companies. With respect to compliance of rules and regulations in banks, Graphs 1 and 2 shows the impacts of factors on credit standards which banks apply in the process of loan approval or credit lines to companies in the last three months Graph 1 compared to previous three months Graph 2, and a prediction in the following three months compared to the last three months in 2014.

Graph 1: *Foreign currency loans in the last three months*

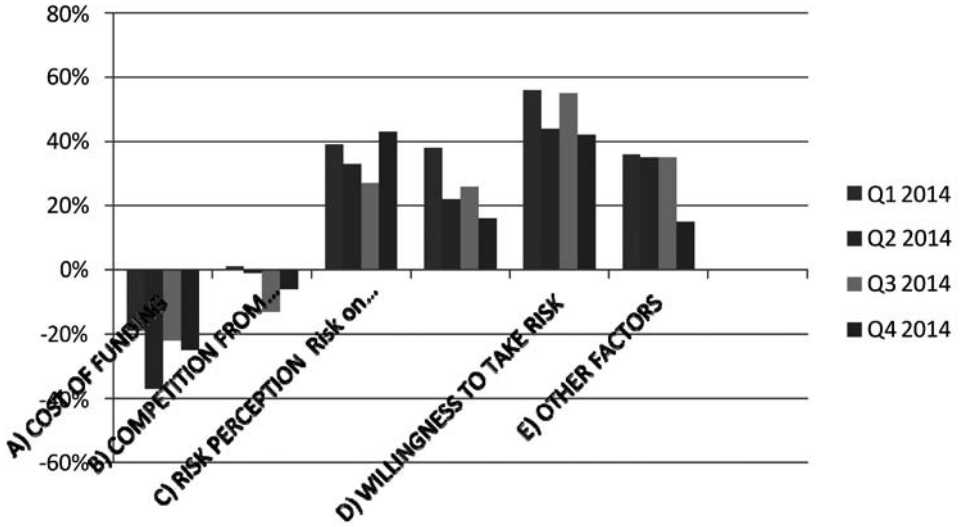

Source: The authors, based on Survey on banks' credit activities, Supervision Department, 2014

Graph 2: *Foreign currency loans in the following three months*

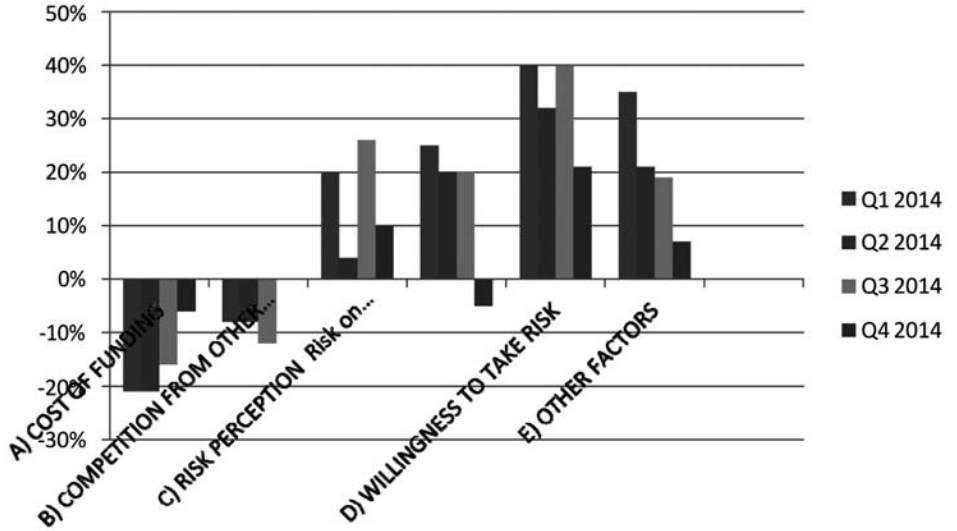

Source: The authors, based on Survey on banks' credit activities, Supervision Department, 2014

Graphs 3 and 4 show the data on the changes of company demand for loans and credit lines in the last three months Graph 3 in comparison with previous three months Graph 4 as a prediction for the following three months compared to last three months in 2014.

Graph 3: *Company demand for loans and credit lines in the last three months*

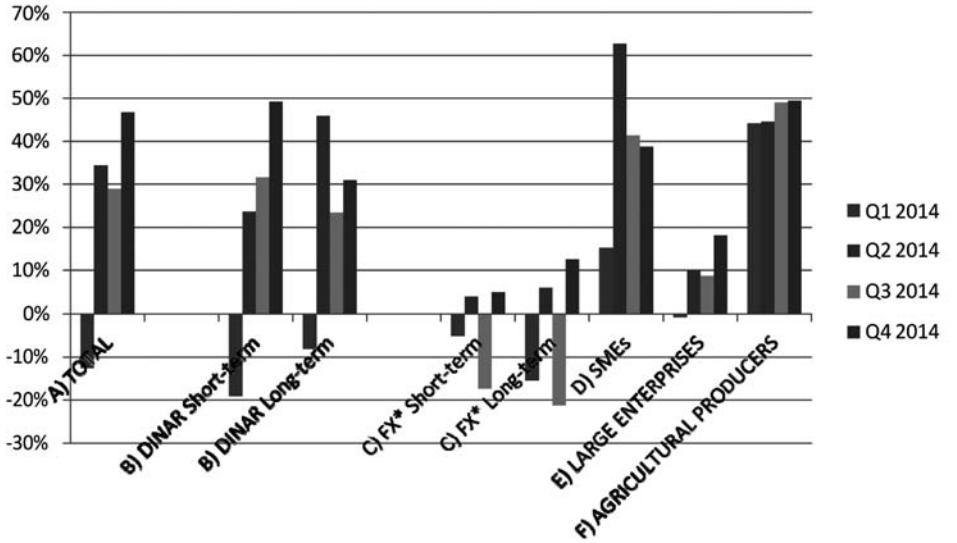

Source: The authors, based on Survey on banks' credit activities, Supervision Department, 2014

Graph 4: *Company demand for loans and credit lines in the following three months*

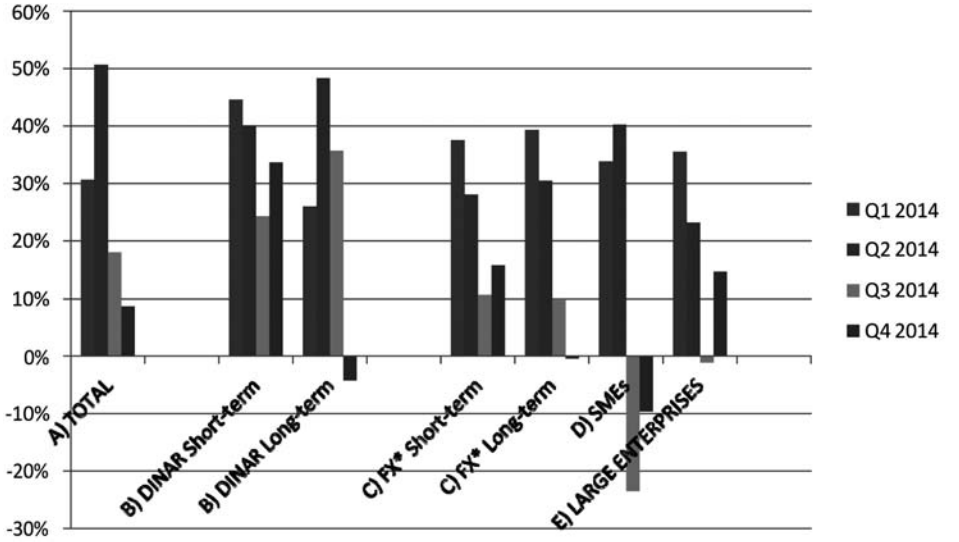

Source: The authors, based on Survey on banks' credit activities, Supervision Department, 2014

The above mentioned data show that credit activity of the banking sector in Serbia is on a high level, which is seen from Graphs 1 and 2, where the perception of risk of incollectability of accounts receivable in the previous three months (T1 56%, T2 44%, T3 55%, T4 42%) compared to the planned three months (T1 40%, T2 32%, T3 40%, T4 21%) is significantly lower, which contributes to stability of banking sector in Serbia. With respect to procedures and instructions used for managing credit risk in the most efficient way and the process of credit rating assessment of a borrower, the readiness of banks to take a risk is lower during the previous three months (T1 36%, T2 35%, T3 35%, T4 15%), compared to the planned three months (T1 35%, T2 21%, T3 19%, T4 7%), which contributes to a better understanding of the set standards and making business decisions.

Graphs 3 and 4 show that during last three months demand of companies for loans and credit lines increased. The total demand of companies for loans and credit lines in the last three months (T1-13%, T2 34%, T3 29%,T4 47%), compared to the following three months (T1 31%, T2 51%, T3 18%, T4 9%), increased in T1 and T2, while it decreased in T3 and T4.

4. Conclusion

Regardless of the impact of the economic crisis, the banking system in Serbia has remained stable. The adequacy of banks' capital is higher than the proscribed 8% (Basel II), and above proscribed 12% (Decision on capital adequacy) in accordance with Serbian regulations. Average adequacy of bank capital in Serbia remained at 16% in 2014, which is more compared to the world standards. It is expected that capital adequacy will remain at the same level, having in mind that the banking sector in Serbia is stable, and banks are well capitalized.

Based on the share in the total balance sheet assets of the banking sector, 75% of banks are foreign, and their branches already implement Basel III capital standards, which makes the application process easier in Serbia.

Compliance of regulations with world standards in banking operations contributes to efficiency of credit policies to a great extent, which easies the process of making business decisions. The aim of it is the application of the elements of standards for improvement of internal processes of credit risk rating.

On the other hand, a tighter method of assessment of exposure to credit risk results in decrease of credit activity of banks. As Serbian financial system is extremely bank centered and Serbian economy is facing major problems, a tighter assessment of credit risk will put a substantial number of companies in a difficult position when it comes to the possibility of funding the development and the need for working capital.

Literature

- Bank for International Settlement (2006): *International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards*, A Revised Framework, Comprehensive Version, Basel, June, 2006
- Basel Committee on Banking Supervision (2009): *Principles for Sound Stress Testing Practices and Supervision*, Basel, 13-23
- Jaime Caruana, General Manager of the BIS (2010): "Basel III: towards a safer financial system", Speach delivered at *The 3rd Santander International Banking Conference*, Madrid, September 15th, 2010
- Basel Committee on Banking Supervision (2008): *Principles for Sound Liquidity Risk Management and Supervision*, Basel
- Basel Committee on Banking Supervision (2006): *Basel II, International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards*: A Revised Framework - Comprehensive Version, June 2006

- Christopher Ian Marrison, (2002): *The Fundamentals of Risk Measurement*, McGraw- Hill Professional
- Comptroller's Handbook, (2001): *Rating Credit Risk, Comptroller of the Currency Administrator of National Banks*, Washington D,C,
- Simon Turmaine (2013) "Basel III global monitor", *Global Risk Regulator*, 1/2013, p. 8
- Simon Turmaine (2009) "Basel II impact study: Bank capital too low to absorb market risk", *Global Risk Regulator*, 1/2009, p. 13
- Ljubić Marijana (2011): "Stress tests as an instrument of risk control in banks", Megatrend Review, 1/2011, 303-324
- Ljubić Marijana (2009): "Uticaj svetske ekonomske krize na Bazel II, *Accounting*, 11-12/2009, 94-108
- National Bank of Serbia (2013): *Strategy for introduction of Basel III standards in Serbia*, Belgrade
- National Bank of Serbia (2014), *List of banks,* Belgrade
- http://www.nbs.rs/export/sites/default/internet/latinica/50/50_2.html. (10.04.2015)
- National Bank of Serbia, (2015), Report on the results of the bank lending survey 2014, Supervision Department, Belgrade.
- Todorović Tomislav (2009): "Managing credit risk in banking", *Economic Horizons*, 2/2009, 81-99
- Smith, Nigel J., Tony Merna, and Paul Jobling (2009): *Managing risk: in construction projects*, John Wiley & Sons
- Vunjak Nenad, Đurašinović Jelena, (2007): "Determinants of risk in commercial banks", *Seminar SM 2007, Risk management in strategic management*, Proceedings on CD, Faculty of Economics, Subotica

Paper received: May 22nd, 2015
Approved for publication: June, 6th, 2015

Rad primljen: 22. maj 2015.
Odobren za štampu: 6. jun 2015.

Dr Marijana Ljubić, vanredni profesor
Fakultet za poslovne studije,
Univerzitet „Džon Nezbit“ (Megatrend univerzitet), Beograd
Prof. dr Vladan Pavlović
Ekonomski fakultet, Kosovska Mitrovica, Univerzitet u Prištini
Prof. dr Srećko Milačić
Ekonomski fakultet, Kosovska Mitrovica, Univerzitet u Prištini

UTICAJ OCENE KREDITNOG RIZIKA NA KREDITNU AKTIVNOST POSLOVNIH BANAKA

S a ž e t a k

S obzirom na to da banke imaju veliku društvenu odgovornost i da upravo zato njihovo poslovanje i jeste predmet posebne i obimnije regulacije, a da je Bazel jedna od njih, autori u radu stavljaju akcenat na veliki uticaj načina ocenjivanja kreditnog rizika na aktivnost banaka, a samim tim i na donošenje poslovnih odluka. U radu autori daju standard za upravljanje rizikom, osvrt na uputstva, kako da se na najefikasniji način upravlja kreditnim rizikom i na koji način se procenjuje kreditni bonitet zajmoprimca.

Ključne reči: Bazel II i III, kreditni rizik, kreditna aktivnost banaka, kreditni bonitet zajmoprimca, upravljanje rizikom.

Aleksandar Stanković[*]
Strahinja Kulić[**]
Dinko Primorac[***]

UDC 331.57(497.11)
339.727.22(497.11)
Original scientific paper

THE IMPACT OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT ON THE UNEMPLOYMENT RATE IN THE REPUBLIC OF SERBIA

This paper analyzes the Republic of Serbia in the period of transition from a planned economy with special social, political and economic conditions towards an open economy through the inflow of FDI and their impact on the unemployment rate. Creating the conditions for an inflow of FDI started in order to increase the employment rate. Since 2000, most FDI had entered the sector of non-tradeable goods which led towards increasing unemployment. That has had negative effects on Serbia from the development viewpoint, since the country needs FDI in the sector of non-tradeable goods, as they encourage productivity, technological progress and employment. Foreign investors in Serbia were primarily interested in profiting from the privatization (brownfield investments) of former state-owned companies which led to the rationalization of the privatized companies through redundancies. The benefits that Serbia has had from the inflow of FDI are significant transfers of technology and enhancement of competition on the local market. On the other hand, negative effect is increase of the unemployment rate at the national level.

Key words: brownfield investments, FDI, greenfield investments, unemployment rate.

1. Introduction

Investments are one of the most important issues of macroeconomic policy of a state. Therefore it is very important to define and implement a clear and consistent policy in this sensitive and important area of social life. Economies in transition, such as Serbia and other states of Southeast Europe, in the absence of their own capital make decisions for "import of capital" to painlessly as possible

[*] Aleksandar Stanković, student at PhD studies at Faculty of Business Studies, John Naisbitt University (Megatrend University), Belgrade, e-mail: aleksandarstankovic@yahoo.com
[**] Strahinja Kulić, student at PhD studies at Faculty of Business Studies, John Naisbitt University (Megatrend University), Belgrade, e-mail: strahinja.kulic@yahoo.com
[***] Assistant Professor Dinko Primorac, PhD, Faculty of Business Studies, John Naisbitt University (Megatrend University), Belgrade, e-mail: primoracdinko@gmail.com

change economic structure and make stable growth and development. A different choice, at least from their perspective, is almost non-existent. According to the International Monetary Fund, the SEE countries, including Serbia, need far more foreign direct investment. In the years of the global economic crisis, these expectations are difficult to achieve. Therefore, it is important to continue attracting foreign investment in order to increase economic growth, reduce unemployment, and increase standards of citizens and the like. Foreign investment can be of different types, on a case by case basis. Their insights require closer clarification of their essence and effects that can provide them. Therefore, the first task is to talk about disposition and types of investments and then on the effects that investments generate. This will provide more complete picture about the reasons that lead to foreign investment.

In transition economies, FDI affect directly the employment rate; primarily through privatization (brownfield investments) of existing companies, a decrease of the number of employees emerges due to the reduction of operating costs, while on the other hand, due to the opening of new businesses (greenfield investments), there is an increase in the number of employed.

2. Theoretical background

In the literature, there are different definitions of FDI. One of the more frequently used is given by Kindleberger, well known expert in the subject matter. In his opinion, foreign direct investment is a direct investment in the company abroad, in order to gain permanent control over that company's production, trade and finance.[1] On the other hand, some authors point out that foreign direct investments provide long-lasting relationships and interests, as well as the possibilities of long-term and often permanent control of the organization in which foreign capital has been invested.[2] It can be concluded that foreign investments are considered financial and other investment entities of one country in economic and organizations of other countries. As a rule, linked to the strengthening of economic and other capacities and job creation, the phenomenon of foreign direct investment can be viewed from two related but distinctly different aspects.

From a macroeconomic point of view, foreign investment represents a special form of movement of capital across borders of the national economy, from the country of the investor to the host country. It is registered in the capital account of the balance of payments. The importance of such a movement of capital is reflected in the increase of the capital stock in the host country. The capital value of company in which was invested significantly is increased. Macroeconomic aspect of

[1] Jovanović - Gavrilović P. (2006): *Međunarodno poslovno finansiranje*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 100.

[2] Kozomara J. (2001): *Izvoz i uvoz robe*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 29.

observing a given phenomenon is focused to explaining the motivation for undertaking direct investment abroad, from the standpoint of investors. Among other things, it involves the study of reason, justification and consequences of taking such actions, behind which powerful multinationals usually stand. Any serious investment needs various analyzes and assessments of competent experts from different fields. It must be well weighed, and then undertaken. It should be noted that foreign direct investment often leads to a merger or an existing business in the host country with the parent company abroad. Merged company changes ownership structure, legal identity, a common and managerial structure. Also worth mentioning is the fact that of the total direct investment abroad in the last two decades, between 70% and 80% of them are implemented as mergers and acquisitions[3].

Companies are opting for mergers and / or acquisitions to accelerate the process of conquering new markets by buying local businesses that already have worked out a business. This approach significantly reduces the risk of investment, which is not surprising as foreign transnational companies at the initial appearance in countries in transition, including the countries of Southeastern Europe, under the auspices of the privatization process extensively used these opportunities and benefits. Foreign companies in the host country open up entirely new business (opening of new factories, new production facilities, new branches and the like) that did not exist on the market. Foreign investor actually starts from the „greenfield", for which the State administration, often without any compensation, provides access to the infrastructure (electricity, gas, transport, etc.).This type of investment is known as greenfield investment. Such investment includes starting a business from scratch, building infrastructure, office space and attracting skilled staff. In any case, the choice of strategic alternatives is determined by the ratio of benefits and costs, regulation of the host country and the World Trade Organization. The company that implements the strategy of foreign direct investment has to make a series of decisions before start the realization of the same. The most important decisions that must be made at the same time are the choice of location and activity (horizontal, vertical and conglomerate), whose defining includes concrete activities (full production, part of the production, etc.), as well as the determination of the degree of legal independence[4].

2.1. Types of foreign investments

There are different types of foreign investments. In the professional and scientific circles prevailing view is that there are three types of investments. These are[5]:

[3] Rakita B. (2006): *Međunarodni biznis i menadžment*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 338.

[4] Bjelić P. (2002): *Svetska trgovinska organizacija*, Prometej, Beograd, 21.

[5] Rakita B. (2006): *Međunarodni biznis i menadžment*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 320.

- Foreign direct investment (FDI);
- International loans or lending;
- International portfolio investments.

The role and importance of each category of international capital movements have changed over time. The difference between them comes from the degree of impact of capital owners on use of funds invested. It is believed that direct investment emerges if an investor, who invested directly in the company, owns more than 10% of the ownership or voting rights of the company, regardless of whether the company operates in the public or private sector. There may be more such investors. Some of them may have less investment or ownership of the enterprise in which the investment is made, with a value less than 10% compared to the total value of the company.

Foreign direct investments are dominant form of foreign investment. Transnational companies decide to place capital abroad in the form of direct investment in order to be able to enter foreign markets more easily, enable access to specific resources and / or accelerate the efficiency of their operations. It is therefore no wonder that such companies are often investors of foreign capital in the enterprises abroad. It is interesting to point out that the largest flows of FDI are taking place between developed countries. For example, in 2002, foreign direct investments amounted to about 650 billion USD, of which about 460 billion USD or about 71% went to other developed countries and about 162 billion USD, or about 25% to developing countries. In that year, the countries of Central and Eastern Europe invested a little more than 4% of invested capital in FDI.[6] On the other hand, international lending through loan agreements has no significance it once had. Such a method of securing foreign investments was very strong, if not dominant in the first half of the Twentieth Century. However, its influence has diminished over time, for the reason that it is not necessary to explain, because it goes beyond the purpose of this work. And finally, portfolio investments include investments that ensure the ownership of the company to the extent of less than 10%. In addition, these investments include deposits in the banks as well as financial investments in the securities, issued by the State or the private sector. Such investments are becoming increasingly relevant, particularly in recent years. It is also worth to point out that, according to the regulations of the Republic of Serbia, foreign investors are accorded national treatment in all areas, except in the area of production and trade of weapons, as well as in the field of insurance.

[6] Jovanović Gavrilović P. (2006): *Međunarodno poslovno finansiranje*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 182.

2.2. The effects of foreign investments

The effects of foreign investments are important, especially in underdeveloped countries and regions of the world. Positive effects of such investments are especially important for the countries of Southeastern Europe, as evidenced by numerous indicators. Of course, foreign investments are linked to certain disadvantages. This is of particular importance for the Republic of Serbia. Among other things, because it is well known that foreign investments do not always lead to the desired results.

Some authors reasonably point out that "foreign direct investment in modern developmental stage function as a key development factor and with international trade as the main mechanism for the globalization of the world economy or business enterprise"[7]. However, from the point of view of globalization, there is another angle. Industrialized countries try to avoid opening their markets for goods from developing countries, maintaining its import quotas for a multitude of products, from textiles to sugar, while insisting that developing countries open their markets for goods from wealthier countries[8]. In other words, developed countries take advantage of their position and power in order to protect maximally their own interests at the expense of small and poor countries and people.

2.2.1. Positive effects

In the era of global economic crisis, the importance of foreign direct investment as an engine of economic recovery and development of developing countries and countries in transition is most clearly evident. Among these countries are the SEE countries. They are characterized by shortages of capital, which is considered to be the main generator of economic prosperity. Foreign direct investment, unlike international lending, does not require repayment of principal and interest, and contributes to the stabilization of national currency, GDP growth and the improvement of balance of payments situation. Also, by hiring local labor, as a rule, under very favorable conditions for investors, FDI contributes to the reduction of the unemployment rate and to the increase of disposable income of local population. Collection of taxes from newly employed workers results in improved public revenue inflow aimed for health and pension funds, as well as budgets of local communities. Also, FDI involves starting a new business abroad. To be able to achieve such goal it is essential to make a technology transfer to the host country, which requires technical knowledge, but also skills in management and marketing. The above approach improves the way of doing business in the entire national economy. Ultimately, with the growing competitiveness of the entire economy, newly built capacities certainly provide better

[7] Bjeli P. et al. (eds) (2002): *Svetska privreda u informatičkoj eri*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 29.

[8] Stiglic Dž. (2004): *Protiv rečenosti globalizacije*, SBM-x, Beograd, 21.

supply of goods for domestic market. Surpluses are exported, and thus the competitive position of the host country is improved.

2.2.2. Negative effects

States that are final destination of foreign capital must take into account possible negative consequences of the process of internationalization of business. As an argument against FDI inflow there are allegations of unscrupulous exploitation of the workforce. Such reactions are not unique and are present all over the world. Although the opinions of the anti-globalizers can be questioned, we cannot refute the fact that their views are founded. It is another matter that the poor are not able to elect or to significantly affect the rules of the game.

Critics of foreign direct investment commonly stress the fact that such investments are actually providing technological dependence of domestic economy. In their favor is the fact that most of the world's powerful companies invest their capital being directed toward regions and countries with the lowest wages, as well as to countries in which the rights of employees are threatened. They argue that under the influence of foreign capital, especially when it comes to direct foreign investment, the economy evolves according to the needs and interests of foreigners, and not according to the needs and interests of local population[9]. Because of these concerns, economic policy makers are obliged to prevent distortion of domestic economic structure using appropriate decisions and to focus activities of multinational companies towards achieving the national macroeconomic objectives. It is more than clear that this is not taken sufficiently into account yet. The consequences of such a situation can be very serious, and endure in the long run. Special problem for the State and its administration is the need to ensure transparency of the market. This need is particularly evident in underdeveloped countries where international, economically powerful companies in the initial years of operations may by implementing dumping prices thus eliminating competition and then exploiting dominant position on the market. No one can benefit from such situation, except transnational companies.

The most radical critics of foreign direct investment suggest that such investments may even threaten the sovereignty of the State, as the people behind them have significant information that may be misused. On the other hand, there is thought to indicate that different fears arise as a result of the retrograde model of thinking and devoid of any foundation. One of the big problems is certainly the transfer of profits from a branch of the parent company. This leads to outflow of capital accumulated in the host country abroad. Legal and other regulations of the State tend to compress the above phenomenon, but numerous mechanisms are available to multinational companies that easily circumvent legal restrictions (for example, transfer pricing, etc.). The transfer of profits distorts the balance of

[9] Jovanović Gavrilović P. (2006): *Međunarodno poslovno finansiranje*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 161.

payments, and initial positive effects, resulting in inflow of capital, are sometimes completely neutralized.

One of the key motives of foreign companies to do business across national borders is certainly the exploitation of natural resources of the host country. Frequently it comes to renewable sources of energy and mineral resources, and the government must be very cautious in defining the concession contract. Similar reasoning can be applied when it comes to the use of infrastructure in whose building foreign companies have not participated (for example, connections to water, electricity, gas and the like; use of local roads, the use of local transmitters, etc.).

Although foreign capital plays an important role in promoting economic growth, economic policy makers must be aware of the fact that excessive expenditure in public spending could jeopardize the achievement of the positive effects of foreign direct investment[10]. This fact has constantly to be taken into account by competent authorities of the countries of Southeastern Europe if they want truly to protect their national and state interests. Even more so these countries are faced with the problem of excessive public spending for a long time.

3. Foreign direct investments and the unemployment rate in the Republic of Serbia

The value of foreign investments in the Republic of Serbia in the period from 2005 to 2012 is about 9.5 billion USD. The largest investment in the reporting period was in the period of 2005 - 2007 (more than 3 billion USD), and the lowest in 2012 (352 million USD). Considered by year, the value of foreign investments in the country is largest in 2011 and amounted to more than 2.7 billion USD. Although the value of such investments is not enough for Serbian economy, the fact is that without FDI unemployment rate in Serbia would be much higher, regardless of the fact that FDI does not always bring new jobs. In many cases, such investments are related to the purchase of domestic companies, which employ a large number of workers. Moreover, in such cases, the number of employees has not increased but usually decreased.

According to the forecasts of National Bank of Serbia (NBS), the EU accession process, government stability and structural reforms stimulate FDIs. In 2014, a net FDI inflow of EUR 1.2 billion was recorded, mostly in manufacturing, finance and trade. Most of the FDI came from EU (around 80% of total), Russia (7%) and Switzerland (3%).FDI is projected at EUR 1.3 billion in 2015. Major part of inflows will target the manufacturing and trade sectors. FDI projections exclude potential privatization proceeds, some of which have been announced for 2015. Before the crisis, dominant share of FDI inflows was directed to the finance sector, as well as

[10] Manh V. Le Terukazu S. (2005): "Foreign direct investment, public expenditure and economic growth: the empirical evidence for the period 1970-2012", *GSICS Working Paper Series*, no. 2, 2005, Kobe University.

construction and real estate. In Q1-Q3 2014, the greatest share of gross FDIs was directed to the manufacturing (34.5%) and finance industry (25.8%). Since 2011, share of FDIs in the manufacturing industry has been steadily rising[11].

Figure 1: *The value of foreign investments in the Republic of Serbia in the period from 2005 to 2012*

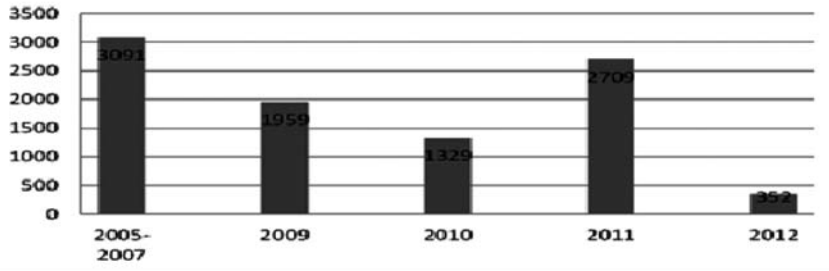

Source: UN World Investment Report 2013, http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2013_en.pdf (19. 3. 2015)

The unemployment rate in the Republic of Serbia is very high, especially in recent years. The causes for this are numerous. Among other things, these are: the process of privatization, permanent decreasing of accumulated capital and productivity of the economy, restrictive economic policies, unplanned personnel policy, negative tendencies in the field of population policies, brain drain, etc[12].

Figure 2: *The rate of unemployment in the Republic of Serbia for the period from 2008 to 2012*

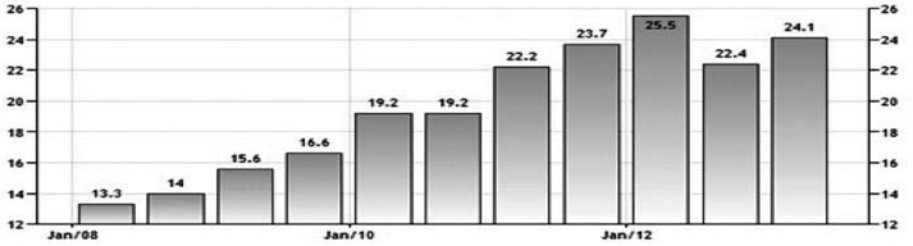

Source: Trading Economics, www.tradingeconomics.com (20.03.2015)

Figure 2.indicates that from 2008 to 2012, unemployment in Serbia is constantly growing. In the first half of 2008 it amounted to about 13.3%, and in mid-2012 was higher than 25.5%. Although the effects of economic crisis contributed most to this condition it has been the consequence of other relevant factors, such

[11] National Bank of Serbia, www.nbs.rs (20. 3. 2015)

[12] Milošević G. (2012): *Osnove ekonomije*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 264.

as the failed privatization, rising crime and corruption, wrong economic policies, over-indebtedness of the domestic economy, and the like.

Figure 3: *The employment situation in the Republic of Serbia in 2012 and 2013*

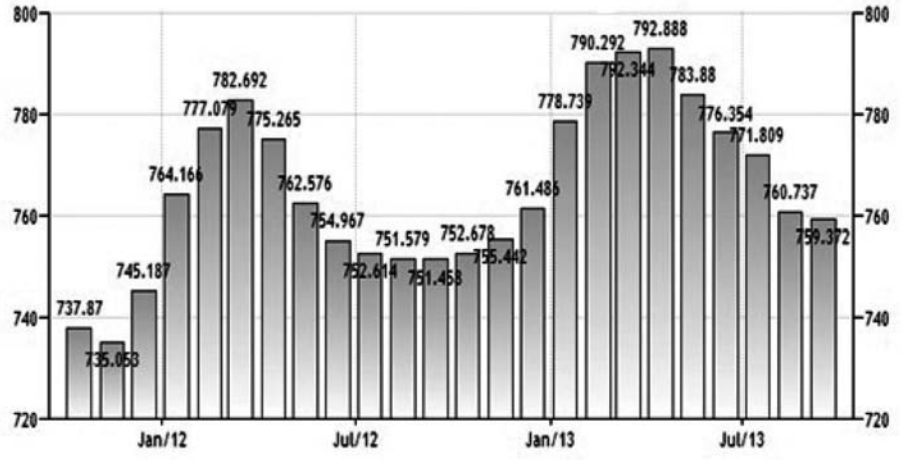

Source: Trading Economics, www.tradingeconomics.com (20. 3. 2015)

On the basis of information contained in Figure 3 it can be concluded that unemployment is not reduced. On the contrary, there has been a slight increase. In the summer months, the situation is somewhat better, but during the fall and winter again it deteriorated and was returning to previous positions. All in all, it is obvious that unemployment in our country at this time (December 2013) is higher than ever in the past few decades.

Figure 4: *The employment situation in the Republic of Serbia for the period from 2008 to 2012*[13]

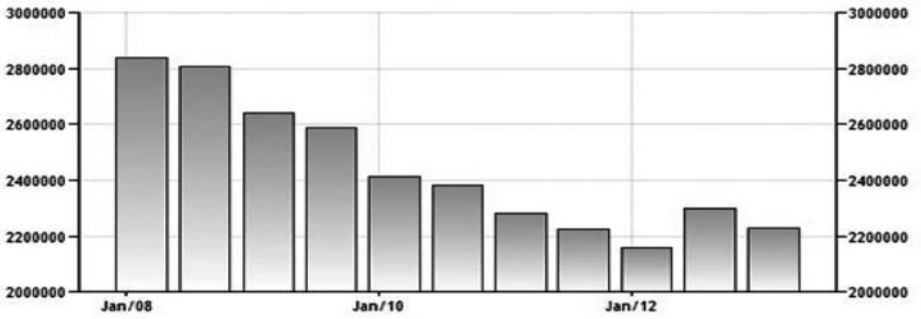

Source: Trading Economics, www.tradingeconomics.com (20. 3. 2015)

[13] Trading Economics, www.tradingeconomics.com (20. 3. 2015)

Data detained for Figure 4 testify to the fact that employment in the Republic of Serbia, in the reporting period, tends almost continuous decline. During few years, without job is more than 600 thousand people, which in a small and poor country like Serbia, represents irreparable loss.

4. Conclusion

Foreign direct investments should create new employment, to mitigate the transitional changes, also to lead to the introduction of new technologies and new management model, changing working habits, as well as to prevent brain drain from the country. Poorly executed privatization and inadequate use of funds that have flowed into the budget after privatization, as well as lack of foreign investment have led Serbia's unemployment rate to increase. In order to attract larger foreign direct investment and to influence the reduction of unemployment it is necessary to develop local entrepreneurship which will follow foreign investors because they usually seek for local partners. Failure to take steps towards the development of entrepreneurship on one side and use of comparative advantages based on cheap and highly qualified workforce as well as wealth of natural resources on the other side will not lead to a significant inflow of foreign direct investment. It will lead to an increase in the unemployment rate in the Republic of Serbia. The largest percentage of foreign direct investment in Serbia was related to privatization - the purchase of state-owned enterprises. Due to the rationalization of operations through relaxation redundancies from one side and due to the slow transfer of formally employed workers to real sector of economy on the other side the process of transition in Serbia led to a decrease in the number of employees in state-owned companies and consequently to a decline of formal employment.

Due to the lack of competitiveness of the national economy on a global level and direct foreign investment in non-exchangeable goods such as banking, telecommunications services and retail trade, the possibility for the absorption of surplus labor from the privatized companies was not created which directly increased the rate of unemployment. The inflows of FDI in Serbia have had a positive impact on economic growth, but not on exports. This has had negative effects on Serbia from the development viewpoint, since the country needs FDI to the sector of exchangeable goods because they encourage productivity and technological progress. This would absorb surplus labor from privatized enterprises and public administration, improve the trade balance, and create technological progress and competitiveness of the economy. Attracting greater foreign direct investments that are export-oriented, would stimulate productivity, technological progress, export, also would increase the competitiveness of local busi-

nesses which directly leads to higher demand for labor. This would have a big impact on the reduction of unemployment in the Republic of Serbia.

Literature

- Bjelić P. (2002): *Svetska trgovinska organizacija*, Prometej, Beograd
- Bjelić, P. *et al.* (eds) (2002): *Svetska privreda u informatičkoj eri*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd
- Jovanović Gavrilović P. (2006): *Međunarodno poslovno finansiranje*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd
- Kozomara J. (2001): *Izvoz i uvoz robe*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd
- Manh V. Le Terukazu S. (2005): „Foreign direct investment, public expenditure and economic growth: the empirical evidence for the period 1970–2001", *GSICS Working Paper Series*, no. 2, Kobe University
- Milošević G. (2012): *Osnove ekonomije*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd
- National Bank of Serbia, www.nbs.rs (20. 3. 2015)
- Primorac D. (2013): *Poduzetništvo i poduzetnička orijentacija u Hrvatskoj, Srbiji i Bosni i Hercegovini*, Megatrend University, Beograd
- Rakita B. (2006): *Međunarodni biznis i menadžment*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, Srbija
- Stiglic Dž. (2004): *Protiv rečenosti globalizacije*, SBM-x, Beograd
- Skrtic M., Primorac D., Mikic M. (2015): *Od ideje do realizacije poduzetničkog projekta*, Univerzitet „Sjever", Koprivnica, Hrvatska
- Trading Economics, www.tradingeconomics.com (20. 3. 2015)
- Unković M. (2004): *Savremena međunarodna trgovina*, Beogradska knjiga, Beograd.
- UN World Investment Report 2013, http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2013_en.pdf (19. 3. 2015)

Paper received: May 22nd, 2015
Approved for publication: June 3rd, 2015

Rad primljen: 22. maj 2015.
Odobren za štampu: 3. jun 2015.

Aleksandar Stanković, student doktorskih studija
Fakultet za poslovne studije, Univerzitet „Džon Nezbit“
(Megatrend univerzitet), Beograd
Strahinja Kulić, student doktorskih studija
Fakultet za poslovne studije, Univerzitet „Džon Nezbit“
(Megatrend univerzitet), Beograd
Doc. dr Dinko Primorac
Fakultet za poslovne studije, Univerzitet „Džon Nezbit“
(Megatrend univerzitet), Beograd

UTICAJ DIREKTINIH STRANIH INVESTICIJA NA STOPU NEZAPOSLENOSTI U REPUBLICI SRBIJI

Sažetak

Ovaj rad analizira Republiku Srbiju u periodu tranzicije iz tržišno planske ekonomije, sa posebnim društvenim, političkim i ekonomskim uslovima, ka otvorenoj privredi, kroz priliv stranih direktnih investicija i njihovog uticaja na stopu nezaposlenosti, te stvaranje uslova za priliv SDI u cilju povećanja stope zaposlenosti. Od 2000. godine najviše SDI je ušlo u sektor uslužnih delatnosti, što je dovelo do povećanja nezaposlenosti. To je imalo negativne efekte na Srbiju s razvojne strane privrede, jer su zemlji potrebne SDI u sektoru proizvodnih delatnosti, uz podsticanje produktivnosti, tehnološki napredak i zapošljavanje. Strani investitori u Srbiji su prvenstveno zainteresovani za profitiranje od privatizacije (braunfild investicije) bivših državnih preduzeća, koja su doveli do racionalizacije kroz otpuštanja radnika. Prednosti koje Srbija ima od priliva SDI su značajan transfer tehnologije, kao i unapređivanje konkurencije na domaćem tržištu. S druge strane, negativni efekti su povećanje stope nezaposlenosti na nacionalnom nivou.

Ključne reči: braunfild investicije, SDI, grinfild investicije, stopa nezaposlenosti

Snežana Živković*
Dejan Petrović**

UDC 005.6:331.45/.46
502/504
Original scientific paper

INTEGRATED PROTECTION MODEL – ISO 45001 AS A FUTURE OF SAFETY AND HEALTH STANDARDS

Along with the increase in awareness of the importance of human resources and their contribution to the value of the organization, there is a growing awareness of the need for their management. The fact that modern society prescribes by the law that organizations must identify dangers and hazards, risk level that may arise, as well as their management and implementation of consistent measures to reduce their impact, shows the importance that is attributed to this issue.

For the effective implementation of laws in the field of health and safety at work and other necessary protective measures, there has been a need for a systematic approach to management in this area. Systematic approach to management in the field of health and safety at work ensures the implementation of all measures necessary for the safe operation thus protecting both employees and organization. This systematic approach is reflected in the current standard OHSAS 18001, which aims to establish control over the risks that carry harmful potentials, and thus ensuring the continuity of operation of the organization.

The focus of the scientific community which is actively working on improving the existing standards in the field of safety and health of employees is focused on the upcoming standard that will replace OHSAS 18001. The upcoming standard places a greater emphasis on the risk management and the ongoing assessment of risks and opportunities to prevent or reduce side effects. The innovations in this standard are reflected in the strengthening of the role of top management and top management as well as in the context of the "organization" itself. ISO 45001 provides for active participation of management in all processes of health and safety at work and tends to reduce the usage of process of delegated responsibility to one manager, while, on the other hand, the organization looks at the broader, i.e., the requirements of the wider community are taken into account.

Key words: ISO 45001, OHSAS 18001, risk management, top management

* Assistant Professor Snežana Živković, PhD, Faculty of Occupational Safety in Niš, e-mail: snezana.zivkvic@znrfak.ni.ac.rs

** Dejan Petrović, Master of Safety at Work, Serbian Railways JSC, e-mail: parkerzeleznica@gmail.com

1. Introduction

Throughout the history of development of the society, work represents one of the most important human needs. Along with the change of human needs, expanding of knowledge, improvement of equipment for work, the nature of work has been changing as well. Although the injuries at work accompanied the work process from the very beginning, much later it became obvious that injuries at work were not just accidents, i.e. the inevitability of the working process, but that those situations, events and processes could be controlled in order to avoid various accidents (occupational injuries, damage to the property and endangering the working environment and so on). Since then, through various initiatives and organizations, the various theories of management of work processes have been created which then have been used as a source of formation of social agreements, non-binding and binding international directives, guidelines and conventions. The process of globalization of the modern era has contributed to implementation of such generally recognized conclusions to be implemented in national legislation and to put safety at work aside as a study subject of a new multi- disciplinary science. Intense international activities of the scientific community on improvement of working conditions lead to gradual standardizing of safe working conditions, access to the organization of occupational safety and measuring the effects of these processes.

2. Safety at work

Safety at work is the subject of many sciences, and very often this area is put in the outstanding social context when defining it, i.e. its different aspects are claimed: legal, economic, organizational, psychophysiological, technical, sociological, medical, etc. From that point of view the definition of safety at work, which includes three basic components in it, has arisen:

1) "Occupational safety represents those activities, measures and means that are aimed at achieving safe working conditions.
2) Safe working conditions can be achieved only by using modern technical, social, health, and repression, economic, educational, and organizational and other measures that affect the creation of a safe working environment.
3) All measures must have a preventive character and be directed to the prevention and elimination of the causes of injuries and damage to the workers".[1]

[1] Živković Snežana (2007): *Motivacija za zaštitu na radu*, Fakultet zaštite na radu u Nišu, Niš.

Further elaboration and explanation of the concept of safety at work were presented in the Law on Safety and Health at Work[2]. By the adoption of this law, the concept "occupational safety" is transformed into the concept of "safety and health at work", this was later implemented through all bylaws. Pursuant to the provisions of this law, health and safety at work is defined as the provision of such working conditions which, to the greatest extent possible, reduce injuries, occupational diseases and diseases related to work and which mainly create conditions for full physical, mental and social well- being of the employees.

From the above said it can be concluded that there is no single definition of the concept "health and safety at work" and that, depending on the context it refers to, it may conveniently be defined. Particular definition depending on the topic explored contributes specifying the target topic and inappropriate interpretation is being reduces to a minimum.

2.1. Development of health and safety at work

There are some very early records of deliberations and considerations of questions of safety at work and recorded accidents at work, but it can be said that the first real researches and defined rules for safe and healthy work were present not earlier than the 19th century, at the time of the peak of industrialization. The first rules in the field of safety and health at work occurred in work areas where conditions were the worst, such as mining, chimney sweeping works, textile, etc. One such example was recorded in 1788 in England, where the law on prohibition of children employment for chimney sweeping operations with respect to all present dangers and hazards in these tasks was passed.[3]

As social movements became more powerful (including trade unions), the social nature of health and safety at work become stronger on the other hand. In other words, in addition to economic the humanitarian nature of health and safety at work was emphasized. While economic character stemmed from the calculated losses because of the absence due to injuries, occupational diseases and diseases related to work, the humanity of work process came to the focus of interests only as a part of strong social reforms based on empowerment of social rights and as an immediate opposite side it had different associations of employers.

Such an interaction of social forces is particularly actual and institutionalized today through social and economic councils and similar bodies.

All this contributed to the fact that the safety and health at work have become one of the criteria of order and progress of society - where safety and

[2] Law on Safety and Health at Work, *Official Gazette of the Republic of Serbia*, 101/2005.

[3] Nikolić N. et. al. (1977): *Osnovi organizacije i zaštita na radu*, Institut za dokumentaciju zaštite na radu, Niš.

health at work are more strongly integrated into the social processes, one can expect a better quality of life. Today, health and safety at work is one of the basic human rights enshrined in all basic international documents and national legislation, and it is studied in a large number of higher education institutions.

2.2. Legal regulation of health and safety at work

In the context of the legal regulation of health and safety at work, we can talk about international and national regulations.

Basic documents of the International Labor Organization (ILO) and the European Union that regulate the field of health and safety at work are made of the following conventions and directives: Convention no. 155 on occupational safety and health and the working environment (in our country ratified in 1987), the Convention no. 161 on Occupational Health Services (ratified in 1989), the Convention no. 81 on inspection in industry and commerce (ratified in 1956), the Convention no. 135 on workers' representatives (ratified in 1981), as well as the general directive no. 391/89 EEC on the introduction of measures to encourage improvements in the safety and health at work.[4] The whole system of technical standards established by the International Organization for Standardization, and directives, guidelines and standards of the European Union should be also added.

The basis of safety and health at work in the Republic of Serbia are given in the Constitution of the Republic of Serbia[5], and more closely defined and edited by the following laws: the Law on Labor, Law on Safety and Health at Work, the Law on Fire Protection, the Law on emergency situations. The enumerated laws are accompanied by numerous bylaws and technical regulations and standards. The common feature to all laws is the obligation of the employer to provide safe working conditions and that this obligation cannot be transferred to somebody else.

3. Interaction of occupational safety and environment

3.1. Systemic dependence of health and safety at work and environmental protection

Through careful reading of the legal definition that workplace is the "space intended for performing with the employer (indoors or outdoors, as well as on temporary or mobile construction sites, facilities, equipment,

[4] Ivanjac Miroslava, Luković Slavoljub, Mišljenović Dragica (2006): *Bezbednost i zdravlje na radu – sindikalni priručnik*, UGS Nezavisnost, Beograd.

[5] The Constitution of the Republic of Serbia, *Official Gazette of the Republic of Serbia*, 98/2006.

means of transport, etc.) in which the employee resides or has access to the course work and which is under direct or indirect control of the employer", and that the "working environment is the space in which the work is performed and which includes working places, working conditions, working procedures and relationships in the work process"[6], one can clearly observe certain common components of working environment, where the environment is the "set of natural and created values which complex interrelationships make the environment, the area and the living conditions".[7]

In the modern definition of process management, health and safety at work and environmental protection cannot be regarded as independent parallel processes that take place within an organization, but as mutually dependent activities. As an example of this connection the presence of material waste in the process of work during the technological process procedure first and then working environment may be mentioned. The discharge of waste material can be controlled and uncontrolled, both in the work and in the living i environment, and both environments can have a mutual negative influence. The same would be true for example of waste energy from the process.[8]

The model of integrated management system - ISO 9001, ISO 14001 and OHSAS 18001, which is very common in modern organizations, displays the practical confirmation of interdependency. In fact, common processes, as well as the benefit based on joint management of these processes have been recognized.[9]

3.2. An integrated system of management and health and safety at work

As already mentioned, the most common form of integration management system is based on three standards: ISO 9001, ISO 14001 and OHSAS 18001. ISO 9001 is a system of quality management, ISO 14001 specifies requirements for environmental management, while OHSAS 18001 is a standard that defines management system requirements, safety and health at work.

The aim of OHSAS 18001 standard is to establish control over the risks, i.e. all known risks and hazards, and therefore ensure the smooth operation of the organization. The standard has been developed based on the ISO 14001 standard and is very suitable for smooth integration with ISO 9001 and ISO 14001.

6 Law on Safety and Health at Work, *Official Gazette of the Republic of Serbia*, 101/2005.

7 Law on Environmental Protection, *Official Gazette of the Republic of Serbia* 135/2004, 36/2009, 36/2009 – other law 72/2009 – other law and 43/2011 – Decision of the Constitutional court.

8 Anđelković Branislav, Krstić Ivan (2002): *Tehnološki procesi i životna sredina*, Jugoslovenski savez društava inženjera i tehničara zaštite, Niš.

9 Ristić Goran (2011): "Zaštita na radu u integrisanom sistemu menadžmenta", Zbornik radova *Zaštita na radu u 21. veku - teorija i praksa*, Fakultet tehničkih nauka, Departman za inženjerstvo zaštite životne sredine i zaštite na radu, Novi Sad.

As well as ISO 14001, it is based on the PDCA (Eng. Plan- Do-Check-Act) analysis popularized by Edward Deming.[10] Model OHSAS 18001 of management system for safety and health at work includes the following:

- Policy of safety and health at work;
- Planning;
- The implementation and application;
- Checking and corrective actions;
- Management review.[11]

The reasons for the integration are as follows:

- The common elements of management systems over quality , environment and safety and health at work;
- A simplified management system of all processes in the organization;
- Improved utilization of resources;
- Improved operations of the organization as a whole;
- Incorporating the objectives of all standards in a single policy and business strategy;
- Continuous improvement of the organization includes all equally standardized established processes.[12]

In practice, the most common are the following three models of integration (formation) of a single management system:

- The sequential model (this model, maybe the most used in practice, integrates standards in the following order: ISO 9001, ISO 14001 and OHSAS 18001, and later the relevant standards pursuant to specificities of organization - ISO 22000 for food safety ISO / IEC 27001: 2013 for information safety, etc.);
- The parallel model (simultaneous establishment of all three standards);
- The combined model (in this model, ISO 9001 makes already integrated basis on which ISO 14001 and OHSAS 18001 are simultaneously added, as well as the relevant standards according to the specificities of the organization).13

[10] Uzunović Ratko (2001): *Menadžment kvalitetom i životnom sredinom*, Jugoslovensko društvo za standardizaciju i kvalitet – JUSK, Beograd.

[11] BS OHSAS 18001:2008 Management systems of health and safety – Requirements.

[12] Ristić Goran (2011): "Zaštita na radu u integrisanom sistemu menadžmenta", Zbornik radova *Zaštita na radu u 21. veku - teorija i praksa*, Fakultet tehničkih nauka, Departman za inženjerstvo zaštite životne sredine i zaštite na radu, Novi Sad.

[13] Krstić Ivan, Stojiljković Evica, Kusalo Ana, Stojiljković Predrag (2011): "Integrisani sistem zaštite kao osnov analize rizika tehnoloških sistema", Zbornik radova *Zaštita na radu u 21. veku – teorija i praksa*, Fakultet tehničkih nauka, Departman za inženjerstvo zaštite životne sredine i zaštite na radu, Novi Sad.

On the other hand, this approach may have adverse effects that are reflected in the following:

- High level of engagement;
- Long-term process;
- The various requirements of stakeholders;
- Lack of motivation;
- Lack of time;
- The uncertainty in the value of an integrated management system;
- High costs of certification;
- Duplication of effort between the external and internal audits.[14]

For the process of integration itself publicly available publication PAS 99: 2012 - Specification of common requirements for the management system as a framework for the integration issued by the British Standards Institute is very useful. This publication has been intended to be a guide for integrated introduction of two or more management systems standards. It brings together the common requirements in standards such as ISO 9001, ISO 14001, ISO / IEC 27001, ISO 22000, ISO / IEC 20000 and / or OHSAS 18001 and establishes the processes of integration.

According to official data, in the Republic of Serbia in 2009 and 2010, the largest number of organizations established two management systems, and then the organizations with 3, 4 and 5 of the management systems come. Percentage increase in other management system are: HACCP (77.61%), ISO 14001 (61.14%), ISO 18001 (37.03%), ISO 22000 (4.00%).[15]

4. Examples of organizational management structure of health and safety at work in the Republic of Serbia

4.1. Safety and Health at Work as a separate process in the organization

In the Republic of Serbia, pursuant to articles of the Law on Safety and Health at Work, the organization of safety and health at work is entrusted to the employer, i.e., the organization itself decides on the implementation process of health and safety at work taking into account the following:

- Technological process;
- Organization, the nature and extent of the work process;
- Number of employees and the number of working places;

[14] Živković Nedeljko (2012): *Integrisani sistemi menadžmenta*, Fakultet organizacionih nauka, Beograd.

[15] Rajković Dragan (2010): *Integrisani sistemi menadžmenta u malim i srednjim preduzećima* (doktorska disertacija), Mašinski fakultet, Kragujevac.

- Nature of assessed risks;
- Spatial distribution of working places and allocated work units;
- Type of the activity.

Law on Safety and Health at Work does not define the necessary qualifications of a person for safety and health at work, but only the obligation that the person has passed the examination in accordance with the law. Also, it does not define either the number of required people for health and safety at work, depending on the above factors, but this decision is left to the employer (e.g. an organization with 30 business units across the country, according to the interpretation of the law, can only have one professionally trained person for Safety and Health at Work).

However, if the employer makes such an estimation, for conducting safety and health at work it may engage an external organization that is licensed to perform activities of safety and health at work by the competent ministry or the Agency for Safety and Health at Work.

Selected licensed organization shall appoint one or more persons to perform activities of safety and health at work with a client. Also, activities of work safety and health at work may be performed by the employer alone in the activities of trade, catering and tourism, craft and personal services, financial, technical and business services, education, science and information, health and social care in residential and public utilities, if has up to ten employees and is not required to have passed the certification exam. Thus, by the Law an employer has three defined options for organizing safety and health at work:

- Self-handling activities and health at work;
- The person or persons for Safety and Health at Work with professional exam who are from among the employees;
- The engagement of an external licensed organization.

Of course, the employer can always combine the offered models of organization, and the options include involvement of occupational medicine with an aim to protect the health of employees. It is important to emphasize that the legislation process of health and safety at work separately from other relevant areas leaves the employer possibility to assess the necessity of implementing measures for fire protection, environmental protection, emergency response and related processes in the area of health and safety at work . With respect to this, the following models can be distinguished:

- A centralized management model;
- Department for Safety and Health at Work;
- A decentralized management model.

A centralized management model implies the appointment of a person for health and safety at work (he/she could be from an external organization) and entrusting the further organization of the activities of safety and health at work to this person. The quality and efficiency of the process of health and safety at work largely depends on the individual characteristics of the appointed person for Safety and Health at Work.

Department for Safety and Health at Work represents, in terms of organization, is also a centralized management system, with the sole difference that within a micro-organization distribution of activities and work duties have been made. Department for Safety and Health at Work usually performs the tasks of fire protection and emergency response. The system, to a lesser extent, still relies on the individual characteristics of the person for Safety and Health at Work.

A decentralized management model implies the acceptance and implementation of standardized processes through OHSAS 18001 standard, its further development, but also development of its own model of safety and health at work management with respect to the basic principles of OHSAS 18001. The analysis of such a model can be made on the basis of the publication of the US Occupational Safety and Health Agency relating to the management of safety and health at work in the Agency itself. A simplified view of three basic elements of the model safety and health at work management is given in Figure 1.

Figure 1: *Basic elements of the model of safety and health at work management (own source)*

The policy of Safety and Health at Work defines the basic goals and principles of the organization which it strives to, and which will be applied in everyday functioning. The standards that define the way of managing safety and health at work should depict better the real needs and the nature of

the work process in the organization and thus in the most peculiar way define the core management processes, and in particular the following ones:

- Participation of the management;
- The method of promotion and motivation for safe and healthy work;
- The process of risk assessment in the workplace and working environment;
- Health management at work - participation of occupational medicine;
- Incidents management;
- Definition of preventive and corrective measures;
- Managing the third parties (contractors, stakeholders, etc.);
- Managing changes in an organization.

Technical standards for defined areas, i.e., groups of hazards, represent some sort of plan for preventive security measures for safe and healthy work. This group of technical standards can be very different depending on the activities of that organization, but it will certainly include the following elements, i.e., defined measures for safe and healthy work:

- Work equipment (machines, devices, equipment, tools, aids, etc.).
- Electricity and lightning;
- Fire Protection;
- Emergency management;
- Equipment for screen operation;
- Work in the office;
- Industrial hygiene (physical, chemical and biological hazards);
- Pedestrian and work surfaces;
- Providing first aid.

Additional elements, depending on the activities of the organization, can be:

- Work at height;
- Work in a limited (confined) space;
- Noise in the workplace;
- The internal transport;
- Ionizing radiation;
- Hazardous substances;
- The loading and unloading of cargo.

The system functions in that way that a standard of management is applied to each technical standard. With such a default organization, there is a distribution of duties, i.e., employees from different hierarchical positions and qualifications receive adequate training, authorization and obligation to implement a certain standard throughout the organization. In this way, a larger number of employees shall be included in the definition of preventive measures, thus

increasing the awareness of the importance of health and safety at work at the level of the whole organization. The so-called "The owners of the standards" are typically chosen based on qualifications and their previous experience. E.g. "The owner of the standard" for participation of management may be a director, management of third parties can be done by the authorized person from the Human Resource or by the project manager if they engage contractors; the same key can be applied to technical standards – "the owner of standards" for electricity can be the head of maintenance department, for organizing first aid it can be a person who has already had an education in that field and so on. In this system, the function of the person of the safety and health at work turns into a control (managerial) position that provides the following components:

- Setting the systems of safety and health at work;
- Setting the applicable standards;
- Selection of people of the future "the owners of the standards";
- Training and other professional assistance;
- Monitoring system;
- Measures for continuous improvement.

In accordance with a defined structure, the "owners" themselves and sectors cooperate interactively in the field of health and safety at work, and therefore some employees are being encouraged and authorized as leaders of some of the processes thus increasing the motivation for the implementation of the process, in this case, safety and health at work. As motivation in this process is present, the motives of pleasure and benefits are present, too.[16]

4.2. An integrated model of health and safety at work and environmental protection

The connection of working and living environment, both in their conceptual definition and the management of the integration process has been earlier pointed to. Also, it has been stated that the identification and integration process of the environment in the process of health and safety at work depend on the assessment of the employer or organization. In respect to this, following options of relation of health and safety at work and environmental protection can be differentiated:

- Special, independent flows;
- The centralized model in two forms:
- Person for Safety and Health at Work and the Environment Protection (OHS manager or EP MANAGER);
- Service for Safety and Health at Work and the Environment (Department of OHS and EP);
- Decentralized system.

[16] Živković Snežana (2007): *Motivacija za zaštitu na radu*, Fakultet zaštite na radu u Nišu, Niš.

The special, independent flows imply that the organization has a manager to manage the processes of health and safety at work and a manager to manage the processes of environmental protection.

Centralized management model involves the appointment of a person responsible for health and safety at work and environmental protection (this person may be from external organizations) and entrusting further organization of safety and health at work and environmental protection to that person. Department for Safety and Health at Work and the Environment represents, in terms of organization, also a centralized management model with the difference that within a micro-organization distribution of work duties has been made. The department usually performs the tasks of fire protection and emergency response.

A decentralized management model implies the acceptance and implementation of standardized processes through standard OHSAS 18001 and ISO 14001, and its further development, but also development of its own model of management the safety and health at work and environmental protection according to the basic principles of OHSAS 18001 and ISO 14001. As an illustration of such a system, the already presented an example of decentralized management safety and health at work can be upgraded (Figure 2).

Figure 2: *Basic elements of the management model of safety and health at work and environmental protection (own source)*

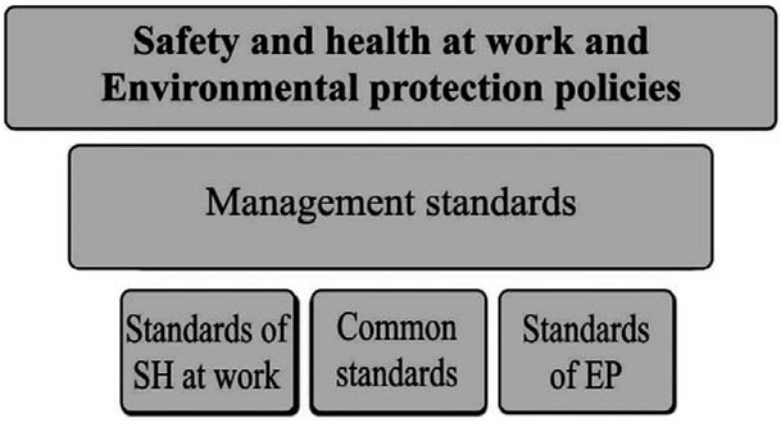

Integration of ISO 14001, i.e., environmental protection, leads to the following organizational changes:

- The EP policy joins the OHS policy thus forming a unique OHS and EP Policy;

- Control standards are expanding their range of application to the environmental protection as well, and new categories (objectives, monitoring, definitions of incidents and accidents, etc.) are being introduced;
- Technical standards are divided into three groups and a new appointment, "the owner of standards" are being made.

Grouping of standards common for safety and health at work and environmental protection depends on the activities of the organization, and examples of these common elements are:

- Industrial hygiene (physical, chemical and biological hazards);
- Noise;
- Hazardous substances;
- Ionizing Radiation.

Grouping of environmental standards, depending on the activity of organization and pursuant to the existing Law on Environmental Protection, can be made of the following standards:

- Air quality;
- The quality of water;
- The soil quality;
- Management of hazardous and non-hazardous waste;
- Management of chemicals.

This decentralized system promotes the responsible people for Safety and Health at Work and the people responsible for environmental protection into the control (management) function. The system leaves the option that the organization has a manager for Safety and Health at Work and a manager for environmental protection or that both processes are managed by one manager.

5. Emerging standard – ISO 45001

In October 2013 International Organization for Standardization established a committee ISO / PC 283, to create a new standard for the management of safety and health at work, ISO 45001, which will replace the existing OHSAS 18001. The adoption of the new standard is expected in the second half of 2016, and for now only contents of standards is available, and it is the proposal phase. The very structure of the standard will be in accordance with Annex SL directive which governs the development of ISO standards.

5.1. News in ISO 45001 standard

The aim of the standard remains the same: to set requirements for management systems of protection and safety of employees, and thus to help organizations ensure the health and safety of people who work for them. However, the fact that the standards will follow the structure of ISO 9001:2015 and ISO 14001:2015 indicates that a stronger focus will be on the context of the organization. The concept of the context requires organizations to look beyond health and safety within their own facilities and to take into account the working conditions in the supply chain. Other change that can be expected is a stronger role for top management. Health and safety will become central aspects of the overall management system, which requires a firm commitment of top management. The integration of management systems of protection and safety of employees in general management system will be facilitated by the fact that ISO 45001 adopts the same structure as ISO 9001 and ISO 14001.

5.2. Why ISO 45001?

Analyzing the devastating statistics on the number of accidents related to health and safety at work, according to which 2.2 million workers globally lose their lives each year due to occupational accidents and diseases related to work, while in the US over 4.1 million workers suffer serious illness or injury each year[17], where in the UK 26.4 million working days are lost due to illness related to labor and occupational injuries[18], the loss of 4% of the world's gross domestic product due to occupational injuries and diseases[19], where 6,300 workers die every day due to the consequences of occupational injuries and illnesses related to work[20], there is an urgent need for organizations around the world to improve their management systems of protection and safety of employees - and this need will only grow in the future. By further globalization, more and more consumers and customers expect that organizations put greater emphasis on ethics in every aspect of its operations, including the way they treat their employees.

By the implementation of future international standards, small, medium and large organizations in any field of business can set a benchmark for their safety and health management, policy and practice in different geographical areas, countries, cultures and jurisdictions. This will promote better communi-

[17] *FY 2013 Annual performance report*, (2013): US Department of Labor Report.

[18] *Health and Safety Executive Annual Statistics Report* (2011): Health and Safety Executive, UK.

[19] *Global and Asian trends for Safety and Health at Work 2006* (2007): Department of Public Health and Environment, World Health Organization.

[20] International Labor Organization (2013): *Statistics*, http://www.ilo.org (2. 4. 2015).

cation on common issues, principles and best practices in global trade. This standard will allow companies to comply with regulatory requirements, including responsibilities, specifications and ethical corporate governance and auditing practices.

After the implementation of a standardized framework, companies can align their operations with national and international legislation and codes of conduct - improving risk management and planning for emergencies. ISO 45001 will also allow organizations to set up and evaluate measures for service providers. As a result, companies will be able to reduce the number of accidents in relation to health and safety at work and related costs, at the same time promoting the welfare of its employees and its environment.

6. Conclusion

Safety and health at work has come a long historical way from the process of the very recognition of the importance of health and safety at work to formation of different models of managing safety and health at work. Models of managing safety and health at work ranges from strictly centralized to decentralized basis in the model. Comparing the basic processes of recognized management models and taking into account the definition of the concept of "health and safety at work" far greater advantage of decentralized management systems can be emphasized. The reason lie in the fact that the mere setting of such a system promotes a large number of leaders in certain systems and processes at different hierarchical levels of organization (from top management to employees in the "front line"). Thus organization publicly demonstrates confidence in its employees, encouraging them to continue professional development, but also strengthens the motivation for the implementation of safety and health at work, and therefore the application of preventive measures for safe and healthy work at the workplace and working environment.

Taking into account the fact that the commitment of employees is one of the main aspects of the upcoming international standard for the management of safety and health at work, thus decentralized management system receives an international recognition, created the conditions for such management models to enter our legislation as an obligation for all organizations. It is expected that the introduction of the new standards will contribute to greater participation of top management in the health and safety at work, and therefore the greater participation of employees, both in the application of the prescribed measures for safe and healthy work, as well as active contribution to defining these measures.

Future standard for managing safety and health at work will support the new management systems to ensure better compatibility and system manage-

ment, which will make the application within the organization much easier. ISO 45001 will also have a direct impact on society. With more established international system of protection of health and safety at work, the number of incidents and accidents will be reduced with the least possible disruption of operational processes. This means a smaller number of urgently needed treatments in the workplace and in hospitals and reduced long-term care for those who are unable to return to work after the accident. ISO 45001 will undoubtedly mark the beginning of the global changes in the field of health and safety at work.

Literature

- Anđelković Branislav, Krstić Ivan (2002): *Tehnološki procesi i* životna *sredina*, Jugoslovenski savez društava inženjera i tehničara zaštite, Niš
- BS OHSAS 18001:2008 Management systems of health and safety – Requirements. (2008)
- *FY 2013 Annual performance report*, US Department of Labor Report, 2013
- *Global and Asian trends for Safety and Health at Work 2006*, Department of Public Health and Environment, World Health Organization, 2007
- *Health and Safety Executive Annual Statistics Report*, Health and Safety Executive, UK, 2011
- Ivanjac Miroslava, Luković Slavoljub, Mišljenović Dragica (2006): *Bezbednost i zdravlje na radu – sindikalni priručnik*, UGS Nezavisnost, Beograd
- Krstić Ivan, Stojiljković Evica, Kusalo Ana, Stojiljković Predrag (2011): "Integrisani sistem zaštite kao osnov analize rizika tehnoloških sistema", Zbornik radova *Zaštita na radu u 21. veku – teorija i praksa*, Fakultet tehničkih nauka, Departman za inženjerstvo zaštite životne sredine i zaštite na radu, Novi Sad, 111-116
- Law on Safety and Health at Work, *Official Gazette of the Republic of Serbia*, 101/2005
- Law on Environmental Protection, *Official Gazette of the Republic of Serbia* 135/2004, 36/2009, 36/2009 – other law 72/2009 – other law and 43/2011 – Decision of the Constitutional court
- Nikolić, N. et. al. (1977): *Osnovi organizacije i zaštita na radu*, Institut za dokumentaciju zaštite na radu, Niš
- Rajković Dragan (2010): *Integrisani sistemi menadžmenta u malim i srednjim preduzećima* (doktorska disertacija), Mašinski fakultet, Kragujevac
- Ristić Goran (2011): "Zaštita na radu u integrisanom sistemu menadžmenta", Zbornik radova *Zaštita na radu u 21. veku – teorija i*

praksa, Fakultet tehničkih nauka, Departman za inženjerstvo zaštite životne sredine i zaštite na radu, Novi Sad, 56-61

- *Statistics*, International Labour Organization, 2013, http://www.ilo.org (2. 4. 2015)
- The Constitution of the Republic of Serbia, *Official Gazette of the Republic of Serbia*, 98/2006
- Uzunović Ratko (2001): *Menadžment kvalitetom i* životnom *sredinom*, Jugoslovensko društvo za standardizaciju i kvalitet – JUSK, Beograd
- Živković Snežana (2007): *Motivacija za zaštitu na radu*, Fakultet zaštite na radu u Nišu, Niš
- Živković Nedeljko (2012): *Integrisani sistemi menadžmenta*, Fakultet organizacionih nauka, Beograd

Paper received: May 22nd, 2015
Approved for publication: June 6th, 2015

Rad primljen: 22. maj 2015.
Odobren za štampu: 6. jun 2015.

Prof. dr Snežana Živković
Fakultet zaštite na radu u Nišu
Mr Dejan Petrović
JP Železnice Srbije

INTEGRISANI MODEL ZAŠTITE – ISO 45001 KAO BUDUĆNOST STANDARDA BEZBEDNOSTI I ZAŠTITE ZDRAVLJA

S a ž e t a k

Uporedo sa porastom svesti o značaju ljudskih resursa i njihovom doprinosu vrednosti organizacije, sve više raste i svest o potrebi njihovog upravljanja. O značaju koji se pridaje ovoj oblasti govori činjenica da savremena društva zakonom propisuju da organizacije moraju utvrditi opasnosti i štetnosti, visinu rizika koji se mogu javiti, moraju upravljati njima i sprovoditi konstantne mere za smanjenje njihovog uticaja.

Za efikasno primenjivanje zakona iz oblasti bezbednosti i zdravlja na radu i drugih neophodnih mera zaštite, pojavila se potreba za sistemskim pristupom upravljanja u ovoj oblasti. Sistemski pristup upravljanja u oblasti bezbednosti i zdravlja na radu obezbeđuje primenu svih neophodnih mera za bezbedan rad, čime se štite i zaposleni i organizacija. Ovakav sistemski pristup ogleda se u aktuelnom standardu OHSAS 18001, koji ima za cilj uspostavljanje kontrole nad rizicima koje nose štetnosti i opasnosti, a samim tim i obezbeđivanje kontinuiteta poslovanja organizacije.

Fokus naučne zajednice koja aktivno radi na usavršavanju postojećih standarda iz oblasti upravljanja bezbednošću i zdravljem zaposlenih usmeren je na najavljeni standard koji će zameniti OHSAS 18001. Budući standard stavlja veći naglasak na upravljanje rizikom i tekuće procene rizika i mogućnosti za sprečavanje ili smanjenje neželjenih efekata. Novine u standardu se ogledaju u jačanju uloge top menadžmenta i najvišeg rukovodstva, kao i u samom kontekstu „organizacije". ISO 45001 predviđa aktivnije učešće menadžmenta u svim procesima bezbednosti i zdravlja na radu i teži da umanji običaj delegiranja obaveza upravljanja procesima jednom menadžeru, dok se, s druge strane, organizacija posmatra šire, tj. uzimaju se u obzir i zahtevi šire društvene zajednice.

Ključne reči: ISO 45001, upravljanje rizikom, top menadžment, OHSAS 18001

Ljiljana Pavlic*

UDC 346.546.4
339.137.27
Scientific review paper

ADDRESSING RESPONSIBILITY OF OWNERS AND MANAGERS IN CARTEL AGREEMENTS: A COMPETITION LAW PERSPECTIVE

Horizontal agreements between competitors with the object/effect of reducing competition between them through market partitioning, bid rigging, production/distribution quantities limitation and price fixing are considered to be the infringements of competition law. Cartel is an agreement under which competitors agree not to compete with each other and presents the most serious form of anticompetitive behaviour. Such arrangements allow companies to exert market power they would not otherwise have by artificially restricting competition with deleterious effect on welfare. Competition authorities around the world continue to declare cartel detection and conviction in competition enforcement as their highest priority. Taking part in cartel can have severe consequences for managers as well for the undertaking. In some jurisdictions employees involved in the infringement of competition law are criminally prosecuted facing financial fines and possible imprisonment. The reason behind it is an acknowledgment by competition authorities that the mere threat of sanctions against managers and personal liability could be a more effective deterrent than the possibility of only undertaking-focused sanctions. The amount of fines imposed for antitrust infringements, and for hard core cartel violations in particular, has notably augmented over the last years. This paper will argue why managers are employed in harmful activities risking imposition of severe fines and adverse reputational impact for themselves and the owners of the undertakings they work for and what are the tools within undertaking that can reduce the risk of being involved in unlawful antitrust practices and minimize the negative impact if anticompetitive behaviour has occurred.

Key words: cartel, competition law, sanctions, managers, owners

1. Introduction

There has been a significant change in policy towards cartels in Europe since 1990s with growing international recognition that hard-core cartel activity consisting of market sharing, price fixing, limits on production and bid rig-

* Ljiljana Pavlic, Member of the Competition Council, Croatian Competition Agency, Zagreb, Croatia, e-mail: ljiljana.pavlic@gmail.com

ging has negative welfare economic effects and requires strict laws prohibiting it associated with efficacious penalties to deter it. Conduct that an illegal cartel orchestrates to suppress competition might be reasonably suspected of having an anticompetitive rationale.[1] Within various jurisdictions, among scholars and competition enforcers there are concerns that fines imposed just on undertaking do not deter illegal conduct by individuals, managers that are actually running the companies. This has led to more support for the view that criminal sanctions should be imposed on individuals engaged in, or responsible for, the anticompetitive conduct. Almost every discovered cartel was operated by executives whose incentives may not be fully aligned with those of owners. Synchronization of individual goals with the interests of organization is the biggest challenge.[2] Even though participating in cartel may benefit executives and shareholders during their period in operation, once discovered and fined, the repercussions of such behaviour can result in severe fines and reputational losses on the part of the undertaking and its management. The relationship between managers and owners is a bone of contention in recent competition law developments related to optimal liability for illegal activities and corporate crime.

2. Restriction of competition through cartels

Generally speaking, strategy of an undertaking is dependent on the strategies followed by its competitors. Investments in R&D and innovations could bring positive changes in undertaking`s performance on market and create new value for customers. Successful innovation and the ability of undertakings to continuously improve their innovation processes are rapidly becoming essential requirements for competitive advantage and long-term growth. However, by entering into an agreement with competitors to co-ordinate behaviour with the aim of reducing the effectiveness of competition between them, each undertaking will be able to increase price above the level that would have otherwise prevailed and consequently to increase profits.[3] The objective of a cartel is to maintain the parties` respective positions on the market and to achieve pricing

1 Heeb Randal D., Kovacic William E., Marshall Robert C., Marx Leslie M. (2009): "Cartels as Two-Stage Mechanism: Implications for the Analysis of Dominant-Firm Conduct", *Chicago Journal of International Law*, Summer 2009 , 10, 1, 216.

2 Cingula Marijan, Cingula Domagoj, Vuletić Ante (2012): "The Impact of Human Resource Management on Integrated Business Safety", *Journal of International Scientific Publications, Economy & Business*, 6, Part 1, 2012, 196.

3 Bishop Simon, Walker Mike (2002): *The Economics of EC Competition Law: Concepts, Application and Measurement* (2nd edition), Thomson, Sweet & Maxwell, London, 139.

stability or an increase in prices.[4] Such activities result in higher prices, less innovation, allocative inefficiency and reduced choice for consumers.

Duration of the discovered cartels vary significantly, but one study found that cartels last on average about five years.[5]

Bid rigging stifles competition and occurs when competing undertakings collude on the bids to submit in tenders instead of vigorously competing with each other and is without exception considered one of the most serious infringements of competition law. Bid-rigging is a serious hard-core infringement that eliminates competition among suppliers in procurement process and increases costs for those organizing tenders. Since this occurs prevailingly in public procurement, these augmented costs are conclusively passed on to the taxpayers/consumers. Size of public procurement market varies across the states but in 2011 OECD member states spend on average 12% of their GDP on public procurement. In Croatia, there has been an increase in the relevance of procurement market and in 2011 accounted for 9.011% of GDP, 11.99% in 2012 and 12.08% in 2013. All those data[6] show the economic significance of public procurement and coupled with other reasons led to serious penalties imposed by competition authorities especially for involvement in bid rigging.

3. Incentives for cartel formation

It might seem commonsensical that owners of the undertaking have bigger picture and are more interested in long-term prospect of the company they own than managers of the same undertaking. The CEO commits other people's money to build the enterprise of his vision and that way, ensures that the shareholders are rewarded for trusting their resources on the leadership of the company.[7] In an economic literature on cartels, there is a prevailing view that profit-maximization is the drive for the undertakings. Owners appoint managers for a specific period of time with specific targets and goals that need to be achieved during their tenure. Managers behaviour affects the undertaking`s profit and it is, to large extent, up to them to decide, how to accomplish this mission. Value based management advantages aligning interests of high level

4 Jones Alison, Sufrin Brenda (2008): *EC Competition Law Text, Cases, and Materials* (3rd edition), Oxford University Press, Oxford, 859.

5 Levenstein Margaret C., Suslow Valerie Y. (2006): "What Determines Cartel Success?", *Journal of Economic Literature* Vol. XLIV March 2006, 85.

6 OECD (2011): *Government at a glance. Size of Public Procurement Market*, http://www.oecd-ilibrary.org/governance/government-at-a-glance- 2011_gov_glance-2011-en (14. 3. 2015).

7 Amponsah Emmanuel B., Onuoha Luke (2012): "Other People`s Money: How CEOs Create Value For Shareholders During Good Times or Bad", *Canadian Social Science,* 8, 4, 2012, 12.

managers with those of shareholders and stakeholders.[8] Values and goals should be addressed in a broader perspective even in temporal sense, making sure that undertaking is reaching full potential on longstanding basis. On more operational level, Management Information System as the techniques used by a firm to insure the proper behaviour of organizational participants should include performance indicators reflecting external environment, as well as data that are more long-term and future oriented.[9]

However, there is general myopia in corporate governance and ownership perspective. The rationale behind it is the fact that shareholders can relatively easy switch and move from undertaking to undertaking or invest in diversified financial products. Generally, they are interested in short-term performance of the undertaking they own since they are in majority free-floating shareholders. According to this view, employees have a greater stake in the long- run viability of the undertaking than most stakeholders. However, constant pursuit of manager's focus on more value capture instead of value creation could be strong incentive to cartel formation.

Decision to engage in collusion is typically made by senior management.[10] It would be unfair to assume that all of the executive managers are involved in illegal activities, but there is general perception that older managers could be more likely engaged in cartel activity than younger ones since they have well developed wide professional networks. It is assumed that they have worked for many undertakings within same or closely linked industries that facilitate the collaboration and communication necessary to cartel formation. Consequently, cartel arrangements with competitors are much easier to achieve. In addition, if reaching retirement age, it could be presumed that involving in cartel could ensure them additional income before retirement. On the other hand, component of monetary motivation is important, but not equally for all managers and directors.[11]

Coherent with this view, young managers are less likely to be involved in cartel creation taking into account that in early stage of their careers they do not have extensive knowledge about market structures, activities within industry and personal connections with the most prominent people in the industry. If aware of possibility that colluding with competitors is a serious breach of competition law, they might not wish to be engaged in activities with

[8] Beck Valentin (2014): "The Effects of the Implementation of Value- based Management", *International Journal of Economic Sciences and Applied Research*, 7, 2, September 2014, 156.

[9] Naranjo-Gil David (2010): "Managerial Styles and Management Information Systems for Improving Organizational Performance", *Journal of Positive Management,* 1,1, 2010, 9.

[10] Han Martijn A. (2011): *Vertical Relations in Cartel Theory* (doctoral disertation), Amsterdam Center for Law and Economics, 8.

[11] Krasilnikova E. V. (2014): "Shareholder and Manager Features in the Context of Behavioral Characteristics, Effects and Life Cycle", *European Journal of Economics and Management*, 1, 1, 2014, 285.

such a high risk related to individual and corporate reputation and other severe consequences once cartel will be discovered by competition authority. Managers may therefore use some other strategic options by which good reputation is maintained and competitors outperformed. In addition since in some states director disqualification and imprisonment is applied for those caught in antitrust cartel activity, the younger managers at the beginning of their career could be more precautious and more interested in protecting their long-term careers from reputational damage.

Taking into account impact of fixed versus variable salary components, Han[12] found that fixed components can facilitate collusion with a short-term contract, while not affecting cartel stability with a long-term contract. With that in mind, it is easier to understand how short-term perspective from owners and managers can facilitate cartel formation and can produce perverse impact on business and society.

4. Attribution of blame through sanctions – owners and managers

One has to distinguish between corporate, also called administrative and individual, criminal sanctions. Although both are regarded as punitive sanctions, these two types of sanctions have specific features, with corporate sanctions generally being seen as less rigorous than criminal sanctions. In some jurisdictions like United States of America culpable individuals, can be subject to imprisonment and financial fines. Individual sanctions are introduced to specifically fine managers responsible for the cartel formation considering that corporate fines mainly affect shareholders. As Wheelan[13] notes in his article such criminalization must respect the human rights of the accused.

4.1. Corporate sanctions

Corporate fines are imposed by competition authorities in prevailing number of member states of European Union on cartel members in amount that cannot exceed 10% of annual turnover of undertaking in question. The amount of total fines imposed by the national competition authorities and European Commission are inclining every year and the risk of negative occurrence and high financial penalties for undertakings involved in anticompetitive practices is immense. For example, the total amount of fines imposed by the European Commission in the period 2010-2014 was 8,7 billion €. The size of these

[12] Han A. Martijn, 48.

[13] Whelan Peter (2012): "Legal Certainty and Cartel Criminalisation within the EU Member States", *The Cambridge Law Journal*, 71, 3, Nov 2012, 677-702.

corporate fines depends on various factors such as severity of infringement, duration of the cartel, potential mitigating and aggravating circumstances.

Fining policy covers a wide spectrum of different factual circumstances and it is very difficult, almost impossible, apart from the top ceiling of the fine, for undertaking to envisage in advance what the final outcome of the fine will be. One thing they can be sure of, it is that the fine will most probably be high in order not just to punish undertaking in question for cartel participation but to have deterrent effect for the others not to engage in the future in anticompetitive practices.

As in Europe, in United States of America, in Asia and basically worldwide corporate sanctions represent main competition enforcement and deterrent tool for cartel involvement.

Figure 1: *Fines in € (European Commission, Directorate General for Competition)*

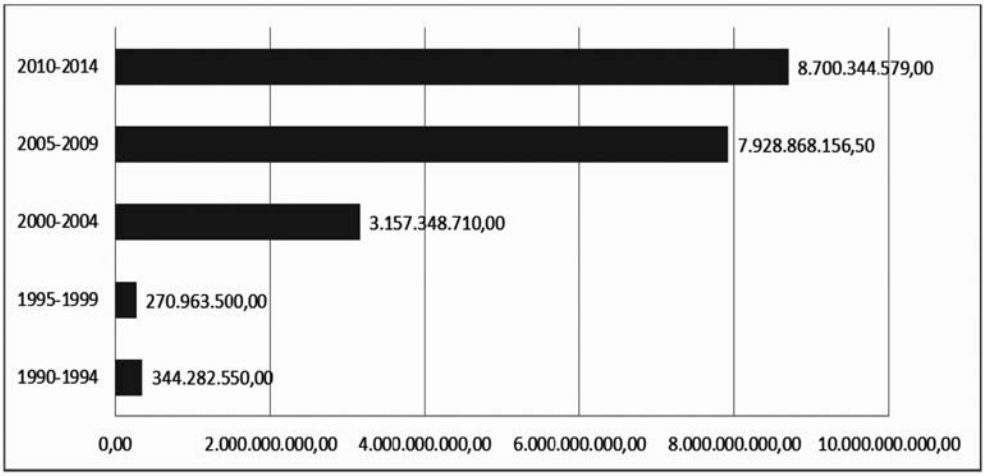

Source: *European Commission, Directorate General for Competition*

Another way of sanctioning is the "naming and shaming" of enterprises.[14] Press releases by competition authorities and publicly available decisions establishing hard-core infringements of competition law may have a disincentive effect. European Commission, Department of Justice and majority of the regulators in countries that have enacted competition law use this practice not just for "naming and shaming" purpose but for the transparency issue as well. On top of corporate fine and bad reputation, victims of cartels can sue the cartel in court and claim private damages for the economic harm suffered. While the USA has decades of experience with private damages law suits, in European Union Directive on antitrust damages actions was adopted in 2014.

[14] Cseres Katalin J., Schinkel Maarten Pieter, Vogelaar Floris O. W. (2006): *Criminalization of Competition Law Enforecement: Economic and Legal Implications for the EU Member States*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham/Northampton, 178.

4.2. Individual sanctions

Some jurisdiction incorporate individual sanctions aimed at managers personally involved in cartelization practices. Most notably, in the United States of America, involved employees are criminally prosecuted and face substantial personal fines and even incarceration. In Europe, situation differs since European competition law is not targeting liable individuals, so cartels discovered by European Commission only could be punished by corporate fines. On the other hand, some EU member states have enacted laws to prosecute also employees involved in cartel. Legal solutions also vary across member states, in some like in Ireland and the United Kingdom individuals can be criminally prosecuted, in the Netherlands, like in Poland individuals can be personally fined, in Croatia individuals cannot be personally fined, but can face imprisonment sentence for bid-rigging practices. In Germany, in which bid-rigging can be sanctioned with up to 5 years in prison, financial fines for participation in bid-rigging cannot exceed 1 million €. Poland recently introduced amendments to competition act that enable the competition authority to levy a fine of up to 500.000,00 € against company manager responsible for anti-competitive agreement.

Bid rigging is one of the most widely prosecuted forms of collusion and additional fines through criminal offence sanctions for this specific type of collusion is often available. The United Kingdom took step further introducing the system that allows for "director disqualification". Disqualification order can be issued against manager if they know, or ought to have known that the undertaking had breached competition law. Any undertaking directors involved in the cartel may be disqualified from acting as a director for up to 15 years. In 2008, Bryan Allison, David Brammar and Peter Whittle were disqualified from acting as company directors for periods from between five and seven years for their role in the marine hose cartel agreement.

When it comes to the situation, who can be blamed or fined for law infringement on individual level, it is necessary to highlight that although not all employees, consisting of executives and non-executives cannot have profound knowledge of competition act provisions, it is necessary to build awareness within an undertaking that especially bid-rigging and other forms of collusion with competitors might come under scrutiny of competition regulators with severe consequences for the owners of the undertaking and managers involved in unlawful activities. Some employees cannot be held responsible and eventually fined, but managers in charge of respectable unit can be sanctioned for breaching their duty of supervision.

In the United States of America, there has been growth in percentage of individuals sentenced to prison, with peak of 70% of prosecuted individuals send to prison in period 2010-2013. The same goes for the length of prison sentence. Average prison sentence accounts for 25 months for the same period, longer

period of time comparing to 2000-2009 and more than three times the average of eight months in 1990-1999. Of course, duration of imprisonment can vary and the longest ever prison sentence Department of justice obtained for antitrust violation and accounted for 5 years and it was related to coastal shipping investigation.

Figure 2: *USA – Percentage of individuals sentenced to prison*

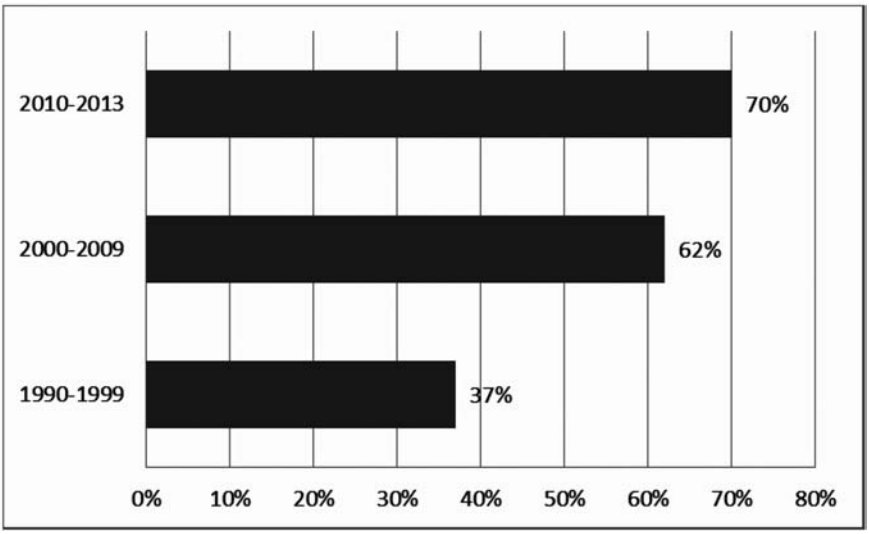

Source: *USA, Department of Justice*

Figure 3: *USA - Average prison sentence for cartel involvement in months*

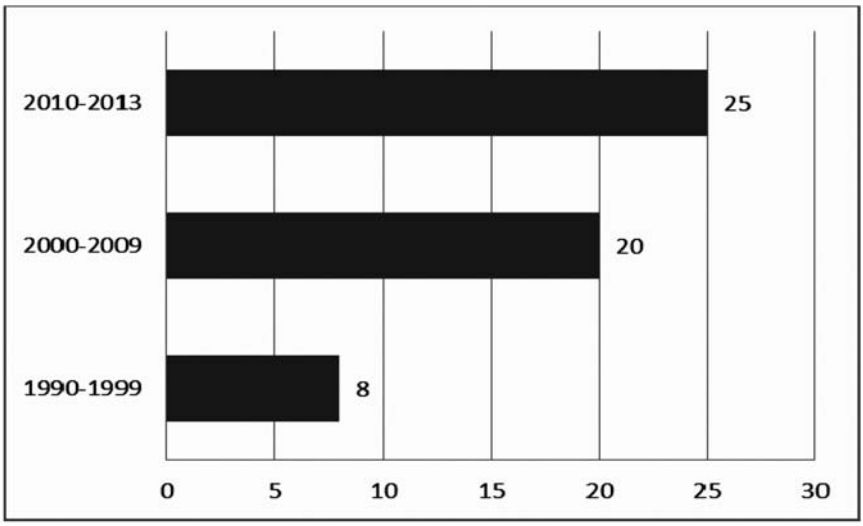

Source: *USA, Department of Justice*

In auto parts cartel, well-known cartel with various jurisdiction opening formal proceedings against cartel participants, when one of the cartel members - Diamond Electric pleaded guilty in 2014 for conspiring to fix prices of ignition coils, two high ranked employees, president and vice president also plead guilty and agreed to serve 16 months and 13 month jail sentences respectively.

4.2.1. International aspect of individual sanctions

The possible manoeuvring room afforded by difference in legal frameworks and limitation of national laws could allow culpable individuals to escape prison sentence and fines. But, 2013 was the turning point for extradition issues related to breach of antitrust law. For the first time, the United States of America succeeded in extraditing foreign national indicted for antitrust violations. During the summer of 2013, Romano Pisciotti, former manager of Parker IT who holds Italian citizenship, was arrested at the airport in Germany. He was arrested at USA DOJ`s request for price-fixing charges. The applicable bilateral agreement between Germany and the United States of America require so called dual criminality meaning that the conduct in question must constitute a criminal offense in both jurisdictions. Pisciotti's alleged cartel conduct included bid-rigging, which made his extradition to the United States of America possible. Moreover, the Higher Regional Court of Frankfurt ruled that non-German citizens can be extradited from Germany to the USA. Before the court in the USA he pleaded guilty of price-fixing charges and was fined with 50.000,00 $ and 24 months in prison. Piscotti was arrested in 2013 and at that time he was not working for Parker ITR. He left that undertaking in 2006, after more than 20 years within this company. DOJ discovered that Parker ITR had participated in a global cartel related to marine hoses. Cartel members agreed to divide the market, allocate shares of marine hose market and basically not to compete with each other. They share all necessary information through one of them, who served as a coordinator of their activities and information send.

The risks of participating in a bid rigging cartel are apparent: high fines and reputational damage through bad publicity for the company, imprisonment for managers; substantial damages owed to customers; and possible exposure to further criminal investigations. Contraventions of competition law and related consequences can be prevented if undertakings enforce effective compliance programs.

5. Compliance programs

Compliance programs are introduced in order to assure that undertaking is following the rules imposed by the government concerning wide range of legal regulation, including competition law. These programs are composed of inter-

nal procedures and instructions aim at educating employees about competition law policy and unlawful actions considered under competition act.

Some of competition authorities ensure web accessibility of main instruction and guidelines for compliance programs aiming at the first place at small and medium size undertakings that often do not have in-house lawyer or specialist in competition policy. Since size of the undertaking for the application of rules related to such hard-core restriction like price-fixing, bid rigging is irrelevant, it is crucial that all participants in the market are aware of "don`ts" in the competition culture. The role of competition authorities is important in building awareness of usefulness of antitrust compliance program implementation seeing that the ultimate goal is to prevent the formation of cartels. Guidance for compliance competition programs is available on websites of many institutions including European Commission, French competition agency, Croatian competition agency.

To be successful compliance competition programs should be clear and easy understandable to vast majority of employees and written in a way that all necessary information about specific anticompetitive behaviour presenting antitrust risks like price fixing, market sharing and bid- rigging are included.

Compliance programs include also related monitoring and auditing through internal inspections and investigations of documents, building corporate compliance training courses. When well-designed and adequately implemented and regularly updated, compliance programs have the potential to deter and detect illicit managerial activities and in overall to minimize the risk of involvement in anticompetitive conduct.

Many undertakings realized that it is better to accept this and build the safety valves into the system than to ignore it and risk total collapse on individual and corporate level once discovered as cartel member by competition authority.

Although compliance programs are associated with positive impact on employees and shareholders, there could be some negative aspects as well. Negative effect can arise when employees inclined to engage in antitrust infringements learn from compliance training how to engage more effectively in antitrust infringements or how to avoid detection and punishment.[15] Whereas compliance programs are not perfect they bring positive change in corporate culture.

[15] Wils P. J. Wouter (2013): "Antitrust Compliance Programmes & Optimal Antitrust Enforcement", *Journal of Antitrust Enforcement*, Vol. 1, No. 1, April 2013, 53.

6. Leniency programs

Leniency program is often seen as the most powerful instrument competition authorities have to detect cartels. Through leniency schemes authorities offer immunity from fines or a reduction of fines for undertakings that provide sufficient information about a cartel in which they participated, allowing competition authorities to launch an inspections.

In jurisdiction where individuals can be prosecuted for cartel involvement, like the United States of America, undertaking and responsible individuals could avoid fines, criminal conviction and incarceration if they meet the requirements of the leniency program set by competition authority in charge. Individual leniency policy for individuals in the USA grants the involved employee full immunity when coming forward with incriminating evidence. In the UK, if undertaking applies for leniency, in addition, protection from director disqualification proceedings for all of its cooperating directors is granted.

The objective of such leniency programs is to detect and uncover unlawful anticompetitive behaviour and to encourage undertakings and individuals to blow the whistle. Blowing the whistle is the second best choice only since the best is that cartel did not ever exist.

7. Conclusion

Cartel enforcement has never been more strenuous, and the stakes have never been higher for undertakings and managers under investigation for allegations of competition law infringements. This paper explains the reasoning behind the collusion and argues that short term perception of owners and managers facilitate cartel arrangements.

Sometimes undertakings participate in collusion to get an extra profit and reduce costs. It may seem like the paradox that reaping extra gains may require an increase rather than a decrease in costs, but the paradox is more apparent than real since unfortunately many cartels still remain undiscovered.

In order to fight cartels, competition authorities apply a diverse array of tools and sanctions to deter, detect and eventually punish undertakings and individuals for infringements of competition law. According to the data presented in this paper average penalties imposed by competition authorities continue to increase. The average fines over years are significantly higher and overall fining policy has become tougher. Additionally, cartel damage claims against cartel members from companies and individuals who claim to have suffered damages as a result of specific cartel are on the rise. Being a cartel member brings a risk of jail sentence for responsible managers and hefty fines for undertaking if caught. The risks concomitant with this cartel practice cannot

be ignored. A shock of this magnitude would cause havoc in the strongest of undertakings, so it came as no surprise that there is growing trend of employing compliance programs within undertakings to minimize the risk of wrongdoing. If aware of cartel participation, undertakings and in some jurisdictions individuals can apply for leniency and immunity from fines, partial or full, is available for those who voluntarily come forward and report and document the cartel activity to law enforcers.

Literature

- Amponsah Emmanuel B., Onuoha Luke (2012): "Other People`s Money: How CEOs Create Value For Shareholders During Good Times or Bad", *Canadian Social Science*, 8, 4, 2012, 8-14
- Beck Valentin (2014): "The Effects of the Implementation of Value-based Management", *International Journal of Economic Sciences and Applied Research*, 7, 2, September 2014, 153-165
- Bishop Simon, Walker Mike (2002): *The Economics of EC Competition Law: Concepts, Application and Measurement* (2nd edition), Thomson, Sweet & Maxwell, London
- Cingula Domagoj, Cingula Marijan, Vuletić Ante (2012): "The Impact of Human Resource Management on Integrated Business Safety", *Journal of International Scientific Publications, Economy & Business*, 6, Part 1, 2012, 93-2011
- Cseres Katalin J., Schinkel Maarten Pieter, Vogelaar Floris O. W. (2006): *Criminalization of Competition Law Enforcement: Economic and Legal Implications for the EU Member States*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham/Northampton
- *Department of Justice - Criminal Enforcement* (2015): http://www.justice.gov/atr/public/criminal/264101.html (12. 3. 2015)
- *European Commission – Competition – Cartel Statistics* (2015): http://ec.europa.eu/competition/cartels/statistics/statistics.pdf (7. 4. 2015)
- Han Martijn A. (2011): *Vertical Relations in Cartel Theory* (doctoral disertation), Center for Law and Economics, Amsterdam
- Heeb Randal D., Kovacic William E., Marshall Robert C., Marx Leslie M. (2009): "Cartels as Two-Stage Mechanism: Implications for the Analysis of Dominant-Firm Conduct", *Chicago Journal of International Law,* Summer 2009, 10, 1, 213-231
- Krasilnikova E. V. (2014): "Shareholder and Manager Features in the Context of Behavioral Characteristics, Effects and Life Cycle", *European Journal of Economics and Management*, 1, 1, 2014, 270-291

- Jones Alison, Sufrin Brenda (2008): *EC Competition Law Text, Cases, and Materials* (3rd edition), Oxford University Press, Oxford
- Levenstein Margaret C., Suslow Valerie Y. (2006): "What Determines Cartel Success?", *Journal of Economic Literature*, XLIV, March 2006, 43-95
- Naranjo-Gil David (2010): "Managerial Styles and Management Information Systems for Improving Organizational performance", *Journal of Positive Management*, 1, 1, 2010, 3-10
- OECD (2010): *Government at a glance. Size of Public Procurement Market*, http://www.oecd-ilibrary.org/governance/government-at-a-glance- 2011_gov_glance-2011-en (14. 3. 2015)
- Whelan Peter (2012): "Legal Certainty and Cartel Criminalisation within the EU Member States", *The Cambridge Law Journal*, 71. 3, Nov 2012, 677-702
- Wils Wouter P. J. (2013): "Antitrust Compliance Programmes & Optimal Antitrust Enforcement", *Journal of Antitrust Enforcement*, 1, 1, April 2013, 52-81

Paper received: May 22nd, 2015
Approved for publication: June 3rd, 2015

Rad primljen: 22. maj 2015.
Odobren za štampu: 3. jun 2015.

Ljiljana Pavlic, članica Vijeća za zaštitu tržišnog natjecanja
Agencija za zaštitu tržišnog natjecanja
Zagreb, Hrvatska

ODGOVORNOST VLASNIKA I MENADŽERA U KARTELNIM SPORAZUMIMA IZ UGLA ZAKONSKE REGULATIVE O ZAŠTITI KONKURENCIJE

Sažetak

Horizontalni sporazumi između konkurenata sa ciljem/posledicom smanjenja konkurencije među njima kroz podelu tržišta, nameštanje ponuda kroz proces javne nabavke, limitiranje količina proizvodnje/distribucije i fiksiranje cena, smatraju se povredama prava konkurencije. Kartel je sporazum po kojem su konkurenti saglasni da ne konkurišu jedni drugima i predstavlja najteži oblik antikompetitivnog ponašanja. Takvi sporazumi omogućavaju preduzetnicima da ispoljavaju tržišnu snagu koju inače ne bi imali, na način da ograničavaju tržišno takmičenje s negativnim učinkom na blagostanje. Nadležni za zaštitu tržišnog takmičenja širom sveta otkrivanje kartela i kažnjavanje za učestvovanje u njima deklarišu kao najvažniji prioritet svog delovanja. Učestvovanje u kartelu može imati ozbiljne posledice kako za menadžere tako i za kompaniju. U nekim jurisdikcijama zaposleni uključeni u povredu prava konkurencije su krivično gonjeni, pa se suočavaju sa finansijskim kaznama i mogućim kaznama zatvora. Razlog toga leži u shvatanju nadležnih za zaštitu tržišnog takmičenja, kako sama mogućnost kažnjavanja menadžera i lična odgovornost mogu imati veći odvraćajući učinak od mogućnosti kažnjavanja same kompanije. Iznosi izrečenih kazni za povrede pravila o zaštiti konkurencije, a posebno za najteže oblike kartela, značajno su povećani proteklih godina. Ovaj rad pokazuje zašto se menadžeri upuštaju u štetne aktivnosti rizikujući visoke kazne i svoju reputaciju kao i reputaciju vlasnika kompanija za koje rade; koja su sredstva raspoloživa unutar kompanija čijom primenom može da se smanji rizik involviranja u nezakonitu praksu monopolskog ponašanja, kao i kako minimizirati negativan učinak ukoliko se antikompetitivno ponašanje ipak dogodi.

Ključne reči: kartel, pravo konkurencije, sankcije, menadžeri, vlasnici

Joško Lozić[*]
Ante Rončević[**]
Marin Milković[***]

UDC 316.77:659.3
655.4
Scientific review paper

GLOBAL MEDIA INDUSTRY IN POSTMODERNISM: DOMINATION OF BROADCASTING AND THE TRADITION OF PUBLISHING

The aim of this paper is to point out the changes brought by the postmodernism in the global media industry. Modernism was crated simultaneously with the development of the publishing and it lasted several hundred years. Postmodernism was formed in the womb of broadcasting and in just a few years it took over the global market which has been under the control of the publishing houses for several hundred years. The two economic crises at the beginning of the 21st century marked the entry of the global media industry into the mature phase. By entering the mature phase, the media markets of the most economically developed countries had stabilized. Revenues were no longer recording high growth rates and some countries have started to record a negative growth rates in the past five years. In the global market, several global vertically integrated corporations positioned themselves by employing the takeover strategies, which pushed out the smaller competitors from the market.

The period of maturity had revealed the specifics of the media industry and the need for interdisciplinary scientific approach. Analyzing the development of certain categories of the medial industry in different geographic areas it is clear that threw are significant differences in the degree of their development. This was influenced by various factors of which the most important ones are recognized in the historical development and the cultural diversities of the certain geographical areas. Economies, as a scientific discipline, gave its significant contribution to the study of the media industry relatively late, at the end of the twentieth century and become an equal partner to other sciences that were already represented in the analyses. The media industry, as a typical representative of postmodernism, requires a holistic approach in order to find answers to the asked questions.

Key words: broadcasting, management, media industry, postmodernism, publishing

[*] Joško Lozić, MSc, Department of Professional Studies, University of Split, Zagreb, Croatia, e-mail: josko.lozic@gmail.com
[**] Anta Rončević, PhD, University North, Varaždin, Croatia, e-mail: ante.roncevic@gmail.com
[***] Marin Milković, PhD, University North, Varaždin, Croatia, e-mail: rektor@unin.hr

1. Introduction

In 1450, when Guttenberg printed the first song on the table with movable type, the publishing history had begun. The printing press was born, and the social processes were set out in a new direction. Later on the scholars of different disciplines would deal with this event and among them would be those who marked the middle the middle of the fifteenth century as the beginning of modernism. The possibility of printing books and dissemination of knowledge marked the beginning of the end for scholasticism. As the aphorist Georg Fridrich Lichtenberg later wrote: More than gold, lead has changed the world. And more than lead in musket, the lead in the printer's type case[1]. The development path for the Enlightenment had been opened and the knowledge and insights on reason and experience would take primacy to this day.

The journey from the invention of the printing press until the development of the media was not strewn with roses. It took more than 250 years until the first newspaper were printed the ones that we could identify with contemporary understanding of the newspaper as a medium. The development was slow due to various factors and apart from the factors related to the development of the printing technology, the environmental factors also had a large impact. The printing of books was limited because of underdevelopment education structure and insufficient number of literate people who would become the consumers of the publishing product. In 1947, Theodor Adorno and Max Horkheimer published the Dialectic of Enlightenment, where they had provides an overview of the development of the capitalist society from the Enlightenment to the modern capitalism. In the second sentence of the book, they dad already referred to the Enlightenment: The fully Enlightenment earth radiates disaster triumphant[2].

Between 1775 and 1848 a new technical, economic, social and political system was established the first liberal and industrial capitalism. The *system factory production* was developed early in the Manchester dominated England, especially in the textile industry. In the 1850, *the factory system model*, although it had not become ubiquitous in West Europe, still became the "production paradigm": In that way, primarily industrialist and then a much wider social circles considered normal or modern production, i.e. social organization[3]. Modernism made its way into everyday life through the dissemination of contemporary art, the products of the consumer society, new technologies and new forms of transport and communications. The rate at which the modernism crated new and colonized

[1] Kunczik, M. (2014): "Masovni mediji i njihov utjecaj na društvo", ed. Malović, S., *Masovno komuniciranje*, Zagreb, Golden marketing – Tehnička knjiga.

[2] Kunzmann, P., Burkard, F. P., Wiedmann, F. (2001): *Atlas filozofije*, Zagreb, Golden Marketing.

[3] Vercellone, C., ed. (2007): *Kognitivni kapitalizam*, Zagreb, Politička kultura – nakladnoistraživački zavod.

world can be subsumed under the concept of modernization – a term denoting processes of individualization, secularization, industrialization, bureaucratization and rationalization, which have constituted the modern world[4].

The beginning of the twentieth century would be marked by structural theories, migration of the capital to the new world and previously unheard of development of the capitalist mode of production. All that would result in urbanization and migration of the free labor force to the cities. A critical mass was created which would give a new wing in the sails of journalism and publishing. Already in the first quarter of the twentieth century, technological advances were going to lead to the invention of radio and soon after that to the first forms of television. The contours of contemporary media industry would be created even before the mid-twentieth century.

2. Divergence and the development of the media industry

The media industry was built on the foundations of publishing as a representative example of an industry which characterized the modernism. The twentieth century, the spread of capitalism, the development of innovations and the growth of productivity created conditions for the divergence of different forms of the organized production. The divergence within the media industry was reflected in the form of differences in the development of journalism as the old sector of the industry, and electronic media, radio and television as the new sectors of the industry. Divergence had existed for a long time even between radio and television, because it took time for the television to accomplish sufficient revenues, which allowed an independent development. Separation of television from the radio, based on sufficient income, could be identified as the beginning of the end of the publishing reign. Broadcasting had unstoppably moved toward taking over the domination of the media industry.

Two fundamental factors were favorable for the development of broadcasting. First, the twentieth century, especially the period after the World War II brought, by then, an unprecedented development of science as well as the related discoveries. The growth of economy, based on the investments in the development and improvements, enabled the technological development that marked the twentieth century. The television and the media industry as a whole developed on this track. And second, the period after the World War II is known as the age of Keynesianism and the welfare state. The accomplishments of the welfare state use broadcasting for their development.

[4] Best, S. and Kellner, D. (1991): *Postmodern Theory - Critical Interrogations*, New York, The Guilford Press.

Table 1: *The growth of production per capita since the industrial revolution*

The average annual growth	World production per capita	Europe (%)	America (%)	Africa (%)	Asia (%)
1700 – 2012	0.8	1.0	1.1	0.5	0.7
Of which:	0.1	0.1	0.4	0.0	0.0
1700 – 1820	0.9	1.0	1.5	0.4	0.2
1820 – 1913	1.6	1.9	1.5	1.1	2.0
1913 – 1950	0.9	0.9	1.4	0.9	0.2
1950 – 1970	2.8	3.8	1.9	2.1	3.5
1970 – 1990	1.3	1.9	1.6	0.3	2.1
1990 – 2012	2.1	1.9	1.5	1.4	3.8
1950 – 1980	**2.5**	**3.4**	**2.0**	**1.8**	**3.2**
1980 – 2012	**1.7**	**1.8**	**1.3**	**0.8**	**3.1**

Source: Piketty, T. (2014): *Kapital u 21. stoljeću*, Profil knjiga, Profil International, Zagreb

Average growth of production, in the period after the World War II until the beginning of the seventies and the oil crisis, were high and stabile. In Europe, the average was 3,8 % and in America 1.9%. After the increase in oil prices, but also the slowdown of the accelerated reconstruction of war-torn Europe, the growth rates slowed to an average of 1,9 % in Europe and 1.6% in America. Such log and steady growth enabled the development of the infrastructure of broadcasting.

3. Convergence and the development of multimedia corporations

The period of the eighties of the twentieth century was marked by a sudden fall in the average production per capita, but that primary related to Europe and Asia, where they had exhausted the excising growth models. In the United States, that trend was not felt because the growth rates were relatively uniform and stable. The period from the Word War II until the mid-seventies in Europe was often called glorious thirty, and in some countries, especially in France, they are looked upon with nostalgia even today. Upon completion of the cycle of renewal and development of the industry in Europe, the production growth rates had equalized with rates in the USA, and in technological development, Europe was at the top of the world along the USA.

The growth rates of counties that had lost World War II, primarily Germany and Japan, reached the growth rates of the Anglo-Saxon countries, the United States and Great Britain. Such development of the situation led to a review of the policy of the welfare state. National markets of the United States and Great Britain were flooded with domestic products and conservative political movements

which came into power in the Anglo-Saxon countries, reversed the achievements of Keynesianism and opened the way for new liberalism. State interventionism had pulled back again, under the surge of original capitalism with its roots in the 19th century.

The liberalization movement, that began around 1980, or indeed nationalization, which had started in 1945, do not deserve such excessive celebration nor excessive attacks. France, Germany and Japan would have probably made up for the delay of growth after the collapse in 1914 – 1945, no matter what policy they were following. In can only be said that the state intervention was not harmful for them[5]. Liberalism is based on the principle of individual freedom and democracy, which results in decentralization and the turning of the levers of authority towards individuals. In modernism, the strengthening of individualism causes the disappearance of feudalism[6]. The political foundations of liberalism are being expressed in the fundamental concepts of modern democracy, such as the theory of contract and popular sovereignty, power-sharing, system of rights and freedoms of man and citizen, the rule of law, parliamentary democracy, equality, justice, legality and legitimacy. The economic fundamentals of liberalism are private property, free competition, market economy, the principle of laissez-faire, or the spontaneity of the market[7].

With the abolition of state intervention and the introduction of liberal social and economic doctrines the foundations of development of global corporations were being created. The development stage had started, which was described by Marx as imperialist capitalism and which is based on the foundations of the rule of capitalist corporations. According to Marx's understanding of the historical development of the capitalism, we could draw conclusion that the period after the eighties had followed third phase of Marx's teaching. After the concentration and accumulation, comes the pauperization. The fourth and last stage is the crisis, which we would experience in the 21st century after the deflation of the financial bubbles. Marx was the original Hegelian, and Hegel himself was a supporter of the strong state and thought that the state should limit individualistic and egoistic aspirations of individuals everywhere where it comes to ethical ideal. However, later on even Hegel had softened that attitude and according to Lunacek[8] Hegel softened the thesis on the superiority of the state against individuals, with a famous saying that the world history is nothing other than the progress of the consciousness of freedom.

---

5 Piketty, T. (2014): *Kapital u 21. stoljeću*, Profil knjiga, Profil International, Zagreb.

6 Hicks, R.C.S. (2004): *Expaining Postmodernism – Scepticism and Socialism from Rousseau to Foucault*, Wisconsin, Scholargy Publishing, Tempe, Arizona and New Berlin/Milwaukee.

7 Milardović, A. (1996): *Uvod u politologiju*, Pan – liber, Osijek.

8 Lunaček, V. (2004): *Povijest ekonomskih doktrina*, Dom i svijet, Ekonomski fakultet, Zagreb.

Abandonment of the state interventionism and liberalization of the market in the early eighties would ring the death bells for modernism. Globalization appeared like the tide. Corporations were merging together and were spreading on regional and then to the global market. In developed countries the age had come which would be later recognized as a post-industrial society, with all the features that it brings. Conditions had been created for the development of multimedia corporations. In only about the years, the American multimedia corporations were going to control the global media market. Digitalization would enable the final seal for the domination of multi media corporation. Media content was going to be distributed via different platforms and the ease of its distribution and use would be the leverage for the economies of scales of global cross media corporations.

4. Postmodernism and the society of spectacle

Postmodernism brought the total predominance of broadcasting over publishing. Or at least in those market segments which would grow along with the broadcasting or in those parts of the world which would accept broadcasting and the media spectacle as part of the social processes that became part of the cultural identity. Post-industrial society, which was developing of the basis of the development of postmodernism, ease going to be marked by two factors. The first is reflected through the blurring of borders between the environmental of the organizations and the organizations themselves, that some authors called the blurred boundaries, and the second one, post-industrial society would bring the supremacy to the economy of knowledge, which was based on human resources and mobility of human resources without a solid domicile residence.

In a very short period of time, we had become witnesses to the growth and consolidation of the large transnational conglomerates and media infrastructures, in almost every corner of the world. With the persistent pressure from media organizations and financial markets, the waves of innovations were caused, which radically changed the manufacture, distribution, consumption an use of the media products[9]. The generations born after the eighties grew up with global multimedia organizations. Publishing had marked the modernism. Broadcasting, digitalization, Internet and vertically integrate cross media corporations would mark the postmodernism.

Modernism built capitalism of solid boundaries of organizations. The publishing and newspaper industry were created and with the development of modern methods of production, solid foundations for the development of science and innovation were set. Science and innovation would be the ones that led to the complete change of direction in the media industry, thought what Schumpeter

[9] Editorial Collective (2014): "Welcome to Media Industries", *Media Industries Journal* 1, 1-4.

had called *creative destruction*. Electronic market would prevail over other types of market. Postmodernism was going to be blur the boundaries of organization of the modern corporations, including the multimedia. As Grant[10] cold it breaking down corporate boundaries. The dominant media products of modernism were in the physical form and were intended for the distribution via the classic distribution channels.

The adoption of digital technology enabled content to be shared among many different platforms. Media companies now distribute content to multiple platforms and devices[11]. Across the media, many firms have responded to digital convergence by adopting a multi-platform strategy in relation both to productive and to exploitation of their content assets[12]. The convergence was taking place in three main areas: content (media) computer platforms (information technology) and communications (telecom and broadband operators). A subset of industry - level convergence is corporate convergence – whereby companies from one sector acquire or ally with other firms, or start new ones, in another of the converging industries[13].

Media products of postmodernism are the combination of physical products and services. They are indented for use on a variety of platforms. The value of the products is not reduced regardless of the number of consumers that use the product and the time of consumption usually does not depended upon the environmental factors. They are available almost everywhere and at any time. Products of the media industry are also the products of the culture, but at the same time they are the merchandise which is being exchanged on the market.

However, this kind of development had also its negative consequences. Discussion were led at various levels about the question of endangering the culture of origin of certain parts of the world, as well as about the subject of how globalization and media industry were affecting the products of culture and everything related to culture identity. Marx, who was quoted by the postmodernist, represented the position that the value of a commodity is determined by how useful a thing is. In Capital, Marx[14] said that the utility of a thing makes it a use-value. The media industry would turn the contents that it manufactures and distributes, into the commodity which they were selling in the market. Economic of production and the distribution of content were going to move the basic orientation to the exchange value of commodity. Exchange value of commodity, at first

[10] Grant, R.M. (2010): *Contemporary strategy analysis: text and cases*, 7. th. ed., John Wiley & Sons Ltd.

[11] Albarran, A.B. (2010): *The Media Economy*, New York, Routlege, Taylor & Francis.

[12] Doyle, G. (2013): *Understandig Media Economy*, Second Edition, Sage Publications Ltd.

[13] Kung, L. (2013): *Strategic Management in the Media – theory to practice*, Sage Publications Ltd.

[14] Marx, K. (1973): *Kapital*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Izdavačko preduzeće Prosveta, Beograd.

sight, presents itself as a quantitative relation, as the proportion in which values in use of one sort are exchanged for those of another sort, a relation constantly changing with time and place[15].

Upon his return from America, Baudrillard warned about the cultural products which were being assessed as a part of the exchange value. Referring to Adorn and Horkheimer[16], he said that the classical Marxist critique of cultural industries (such as the one from Adorno and Horkheimer's Dialectic of Enlightenment) insist on exposing the deception for which the cultural industries that caused standardization of the products of culture were responsible[17]. Kunczik emphasized that the American theory and modernization policy believed in the convergence, according to which the development always ultimately leads to the American capitalism. And he mentioned that even Karl Marx, in the Capital, wrote that the capitalist production would impose itself worldwide: The country that is more developed industrially only shows, to the less developed the image of its own future[18].

The history of the development of the different geographical areas and cultural pattern associated with social values, had a major impact on the dynamics and direction of development of the media industry. How much these factors are dong to be important in the future would depend on a number of other factors, from the inside, as well as from the environment of the observed geographic area, remains for some other future studies. This paper focuses on the difference between the domination of broadcasting and publishing in certain geographical areas.

5. Hypotheses

In our research, we start with two hypotheses:

1) Within the national media industry, broadcasting is the dominant category in the American continent and in the counties of Eastern Europe.
2) Broadcasting is the main driver of the media industry today.

According to the data collected from the scientific database EBSCO – Business Source Complete, and by using other professional literature from the area of the media industry, as well as everything that refers to that, it is obvious that the broadcasting, according to the income it generates is a dominant category within

[15] Ibid.

[16] Peović-Vuković K. (2014): "Je li vladajuća moda moda vladajuće klase? Ili što je marksizam učinio od strukturalizma?" ed., Hošić, I., *Pažnja, odjeća, umjetnost, identitet*, Zbornik radova, Tehnički fakultet Univerziteta u Bihaću, 177-189.

[17] Ibid.

[18] Kunczik, M., (2014): "Masovni mediji i njihov utjecaj na društvo", ed. Malović, S. *Masovno komuniciranje*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.

the media industry, in most of the countries that were included in the analysis. In our research, we are going to try and prove this claim by referring to the second hypothesis, which connects the growth of the media industry directly with the growth of broadcasting.

6. Publishing in the global market

According to the share of publishing in the national media industry, in the global market the leading country is Sweden with 48.5 %. It is followed by China, Germany, Japan, Italy, South Korea and Denmark with more than 40 % in total share. At the last place on the list is the USA, with only 17.9 %. Alongside the USA are connected by underdeveloped media industry, due to a number of factors associated with historical, cultural, political and other reason.

The USA is a country with the largest generated incomes in the media industry in the world. In 2012, 255.1 billion dollars of turnover was generated in the media industry. Out of that, 45.6 billion dollars was in publishing and 146.6 billion dollars in broadcasting.

Figure 1: *The share of publishing in total media industry per countries in 2012 (%)*

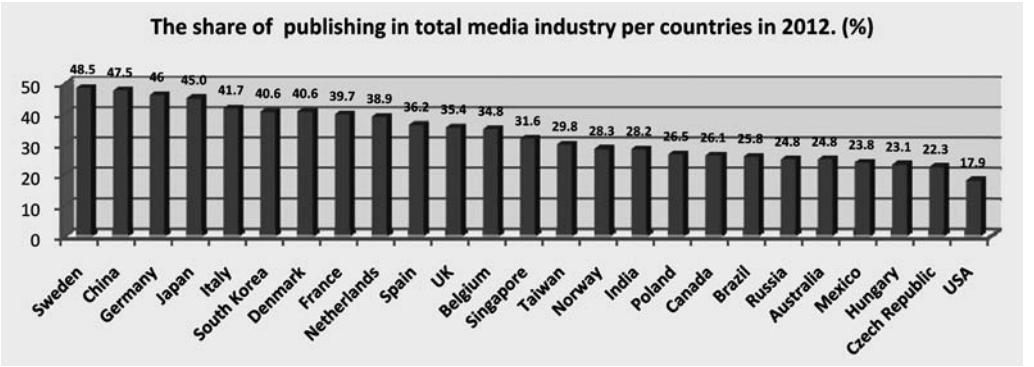

Source: EBSCO - own illustration

USA is also the leading country in dictating trends in the media industry, therefore, an open question remains for further scientific studies, about the fate of the publishing in the global market.

7. Broadcasting in the global market

In terms of share of broadcasting in the total media industry, Brazil is in the first place with almost 70 % of broadcasting share in the total media industry. It is followed by Hungary, Mexico, USA, Taiwan, Czech Republic and Poland

which have more than 50 % of the share in the national media industry. Germany, Australia, Denmark, China, Norway and Sweden are at the bottom of the list. When compared with publishing we can notice Sweden as the country with the largest share of publishing and lowest share of broadcasting. The situation is similar with China, Germany and Denmark.

In contrast, Brazil, Hungary, Mexico and USA are the countries at the bottom of the publishing share, in the total media industry. The Czech Republic is at a high sixth place of the broadcasting share in the national media industry and at nest to last place in share in publishing one place ahead of the USA. The difference between the share of broadcasting and publishing is shown in Figure 3.

Brazil has the biggest difference between the share of broadcasting and publishing. The share of broadcasting is higher by 42.1 percentage points then the share of publishing. Hungary, USA, Mexico, Czech Republic, Taiwan and Poland are next, where the share of broadcasting is already higher by a quarter than the share of publishing. Canada, India, Russia and Spain have more than ten percentage pints of supremacy. These are all counties of the American continent and the Eastern Europe, except for Span and Asia. Spain is a country that geographically belong to the Western Europe, but along with Portugal, it is the poorest country in West Europe, and the roots for that can be traced back to the Middle Ages and the end of the mercantilism.

Figure 2: *The share of bradcasting in total media industriy per countries in 2012. (%)*

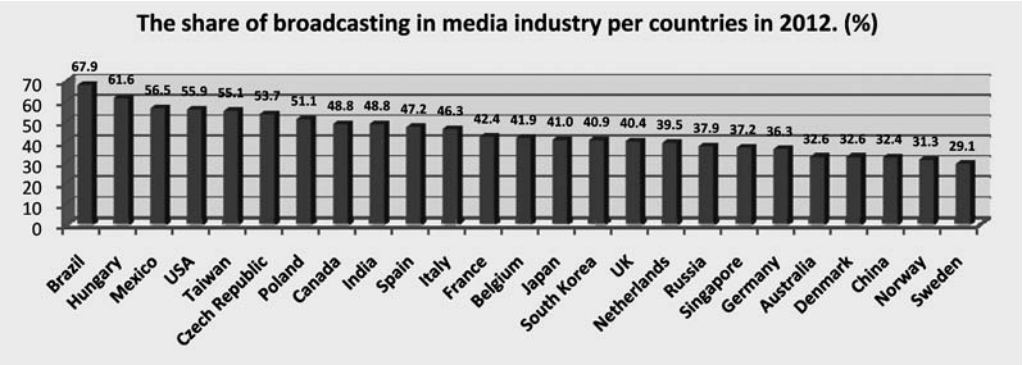

Source: EBSCO - own illustration

At the bottom of the list, with a negative margin of 19.4 % of share is Sweden. A long tradition of publishing and education has remained until today. China, Germany, Denmark and Japan are also the ones that have negative differences. In this group of countries the Netherlands and South Korea are included with nearly identical relation between broadcasting and publishing. United Kingdom, Italy, Norway and France have positive differences which is less than 5 percentage points and which is within the borders on the global media industry level.

8. Growth rate

According to the growth rates of the media industry, India with 12.3 % and China with 11.8 % are firmly in the lead. These are also the two countries with highest population number and that are rapidly developing some form of capitalism and with it their own media industry. They are followed by Brazil, Russia, Hungary, Poland, Singapore, Taiwan, South Korea and Mexico. There is no doubt that the growth rates are highest in the countries that had not developed any form of media industry and which are now rapidly making up for it. At the bottom of the list with negative growth rates are the countries of Western Europe, Japan and USA, where the media industry has already entered its mature phase and which are no longer achieving high growth rates.

Figure 3:Differences *between share of broadcasting and publishing*

State	Differences
Brazil	42,1
Hungary	38,5
USA	38,0
Mexico	32,7
Czech Republic	31,4
Taiwan	25,3
Poland	24,6
Canada	22,7
India	20,6
Russia	13,1
Spain	11,0
Australia	7,8
Belgium	7,1
Singapore	5,6
UK	5,0
Italy	4,6
Norway	3,0
France	2,7
Netherlands	0,6
South Korea	0,3
Japan	-4,0
Denmark	-8,0
Germany	-9,7
China	-15,1
Sweden	-19,4

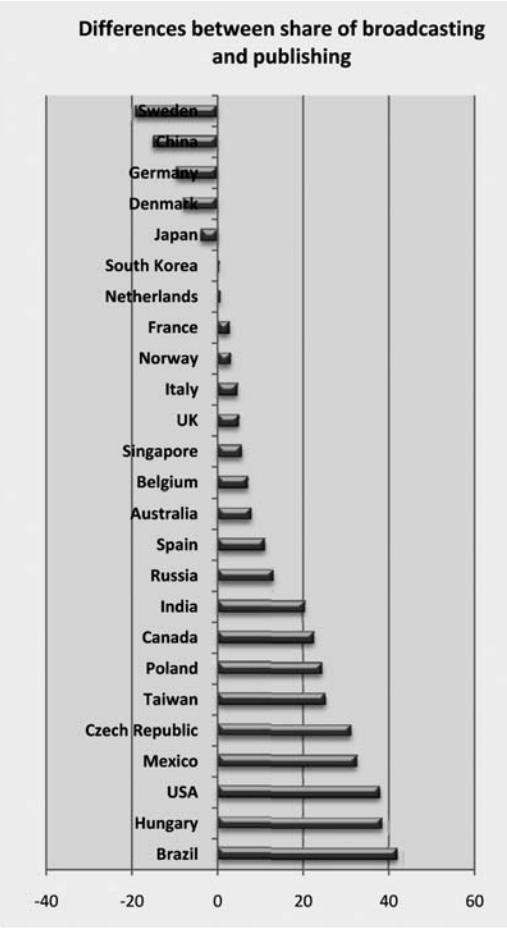

Source: EBSCO - own illustration

9. Questions for the discussion

By analyzing and comparing the distribution of publishing and broadcasting within the national media industries, we can without any doubt claim that there are differences which depended on the factors that are not directly related to the media industry. In Figure 5, an overall presentation is made of the above demonstrated calculations and presentations of states of media industry according to various parameters of sorting.

Figure 4: *Growth rate of global media industry in 2012. (%)*

State	Growth rate of global media industry in 2012. (%)
India	12,3
China	11,8
Brazil	8,3
Russia	6,9
Hungary	4,9
Poland	4,8
Singapore	4,7
Taiwan	4,0
South Korea	3,2
Mexico	2,7
Sweden	2,7
Canada	2,6
Belgium	2,5
France	2,4
Czech Republic	1,3
Norway	1,3
Australia	0,9
Netherlands	0,5
Denmark	0,5
USA	0,4
UK	-0,2
Germany	-0,7
Italy	-1,3
Japan	-1,6
Spain	-2,3

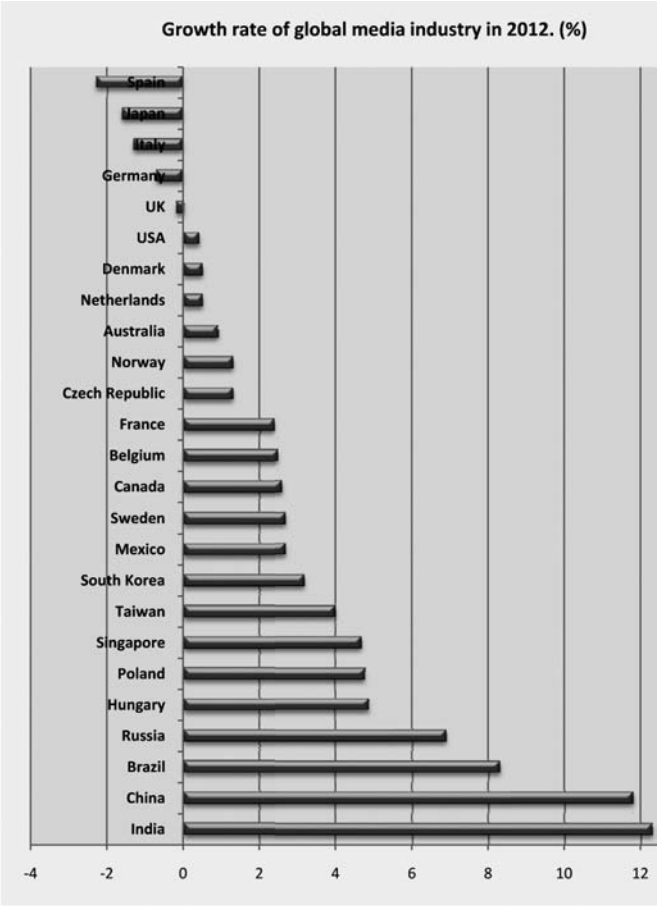

Source: EBSCO - own illustration

The share of broadcasting is the larger in the countries of the American continent, Eastern Europe and Asia. This confirms our first hypothesis about the geographical distribution of the dominance of broadcasting (Figure 6). USA is homeland of broadcasting and most modern media corporation. At the end of modernism, it had begun to globalize its business and expand to other geographic areas. The domination of broadcasting is already considerable in Brazil, Mexico and Canada. Vertically integrated media corporations have delegated their models of development to neighboring countries by taking over local media organizations.

A similar model of development was repeated in Eastern Europe. Hungary, Czech Republic, Poland and partly Russia took over the similar patterns of development of the media industry. The expansion of the American media corporations is already getting its outlines on the Asian continent. Taiwan, India, Singapore and Australia already have a distinct dominance of broadcasting within the media industry. Japan and China still have a bigger dominance of publishing with the notion that China has joined the construction of the modern media industry and it takes time for the infrastructure to be built.

Figure 5: *Growth rate of global media industry in 2012*

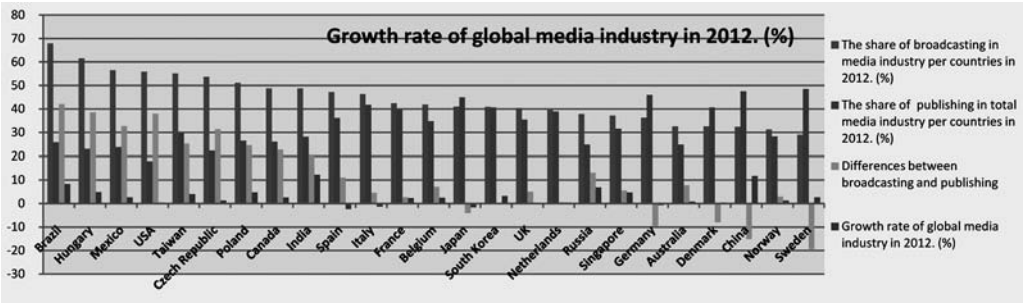

Source: EBSCO - own illustration

The second hypothesis cannot be full accepted. India and China are realizing the largest growth of the media industry. In India, broadcasting is the dominant category and along with China, it is a country with the largest population number. However, in China, publishing still has a dominant position and that does not confirm the hypothesis that the growth of the media industry is directly connected to the growth of broadcasting. States that follow on the list, according to the rates of growth of the media industry, Brazil, Russia, Hungary, Poland, Singapore and Taiwan, directly confirm the second hypothesis about the connection between broadcasting and growth of the media industry.

Figure 6: *The map of global media industry in 2012*

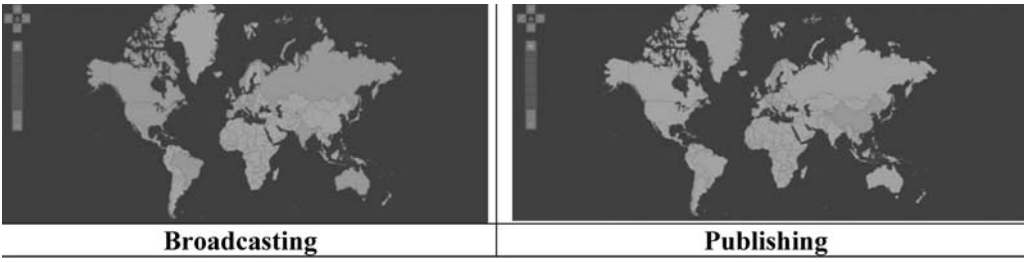

Source: Own Illustration

At the bottom of the list the countries are which have already developed the media industry and it has already reached a mature stage. Countries with rates of growth of the media industry less than one percent, Australia, the Netherlands, Denmark and USA have already developed the media industry, so it is difficult to expect higher growth rates. Along with them are Great Britain, Germany, Italy, Japan and Spain, with negative growth rates in the media industry. Distribution of countries from the bottom of the list confirms that the rate of growth of the media industry can not be gradually associated with growth and the incomes from broadcasting. In the same group are countries which have the dominance of broadcasting, such as USA and Great Britain, but also countries which have the dominance of publishing, like Japan and Germany.

Issues that arise after these data for some other studies refer to the determination of factors that affect the character of the development of certain categories of media industry. By analyzing the map of the world the dominance of broadcasting and the American way of expansion of media corporations can be noted in the entire American continent, in parts of Asia and Eastern Europe. The dominance of publishing can be found in Western Europe as well as in Japan and China. In South Korea, as one of the country with the oldest tradition of publishing, broadcasting slowly takes over the leading position.

Publishing in Europe remained a dominant category in the counties which have a strong tradition of education and which have evolved from a strong influence of the Enlightenment. Along with that, the publishing industry has developed in the countries of the north, with Protestant tradition, more than in the countries of South Europe. In the countries of Eastern Europe which had a weak connection to Protestantism, it had been easier to develop broadcasting as a model for the development of the media industry.

Broadcasting is a child of American media corporations, under domination of *marshallian* economic of production. Products and activities of media corporations enter into the exchange processes as the merchandise which has its exchange value. Kunczik referred to the commercial production of the content of the media industry from the position of communication sciences. Commercial

production is usually thought to be, on one hand, culturally inferior and manipulated, or that it has manipulative contents and on the other hand, it claims that the features are selected in accordance with the wallet content and according to the wishes of the audience which would make them essentially democratic[19]. As Peovic Vukovic emphasized, the deception is in the fact that the industrial production of culture, which is in no way different from the industrial production of consumer goods, gives the impression of freedom of choice, while the truth is that is that all of these choices are reduced to the same selection[20]. How are the counties of north-western Europe going to develop the media industry will remain for some further research. Are they going to keep the tradition and historical legacies or will they support the development of broadcasting depends on a number of factors.

Literature

- Albarran, A.B. (2010): *The Media Economy*, New York, Routlege, Taylor & Francis
- Best, S. and Kellner, D., (1991): *Postmodern Theory - Critical Interrogations*, The Guilford Press, New York
- Doyle, G. (2013): *Understandig Media Economy*, Second Edition, Sage Publications Ltd.
- Editorial Collective (2014): "Welcome to Media Industries", *Media Industries Journal* 1, 1-4
- Grant, R. M. (2010): *Contemporary strategy analysis: text and cases*, 7. th. ed., John Wiley & Sons Ltd.
- Hicks, R.C.S. (2004): *Expaining Postmodernism – Scepticism and Socialism from Rousseau to Foucault*, Scholargy Publishing, Tempe, Arizona and New Berlin/Milwaukee, Wisconsin
- Kunczik, M. (2014): "Masovni mediji i njihov utjecaj na društvo", ed. Malović, S., *Masovno komuniciranje*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb
- Kung, L. (2013): *Strategic Management in the Media – theory to practice*, Sage Publications Ltd.
- Kunzmann, P., Burkard, F. P., Wiedmann, F. (2001): *Atlas filozofije*, Golden Marketing Zagreb

[19] Kunczik, M. (2014): "Masovni mediji i njihov utjecaj na društvo", ed. Malović, S., *Masovno komuniciranje*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.

[20] Peović Vuković K. (2014): "Je li vladajuća moda moda vladajuće klase? Ili što je marksizam učinio od strukturalizma?" ed., Hošić, I., *Pažnja, Odjeća, Umjetnost, Identitet*, Zbornik radova, Tehnički fakultet, Univerzitet u Bihaću, 177 -189.

- Lunaček, V. (2004): *Povijest ekonomskih doktrina*, Dom i svijet, Ekonomski fakultet, Zagreb
- Malović, S., ed. (2014): *Masovno komuniciranje*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb
- Marx, K. (1973): *Kapital*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Izdavačko preduzeće Prosveta, Beograd
- Milardović, A. (1996): *Uvod u politologiju*, Pan – liber, Osijek
- Peović Vuković K. (2014): "Je li vladajuća moda moda vladajuće klase? Ili što je marksizam učinio od strukturalizma?" ed., Hošić, I., *Pažnja, odjeća, umjetnost, identitet*, Zbornik radova, Tehnički fakultet, Univerzitet u Bihaću, 177-189
- Piketty, T. (2014): *Kapital u 21. stoljeću*, Profil knjiga, Profil International, Zagreb
- Vercellone, C., ed. (2007): *Kognitivni kapitalizam*, Politička kultura – nakladno-istraživački zavod, Zagreb

Paper received: May 22nd, 2015
Approved for publication: June 3rd, 2015

Rad primljen: 22. maj 2015.
Odobren za štampu: 3. jun 2015.

Mr Joško Lozić
Sveučilište u Splitu
Odjel za stručne studije u Zagrebu
Dr Ante Rončević
Svučilište „Sjever“, Varaždin
Prof. dr Marin Milković
Svučilište „Sjever“, Varaždin

GLOBALNA MEDIJSKA INDUSTRIJA U POSTMODERNI: DOMINACIJA RADIO-DIFUZIJE I TRADICIJA IZDAVAŠTVA

S a ž e t a k

Cilj ovog rada je da ukaže na promene koje je donela postmoderna u globalnoj medijskoj industriji. Moderna je stvorena uporedo sa razvojem izdavaštva i trajala je nekoliko stotina godina. Postmoderna je nastala u krilu radio-difuzije i za samo par godina preuzela globalno tržište koje je bilo pod kontrolom izdavačkih kuća nekoliko stotina godina. Dve privredne krize s početka 21. veka, označile su ulazak globalne medijske industrije u zrelu fazu. Ulaskom u zrelu fazu, stabilizovala su se medijska tržišta privredno najrazvijenijih država. Prihodi više nisu beležili velike stope rasta, a pojedine države su počele da beleže i negativne stope rasta u poslednjih pet godina. Na globalnom tržištu se pozicioniralo nekoliko globalnih vertikalno integrisanih korporacija koje su strategijama preuzimanja izgurale manje konkurente sa tržišta.

Razdoblje zrelosti razotkrilo je specifičnosti medijske industrije i potrebu interdisciplinarnošću u naučnom pristupu. Analizirajući razvoj pojedinih kategorija medijske industrije na različitim geografskim područjima, očito je da postoje značajne razlike u stupnju njihovog razvoja. Na to su uticali različiti činioci od kojih se najznačajniji prepoznaju u istorijskom razvoju i kulturološkim različitostima pojedinih geografskih područja. Ekonomija kao naučna disciplina je relativno kasno, tek krajem dvadesetog veka, dala svoj značajniji doprinos proučavanju medijske industrije, pa je postala ravnopravan partner drugim naukama koje su već bile zastupljene u analizama. Medijska industrija, kao tipičan predstavnik postmoderne, zahteva holistički pristup kako bi se pronašli odgovori na postavljena pitanja.

Ključne reči: radio-difuzija, medijska industrija, postmoderna, izdavaštvo, menadžment

Ana Mulović[*]
Anica Hunjet[**]
Goran Kozina[***]

UDC 347.72.032
005.35
Scientific review article

TOWARD ECONOMIC REWARD: CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY COMMUNICATION OF SMEs

In business world of today, small and medium–sized enterprises (SMEs) play the part of an increasingly important role in the world economy. Currently, SMEs are thought to be the backbone of economic growth in many countries, contributing to the creation of job opportunities and acting as suppliers of goods and services for large organizations. Internationally, various studies are related to the importance of SMEs for a country's development and economic stability. SMEs also play an important role in European economies and their form according to some authors is a pillar of business structure. Academics emphasise in many ways Corporate Social Responsibility (CSR) as a mantra for our time, a time which they characterised as "the era of compassionate capitalism" or "the age of sustainability". CSR communication is an important element of the strategic approach to communication, which rests on the idea that enterprises can create a strong identity by implementing a systematic and proactive strategic communication practice within their organisations, establishing the way for "the building and maintaining of favourable reputations and relationships with key stakeholders".

Key words: Corporate Social Responsibility (CSR), CSR Communication, Small to Medium Sized Enterprises (SMEs)

1. Introduction

In today's business world, new enterprises are perceived as an important source of job creation, innovation and development.[1] Longo, Mura and Bonoli feel that in the entrepreneurial world the choice of aims to be pursued is a mat-

[*] Mr.sc. Ana Mulović, University North, Koprivnica, Croatia, e-mail: ana.mulovic@unin.hr

[**] Assistant Professor Anica Hunjet, PhD, University North, Koprivnica, Croatia, e-mail: anica.hunjet@unin.hr

[***] Associate Professor Goran Kozina , PhD, University North, Koprivnica, Croatia, e-mail: goran.kozina@unin.hr

[1] Pistol, L., Tonis, L. (2014): " odels of marketing simulations for SMES in Romania: Strategic gaim for marketing mix simulation", *Contemporary Readings in Law and Social Justice,* 1, 2014, 500.

ter that is frequently trivialized and does not receive the attention it deserves. The objectives of a enterprises, observed by them, are taken for granted and are identified, from case to case, with the profit or the production of wealth or the creation of value for the shareholders; and it is presumed the matter ends there.[2] Due to global competition, technological progress and the new needs of consumers, competitive paradigms are in constant change and those changes are leading enterprises to compete simultaneously in different dimensions such as design and product development, production, distribution, communication and marketing.[3] Currently, small and medium–sized enterprises (SMEs) face increasingly more complex and dynamic contexts where obtaining and maintaining competitive advantage is certainly rather complicated and one of the main objectives is full consumer satisfaction, not only with the use of the product but also regarding the externalities generated by companies.[4] Therefore, concepts like Corporate Social Responsibility (CSR) arise as strategic concepts because they allow firms to position their objectives and activities in line with society.

2. The role of small and medium sized enterprises

Nowadays, the new enterprises are recognized as the main source of job creation, innovation and further development.[5] Small and medium–sized enterprises (SMEs) play an increasingly important role in the world economy, and are considered the backbone of economic growth in many countries, contributing to the creation of job opportunities and acting as suppliers of goods and services for large organizations.[6] On an international level, various studies are related to the importance of SMEs for a country's development and economic stability.[7] SMEs have characteristics that distinguish them from large organizations and these differences are not limited to size, but also involve objectives, management style and marketing itself.[8] For this reason, authors claim it has been demonstrated that traditional marketing theories are not

[2] Longo, M., Mura, M., Bonoli A. (2005): "Corporate social responsibility and corporate performance: the case of Italian SMEs", *Corporate Governance*, 4, 2005, 29.

[3] Franco, M., Santos, M. de F., Ramalho, I., Nunes. C. (2014): "An exploratory study of entrepreneurial marketing in SMEs: The role of the founder-entrepreneur", *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 2, 2014, 265.

[4] Fraj-Andres, E., Lopez-Perez, M. E., Melero-Polo, I., Vazquez-Carrasco, R. (2012): " Company image and corporate social responsibility: reflecting with SMEs' managers", *Marketing Intelligence & Planning*, 2 , 2012, 266.

[5] Pistol, L., Tonis, L., 500.

[6] Franco, M., Santos, M. de F., Ramalho, I., Nunes. C., 267.

[7] Ibidem

[8] Ibidem

able to give a satisfactory explanation of marketing in SMEs. Therefore, the role of marketing in SMEs has aroused the interest of many investigators.[9] The complexity of the business environment in which SMEs conduct their business is growing very fast.[10]

Importance and advantages of SMEs described by Franco et al. are summarized as:

- their size often allows them to obtain competitive advantages,
- organizational structures in small firms are much less rigid, sophisticated and complex than in large firms,
- simple systems and procedures, which permit flexibility, immediate feedback, a short decision-making chain, and better understanding of and a faster response to customer needs.[11]

Significant questions are also asked and appeared in the work of Longo, Mura and Bonoli in the following form: "Which is the objective that administrators and managers should pursue? Should it be that of making the maximum profit or should the objective be a vaster one, in order to create value for all the stakeholders? In the latter case, what does this vaster objective consist of? Who are the stakeholders of the company and what are their expectations regarding value? Are the responsibilities of administrators and managers only those established by law or do these people have further responsibilities in addition to the legal ones, namely responsibilities of ethical and social nature which oblige them to serve their customers' needs in the best way possible, to respect and make the most of collaborators, to participate in environmental issues beyond the limits prescribed by law, and so forth?"[12]

3. Morality of small and medium-sized enterprises and usage od corporate social responsibility concept

A new sense of morality has appeared in many parts of Western society where "companies are expected to share responsibility with governments for tackling issues which, in the old world economy, they would have been ignored in their pursuit of profit" .[13] SMEs and large companies share the environment in which they operate. Environment is characterized with:

[9] Ibid., 266.

[10] García, M., Castillo Díaz, A. and Carrillo Durán, V. (2012): " Online corporate communication: SMEs and differences across sectors", *Journal of Organizational Transformation & Social Change*, 3 , 2012, 287.

[11] Franco, M., Santos, M. de F., Ramalho, I., Nunes. C., 267.

[12] Longo, M., Mura, M., Bonoli A., 30.

[13] Schmeltz, L. (2012): " Consumer-oriented CSR communication: focusing on ability or morality", *Corporate Communications: An International Journal*, 1 , 2012, 29.

- economies that are global in nature and rich in information
- a competitive market led by intangibility and expressive and symbolic consumption patterns
- rapid innovation diffusion and product and service obsolescence; and
- crowded with cacophonous and abundant offerings.[14]

According to Fassin et al., after decades of renewed academic research into the importance of the idea that business organisations have social responsibilities, the concept and the usage of Corporate Social Responsibility (CSR) remain complex, multifaceted and prone to national interpretations.[15] Longo, Mura and Bonoli agree that it is not simple to propose a univocal definition of CSR despite there being a vast amount of literature on the subject.[16] Ayuso, Roca and Colome also pointed how a universally accepted definition of CSR does not exist but it become an increasing area of interest for both the business world and academic community.[17]

Schmeltz also argues CSR as in many ways a mantra for our time. A time which can be characterised as "the era of compassionate capitalism" or "the age of sustainability", and a time in which the traditional roles of companies, consumers, NGOs, state and society have changed dramatically.[18] In their review of the literature authors divide the vast existing research on CSR into studies at three levels: institutional, organisational and individual.[19] Ayuso, Roca and Colome state the CSR concept generally refers to "the responsibility of enterprises for their impacts on society" and focuses on the role of companies beyond their traditional scope of seeking profit, and evolved from emphasizing the social responsibility of business to incorporating also the concern for environmental protection.[20] From Longo, Mura and Bonoli literature review it is clear that the problems surrounding social responsibility are problems that concern the way a company is governed and run as well as the kind of relations it holds with its stakeholders.[21] CSR concept also could be considered as an "umbrella" term, incorporating the tenets of; environmental sustainability, business ethics, gov-

14 García, M., Castillo Díaz, A., Carrillo Durán, V., 286.

15 Fassin, Y. et al. (2015): "CSR and Related Terms in SME Owner–Managers' Mental Models in Six European Countries: National Context Matters" *Journal of Business Ethics*, 2, 2015, 433.

16 Longo, M., Mura, M., Bonoli A., 28.

17 Ayuso, S., Roca, M., Colome, R. (2013): "SMEs as "transmitters" of CSR requirements in the supply chain", *Supply Chain Management: An International Journal*, 5, 2013, 497.

18 Schmeltz, L., 29.

19 Fassin, Y. et al., 433.

20 Ayuso, S., Roca, M., Colome, R. (2013): "SMEs as 'transmitters' of CSR requirements in the supply chain", *Supply Chain Management: An International Journal*, 5,497–508.

21 Longo, M., Mura, M. and Bonoli A., 29.

ernance, public relations, stakeholder analysis and relationship marketing.[22] According to Nagypál, CSR concept and company level sustainability are popular issues among policy makers and company representatives.[23]

Longo, Mura and Bonoli provided significant contributions from previous researches and classify CSR into four classes:[24]

- *Economic responsibility.* The primary aim of any company is to make profit: without profit it is destined to close down. For this reason the company has, above everything else, an economic responsibility and only subsequent to this can any other kind of responsibility be taken into consideration. To honour this economic responsibility the company has the obligation to manufacture the goods and services society needs and sell them, thereby generating a profit.
- *Legal responsibility.* Companies operate within a society that has specific regulations, laws and standards of behaviour; society expects companies to respect these throughout their business activity.
- *Ethical responsibility.* The two classes of responsibility analysed above follow ethical codes of behaviour that society defines in the form of laws or by means of explicit expectations that companies cannot ignore and disappoint. By undertaking a moral responsibility companies voluntarily decide to satisfy certain expectations that, despite their not being explicit or backed up by regulations, are nevertheless expectations that society wants business to fulfil. Therefore, such expectations regarding the behaviour of companies transcend mere economic and legal considerations.
- *Discretionary responsibility.* Companies satisfy, once again voluntarily, expectations that have not yet become apparent in its interlocutors; it is the companies that anticipate needs and necessities and they satisfy them before they actually arise.

It is important to emphasise, while sustainability investigates the system of relationship of the "economy–society–nature triangle" starting from the macro level and from the aspect of global problems (effects), CSR does the same starting from the micro level, from one of the "causes" of the problems, the companies.[25] However, Longo, Mura and Bonoli emphasised that the essential point of the CSR concept can be recognized in the voluntary undertaking of a commitment, towards third parties, by the management of a business

[22] Barthorpe, S. (2010): "Implementing corporate social responsibility in the UK construction industry", *Property Management*, 1, 2010, 4.

[23] Nagypál, N. C. (2014). "Corporate social responsibility of Hungarian SMEs with good environmental practices", *Journal for East European Management Studies*, 3, 2014, p. 327

[24] Longo, M., Mura, M. and Bonoli A., 30.

[25] Nagypál, N. C., 328.

and that undertaken commitment goes beyond the legal obligations that weigh heavily on the management of the company's activity. As two fundamental reasons for the difficulty, they encountered that:[26]

- it is not possible to fully define how far the responsibility extends, both on account of its complexity and of the manifold nuances it takes on with respect to the different stakeholders of the company; and
- there is only partial acceptance by experts of economic matters to unite in a single vision, with no priorities, the economic responsibility of the company towards third parties, in particular with respect to holders of capital at risk, with social responsibility.

Nagypál finds CSR concept as a self–defining one that involves several issue areas:[27]

- environmental protection,
- countering bribery,
- respecting employees' rights andphilanthropic activity as well.

When it comes to Nagypál, most of these areas are extremely relevant in the Central and Eastern Europe (CEE). However, in the latest communication by the European Commission, he found that the voluntary nature of CSR is not stressed any more, and that the definition only states that CSR is "the responsibility of enterprises for their impacts on society". He also highlights that European Commission communication emphasises "respect for applicable legislation, and for collective agreements between social partners, is a prerequisite for meeting that responsibility". According to Nagypál, there is still an open question whether, or to what extent CSR can contribute to sustainability goals. He also commented that there are some aspects of the CSR concept that make it more acceptable and feasible for companies than the "ambiguous" concept of sustainable development. [28]

According to Ellerup Nielsen and Thomsen, these days researchers agree that CSR is a contextual and dynamic concept, and that differences in CSR between different countries are due to a variety of "longstanding, historically entrenched institutions".[29] The differences emerge "against a background of historical, political, scientific, cultural – and of course, business developments".[30]

[26] Longo, M., Mura, M., Bonoli A., 30.

[27] Nagypál, N. C., 328.

[28] Ibidem

[29] Ellerup Nielsen A., Thomsen, C. (2009): "CSR communication in small and medium-sized enterprises: A study of the attitudes and beliefs of middle managers", *Corporate Communications: An International Journal,* 2, 2009, 176.

[30] Ellerup Nielsen A., Thomsen, C., 179.

The new CSR strategy of the EU suggests that the scepticism about CSR, according to Nagypál, was partly established, as the communication published in 2011 highlights that CSR should be more definite and transparent, results should be more measurable and sector specific development is also desired.[31] Nagypál also reveals that the special conditions of SMEs were also mentioned in this document, "…In implementing this agenda, the Commission will at all times take account the particular characteristics of SMEs, especially their limited resources, and avoid creating unnecessary administrative burdens".[32] Nagypál observed that CSR is mostly interpreted as the contribution of large enterprises, corporations to sustainability, although the behaviour of SMEs due to their important role in economic production and employment as well as their consumption of natural resources and the total emission they are responsible for is essential to emphasize.[33] However, business development in general also calls for an understanding and acknowledgement of the relevance of implementing CSR to achieve legitimacy among central stakeholders, and to increase business and market performance.[34]

4. SMEs Europe overwiev on CSR contribution

SMEs play an important role in the economy in Europe.[35] A common characteristic of European economies is the fact that SMEs form is a pillar of their business structure.[36] Nagypál made the point that former European Commissioner for Enterprise and Industry, Günter Verheugen stated: "SMEs are the engine of the European economy. They are an essential source of jobs, create entrepreneurial spirit and innovation in the EU and are thus crucial for fostering competitiveness and employment".[37] On the other hand, governments and other public authorities in Europe are putting increasing pressure on SMEs in order to make them realise that respect for ethical codes of conduct and CSR is not only a concern of multinational corporations.[38] Also, Longo, Mura and Bonoli agreed that the SMEs are particularly sensitive to the problems surrounding social responsibility: the small entrepreneur "experiences" in person, together with his family and his employees, the territory in which he operates, and shares with them both results and worries. The relationship

31 Nagypál, N. C., 328.

32 Nagypál, N. C., 328-329.

33 Nagypál, N. C., 329.

34 Ellerup Nielsen A., Thomsen, C., 176.

35 Nagypál, N. C., 327.

36 Franco, M., Santos, M. de F., Ramalho, I., Nunes. C., 267.

37 Nagypál, N. C., 329.

38 Ellerup Nielsen A., Thomsen, C., 176.

with the local authorities described as far closer and more direct than that of a large business.[39] "Entrepreneurial spirit", according to Nagypál, should in an ideal case include a responsible attitude, that is, responsibility for internal and external stakeholders of the company. After reviewing latest sources Nagypál concluded how "the academic literature reveals the need to undertake more in–depth field studies in order to discover the organisational culture, the difficulties and the perceptions surrounding CSR in SMEs".[40]

Nagypál also provides a review of the CSR concept which was emerging in Europe as early as in the 1990s, getting popular in CEE region with some significant delay, from the mid 2000s. According to Nagypál, entering the European Union also contributed to the spread of CSR in new Member States, by making EU documents relevant and fostering the concept among decision–makers. According to green paper of the European Union CSR is "a concept whereby companies integrate social and environmental concerns in their business operations and in their interaction with their stakeholders on a voluntary basis".[41] On a further note, Nagypál recognized important role in CSR of SMEs in direction of closer relationship with local communities versus large enterprises. Author argues that it is a problem that CSR tools are usually developed and available for large companies with special management practices and even SMEs committed to responsible behaviour lack appropriate CSR tools and they are often far from realising the advantages of their positive attitude.[42]

Barthorpe emphasises how the UK government launched the "International strategic framework into corporate social responsibility" in March 2005 and the framework sets out the overall objectives, priorities, and the main lines of the UK government's approach to CSR.[43]

The survey among Italian SMEs that have been analysed showed that the majority of Italian SMEs companies have perceived the social responsibility concept as welcome o n e ; it not only because they have moral or ethical reasons for doing so (51 percent of the companies examined), but also because they think that it contributes to the growth of the company's own value, by means of an improvement in company image, ensures the fidelity of customers and an improvement in relationships with employees and the local community.[44]

The survey among Hungarian SMEs, for example, showed that CSR of SMEs can be developed not only by direct financial support but also by improving awareness of their customers and motivating large companies to

[39] Longo, M., Mura, M., Bonoli A., 30.

[40] Nagypál, N. C., 329.

[41] Nagypál, N. C., 329,

[42] Inidem

[43] Barthorpe, S., 7,

[44] Longo, M., Mura, M., Bonoli A., 41,

support their suppliers' action.[45] The results of survey among Hungarian SMEs point out that even SMEs with good CSR practices know and apply relatively few CSR tools. According to Nagypál, one of the most important reasons for this is that these tools are usually developed for large companies. Results shows that some tools developed especially for this segment are completely unknown among respondents.[46] Good examples present that still better cooperation along the supply chain and the development and application of more CSR tools and measures could improve awareness and performance of CEE SMEs, contributing to their competitiveness on European and world–wide markets and their sustainable development in the long run.[47]

Worth to mention are the findings among SMEs in Norway, that is closely associated with the European Union through its membership in the European Economic Area. These findings show that it is crucial to view the embedding process of CSR as part of a strategic implementation process, which is capable of interlinking and interlocking business goals with human, social and environmental objectives in order to foster a financially and socially responsible business.[48]

5. Relevance of CSR communication

Schmeltz observed that is no longer a sharp distinction between doing good, and doing business and pointed that often these two are compatible.[49] According to Schmeltz, the value of working with CSR in a corporate context is, however, limited if the engagement is not communicated to relevant stakeholder groups. However, Schmeltz also made the point "Corporate Social Responsibility is an extremely difficult message to convey".[50] According to Ellerup Nielsen and Thomsen, concepts such as stakeholder management, reputation management and supply chain management are now relatively widespread, so SMEs need to ask themselves whether they should increase their activity level and their communication or documentation of CSR.[51] Further, Ellerup Nielsen and Thomsen described surveys and research in the field demonstrate that many SMEs tend to handle CSR activities unsystematically and on a personal

[45] Nagypál, N. C., 345,

[46] Ibidem

[47] Nagypál, N. C., 328,

[48] Hoivik, H. von W. (2011): "Embedding CSR as a learning and knowledge creating process: the case for SMEs in Norway", *Journal of Management Development*, 10, 1067.

[49] Schmeltz, L., 29 .

[50] Schmeltz, L., 30.

[51] Ellerup Nielsen A., Thomsen, C., 176-177.

ad hoc basis.[52] Authors indicate that in one hand, SMEs should learn from larger organisations when it comes to managing CSR and informing both internal and external stakeholders of their best practices and on the other hand researchers tend to agree that CSR communication is a delicate issue, the problem being that although corporations are encouraged to engage in CSR to build strong reputations, stakeholders are often reluctant to receive too much information about their CSR engagements. Despite the lack of research on small businesses and their communication activities, the SMEs are limited by their own conceptions.[53] Paradoxically, communicating about CSR, a concept which is traditionally seen as a voluntary corporate initiative, is no longer optional but actually mandatory in some countries.[54]

Ellerup Nielsen and Thomsen argues CSR communication as an important element of the strategic approach to communication, which lies on the idea that companies can create a strong identity by implementing a systematic and proactive strategic communication practice within their organisations, paving the way for "the building and maintaining of favourable reputations and relationships with key stakeholders".[55] Recently, reveals Ellerup Nielsen and Thomsen, the association of CSR with strategy is expressed in headings such as: CSR as organisation development, CSR as stakeholder management, CSR as reputation management, etc. Other attempts have been made to elaborate classifications based on matters related to CSR.[56]

Sones and Grantham describe CSR communication as a process inherently focused on the good deeds performed by the company in relationship with various stakeholders. Authors emphasize CSR goals and achievements as inspired by company top decision makers. Authors made a point that a decision-maker commitments are controlled partly by the formulation of the problem and partly by the norms, habits, and personal characteristics of the decision-maker.[57]

Ellerup Nielsen and Thomsen observed two models that may help to explain how companies can best make decisions about channel and issue and communicate about their CSR initiatives. First one is an "inside-out approach" that suggest how managers can manage their CSR activities to achieve a favourable CSR reputation. Second one develops a CSR communication model with two CSR communication processes targeting different stakeholder groups:

52 Ibid., 177.

53 García, M., Castillo Díaz, A., Carrillo Durán, V., 287.

54 Schmeltz, L., 30.

55 Ellerup Nielsen A., Thomsen, C., 178.

56 Ellerup Nielsen A., Thomsen, C., 179.

57 Sones, M. and Grantham, S. (2009): "Communicating CSR via pharmaceutical company web sites: Evaluating message frameworks for external and internal stakeholders", *Corporate Communications: An International Journal*, 2, 144.

"the expert CSR communication process" and "the endorsed CSR communication process", the former being direct and the latter being indirect, legitimised or endorsed by a third party.[58] While direct communication typically passes through formal channels and genres such as social or sustainability reports, web sites or brochures, etc., indirect communication typically finds its way to target groups through gatekeepers such as journalists of the local press, mouth-to-mouth communication from employees to local community actors or consumers, etc.[59]

According to Schmeltz, companies tend to shy away from the communication aspect of CSR, either because they are not comfortable communicating their own view on corporate responsibilities, or because they are oblivious of the critical importance of such communication activities. Equally author argues that in the academic world, many theorists and researchers have contributed to the field of CSR, but without paying much attention to the rhetorical and discursive challenges of CSR.[60]

6. Conclusion

Based upon survey, SMEs primarily associate the idea of reputation being a good workplace, which is considered a strong point in itself. Furthermore, in order to benefit more from being a good workplace, SMEs need to strengthen both their direct and their indirect communication, for example by drawing on the national and the local press. Results of Ellerup Nielsen and Thomsen survey in a strategic communication perspective, shown that SMEs need to reflect on how to strengthen and develop their identity and their image or reputation as good corporate citizens.[61] Authors describe, for instance, by incorporating relevant press networks SMEs will be able to benefit more from the PR potential inherent in their regular exposure in newspapers and journals (business portraits, debate columns, chronicles, letters from readers, etc). They emphasise that only in this way can they improve their indirect communication to the public and to the community and attract attention to the many good things they do. Other (perhaps less expensive) initiatives could involve identifying the potential for exposure in business networks, cross-sector partnerships, awards, etcetera. Various forms of cooperation with students and other forums also constitute a platform for exploiting their communication potential more explicitly. Mentioned survey described that many business-to-business SMEs are known only to their own employees, customers and suppliers. By using the intranet

[58] Ellerup Nielsen A., Thomsen, C., 179 .

[59] Ellerup Nielsen A., Thomsen, C., 180.

[60] Schmeltz, L., 30 .

[61] Ellerup Nielsen A., Thomsen, C., 186.

together with external web pages, and by focusing on the possibilities offered by interactive technology such as debate forums and weblogs, SMEs can strengthen their formal communication in a manner which will not necessarily be perceived as self-promotional by critical stakeholders.[62]

Good practices can been seen on Hungarian market which include the specialisation of some non-governmental organizations on development and introduction of "SME oriented and tailored" tools, such as "eco mapping" or "Eco Management and Audit Scheme easy".[63] Another recent remarkable initiative from the same market was that a large Hungarian bank assisted 50 SMEs in becoming acquainted with ISO 26000 - a standard about CSR, developed by ISO in a long–term process, involving stakeholder dialogue - in 2011.[64] The European CSR award is also available for Hungarian companies as well, there are two categories in which one can apply: large companies and the SMEs. It is also a great opportunity for SMEs to improve and communicate their commitment and action. All of the above is example of good practice also applicable to other markets and further encourage SMEs on their CSR communication.

In addition, authors emphasise that the very organisation of CSR can in itself strengthen the CSR profile of SMEs.[65] One possibility for them is to consider marketing and perhaps also PR as a function that is closely related to the general management and the personnel management function. Furthermore, doing this makes it possible to integrate communication with employees and external market communication, while increasing the synergy effect between the employees as ambassadors in the local community and the direct market and PR communication.[66]

Longo, Mura and Bonoli concluded and emphasised connection between a number of companies with good social and environmental records. Such records indicate that these activities can result in better performance and can generate more profits and growth. Authors stress that Commission of the European Communities found that social activity can lead to economic rewards and business should attempt to create such a favourable situation.[67] Finally, CSR to some extent can contribute to sustainability goals on micro and macro level.

Also, as Fraj-Andres, Lopez-Perez, Melero-Polo and Vazquez-Carrasco survey reveals, some managers think that CSR activities allow some type of differentiation and have a greater consideration for competitors and customers,

[62] Ibidem

[63] Nagypál, N. C., 346.

[64] Ibidem

[65] Ellerup Nielsen A., Thomsen, C., 186.

[66] Ibidem

[67] Longo, M., Mura, M., Bonoli A., 41.

therefore it is essential for companies to be market-oriented since this will allow them to adapt constantly to future changes that may occur in social, economic, technological and legislative aspects.[68] In the end, as Barthorpe also concludes, businesses need to take CSR more seriously than ever before, not only as a feel-good exercise but to consider CSR as being of strategic and financial importance to every business.[69]

Literature

- Ayuso, S., Roca, M., Colome, R. (2013): "SMEs as "transmitters" of CSR requirements in the supply chain", *Supply Chain Management: An International Journal*, 5, 497-508, http://dx.doi.org/10.1108/SCM-04-2012-0152 (19.04.2015)
- Barthorpe, S. (2010): "Implementing corporate social responsibility in the UK construction industry", *Property Management*, 1,2010(1), 4-17 , http://dx.doi.org/10.1108/02637471011017145 (19.04.2015)
- Ellerup Nielsen, A., Thomsen, C. (2009): "CSR communication in small and medium- sized enterprises: A study of the attitudes and beliefs of middle managers", *Corporate Communications: An International Journal*, 2, 2009, 176-189, http://dx.doi.org/10.1108/13563280910953852 (16.04.2015)
- Fassin, Y. *et al.* (2015): " CSR and Related Terms in SME Owner–Managers' Mental Models in Six European Countries: National Context Matters", *Journal of Business Ethics*, 2, 433-456 http://link.springer.com/article/10.1007%2Fs10551-014-2098-7 (19.04.2015)
- Fraj-Andres, E., Lopez-Perez, M. E., Melero-Polo, I., Vazquez-Carrasco, R. (2012): " Company image and corporate social responsibility: reflecting with SMEs' managers", *Marketing Intelligence & Planning*, 2 , 266-280, http://dx.doi.org/10.1108/02634501211212019 (19.04.2015)
- Franco, M., Santos, M. de F., Ramalho, I., Nunes, C. (2014): "An exploratory study of entrepreneurial marketing in SMEs: The role of the founder-entrepreneur", *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 2014(2), 265-283, from http://dx.doi.org/10.1108/JSBED-10-2012-0112 (19.04.2015)
- García, M., Castillo Díaz, A., Carrillo Durán, V. (2012): " Online corporate communication: SMEs and differences across sectors", *Journal of Organizational Transformation & Social Change*, 3 , 2012, 285-300, http://www.maneyonline.com/doi/abs/10.1386/jots.9.3.285_1 (19.04.2015)
- Hoivik, H. von W. (2011): "Embedding CSR as a learning and knowledge creating process: the case for SMEs in Norwa", *Jour-*

[68] Fraj-Andres, E., Lopez-Perez, M. E., Melero-Polo, I., Vazquez-Carrasco, R., 277.

[69] Barthorpe, S., 7.

nal of Management Development, 10, 1067-1084, http://dx.doi.org/10.1108/02621711111182547 (19.04.2015)

- Longo, M., Mura, M. and Bonoli, A. (2005): "Corporate social responsibility and corporate performance: the case of Italian SMEs", *Corporate Governance*, 4, 28-42, http://dx.doi.org/10.1108/14720700510616578 (19.04.2015)
- Nagypál, N. C. (2014): "Corporate social responsibility of Hungarian SMEs with good environmental practices", *Journal for East European Management Studies*, 3,2014, 327-347, http://www.hampp-ejournals.de/hampp-verlag- services/get?file=/frei/JEEMS_3_2014_Nagypal (19.04.2015)
- Pistol, L., Tonis, L. (2014): "Models of marketing simulations for SMES in Romania: Strategic game for marketing mix simulation", *Contemporary Readings in Law and Social Justice*, 1, 501–509, http://connection.ebscohost.com/c/articles/97217863/models-marketing-simulations http://dx.doi.org/10.1108/13563281211196344-smes-romania-strategic-game- marketing-mix-simulation (19.04.2015)
- Schmeltz, L. (2012): "Consumer-oriented CSR communication: focusing on ability or moralit",. *Corporate Communications: An International Journal*, 1, 29-49, http://dx.doi.org/10.1108/13563281211196344 (19.04.2015)
- Sones, M., Grantham, S. (2009): "Communicating CSR via pharmaceutical company web sites: Evaluating message frameworks for external and internal stakeholders", *Corporate Communications: An International Journal,* 2, 2009, 144-157, http://dx.doi.org/10.1108/13563280910953834 (19.04.2015)

Paper received: May 22nd, 2015 Rad primljen: 22. maj 2015.
Approved for publication: June 13th, 2015 Odobren za štampu: 13. jun 2015.

Mr Ana Mulović
Sveučilište Sjever, Koprivnica, Hrvatska
Doc. dr Anica Hunjet
Sveučilište Sjever, Koprivnica, Hrvatska
Prof. dr Goran Kozina
Sveučilište Sjever, Koprivnica, Hrvatska

KA EKONOMSKOM NAGRAĐIVANJU: KORPORATIVNA DRUŠTVENA ODGOVONOST U POSLOVNIM KOMUNIKACIJAMA MSP

S a ž e t a k

U poslovnom svetu danas, mala i srednja preduzeća (MSP) dobijaju sve značajniju ulogu. Trenutno, smatra se da MSP čine okosnicu ekonomskog rasta u mnogim zemljama, doprinoseći kreiranju novih radnih mesta i snabdevajući dobrima i uslugama velike kompanije. U međunarodnim okvirima, različite studije podvlače značaj MSP za privredni razvoj jedne zemlje i za njenu ekonomsku stabilnost. MSP igraju značajnu ulogu u privredama evropskih zemalja i, za mnoge autore, njihova organizaciona forma je noseći stub poslovne strukture. Na više načina autori podvlače značaj korporativne društvene odgovornosti kao mantre našeg vremena, koje su okarakterisali kao „vreme saosećajnog kapitalizma" ili „vek održivosti". Korporativna društvena odgovornost u poslovnim komunikacijama MSP je značajan element strateškog pristupa komunikacijama, koji počiva na ideji da preduzeća mogu da kreiraju snažan identitet primenjujući sistematsku i proaktivnu praksu komuniciranja unutar svojih organizacija, stvarajući tako put ka „izgradnji i očuvanju dobre reputacije i odnosa sa ključnim stejkholderima".

Ključne reči: korporativna društvena odgovornost, korporativna društvena odogovornost u poslovnim komunikacijama, mala i srednja preduzeča (MSP)

Dragoljub Todić[*]
Vladimir Grbić[**]

UDK 351.79(497.11)
551.583(497.11)
341.232(4-191.2)
Originalni naučni rad

DUNAVSKA SARADNJA U OBLASTI KLIMATSKIH PROMENA I POZICIJA SRBIJE U UPRAVLJANJU VODNIM RESURSIMA[***]

U radu se razmatra teza da je za Republiku Srbiju osnovni činilac koji determiniše njenu politiku u oblasti klimatskih promena određen mogućnostima saradnje između država u slivu reke Dunav. U tom smislu zagovara se stav da je za RS najznačajniji pravac međunarodnih aktivnosti u oblasti klimatskih promena i životne sredine u celini, saradnja sa državama koje se nalaze u slivu reke Dunav. Takav zaključak je zasnovan na proceni značaja koji reka Dunav ima za RS, kao i na činjenici da već postoje ustanovljene forme saradnje između država u slivu ove reke, na način da su obuhvaćeni ključni vodni resrusi u RS. Istovremeno, procenjuje se da bi institucionalizacija saradnje između država u slivu reke Drine, kao i usklađivanje nacionalnih propisa sa propisima EU, doprineli daljem unapređivanju sistema upravljanja vodnim resursima u slivu reke Dunav.

Ključne reči: klimatske promene, upravljanje vodnim resursima, EU integracije, Dunav, Republika Srbija

1. Uvod

Značaj vodnih resursa za savremenu politiku u oblasti klimatskih promena formalizovan je u postojećoj definiciji pojma „klimatske promene", odnosno „klimatski sistem" iz Okvirne konvencije UN o promeni klime, i to na relativno prepoznatljiv način. Termin „klimatski sistem" označava „celinu koja obuhvata",

[*] Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, e-mal: d.todic@diplomacy.bg.ac.rs, ili dtodic@ymail.com

[**] Fakultet za međunarodnu ekonomiju, Univerzitet „Džon Nezbit" (Megatrend univerzitet), Beograd, e-mail: vgrbic@megatrend,edu.rs

[***] Rad je realizovan u okviru naučnih projekata Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije: „Srbija u savremenim međunarodnim odnosima: strateški pravci razvoja i učvršćivanja položaja Srbije u međunarodnim integrativnim procesima – spoljnopolitički, međunarodni ekonomski, pravni i bezbednosni aspekti", (broj 179029), i „Unapređenje javnih politika u Srbiji u funkciji poboljšanja socijalne sigurnosti građana i održivog privrednog rasta" (broj 47004).

između ostalog, i „hidrosferu", pored „atmosfere, biosfere, geosfere i njihovih interakcija". Istovremeno, prema odredbama istog međunarodnog ugovora, pod klimatskim promenama se podrazumeva „promena klime koja je direktno ili indirektno uslovljena ljudskim aktivnostima koje izazivaju promene u sastavu globalne atmosfere zbog čega dolazi do kolebanja klime osmotrene tokom uporedivih vremenskih perioda". Dakle, nije moguće raspravljati o bilo kojim aspektima savremenih problema u oblasti klimatskih promena bez uvažavanja okolnosti koje se odnose na stanje vodnih resursa i modalitete upravljanja ovim resursima. Otuda se globlane i regionalne dimenzije klimatskih promena prepliću na različite načina sa globalnim i regionalnim problemima u oblasti upravljanja vodnim resursima. Iz globalnih dimenzija klimatskih promena i različitih varijacija regionalnih specifičnosti njihovih uzroka i posledica proističu i imperativne potrebe unapređivanja međunarodne saradnje uz uvažavanje specifičnosti pojedinih regiona.

Rad je strukturiran u tri dela. U prvom delu rada sagledavaju se pretpostavke i forme saradnje država u regionu Dunava u oblasti klimatskih promena koje su od značaja za saradnju Republike Srbije (RS). U drugom delu daje se presek osnovnih formi postojeće međunarodne saradnje u oblasti klimatskih promena i životne sredine, kao i formi saradnje razvijene u okviru međunarodnih ugovora u oblasti upravljanja vodnim resursima u kojima RS učestvuje. Ukazuje se i na značaj saradnje u slivu reke Drine. U trećem, poslednjem delu rada, ukazuje se na trenutno stanje u politici i propisima RS od značaja za međunarodnu saradnju.[1]

2. Klimatske promene i vodni resursi u dunavskom regionu – značaj za RS

Pitanje značaja dunavskog regiona za RS može se razmatrati u svetlu nekoliko kriterijuma: 1) zavisnost RS od reke Dunav; 2) udeo nacionalne teritorije koji pripada dunavskom slivu; 3) ugroženost (i/ili potencijalna) ugroženost država dunavskog regiona od posledica klimatskih promena; 4) članstvo država u slivu reke Dunav u EU, odnosno perspektive članstva, i 5) članstvo država u slivu reke Dunav u međunarodnim ugovorima u oblasti životne sredine.

1) Zavisnost RS od reke Dunav predstavlja neku vrstu opšteg činioca. RS pripada kategoriji država koje su presudno zavisne od voda koje dolaze iz inostranstva (videti u tabeli 1. listu država koje su najvećim delom zavisne od priliva voda iz inostranstva).

[1] Naravno, u metodološkom smislu, preciznije definisanje elemenata koji ulaze u korpus pitanja koja su relevantna za oblast klimatskih promena, kao predmet međunarodne saradnje, verovatno bi podrazumevalo i uključivanje različitih drugih pitanja kao što su: energetika, saobraćaj, poljoprivreda, turizam, saradnja u oblasti elementarnih nepogoda i vanrednih prilika, itd., što prevazilazi okvire ovog rada.

Tabela 1: *Lista 39 država koje većinu svojih vodnih resursa obezbeđuju prilivom iz inostranstva*

1.	**Region**	**Države koje obezbeđuju između 50% i 75% svojih voda prilivom iz inostranstva**	**Države koje obezbeđuju preko 75% svojih voda prilivom iz inostranstva**
2.	Arapske države	Irak, Somalija, Sudan, Sirija	Egipat, Bahrein, Kuvajt
3.	Istočna Azija i Pacifik	Kambodža, Vijetnam	
4.	Latinska Amerika i Karibi	Argentina, Bolivija, Paragvaj, Urugvaj	
5.	Južna Azija		Bangladeš, Pakistan
6.	Supsaharska Afrika	Benin, Čad, Kongo, Eritreja, Mozambik, Namibija	Bocvana, Mauritanija, Nigerija
7.	Centralna i Istočna Evropa i CIS	Azerbejdžan, Hrvatska, Latvija, Slovačka, Ukrajina, Uzbekistan	Mađarska, Moldavija, Rumunija, **Srbija**, Turkmenistan
8.	OECD	Luksemburg	Holandija
9.	Ostali	Izrael	

Izvor: UNDP (2006): *Human Developmnet Report 2006 – Beyond scarcity: Power, poverty and the global water crises*, New York, 210.

2) Posebnom okolnošću bi se mogla smatrati činjenica da RS pripada grupi država u dunavskom regionu čiji najveći deo nacionalne teritorije pripada dunavskom slivu (pored Rumunije i Mađarske). Kako se vidi iz tabele 2, najveći udeo nacionalne teritorije koji pripada dunavskom slivu imaju Rumunija (29%), Mađarska (11,6%) i Srbija (10,2%). Verovatno je da bi se položaj i interesi deset država dunavskog regiona (Rumunija, Mađarska, Srbija, Austrija, Nemačka, Bugarska, Slovačka, BiH, Hrvatska i Ukrajina) mogli smatrati ključnim za profilisanje politike regiona u celini. Radi se o državama sa najvećim udelom u teritoriji (ukupno čine približno 92%) i sa najvećim brojem stanovnika koji nastanjuju ovaj region. Najmanji udeo teritorije u dunavskom slivu imaju Albanija, Makedonija, Poljska, Italija sa 0,1%, i Švajcarska sa 0,2%.

Tabela 2: *Dunavski sliv – osnovni pokazatelji: stanovništvo, BDP, emisije CO2 i proizvodnja nuklearne energije*

Drž.	% DRB	Stan.	BDP/ pc	CO_2	CO_2/pc	CO_2/ GDP	CO_2/ kWh	CO_2/ kWh-ug	CO_2/ kWh-pg	% nukl. energije
AL	< 0,1	<0.01	4 175	3.8	1.18	0.15	2	-	-	
AT	10	7.7	45017	69.3	8.27	0.23	188	1 059	305	
BA	4,6	2.9	4 362	19.9	5.29	***0.72***	729	***1 368***	***632***	
BG	5,9	3.5	6 453	43.8	5.81	0.51	579	1 055	238	30,7
CG	0,9	0.2	6 636	2.1	3.31	0.33	405	1 328	-	
HR	4,4	3.1	13 327	19.0	4.30	0.27	305	866	367	
CZ	2,9	2.8	18 950	114.5	***10.89***	0.46	589	994	405	35,9
IT	< 0,1	0.02	34 673	398.5	6.59	0.24	406	968	374	
HU	11,6	10.1	12 750	48.9	4.89	0.29	317	1 101	365	50,7
MK	< 0,1	<0.01	4 442	8.2	3.99	0.43	687	1 033	-	
MD	1,6	1.1	1 632	6.1	1.72	0.62	583	-	520	
DE	7,0	9.4	40 408	***761.6***	9.32	0.28	461	889	346	15,5
PL	< 0,1	0.04	12 304	305.1	7.99	0.46	***781***	*865*	320	
RO	***29***	***21.7***	8139	75.6	3.52	0.32	499	1 060	332	19,8
SK	5,9	5.2	16 151	35.9	6.45	0.32	197	1 001	385	***51,7***
SI	2,0	1.7	22 942	15.3	7.48	0.30	325	953	378	33,6
RS	***10,2***	***7.5***	***5 073***	***46.0***	***6.31***	***0.66***	***724***	1 051	463	
CH	0,2	0.02	***70 174***	43.8	5.63	0.15	27	-	253	36,4
UA	3,8	2.7	2 794	266.6	5.81	0.96	419	975	375	43,6

Izvor za udeo nuklearne energije u proizvodnji energije (2013): World nuclear association: http://www.world-nuclear.org/info/Facts-and-Figures/Nuclear-generation-by-country/ (5. 9. 2014).

Napomene:

DRB – Dunavski rečni bazen

Stan. – Stanovništvo u DRB (mil.)

BDP/pc – BDP per capita, US$, 2010.

CO_2 – Ukupne emisije CO_2 (Sect.app.), 2010.

CO_2/stan. – CO_2 emisije / stanovništvo, tone CO_2/capita, 2010.

CO_2/BDP – paritet kupovne snage, 2010 (kilogrami CO2/US$ 2005).

CO_2/kWh – CO_2/kWh proizvedene energije (gr CO_2/kwh), 2010. (Srbija – podaci za 2008).

CO_2/kWh-u – CO_2/kWh proizvedene energije iz uglja (gr CO_2/kwh), 2010.

CO_2/kWh-pg – CO_2/kWh proizvedene energije iz prirodnog gasa (gr CO_2/kwh), 2010.

U tabeli su istaknute najveće i najmanje vrednosti u svakoj koloni.

Izvori: http://www.icpdr.org/main/danube-basin/countries-danube-river-basin (10. 8. 2014). CO_2 Emissions from Fuel Combustion – 2012 Edition, International Energy Agency, Paris, 2012. **Izvor** za BDP/pc (za 2010, u $) Svetska banka: http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?order=wbapi_data_value_2010+wbapi_data_value&sort=asc (31. 7. 2013).

3) Ugroženost (i/ili potencijalna) ugroženost država dunavskog regiona ovde se sagledava kroz podatke Svetske banke koji se odnose na: projektovane godišnje promene temperature 2014–65. u celzijusima, procenat stanovništva pojedinačne države koji živi na teritoriji ispod 5m nadmorske visine, procenat poljoprivrednog zemljišta od ukupnog zemljišta obuhvaćen navodnjavanjem, procenat stanovništva koji živi u urbanim područjima, godišnji procenat stanovništva ugroženog prirodnim nepogodama (sušama, poplavama i ekstremnim temperaturama) 1990–2009. i procenat kopnene teritorije pod režimom zaštite u svakoj pojedinačnoj državi (tabela 3). Raspon očekivanih promena godišnje temperature za period od 2014. do 2065. godine kreće se od 1,7 do 3.1°C. Najveći procenat stanovništva koje živi na područjima ispod 5m nadmorske visine ima Albanija (8,2%), a nekoliko država nema takva područja. Najveći procenat stanovništva koje živi u urbanim područjima, prema ovim pokazateljima, imaju Austrija, Mađarska i Italija. Najmanji procenat teritorije pod navodnjavanjem imaju Češka, Hrvatska, Poljska. Najveći procenat stanovništva koji je u periodu od 1990. do 2009. godine bio ugrožen prirodnim nepogodama imale su Albanija i BiH. Najveću površinu svoje teritorije pod režimom zaštite imaju Nemačka i Austrija, a najmanju BiH i Moldavija.

Tabela 3: *Klimatske promene i neki indikatori ugroženosti država u dunavskom regionu*

Država:	PGPT	% ст/5мНМ	% stan/urb	% polj. zemlj/ navodnj	% ст/SPET	% kop. ter/ zaštita	% šume
AL	1,9-2,9	8,2	..	16,8	5,3	9,8	28,3
AT	1,9-2,9	0,0	20	1,4	0,0	22,9	47,2
BA	1,9-3,0	0,1	..	..	0,5	0,6	42,8
BG	1,9-3,1	1,5	16	1,4	0,0	9,1	36,2
CG	1,9-2,9						40,4
HR	1,9-2,9	3,4	..	0,4	0,0	7,3	34,3
CZ	1,9-2,8	0,0	11	0,3	0,2	15,1	34,4
IT	1,8-2,6	7,5	17	18,8	0,0	9,9	31,3
HU	2,0-3,0	0,0	17	1,8	0,1	5,1	22,4
MK	1,9-3,0	0,0	..	7,3	0,3	4,8	39,6
MD	2,0-3,3	0,9	..	9,2	0,3	1,4	11,7
DE	1,7-2,6	4,4	8	..	0,0	40,5	31,8
PL	1,9-2,8	2,5	4	0,4	0,0	21,8	30,7
RO	2,0-3,1	2,9	9	2,2	0,1	7,1	28,6
SK	2,0-2,9	0,0	..	1,0	0,0	23,5	40,2
SI	2,0-3,0	1,3	..	0,9	0,0	12,1	62,2
RS	***2,0-3,1***	***0,1***	***15***	***0,6***	***0,0***	***6,0***	***31,0***
CH	1,7-2,8	0,0	15	,,	0,0	22,8	31,0
UA	2,1-3,0	2,1	14	5,3	0,3	3,5	16,8

Izvor: The World Bank (2012): *The Little Data Book on Climate Change 2011*, Washington, DC.

Napomene:

PGPT – Projektovane godišnje promene temperature 2014–65. u celzijusima.

% st/5mNM – Procenat stanovništva koji živi na teritoriji ispod 5m nadmorske visine

% polj. zem/navodnj. – Procenat poljoprivrednog zemljišta obuhvaćen navodnjavanjem

% stan/urb – Procenat stanovništva koji živi u urbanim područjima (> 1 mil. %)

% st/SPET – Godišnji procenat stanovništva ugrožen prirodnim nepogodama (sušama, poplavama i ekstremnim temperaturama) 1990-2009.

% kop. ter/zaštita – Procenat kopnene teritorije pod zaštitom

% šume – Procenat teritorije pod šumama, 2010. godina, podaci Svetske banke (http://data.worldbank.org/indicator/AG.LND.FRST.ZS/countries, 16. 4. 2013)

4) Članstvo država dunavskog regiona u EU ili perspektive članstva u EU, imaju poseban značaj u svim raspravama koje se odnose na politiku upravljanja vodnim resursima u dunavskom regionu. Ovo, pre svega, imajući u vidu nivo razvijenosti propisa ove organizacije u oblasti životne sredine (uključujući i upravljanje vodnim resursima), kao i liderske ambicije organizacije kada se radi o globalnoj politici u oblasti klimatskih promena. Od 19 država regiona u EU je 11, a većina ostalih je u nekoj fazi procesa pridruživanja EU ili ima izgrađene posebne odnose sa ovom organizacijom. Zbog svega navedenog, smatra se da je politika EU u oblasti klimatskih promena u osnovi i najvećim delom definisana, kao jedna od prioritetnih oblasti delovanja, u Strategiji „Evropa 2020: strategija za pametan, održiv i uključiv razvoj". Kroz tri formulisana cilja EU u oblasti klimatskih promena (smanjenje emisije gasova sa efektom staklene bašte za najmanje 20% u odnosu na nivo iz 1990. godine, 20% učešća obnovljivih izvora energije u potrošnji električne energije i unapređivanje energetske efikasnosti kroz smanjenje primarne potrošnje energije za 20% u poređenju sa projektovanim nivoima) snažno je naglašen fundamentalni karakter energetskog sektora i nužnost integralnog pristupa ciljevima i instrumentima u različitim sektorskim oblastima od značaja za oblast klimatskih promena.

5) Status država regiona u nekoliko međunarodnih ugovora u oblasti životne sredine može biti značajan za raspravu o politici u oblasti klimatskih promena. Nekoliko takvih ugovora imaju primaran značaj i među njima su: Okvirna konvencija UN o promeni klime sa Kjoto protokolom, Sofijska konvencija o saradnji za zaštitu i održivo korišćenje reke Dunav, Helsinška konvencija o zaštiti i održivom korišćenju prekograničnih vodotokova i međunarodnih jezera, i drugi. Pored Evropske zajednice, 14 država regiona su članice Sofijske konvencije (Austrija, BiH, Bugarska, Hrvatska, Češka, Nemačka, Moldavija, Crna Gora, Rumunija, Srbija, Slovačka, Slovenija i Ukrajina).[2] Sve države regiona su članice i Helsinške konvencije o vodama. Sve države regiona su članice Okvirne konvencije UN o promeni klime i Kjoto protokola.[3]

[2] Za šire o statusu država u regionu Jugoistočne Evrope u međunarodnim ugovorima videti: Todić Dragoljub, Vukasović Vid, Ignjatić Mladenka, Čavoški Aleksandra (2011): *Međunarodni ugovori u oblasti životne sredine u funkciji evropskih integracija i region jugoistočne Evrope*, Evropski pokret u Srbiji, Beograd.

[3] Videti: http://unfccc.int/essential_background/convention/status_of_ratification/items/2631.php i http://unfccc.int/kyoto_protocol/status_of_ratification/items/2613.php (14.9.2013).

Osnovne razlike u položaju pojedinih država povezane su sa njihovim statusom u ovim međunarodnim ugovorima. Većina država je u statusu Aneks I sa svim pravima i obavezama koje iz tog statusa proizlaze. Može biti interesantna činjenica da je u statusu „ne-Aneks I" pet država: Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Moldavija, Srbija i Bivša jugoslovenska republika Makedonija.[4]

Tabela 4: *Članstvo država dunavskog sliva u najznačajnijim međunarodnim ugovorima u oblasti klimatskih promena i upravljanja vodnim resursima*

Drž/ EU															
	KLIMATSKE PROMENE			VODNI RESURSI											
				Dunavska Konvencije		Helsin. konvencija o vodama				Reg. i subregionalni sporazumi					NJK
	UNF CCC	KP	BK, MP	SK	BK, DK	HK	Am. 25. 26.	PVZ	PGO	SS	KZCM	KK	TM	BK	
AL	+	+	+			+	+	+						+	
AT	+	+	+	+	+	+	+								
BA	+	+	+	+		+	+	+		+				+	
BG	+	+	+	+	+	+	+				+				
CG	+	+	+	+		+	+							+	+
HR	+	+	+	+	+	+	+	+		+				+	
CZ	+	+	+	+		+	+	+				+			
IT	+	+	+			+	+							+	+
HU	+	+	+	+	+	+	+	+	+			+	+		+
MK	+	+	+			+									
MD	+	+	+	+	+	+	+	+							
DE	+	+	+	+	+	+	+	+							+
PL	+	+	+			+	+					+			
RO	+	+	+	+	+	+	+	+			+	+	+		
SK	+	+	+	+	+	+	+	+				+			
SI	+	+	+	+		+	+			+			+	+	
RS	+	+	+	+	+	+	+	+		+		+	+		
CH	+	+	+			+	+	+							
UA	+	+	+	+	+	+		+			+	+	+		
EU	+	+	+	+		+	+							+	

Legenda: UNFCCC – Okvirna konvencija UN o promeni klime; KP – Kjoto protokol uz Okvirnu konvenciju UN o promeni klime; BK – Bečka konvnecija o zaštiti ozonskog omotača, MP – Montrealski protokol uz Bečku konvenciju; SF – Sofijska konvencija o o saradnji na zaštiti i održivom korišćenju reke Dunav; BK (DK) – Beogradska konvencija o režimu plovidbe Dunavom – Dunavska komisija; HK – Helsinška konvencija o zaštiti i korišćenju prekograničnih vodotokova i međunarodnih jezera; Am. 25. i 26. HK – Amandmani na član 25. i 26. Helsinške konvencije; PVZ – Protokol o vodi i zdravlju uz Helsinšku konvenciju; PGO – Protokol o građanskoj odgovornosti uz Helsinške konvencije; SS – Savski sporazum (Okvirni sporazum za sliv reke Save); KZCM – Konvencija o zaštiti Crnog mora od zagađivanja;

[4] Za šire videti podatke na sajtu Okvirne konvencije UN o promeni klime: http://unfccc.int/national_reports/non-annex_i_natcom/items/2979.php (23. 8. 2013).

KK – Karpatska konvencija (Okvirna konvencija o zaštiti i održivom korišćenju Karpata); TM – Tisa memorandum (Memorandum o razumevanju); BK – Barselonska konvencija o zaštiti Sredozemnog mora; NJK – Njujorška konvencija o pravu neplovidbenih korišćenja međunarodnih vodotokova.

Izvori: Sekretarijati međunarodnih ugovora (veb-sajtovi)

3. Postojeće forme saradnje država dunavskog regiona u kojima učestvuje RS

Osnovne forme saradnje država dunavskog regiona u oblasti klimatskih promena definisane su mehanizmima koje propisiju međunarodni ugovori u oblasti klimatskih promena i upravljanja vodnim resursima.

3.1. Klimatske promene

Republika Srbija, kao članica Okvirne konvencije UN o promeni klime, Kjoto protokola, Bečke konvencije o zaštiti ozonskog omotača, Montrealskog protokola i amandmana, učestvuje već duži niz godina u različitim aktivnostima koje se sprovode u okviru ovih međunarodnih ugovora.[5] U središtu sistema globalnog upravljanja klimatskim promenama nalaze se različiti elementi determinisani, najvećim delom, sistemom uspostavljenim UNFCCC, iako je ovu raspravu moguće staviti u znatno širi kontekst funkcionisanja celog sistema međunarodnih ugovora u oblasti životne sredine, odnosno sistema institucija UN.[6] Značaj sistema uspostavljenog (i koji se uspostavlja) u okviru ovog međunarodnog ugovora, ili u vezi sa ovim međunarodnim ugovorom, proističe iz funkcija tela i organa formiranih u okviru ovog međunarodnog ugovora i odnosa ovih tela sa drugim institucijama u sistemu UN i van njega, zatim iz karaktera obaveza koje su propisane za države članice, kao i karaktera veza između obaveza koje su definisane ovim međunarodnim ugovorom i drugim sličnim međunarodnim ugovorima, odnosno međunarodnim ugovorima od značaja za oblast klimatskih promena.

Neki autori smatraju da prekretnicu za razvoj sistema upravljanja u oblasti životne sredine na globalnom nivou predstavlja osnivanje Programa UN za životnu sredinu (UNEP) 1972. godine, nakon čega je usledio period intenzivnijeg zaključivanja međunarodnih ugovora u oblasti životne sredine (uključujući i UNFCCC) i osnivanje Globalnog fonda za životnu sredinu sredinu (GEF)

[5] Detaljnija analiza bi morala obuhvatiti forme međunarodne saradnje koje se odvijaju u okviru svih navedenih međunarodnih ugovora, kao i nekih drugih koji su od značaja za klimatske promene. U takvoj analizi bi moglo biti posebno interesantno razmotriti regionalne forme saradnje koje se odnose na klimatske promene u okviru globalnih formi saradnje ili van njih, što se za sada ostavlja po strani.

[6] Ovaj deo rada je zasnovan na tekstu Todić Dragoljub (2014): *Klimatske promene i reforma sistema upravljanja*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 213-264.

1991. godine.[7] Preciznija klasifikacija „elemenata" sistema UN koji se, na različite načine, bave pitanjima od značaja za klimatske promene, mogla bi obuhvatiti programe OUN, specijalizovane agencije, autonomne organizacije, sekretarijate konvencija i zajednička međuagencijska tela. Pored ovih tela, za sistem OUN izvesnu funkcionalnu ulogu imaju i neka druga tela čija se uloga sastoji u međuagencijskoj koordinaciji određenih aktivnosti OUN kao što su: Administrativni komitet za koordinaciju (ACC), potkomiteti za koordinaciju u različitim oblastima, pa Komitet za koordinaciju informacionih sistema. Posebnom grupom subjekata koji se bave pitanjima klimatskih promena mogli bi smatrati sve one institucije koje se bave upravljanjem rizicima, među kojima se ključnom smatra UN/ISDR.[8] UNFCCC ustanovljava nekoliko tela koja se bave različitim pitanjima od značaja za sprovođenje Konvencije i stanje u oblasti koju Konvencija reguliše. To su, pored Biroa i Sekretarijata, Konferencija država članica (kao najviši organ) i 4 pomoćna tela (za naučna i tehnička pitanja, za sprovođenje, ad hoc radna grupa za buduće obaveze u okviru KP i ad hoc radna grupa o dugoročnom programu saradnje). Za pojedina pitanja od značaja za sprovođenje UNFCCC formiraju se posebna tela (Komitet za sprovođenje, Izvršni odbor Mehanizma čistog razvoja, Nadzorni komitet za zajedničko sprovođenje, Bord za adaptacioni fond, Izvršni komitet za tehnologiju, Prelazni komitet za Zeleni klimatski fond), ekspertske grupe (za najmanje razvijene zemlje, za nacionalne komunikacije iz država koje nisu uključene u Aneks I) i aranžmani za saradnju (GEF, IPCC, UN).

Međuvladin panel o klimatskim promenama (IPCC) je zajedničko UNEP / WMO telo formirano 1988. godine, o čemu je Generalna skupština UN 6. decembra iste godine donela posebnu rezoluciju.[9] IPCC je formiran kao naučno telo sa zadatkom, između ostalog, da obezbedi naučne informacije o stanju klimatskih promena i potencijalnom uticaju na društvo, ekonomiju i životnu sredinu. Telo je otvoreno za članstvo svih država članica UN, a aktivnosti se odvijaju u okviru tri radne grupe (za fizičko-naučne aspekte, procenu ranjivosti socio-ekonomskih i prirodnih sistema i procenu mogućnosti za sprečavanje klimatskih promena) i posebne grupe za nacionalne invenatare GHG.[10]

---

7 Manga Sylvestre José Tidiane (2010): "International Environmental Governance Reform Within the United Nations: Seeking more sustainability towards and beyond Rio + 20 Earth Environment Summit", *Revue québécoise de droit international*, 23. 2. 2010, 210, http://rs.sqdi.org/volumes/23_2-Note_Manga.pdf (15. 2. 2012). Videti i Ivanova Maria (2012): "Institutional design and UNEP reform: historical insights on form, function and financing", *International Affairs,* 88: 3/2012, 565–584.

8 O'Brien Geof *et. al.* (2006): "Climate change and disaster management", *Disasters,* 30(1)/2006, 74–75, http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-9523.2006.00307.x/pdf (21. 4. 2012).

9 „Protection of global climate for present and future generations of mankind" (1988), http://www.ipcc.ch/docs/UNGA43-53.pdf (14. 8. 2013).

10 Za šire videti: http://www.ipcc.ch/working_groups/working_groups.shtml#.UlmcXNJczxs (14. 1. 2013).

3.2. Vodni resursi

3.2.1 Međunarodna komisija za Dunav

Sofijskom konvencijom se, između ostalog, predviđa formiranje „Međunarodne komisije" koja treba da se stara o „realizaciji ciljeva i odredaba ove Konvencije" (čl. 18).[11] Istovremeno, strane ugovornice su Aneksom IV uz Konvenciju utvrdile i Statut Međunarodne komisije za zaštitu reke Dunav, čime su regulisana pitanja sastava Komisije, predsedništva, sastanaka, donošenja odluka, usvajanja odluka, ekspertskih tela, sekretarijata, izveštaja, troškova, i tako dalje.[12] Mandat Međunarodne komisije je određen okvirima Sofijske konvencije, naročito članovima 2 i 3, i ona je odgovorna za potpuno sprovođenje Konvencije. Ona ima nadležnost da donosi sve odluke osim onih koje su rezervisane za Konferenciju strana kao najviše telo. Ona tumači pravna i administrativna pitanja, osniva i bavi se pitanjima razvoja institucionalnih okvirnih uslova, nastoji da unapredi zajedničke aktivnosti i saradnju država članica uključujući i razmenu iskustava i informacija, ohrabruje i obezbeđuje poštovanje obaveza koje proizlaze iz Konvencije, sarađuje sa drugim organizacijama ili telima koja su angažovana u zaštiti i upravljanju vodama reke Dunav, i tako dalje.

U okviru ukupnih aktivnosti Međunarodne komisije formirano je 6 ekspertskih grupa: grupa za emisiju zagađenja čiji je zadatak redukcija zagađenja i katalogiziranje zagađivača i zagađenja u slivu reke Dunav; grupa za monitoring kvaliteta voda, laboratorijska merenja, obradu i razmenu podataka o kvalitetu voda, čiji je zadatak da ustanovi mrežu stanica za monitoring kvaliteta voda, harmonizuje metode ispitivanja i standarde, razvije sistem interkalibracije laboratorija radi povećanja pouzdanosti podataka i ustanovi način prikazivanja podataka i njihovu razmenu i upotrebu; grupa za prevenciju havarijskih i incidentnih zagađenja i sistem za upozoravanje sa zadatkom da uspostavi sistem za rano upozoravanje u slučaju havarijskih zagađenja i preduzimanje preventivnih mera i kontrole na području sliva reke Dunav; grupa za upravljanje slivom reke Dunav koja ima zadatak da planira i razvije pogodan i pouzdan sistem za sprovođenje direktiva i drugih propisa u vezi sa održivim korišćenjem i zaštitom voda; strateška ekspertska grupa koja za svoj predmet delovanja ima pravna, administrativna i finansijska pitanja, i ekološka ekspertska grupa koja ima za zadatak da „podržava" aktivnosti koje Međunarodna komisija sprovodi, a koje se odnose na očuvanje, obnovu i održivo korišćenje vodnih ekosistema i sa njima povezanih drugih ekosistema kao što su močvani, priobalni, i drugi.

---

[11] Konvencija o saradnji za zaštitu i održivo korišćenje reke Dunav, *Sl. list SCG – međunarodni ugovori*, 4/2003.

[12] Međunarodna komisija se sastoji od delegacija koje imenuju strane ugovornice Konvencije, pri čemu svaka strana može da imenuje najviše pet delegata. Takođe, svaka strana ugovornica može imati i po nekoliko eksperata koji se bave određenim posebnim pitanjima.

Poseban značaj za aktivnosti koje se odvijaju u okviru Konvencije ima Radna grupa za upravljanje programom (Programme Management Task Force), koja koordinira saradnju koja se odvija između Međunarodne komisije i međunarodnih organizacija, međunarodnih finansijskih organizacija, donatora, nevladinih organizacija... Međunarodna komisija za Dunav ostvaruje saradnju sa svim relevantnim međunarodnim organizacijama koje se bave problemima životne sredine. Posebne forme saradnje ostvaruju se sa Komisijom za zaštitu Crnog mora.

3.2.2 Dunavska komisija

Dunavska komisija formirana je na osnovu Konvencije o režimu plovidbe na Dunavu, potpisane 18. avgusta 1948. godine u Beogradu.[13] Kao što naziv kaže, ona se, pre svega, bavi pitanjima relevantnim za „režim plovidbe". U nju su, tako, unete odredbe o načelu slobode plovidbe za državljane, brodove i robu svih država, a na bazi ravnopravnosti u odnosu na plovidbene i lučke takse i uslove trgovačke plovidbe, zabrani plovidbe ratnih brodova nepribrežnih zemalja, pravu kabotaže koje je rezervisano za pribrežne zemlje, pravu ulaska u luke stranih brodova i pravu istovara i utovara robe, ukrcavanju i iskrcavanju putnika na osnovu propisa pribrežne zemlje, sanitarnoj i policijskoj službi koju vrše pribrežne zemlje. Konvencija predviđa i obaveze pribrežnih država da svoje sektore održavaju u plovnom stanju i da se staraju o obezbeđivanju uslova za poboljšanje plovidbe.

Osnovni zadatak Dunavske komisije je da se stara o obezbeđivanju pravilne primene režima koji je ustanovljen Konvencijom, kao i obezbeđivanje koordinacije rada između pribrežnih država. Ona je, u skladu sa tim, nadležna za: izvođenje generalnog plana velikih radova; uspostavljanje jednoobraznog sistema održavanja plovnih puteva; ujednačavanje pravila rečne bezbednosti; objavljivanje priručnika, karti, atlasa i sl.; koordinaciju rada hidrometeoroloških službi, i tako dalje. Članom 14 Konvencije Dunavskoj komisiji je priznato svojstvo pravne ličnosti „u skladu sa zakonodavstvom države u kojoj ne nalazi njeno sedište".[14] Pravni položaj, obaveze, prava itd. Komisije precizno su regulisani naknadno zaključenom Konvencijom o privilegijama i imunitetima Dunavske komisije (stupila na snagu 1964. godine).

3.2.3 Komisija za sliv reke Save

Okvirnim sporazumom za sliv reke Save (potpisan je 3. decembra 2002. godine u Kranjskoj Gori od strane Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Slovenije i SR Jugoslavije) („Službeni list SCG – Međunarodni ugovori", br. 12/04) predviđeno je da Komisija za sliv reke Save, u cilju sprovođenja Sporazuma, obavlja sledeće

[13] Potpisale su je Mađarska, Bugarska, Rumunija, SSSR, Ukrajina i Jugoslavija, da bi 1960. godine Konvenciji pristupila i Austrija. Inače, pre Dunavske komisije o kojoj ovde govorimo, kroz istoriju su (od Pariskog ugovora iz 1856. godine) postojala različita međunarodna tela koja su se starala o određenim pitanjima u vezi sa Dunavom.

[14] Prvobitno je sedište Dunavske komisije bilo u Galcu, a od 1954. godine se nalazi u Budimpešti.

funkcije: donosi odluke sa ciljem obezbeđenja uslova za sigurnu plovidbu, donosi odluke o uslovima finansiranja izgradnje plovnih puteva i njihovog održavanja, donosi odluke o svom radu, budžetu i postupcima, i donosi preporuke o svim drugim pitanjima koja se odnose na sprovođenje Sporazuma.[15]

3.2.4 Reka Drina i regionalna saradnja

Saradnja država u slivu reke Drine nije posebno institucionalizovana, iako postoje određene pretpostavke koje upućuju na potrebu daljeg unapređivanja saradnje u ovom regionu. Pritom bi trebalo imati u vidu i ukupno stanje ugovornih odnosa koje države u regionu imaju, a posebno bilateralno regulisanje pojedinih pitanja od značaja za upravljanje vodnim resursima. Procenjuje se da se potencijali regionalne saradnje većim delom vezuju za energetski sektor i borbu protiv elementarnih nepogoda. Nema posebnih bilateralnih ugovora između Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine kojima se reguliše oblast upravljanja vodnim resursima.

4. Strateški i normativni okviri politike RS u oblasti klimatskih promena i upravljanja vodnim resursima

Opšte pretpostavke i pravni osnovi saradnje RS sa državama u regionu reke Dunav definisani su strateškim dokumentima, međunaradnim ugovorima u kojima RS ima status člana, kao i nacionalnim propisima u oblasti klimatskih promena, odnosno upravljanja vodnim resursima. Međutim, opštom determinantom se mogu smatrati okolnosti koje proističu iz procesa pridruživanje RS sa EU, tj. procesa usklađivanja nacionalnog zakonodavstva sa propisima EU. Republika Srbija je članica Okvirne konvencije UN o promeni klime i Kjoto protokola uz ovaj međunarodni ugovor. Pripremljena je Druga nacionalna komunikacija u skladu sa obavezama iz Okvirne konvencije UN o promeni klime. Vlada je usvojila „nacionalno utvrđene mogućnosti smanjenja emisije gasova sa efektom staklene bašte“, čime je predviđeno smanjenje emisije za 9,8% do 2030. godine. U pogledu međunarodno-ugovornih odnosa u oblasti upravljanja vodnim resursima RS je, pored članstva u najznačajnijim međunarodnim multilateralnim ugovorima, ima delimično regulisane bilateralne odnose sa susednim državama. Preciznije govoreći, RS je u fazi regulisanja svojih ugovornih odnosa sa susednim državama. Sa delom država (Mađarska, Rumunija, Bugarska) saradnja se odvija na osnovu ranije zaključenih međunarodnih ugovora. Sa Hrvatskom, Bosnom i Hercegovinom, Crnom Gorom i Makedonijom RS nema zaključene posebne bilateralne spora-

[15] Odredbama Statuta Međunarodne komisije za sliv reke Save (Aneks I uz Sporazum) preciznije su regulisani zadaci i nadležnosti Savske komisije (čl. 4), sastav (čl. 1), predsedavanje (čl. 2), zasedanja (čl. 3), donošenje odluka i preporuka (čl. 5), finansiranje rada (čl. 6), sekretarijat (čl. 7), jezici (čl. 8), radne grupe (čl. 9), izveštaji (čl. 10) i imuniteti predstavnika strana, službenika i funkcionera Sekretarijata Savske komisije (čl. 11).

zume, iako su preduzete određene aktivnosti radi zaključivanja ovih sporazuma (sa Hrvatskom). Pri tome bi trebalo imati u vidu i činjenicu da jedan od elemenata nacionalne politike proističe i iz obaveza Ugovora o osnivanju Energetske zajednice („Službeni glasnik RS", broj 62/06), koji sadrži odredbe koje direktno upućuju na obaveze u vezi sa usklađivanjem nacionalnih propisa sa propisima EU.[16]

Kada se radi o unutrašnjim propisima treba napomenuti da klimatske promene nisu predmet regulisanja posebnog propisa, već se odgovarajuće norme mogu pronaći u nekoliko različitih propisa. Osnovnim propisom se smatra Zakon o zaštiti vazduha („Službeni glasnik RS" br. 36/09, 10/13) kojim je predviđeno, između ostalog, da se zaštita vazduha ostvaruje i „izbegavanjem, sprečavanjem i smanjenjem zagađenja koja utiču na oštećenje ozonskog omotača i klimatske promene" (član 2 tačka 3). Pored toga, predviđeno je da se realizacija Strategije zaštite vazduha ostvaruje „donošenjem akcionog plana za zaštitu vazduha, atmosfere i suzbijanje klimatskih promena", koji je njen sastavni deo (član 29). Zakon sadrži i odrebe kojima se reguliše postupanje sa supstancama koje oštećuju ozonski omotač, kao i opremom i uređajima koji ih sadrže, postupanje sa određenim fluorovanim gasovima sa efektom staklene bašte, kao i opremom i uređajima koji sadrže ove gasove, sertifikacija zaposlenih u sektorima koji koriste supstance koje oštećuju ozonski omotač i fluorovane gasove sa efektom staklene bašte, i tako dalje. U oblasti upravljanja vodnim resursima RS ima razvijen čitav sistem normi u čijoj osnovi je Zakon o vodama („Službeni glasnik RS" br. 30/10 i 93/12) sa brojnim podzakonskim propisima. Međutim, usaglašavanje sa propisima EU treba da se intenzivira sa krajnjim ciljem da se do kraja 2018. godine obezbedi usaglašenost značajnog dela normi, a do kraja ove decenije i preostalog dela normi. Vodoprivredna osnova je usvojena 2002. godine (Uredba o utvrđivanju vodoprivredne osnove Republike Srbije, „Službeni glasnik RS" br. 11/2002) i u toku je priprema Strategije (upravljanja vodnim resursima) do 2030. godine i nekoliko drugih strateških dokumenata u oblasti voda.

5. Zaključak

Više je argumenata kojima se može dokazivati da za RS saradnja u okviru reke Dunav ima ključni značaj. Uzroci i posledice klimatskih promena na najjasniji način su povezani sa različitim okolnostima koje upućuju na potrebu obezbeđivanja uslova za racionalno upravljanje vodnim resursima reke Dunav. Postojeće forme saradnje u okviru Međunarodne komisije za zaštitu reke Dunav, Dunavske komisije i Savske komisije obezbeđuju uslove za učešće RS u delu regionalnih

[16] Osim toga, ratifikovan je i Ugovor između Vlade RS i Organizacije za obrazovanje, nauku i kulturu (Unesko) u vezi sa osnivanjem Centra za vode za održivi razvoj i prilagođavanje klimatskim promenama kao Centra kategorije 2 pod pokroviteljstvom Uneska, *Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori*, 92/14.

aktivnosti. Međutim, saradnja između država u slivu reke Drine nije posebno regulisana i institucionalizovana, iako postoji prostor za značajno unapređenje. Procene stanja nacionalnih propisa u oblasti klimatskih promena i upravljanja vodnim resursima pokazuju da tek predstoje značajne aktivnosti na planu daljeg usaglašavanja sa propisima EU. Ovaj činilac utiče na regionalnu saradnju i dobija na značaju, imajući u vidu da se on javlja kao pretpostavka jačanja institucionalnih kapaciteta RS za sprovođenje aktivnosti u oblasti međunarodne saradnje.

Literatura

- European Commission (2010): *European Union Strategy for Danube Region*, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the regions, COM(2010) 715 final, Brussels, 8. 12. 2010, 8-9. http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0715:FIN:EN:PDF (16. 6. 2014)
- *Danube Study – Climate Change Adaptation*, Final Report: 1. 12. 2010 – 31. 1. 2012, Ludwig-Maximilians-Universitat Munich, Germany
- International Commission for the Protection of the Danube River (2013): *ICPDR Strategy on Adaptation to Climate Change*, Vienna
- International Energy Agency (2012): CO2 Emissions from Fuel Combustion – 2012 Edition, Paris.
- Ivanova Maria (2012): „Institutional design and UNEP reform: historical insights on form, function and financing“, *International Affairs,* 88: 3/2012, 565–584
- Konvencija o saradnji za zaštitu i održivo korišćenje reke Dunav, *Sl. list SCG – međunarodni ugovori*, 4/2003
- Manga Sylvestre José Tidiane (2010): „International Environmental Governance Reform Within the United Nations: Seeking more sustainability towards and beyond Rio + 20 Earth Environment Summit“, *Revue québécoise de droit international*, 23. 2. 2010, 210, http://rs.sqdi.org/volumes/23_2-Note_Manga.pdf (15. 2. 2012)
- O'Brien Geof *et. al.* (2006): „Climate change and disaster management“, *Disasters*, 30(1)/2006, 74–75, http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-9523.2006.00307.x/pdf (21. 4. 2012)
- Stojović Jelena, Knežević Sanja, Bogdanović Aleksandar, Knežević Ivan (2012): *Vodič kroz dunavsku strategiju*, Evropski pokret u Srbiji, Beograd, http://emins.org/sr/publikacije/knjige/12-dunavska_sr.pdf (16. 5. 2013)
- Stojić Karanović Edita, Petrović Dragan (2010): *Dunavska strategija – od vizije ka ostvarenju*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Međunarodni naučni forum „Dunav–reka saradnje“, Beograd

- Todić Dragoljub (2011): *Vodiči kroz EU politike – Životna sredina*, Evropski pokret u Srbiji, Beograd
- Todić Dragoljub (2014): *Klimatske promene i reforma sistema upravljanja*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd
- Todić Dragoljub, Isoska Zorica (2005): „Nacionalne specifičnosti i vodno pravo EU i Srbije", Zbornik radova sa konferencije „Životna sredina ka Evropi", Privredna komora Srbije, Beograd
- Todić Dragoljub, Vukasović Vid, Ignjatić Mladenka, Čavoški Aleksandra (2011): *Međunarodni ugovori u oblasti životne sredine u funkciji evropskih integracija i region jugoistočne Evrope*, Evropski pokret u Srbiji, Beograd
- Todić Dragoljub, Grbić Vladimir (2014): „Zemlje u razvoju i politika u oblasti klimatskih promena", *Međunarodni problemi*, br. 1-2/2014, 160-182
- Todic Dragoljub, Grbić Vladimir (2015): „Strategija 'Evropa 2020', klimatske promene i Republika Srbija", *Međunarodna politika*, januar–mart/2015, 48-59
- UNDP (2006): *Human Development Report 2006 – Beyond scarcity: Power, poverty and the global water crises*, New York
- The World Bank (2012): *The Little Data Book on Climate Change 2011*, Washington, DC.
- http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?order=wbapi_data_value_2010+wbapi_data_value&sort=asc (31. 7. 2013)
- http://data.worldbank.org/indicator/AG.LND.FRST.ZS/countries (16. 4. 2013)
- http://www.icpdr.org/main/danube-basin (14. 6. 2015)
- http://www.icpdr.org/main/danube-basin/countries-danube-river-basin (10. 8. 2014)
- http://unfccc.int/essential_background/convention/status_of_ratification/items/2631.php
- http://unfccc.int/kyoto_protocol/status_of_ratification/items/2613.php (14. 9. 2013)

Rad primljen: 19. septembar 2015. Paper received: September 9th, 2015
Odobren za štampu: 20. septembar 2015. Approved for publication: September 20th, 2015

Professor Dragoljub Todić, PhD
Institute of International Politics and Economics, Belgrade
Professor Vladimir Grbić, PhD
Faculty for International Economics, John Naisbitt University
(Megatrend University) Belgrade

DANUBE COOPERATION IN THE FIELD OF CLIMATE CHANGE AND POSITION OF THE REPUBLIC OF SERBIA IN THE WATER RESOURCES MANAGEMENT

Summary

The paper discusses the thesis that the basic factor that determines the policy of RS on climate change is defined by the possibilities of cooperation between the countries of the Danube basin. In this regard, it is argued that for RS this is the most important route in international activities in the field of climate change and environment in general – the cooperation with the countries located in the Danube basin. This conclusion is based on an estimate of the significance of the Danube River for the RS, as well as the fact that there are already established forms of cooperation between the countries in the basin of this river, in a way that covers the key water resources in RS. At the same time, it is estimated that the institutionalization of the cooperation between the countries in the Drina River Basin, as well as the harmonization of the national with EU legislation would contribute to the further improvement of the water resource system management in the Danube basin.

Key words: climate change, water resource management, EU integration, the Danube, the Republic of Serbia

Mitar Božić[*]
Aleksandar Plazinić[**]

UDK 346.544:631.147
Originalni naučni rad

ORGANSKA POLJOPRIVREDA KAO DRUŠTVENO ODGOVORNO POSLOVANJE

Već decenijama savremeni svijet je suočen za zahtjevom za globalnom, zajedničkom odgovornošću u cilju razvoja koji bi bio u skladu sa potrebama ljudi i prirode. Svakim danom, poslovna zajednica se nalazi pred izazovom da bude još odgovornija i održivija. Potrebno je konstantno raditi na integraciji ekonomskog, socijalnog i ekološkog aspekta. Društveno odgovorno poslovanje nije dodatni element poslovnih aktivnosti, već njegova suštinska i neodvojiva komponenta, što će se pokazati u radu.

Organska poljoprivreda u svijetu se smatra dobrim sredstvom za očuvanje životne sredine i taj koncept je blizak društveno odgovornom poslovanju. Sistem proizvodnje organske hrane mora biti prilagođen brojnim kvalitativnim i kvantitativnim zahtjevima zaštite životne sredine. Organska poljoprivreda može predstavljati opredeljujući faktor razvoja Srbije, ali, ipak, na tom polju je potrebno više ulaganja, pre svega u edukaciju i razvoj postojećih kapaciteta. Teorija igara sa svojim modelima i zaključcima koji iz njih proizlaze, trebalo bi da dâ potporu ovoj temi u poslovnim krugovima i u akademskom istraživanju. U ovom radu teorija igara i njeni modeli pokazuju da se ulaganje u organsku proizvodnju kao društveno odgovorno poslovanje isplati. Udruživanjem proizvođača i prerađivača u grupu, ostvaruju se dodatne ekonomske koristi i to ne samo za samu grupu, već i za društvo u kome grupa posluje. Sam rad se bazira na modelima Ajera i Mitendorfa (Arya and Mittendorf, 2006) i Geringa (Goering, 2012), te predstavlja njihovu kombinaciju a time i proširenu verziju.

Ključne riječi: organska poljoprivreda, CSR, teorija igara, društvo, održivost

1. Uvod

Organska proizvodnja kao dio ekološkog, održivog razvoja obuhvata proizvodnju hrane i namirnica (primarna poljoprivreda, prerada do distribucije) ali i neke druge proizvode biljnog i životinjskog porijekla (tkanine, koža). Na osnovu

[*] Mitar Božić, doktorand, Fakultet za primenjeni menadžment, ekonomiju i finansije u Beogradu, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, e-mail: mitarb@hotmail.com
[**] Aleksandra Plazinić, doktorand, Fakultet za primenjeni menadžment, ekonomiju i finansije u Beogradu, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, e-mail: aplazinic@msn.com

bazičnih standarda, ona se zasniva na primjeni principa agroekologije. To je zakonski regulisana proizvodnja i uključuje kontrolu i sertifikaciju proizvodnje i proizvoda. Ovaj vid proizvodnje omogućava racionalnu upotrebu resursa i energije koji obezbjeđuju očuvanje neobnovljivih prirodnih resursa budućim generacijama[1]. Četiri su glavne grupe razloga za organsku poljoprivredu:[2]

- zdravstveni,
- ekološki,
- ekonomski i
- politički.

Ekološka poljoprivreda, poznatija pod nazivom organska poljoprivreda, proizvodi hranu bez upotrebe mineralnih gnojiva, genetski modifikovanih (GM) organizama, pesticida i drugih hemijskih preparata. Ona dugoročno poboljšava kvalitet tla i doprinosi povećanju biološke raznolikosti. Prema definiciji IFOAM-a (International Federation of Organic Agriculture Movements), svjetske krovne organizacije za podsticanje organske poljoprivrede, ekološka, biološka ili organska poljoprivreda je proces kojim se razvija održivi agro-ekosistem. Takav sistem temelji se na prirodnim sposobnostima održivosti biljaka, životinja i cijele životne sredine.

Iako se čini da su cijene organskih proizvoda iznad cijena neorganskih proizvoda u maloprodajnim objektima, dugoročno posmatrano, kupovinom organske hrane potrošač ostvaruje veću korist. Svjedoci smo da su cijene organskih proizvoda u prodajnim objektima iznad cijena neorganskih proizvoda. Proizvodnja organske hrane ima mnogo prednosti za privredu u kojoj se proizvodi:[3]

- omogućava održivi razvoj;
- obezbjeđuje da stanovništvo bude zdravije;
- manji su troškovi zdravstvenog osiguranja;
- čini zemlju atraktivnijom destinacijom za turiste;
- zarađuje se više novca od izvoza hrane zbog prestižnih cijena;
- podržavaju se i drugi industrijski sektori;
- podržavaju se istraživanje i nauka, i
- pozitivni efekti na životnu sredinu.

Organska poljoprivredna proizvodnja u Srbiji je još uvijek u fazi razvoja. S obzirom na potencijal koji nude prirodni resursi Srbije i regiona, uspostavljanje ovog vida proizvodnje je korak naprijed, ne samo s aspekta ruralnog razvoja,

1 Božić M., Vega García A. (2013): „Organic agriculture in Austria“, *Journées Internationales du Marketing*, 9/2013, Marrakesh, Maroko, Conference paper

2 www.tehnologijahrane.com (23. 1. 2013)

3 Božić M., Vega García A. (2013): „Organic agriculture in Austria“, *Journées Internationales du Marketing*, 9/2013, Marrakesh, Maroko, Conference paper; Lampkin N. H., Padel S. (1994) (eds.): *The economics of organic farming, An overview*, CAB International, Wallingford, UK., 437-456.

zaštite životne sredine i unapređivanja zdravlja ljudi, već i sa stanovišta ekonomskog prosperiteta. Organska poljoprivreda najzastupljenija je u zemljama Evropske unije, iako one uglavnom u odnosu na druge industrijski manje razvijene, npr. Republiku Srbiju, nemaju povoljnije prirodne uslove za njeno organizovanje. To upućuje na zaključak da raspoloživi prirodni i drugi resursi, bez odgovarajuće institucionalne organizovanosti i standardizacije, ne mogu adekvatno da se vrednuju na međunarodnom tržištu hrane po metodama organske poljoprivrede. Podržavanje tih programa državnim subvencijama i drugim vidovima pomoći za prelaz farmi na organsku poljoprivredu omogućilo je zemljama EU vodeći položaj na tržištu organskih proizvoda.

Jedan od esencijalnih problema u organskoj proizvodnji je nedostatak obučenog kadra za ovaj vid proizvodnje. Organizovanje stručne savjetodavne službe, specijalizovane za organsku poljoprivrednu proizvodnju, jedno je od rješenja da se proizvođačima omogući, obezbijedi sigurnost i stručan savjet i pomoć u ovoj oblasti proizvodnje. Formiranje savjetodavne službe iz ove oblasti je neophodno da bi organska poljoprivredna proizvodnja mogla da funkcioniše i da se razvija. Uočeni su određeni pomaci u Srbiji. Postojanje nacionalnog akcionog plana, visoka svijest o potrebi za kvalitetom u mnogim industrijskim sektorima, velike površine nezagađenog poljoprivrednog zemljišta (što ubrzava i olakšava konverziju), bliske veze sa organskim tržištima u Evropi i svijetu, aktivni ugovori o slobodnoj trgovini, tematika organske poljoprivrede među akademskim osobljem, poljoprivrednicima i potrošačima, ali i veliko interesovanje međunarodnih investitora, svakako su neki od značajnih faktora koji govore u prilog organskoj proizvodnji u Srbiji ali i u regionu. Ipak, tu postoje i brojni ograničavajući faktori poput: nedovoljnog obrazovanja u ovoj oblasti, nedovoljne podrške (finansijske i nefinansijske), nepovoljne strukture poljoprivrednih gazdinstava i njihova međusobna (ne)saradnja ali i malo domaće tržište, nizak životni standard i platežna moć potrošača.[4]

Prodaja proizvoda porijeklom iz organske proizvodnje u Srbiji nije nimalo jednostavna. Najveći deo organski proizvedenih proizvoda u Republici Srbiji se izvozi na strana tržišta i to kao sirovina ili polupreradđeni proizvod. To je veoma negativno sa stanovišta ostvarivanja profita, odnosno ekonomičnosti same proizvodnje. Međutim, treba još dosta truda, znanja i finansijskih sredstava da se uloži u razvoj tržišta u Srbiji, da bi ono stvarno profunkcionisalo. Završni instrument marketinškog miksa je, po pravilu, promocija, što nikako ne govori o njenom najmanjem značaju. Potrošači moraju biti upoznati sa proizvodom ukoliko žele da ga kupe. U Republici Srbiji, konkretno, najviše se koristi privredna propaganda u skromnom obimu. Najčešće je riječ o štampanim propagandnim materijalima koji se dijele posjetiocima sajmova ili nekih posebnih manifestacija. Ostali vidovi promocije su slabo zastupljeni, što je potpuno razumljivo kada

[4] Kalentić M., Stefanović E., Simić I., Maerz, U. (2014): *Organska poljoprivreda u Srbiji,* Nacionalno udruženje za razvoj organske proizvodnje „Serbia Organica", 9-50.

se ima u vidu da proizvod nema razvijen brend i tako izostaje i adekvatna primjena brend menadžmenta. Pored nastupa srpskih proizvođača na domaćim i međunarodnim sajmovima po svom značaju se ističu degustacije proizvoda kao vid unapređivanja prodaje. Državi i proizvođačima organske hrane u Srbiji preostaje još dosta posla kako bi uhvatili korak sa modernim svijetom. Približavanjem Srbije Evropskoj uniji, ova oblast sve više dobija na značaju. Naravno, potrebna je saradnja države ali i regionalnih organizacija, kako bi Srbija maksimalno iskoristila svoje kapacitete.

Organska proizvodnja ili biološki uzgoj je veliki pokret koji nastoji da unaprijedi poljoprivredu i to lišavajući je svih sastojaka koje su štetni po čovjeka i prirodnu okolinu. Poljoprivrednici i naučnici koji rade na razvoju organskog uzgoja nastoje da do tančina razumiju prirodne procese proizvodnje hrane, da bi ga učinili u potpunosti zdravim. U procesu organskog uzgoja stvara se manje otpada, parcele zemlje se redovno „odmaraju", proizvodi se ne testiraju na životinjama, ne zloupotrebljavaju se resursi, životinje ili ljudi. Tako, imajući u vidu elemente na kojima počiva organska proizvodnja, ona se smatra društveno odgovornom. Zbog svega ovoga, u radu i modelu koji sledi pretpostaviće se da je firma društveno odgovorna, ne samim tim što proizvodi organsku hranu[5] nego i da preduzima još neke društveno odgovorne aktivnosti na tržištu na kojem posluje.[6] Hopkins definiše društveno odgovorno poslovanje kao pažnju s kojom se na etičan i društveno odgovoran način odnosimo prema interesno uticajnim grupama koje se nalaze izvan, ali i unutar organizacije. Cilj društvene odgovornosti je da uz očuvanje profitabilnosti istovremeno omogući stvaranje visokih standarda života za interesno uticajne grupe izvan i unutar preduzeća.[7] Odgovornost organizacije za uticaj svojih odluka i aktivnosti na društvo i životnu sredinu, kroz transparentno i etičko ponašanje koje: doprinosi održivom razvoju, uključujući zdravlje i dobrobit društva; uzima u obzir očekivanja zainteresovanih strana; u skladu je sa važećim zakonom i u skladu sa međunarodnim normama ponašanja, i koje je integrisano u cijeloj organizaciji[8], je sveprisutan u mnogim istraživanjima. Tako društveno odgovorno poslovanje sve više dobija na značaju u akademskim i poslovnim krugovima, jer upravo je ono u funkciji poboljšanja poslovnog ambijenta.[9] Racionalna upotreba resursa i energije koja obezbjeđuje

[5] Goessinger K., Freyer, B (2008): „Corporate Social Responsibility and Organic Farming – Experiences in Austria", 16th IFOAM Organic World Congress, Modena, Italy, June 16-20, 2008, http://orgprints.org/11978

[6] Zapošljavanje marginalnih grupa, izbjegavaje sprovođenje aktivnosti koje mogu biti štetne za društvo i sprovođenje aktivnosti koje doprinose povećanju društvenog blagostanja.

[7] Hopkins M. (2006): „What is Corporate Social Responsibility all about", *Journal of Public Affairs*, August-November 2006, John Wiley&Sons, Ltd., 299.

[8] Krkač K. (2007): *Uvod u poslovnu etiku i korporacijsku društvenu odgovornost*, Mate, Zagreb, 219-256.

[9] Božić M., Plazinić A. (2015): „Društveno odgovorno poslovanje u funkciji poboljšanja poslovnog ambijenta i uslova rada u Srbiji", *Zbornik radova sa međunarodne naučne*

očuvanje neobnovljivih prirodnih resursa budućim generacijama[10] a preduzeću nosi manje troškove koji direkno utiču na profitabilnost, svakako je jedan od razloga za sve veću popularnost ovog koncepta. Sve ovo će biti predmet analitičkog istraživanja u radu. Ipak, potrebno je imati u vidu da se ovdje efekti društveno odgovornog poslovanja i organske proizvodnje razmatraju na kratak rok, tj. u prvoj godini po njihovoj punoj integraciji u poslovni model pravnog lica.

2. Teorija igara i organska hrana

Teorija igara je matematička disciplina koja se bavi situacijama konflikata između dva ili više učesnika, donosioca odluka ili, najjednostavnije rečeno, igrača. Cilj ovog koncepta jeste odrediti ponašanje učesnika koje je za njih optimalno, pod pretpostavkom da su racionalni (inteligentni) i da razmišljaju strateški. Konflikt je regulisan strogo definisanim pravilima kao u društvenim igrama poput kartanja, šaha, domina i slično. Teorija igara omogućava preciznu analizu takvih igara, po kojima je i sama dobila ime. Radi se, zapravo, o vrlo interesantnoj teoriji koja je povezala nekoliko grana matematike i dala važne dorinose razumijevanju ponašanja u ekonomiji, sociologiji, psihologiji, biologiji, teoriji evolucije i drugim naučnim disciplinama. Teorija igara bi se mogla smatrati korisnim analitičkim aparatom.

Osnovna pretpostavka koja ujedno predstavlja i temelj teorije igara jeste da igrači slijede dobro definisane egzogene ciljeve (racionalni su, tj. inteligentni) i da vode računa o svom znanju ili očekivanom ponašanju ostalih igrača (razmišljaju strateški). Modeli teorije igara predstavljaju vrlo apstraktne prikaze situacija u stvarnom životu. Većina ideja teorije igara nije svojstvena matematici, iako matematička formulacija olakšava proces preciznog definisanja koncepata, na način da potvrđuje konzistentnost ideja i istražuje implikacije pretpostavki.[11] Ovdje su sada moguće varijacije zavisno od situacije iz realnog života koja se želi prikazati ovim modelom. U primjeru koji slijedi, biće predstavljena varijacija modela monopola kada postoji firma koja zavisi od resursa (inputa) jednog dobavljača. Pošto je tema rada organska proizvodnja koja se smatra društveno odgovornom, u radu se predstavlja proširena verzija modela predstavljenog kod Ajera i Mitendorfa (2006) ali i verziju iz rada Geringa (2012), kada je firma (monopolista) društveno odgovorna odnosno proizvođač organske hrane. Cilj rada je da pokaže primjenu modela u organskoj proizvodnji i proširi postojeće

konferencije: Menadžment, preduzetništvo i investicije u funkciji privrednog rasta i zapošljavanja u Srbiji, Modern Business School – MBS, Beograd, 36-58.

10 Božić M., Vega García A. (2013): „Organic agriculture in Austria“, Conference paper, *Journées Internationales du Marketing*, 9/2013, Marrakesh, Maroko.

11 Gibbons R. (1992): *Game Theory for Applied Economists*, Princenton University Press, Princenton, NJ, 14.

modele. Ovdje će se pretpostaviti da se pored angažmana u organskoj proizvodnji, pravno lice angažuje i u drugim društveno odgovornim aktivnostima. Sve će ovo biti zanimljivo sagledati sa stanovišta vrednovanja tržišta i društva.

2.1. Model

Preduzeće koje posjeduje specijalno razvijeni know-how za određene organske proizvode, nabavlja potrebne resurse za proizvodnju od dobavljača i gotove proizvode prodaje direktno na tržištu krajnjim korisnicima. Firma, takođe, ima opciju da proda pravo korišćenja patenta (licencu) drugoj kompaniji na tržištu, čime stvara sama sebi konkurenciju jer više nije sama niti monopolista na tržištu datog proizvoda kao ranije[12][13]

Tražnja za datim proizvodom se može predstaviti funkcijom tražnje kao $p = a - q_1$, gdje su p, a i q_1 redom cijena, agregatna količina na tržištu i količina koju proizvodi i plasira firma. Inače, ako je $q_1 \geq a$, cijena čišćenja tržišta jednaka je nuli, pa je realno očekivati da preduzeća neće proizvoditi više od a, odnosno $q_1 < a$. Pri svemu tome $a > 0$.

Osnovni model se može grafički predstaviti na sljedeći način.

Slika 1: *Osnovni model*

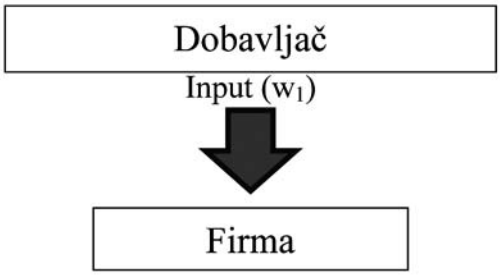

Zbog jednostavnosti analize uzete su i sljedeće pretpostavke u obzir:

- za proizvodnju jedne jedinice finalnog proizvoda potrebna je jedna jedinica inputa;
- jedna jedinica inputa se može nabaviti od dobavljača po cijeni od w_1;
- dobavljač proizvodi inpute po konstantnim marginalnim troškovima od c (c<a), i
- troškovi prerade inputa u finalni proizvod su zanemarljivi (nula) ($c_1 = 0$).[14]

[12] Ipak sam model nije teško dalje razviti pa se to izostavlja ovdje.

[13] Arya A., Mittendorf B. (2006): „Enhancing Vertical Efficiency through Horizontal Licensing", *Journal of Regulatory Economics,* 29/2, 333-342.

[14] Ukupni troškovi proizvodnje po jedinici za organske proizvode niži su nego za konvencionalne proizvode, zbog manje upotrebe hemikalija, uopšteno.

Kao što je naprijed rečeno, pretpostaviće se da je jedan od učesnika na tržištu društveno odgovoran. U ovom radu se pretpostavlja da je to firma (proizvođač organske hrane), te ona u svoju funkciju vrijednosti koju želi maksimizirati mora uključiti i dio koji izdavaja za društveno odgovorne aktivnosti, odnosno razliku za ulaganje u organsku proizvodnju u odnosu na standardnu. Uzmimo da parametar θ□[0,1] predstavlja dio totalnog potrošačkog viška na tržištu koji odgovara društveno odgovornim aktivnostima u koje je firma uključena (uvećani troškovi organske u odnosi na standardnu proizvodnju i ostale društveno odgovorne aktivnosti). Kada je θ = 1, cio iznos potrošačkog viška je u interesu firme, a kada je θ = 0, firma ne podržava društveno odgovorne aktivnosti i ne mari za potrošački višak. Ukoliko je ovo drugo slučaj, onda se model svodi na polazni model prikazan u radu Ajera i Mitendorfa.[15]

Uzimajući u obzir ranije dato izlaganje, model se može i matematički predstaviti na sljedeći način:

$$p = a - q_1$$
$$V_1 = (a-q_1)q_1 - w_1q_1 + \Theta CS$$
$$\Pi s = (w_1-c)q_1.$$

Cilj ovog rada je da pokaže da društvena odgovornost mijenja dosadašnji način poslovnog odlučivanja (zavisno od visine troškova prelaska sa neorganske na organsku proizvodnju i iznosa koji se izdvaja za društveno odgovorne aktivnosti), i da predstavi kako to utiče na rezultate kompanija na kratki rok. Model predstavlja ekstenziju modela razvijenog od strane Ajera i Mitendorfa (2006, 2010) i Geringa (2012) kako bi se pokazali dodatni efekti CSR-a. Da li će firma ali i društvo profitirati od ulaganja u organsku proizvodnju i druge CSR aktivnosti? Kakve su posledice za firmu i dobavljača ukoliko se udruže i postanu članice iste grupe? Kakve su koristi učesnika na tržištu? Sve ovo će biti predmet dalje analize u radu. U nastavku rada analiziraju se tri slučaja: kada je firma proizvođač organske hrane, kada firma nije proizvođač organske hrane i kada su dobavljač i firma članice iste grupe.

2.2. Firma je proizvođač organske hrane

Firma je monopolista na tržištu finalnog proizvoda i ne prodaje licencu na pravo korišćenja patenta koji je sama razvila i od koje joj zavisi monopolska pozicija na tržištu organske hrane. Ukoliko pretpostavimo da je firma društveno odgovorna samim tim što proizvodi organsku hranu[16], onda maksimizira svoju

[15] *Ibid.*

[16] Goessinger K., Freyer B (2008): „Corporate Social Responsibility and Organic Farming – Experiences in Austria“, 16th IFOAM Organic World Congress, Modena, Italy, June 16-20, 2008, http://orgprints.org/11978

funkciju vrijednosti V_1 kao zbir profitne funkcije Π_1 i dijela potrošačkog viška[17] koji se izdvaja za društvenu odgovornost:

$$\max V_1 = (a-q_1)q_1 - w_1 q_1 + \Theta \frac{q_1^2}{2} \quad (1)$$

Povratnom indukcijom[18] dolazi se do količine finalnog proizvoda koja maksimizira funkciju vrijednosti za firmu. Ukoliko uzmemo vrijednost inputa w_1 kao datu od strane dobavljača, onda firma bira količinu q_1 u onom iznosu u kome se maksimizira funkcija vrednosti[19] (1):

$$q_1 = \frac{a - w_1}{2 - 0} \quad (2)$$

Funkcija (2) predstavlja funkciju tražnje za dobavljača koji bira vrijednost jediničnog inputa w_1 kako bi maksimizirao svoj profit koji je se može predstaviti kao:

$$\max_{w_1} (w_1 - c)q_1 \quad (3)$$

Maksimirajući profitnu funkciju dobavljača preko izvoda prvog reda po w_1[20] (3) dobijamo optimalnu cijenu koju utvrđuje dobavljač za dobra koja prodaje dalje u lancu proizvodnje, pa stoga, uzimajući u obzir optimalne vrijednosti w_1 I u (2), dobijamo optimalnu količinu i cijenu:

$$w1 = \frac{a + c}{2} \; i \; q_1 = \frac{a - c}{2(2 - \theta)} \quad (4)$$

Baš kako se može vidjeti u (2) i (4), količina proizvoda koju će firma proizvesti i plasirati na tržište je rastuća u θ, što znači da će kompanija koja je društveno odgovorna proizvesti veću količinu proizvoda, jer upravo ta ista kompanija ne brine samo o sopstvenim interesima već i interesima šire zajednice. Profit je potreban, ali ne i dovoljan uslov za takve kompanije. Ipak, dobavljač će ustanoviti svoje cijene iznad marginalnih troškova. Ono što je takođe zanimljivo jeste da prethodno konstatovano potiče od monopolske pozicije dobavljača i da CSR nema uticaj na cijenu resursa, te dobavljač ne može zloupotrebljavati društveno odgovorne aktivnosti firme. Ukoliko uzmemo u obzir vrednosti iz (4) i primjenimo u (1) i (3), dolazimo do profita firme i dobavljača:

$$\Pi_1 = \frac{(a-c)^2(1-\theta)}{4(\theta-2)^2} \text{ i } \Pi_s = \frac{(a-c)^2}{4(2-\theta)} \quad (5)$$

17 Pretpostavimo da je $c_1 = 0$ te neće biti uključeno u funkciju (1).

18 Backward induction

19 Ukoliko firma nije društveno odgovorna, onda ona maksimizira samo profitnu funkciju a ne funkciju vrednosti kao što je to ovde slučaj.

20 Svi uslovi drugog reda za maksimum funkcije su ispunjeni u ovom radu.

Kao što se može vidjeti iz (5), profit dobavljača je viši ukoliko je firma društveno odgovorna i raste u θ. Na drugoj strani, profit firme koja je društveno odgovorna je niži i opada sa θ. To je zbog toga što firma izdvaja dio svog profita za podršku aktivnostima i zajednici u kojoj posluje jer u tome vidi svoj interes. Ipak, ovakve aktivnosti se smatraju poželjnim jer firma shvata ovakve aktivnosti ne kao trošak već kao dugoročnu investiciju. Ono što je razumljivo je i da je i samo društvo zainteresovano za ove aktivnosti i dio profita koji se izdvaja, pa će se taj segment igre posmatrati preko potrošačkog viška (CS):

$$CS = \frac{(a-c)^2}{8(2-\theta)^2} \tag{6}$$

Totalni tržišni potrošački višak je važan jer firma donira dio istog u društveno odgovorne aktivnosti. Iz (6) se vidi ono što se moglo i očekivati, da CS raste u θ i ovdje mu je vrijednost veća nego u slučaju bez CSR (θ = 0). Ukoliko je θ > 0, onda firma posluje u skladu sa CSR, a ukoliko je θ = 0, to znači da firma nije zainteresovana za CSR i onda dobijamo slučaj prezentovan u radu Ajera i Mitendorfa.[21] Ukoliko poredimo model i zaključke iz prethodno pomenutog rada, jasno se može vidjeti da model ovdje predstavlja opštiji model koji pored profita uključuje i višak za stejkholdere i jednostavno je moguće preko θ odrediti koji dio i pod kojim uslovima je optimalan za sve. I Gering[22] je došao do zaključka da se CSR aktivnosti odnose na volju kompanije da prihvati manje profita nauštrb dobrobita zajednice u kojoj posluje i da te firme obično taj manji profit ne vide kao trošak ili neki gubitak već kao investiciju koja pomaže da se izbore sa konkurencijom i ostvare konkurentsku prednost, a i omoguće bolji život zajednici jer upravo od te iste zajednice zavisi i njihovo poslovanje.

2.3. Firma nije proizvođač organske hrane

Ukoliko pretpostavimo da firma nije proizvođač organske hrane, onda se dobija slučaj prezentovan u radovima Ajera i Mitendorfa (2008, 2010). Do istih rezultata može se doći i iz modela iznad koji predstavlja uopšteniji model od onog prezentovanog u naprijed pomenutim radovima, te će se u nastavku samo ukratko predstaviti postupak i rezultati svakog koraka.

Ukoliko pretpostavimo da firma nije društveno odgovorna samim tim što ne proizvodi organsku hranu, onda maksimizira svoju profitnu funkciju:

[21] Arya A., Mittendorf B. (2006): „Enhancing Vertical Efficiency through Horizontal Licensing“, *Journal of Regulatory Economics*, 29/2, 333-342.

[22] Goering G. E., (2007): „The Strategic use of managerial incentives in a non-profit firm mixed duopoly“, *Managerial and Decision Economics* 28, 83-91,Goering G. E. (2008): „Socially concerned firms and the provision of durable-goods“, *Economic Modeling* 25, 575-583, Goering G. E. (2012): „Corporate social responsibility and marketing channel coordination“, *Research in Economics* 66/2, 142-148.

$$\max_{q_1} \Pi_1 = (a-q_1)q_1 - w_1 q_1 \tag{7}$$

Ukoliko uzmemo vrijednost inputa w_1 kao datu od strane dobavljača, onda firma bira količinu $q_{1:}$

$$q_1 = \frac{a-w_1}{2} \tag{8}$$

Funkcija iznad (8) predstavlja funkciju tražnje za dobavljača koji bira vrijednost w_1 kako bi maksimizirao svoj profit koji se može predstaviti:

$$\max_{w_1} (w_1-c)q_1 \tag{9}$$

Maksimizirajući profitnu funkciju dobavljača preko izvoda prvog reda po w_1[23](3) dobijamo optimalnu cijenu koju utvrđuje dobavljač za dobra koja prodaje dalje u lancu proizvodnje, pa stoga, uzimajući u obzir optimalne vrijednosti q_1 u (8), dobijamo optimalnu količinu i cijenu:

$$w_1 = \frac{a+c}{2} \quad \text{i} \quad q_1 = \frac{a-c}{4} \tag{10}$$

Ukoliko se uzmu u obzir vrijednosti iz (10) i promjeni se u (7) i (9), dolazi se do profita firme i dobavljača u scenariju bez licenciranja tehnologije:

$$\Pi_1 = \frac{(a-c)^2}{16} \quad \text{i} \quad \Pi_s = \frac{(a-c)^2}{8} \tag{11}$$

Ukoliko uporedimo rezultate dva scenarija iznad kada je firma ne samo proizvođač organske hrane već i preduzima druge društveno odgovorne aktivnosti, onda možemo vidjeti da je cijena gotovih organskih proizvoda u slučaju koncepta pune društvene odgovornosti niža a količine prodatih proizvoda više. Svakako, to je dobra vijest jer su potrošači u mogućnosti da kupe zdraviju hranu za manje novčanih jedinica. Ovo je svakako zanimljiv zaključak za Srbiju i region, ako uzmemo svepristutnu ekonomsku situaciju. Ipak, zbog veće količine proizvoda koju uspije plasirati na tržište zahvaljujući ne samo nižoj cijeni već i reputaciji koju pravno lice uživa kod potrošača, firma ostvaruje profit iznad profita kada bi proizvodila neorgansku hranu i bila društveno neodgovorna. Cijena inputa nema uticaja na profit firme jer dobavljač ne mijenja svoju cijenu u zavisnosti od društvene odgovornosti firme. Svakako uspijeva prodati

[23] Svi uslovi drugog reda su ispunjeni u radu.

veću količinu sirovina potrebnih firmi i time uvećava i svoj profit. Ako uzmemo u obzir da se uvećava profit firme, dobavljača ali i potrošački višak, odnosno da se dio sredstava vraća društvu preko društveno odgovornih aktivnosti, onda je jasno da koncept organske poizvodnje i društvene odgovornosti zaslužuje znatno veću pažnju u akademskim ali i poslovnim krugovima.

2.4. Firma i dobavljač kao članovi iste korporativne grupe

Koncern (složeni interes) je spoj više preduzeća u jedan sistem, tj. cjelinu. Koncern čine matično preduzeće i zavisna preduzeća. Svako preduzeće posebno sastavlja svoj godišnji izvještaj, a zbirni godišnji izvještaj je skup svih pojedinačnih bilansa. To predstavlja konsolidovani bilans. Osnovni cilj konsolidovanog bilansa uspjeha je obračunavanje uspjeha grupe, odnosno prikazivanje njenog prinosnog položaja.

U primjeru iznad pretpostavlja se da su dva pravna lica, dobavljač i firma, članovi istog koncerna i pod pretpostavkom da nema nedovršenih internih transakcija tj. da su svi kupljeni inputi prerađeni i tržišno verifikovani odnosno prodati (Božić, 2014). Ukoliko je firma proizvođač organske hrane, onda imamo konsolidovani uspjeh grupe:

$$V_1 + \Pi_s = \frac{(a-c)^2 (3-2\theta)}{4b\,(2-\theta)^2} \tag{12}$$

Ukoliko firma nije proizvođač organske hrane, onda imamo sljedeći konsolidovani uspjeh:

$$\Pi_1 + \Pi_s = \frac{3(a-c)^2}{16b} \tag{13}$$

Poredeći rezultate u (12) i (13) može se zaključiti da je:
(12) ≥ (13).

Iz datog se može zaključiti da je proizvođačima organske hrane teško da opstanu sami na tržištu i da se kao optimalno rješenje nameće udruživanje sa proizvođačima odnosno prerađivačima. Dati model iznad može se dalje proširiti[24][25]. Ipak, ovaj model pokazuje da je korist grupe veća u slučaju prelaska na organsku proizvodnju. Teorija igara bi se mogla smatrati analitičkim aparatom u primjeni zbog pomaganja pri razumjevanju fenomena interakcije učesnika.

Organska proizvodnja ima za cilj da unapredi poljoprivredu, kako bi se otklonili sastojci koji su štetni po čovjeka i životnu sredinu. Poljoprivrednici i

[24] Goering G. E. (2012): „Corporate social responsibility and marketing channel coordination“, *Research in Economics* 66/2, 142-148.

[25] Predstavlja primjer kada su oba učesnika društveno odgovorna.

naučnici koji rade na razvoju organskog uzgoja nastoje da razumiju i unaprijede prirodne procese proizvodnje hrane, da bi ih učinili u potpunosti zdravim. Ipak, ovo nije jedina društveno odgovorna aktivnost koju bi firme trebalo preduzimati. Potrebno je uložiti dodatne aktivnosti kako bi se unaprijedila zajednica u kojoj preduzeće posluje.

3. Zaključak

Prodaja proizvoda porijeklom iz organske proizvodnje u Srbiji je zahtjevna i složena. Veliki problem je upravo taj što se najveći dio proizvoda organske proizvodnje iz Srbije izvozi na strana tržišta i to kao sirovine ili poluprerađeni proizvodi. Upravo takav tržišni plasman je veoma negativan sa stanovišta ostvarivanja profita, odnosno ekonomičnosti same proizvodnje. Niske marže onemogućavaju proizvođačima dalje širenje biznisa. Ako se zna da su proizvodi porijeklom iz organske proizvodnje sertifikovani, znači da su bili u sistemu kontrolisane proizvodnje i da se takva proizvodnja i kontrola naknadno plaćaju, onda bi krajnji stepen prerade, odnosno postizanje dodatne vrijednosti bilo pravo rješenje za proizvode iz organske proizvodnje. Uz pomoć države i regionalnih organizacija, Republika Srbija ima potencijala da iskoristi svoje kapacitete, što posebno postaje važno približavanjem Srbije Evropskoj uniji, jer tako organska proizvodnja može da predstavlja opredeljujući biznis Srbije. Iz modela se može potvrditi da je proizvođačima odnosno prerađivačima organske hrane bolje da se udruže i zajedno nastupaju na tržištu gotovih proizvoda. Organska proizvodnja donosi firmi više benefita. Takođe, i udruživanje u grupe u slučaju organske proizvodnje, donosi dodatne koristi članicama grupe.

Društveno odgovorne aktivnosti uvećavaju poslovnu reputaciju i ugled pravnog lica u zajednici u kojoj posluje i među stejkholderima, pa se upravo aktivnost na polju društvene odgovornosti smatraju moćnim sredstvom za ostvarivanje komparativne prednosti u sve dinamičnijem i konkurentnijem poslovnom okruženju. Srbija bi mogla dosta da uči od zemalja članica EU, kako starih, tako i novih. Nažalost, Republika Srbija i dalje nije u rangu razvijenih zemalja EU po pitanju organske proizvodnje, uprkos povoljnim resursima. Država, instituti nauka i poljoprivredna udruženja treba da rade na edukaciji i prilagođavanju zakonskog okvira kako bi se obezbjedili svi preduslovi za dalji razvoj organske proizvodnje u Srbiji.

Literatura

- Arya A., Mittendorf B. (2006): „Enhancing Vertical Efficiency through Horizontal Licensing“, *Journal of Regulatory Economics*, 29/2, 333-342.
- Božić M. (2014): „Horizontal Licensing and Corporate Group“, *Strategic Management*, 19/3, 54-59.
- Božić M., Plazinić A. (2015): „Društveno odgovorno poslovanje u funkciji poboljšanja poslovnog ambijenta i uslova rada u Srbiji“, *Zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije: Menadžment, preduzetništvo i investicije u funkciji privrednog rasta i zapošljavanja u Srbiji*, Modern Business School – MBS, Beograd, 36-58.
- Božić M., Vega García A. (2013): „Organic agriculture in Austria“, Conference paper, *Journées Internationales du Marketing*, 9/2013, Marrakesh, Maroko
- Gibbons R. (1992): *Game Theory for Applied Economists*, Princenton University Press, Princenton, NJ
- Goering G. E. (2007): „The Strategic use of managerial incentives in a non-profit firm mixed duopoly“, *Managerial and Decision Economics* 28, 83-91
- Goering G. E. (2008): „Socially concerned firms and the provision of durable-goods“, *Economic Modeling* 25, 575-583
- Goering G. E. (2012): „Corporate social responsibility and marketing channel coordination“, *Research in Economics* 66/2, 142-148
- Goessinger K., Freyer B. (2008): „Corporate Social Responsibility and Organic Farming –Experiences in Austria“, *16th IFOAM Organic World Congress, Modena, Italy*, June 16-20, 2008, http://orgprints.org/11978
- Hopkins M. (2006): „What is Corporate Social Responsibility all about“, *Journal of Public Affairs*, August-November 2006, John Wiley&Sons, Ltd.
- Kalentić M., Stefanović E., Simić I., Maerz, U. (2014): *Organska poljoprivreda u Srbiji*, Nacionalno udruženje za razvoj organske proizvodnje „Serbia Organica“
- Krkač K. (2007): *Uvod u poslovnu etiku i korporacijsku društvenu odgovornost*, Mate, Zagreb
- Lampkin N. H., Padel S. (1994) (eds.): *The economics of organic farming, An overview*, CAB International, Wallingford, UK
- Zanoli R. (1992): „Environmental, Social and Economical Impacts of Organic Farming in the South of the Community“, *Proceedings of an EC Workshop, Potential and Limits of Organic Farming*, Loovain, Belgium
- www.tehnologijahrane.com (23. 1. 2013)

Rad primljen: 29. mart 2015.
Prema zahtevu recenzenata, dorađen: 2. jun 2015.
Odobren za štampu: 3. jun 2015.

Paper received: March 29th, 2015
Upon the request of reviewers, revised: June 2nd, 2015
Approved for publication: June 3rd, 2015

Mitar Božić, PhD Student
Faculty of Applied Management, Economics and Finance in Belgrade
University Business Academy in Novi Sad
Aleksandra Plazinić, PhD Student
Faculty of Applied Management, Economics and Finance in Belgrade
University Business Academy in Novi Sad

ORGANIC AGRICULTURE AS SOCIALLY RESPONSIBLE BUSINESS

Summary

For decades, the modern world is faced with the need for global, shared responsibility for development, which is in accordance with the needs of people and nature. Every day, the business community is challenged to be more responsible and sustainable. There is a need for continuous work on the integration of economic, social and environmental aspects. Corporate Social Responsibility (CSR) is not an additional element of business activity, but it's essential and inseparable component, which will be shown in this paper.

Organic agriculture in the world is seen as a good tool for the preservation of the environment, and the concept is coherent with CSR. The system of production of organic food must be in sync with the numerous qualitative and quantitative requirements of environmental protection. Organic agriculture can represent a decisive factor in the development of Serbia, but in this area, there is a necessity for more investment, especially in education and the development of existing capacities. Game theory with its models and conclusions ought to provide sustenance to this topic in business and academic research. In this paper, game theory and its models show that investment in organic production as a socially responsible business generates value. By combining producers and processors in the group, additional economic benefits can be achieved, not only for the group, but also for the entire business in which the group operates. The paper is based on the models of Arya and Mittendorf (2006) and Goering (2012), so it represents their combination and therefore the extended version.

Key words: organic agriculture, CSR, game theory, society, sustainability

Salem Ali Dakheel*

UDC 341.217(4-672EU:560)
327.39(4-672EU:560)
Original scientific paper

TURKEY'S MEMBERSHIP BID TO THE EUROPEAN UNION

This paper presents a brief overview of the EU accession process and Turkey's path to EU membership. The aim of the study is to provide a status report on Turkey's accession negotiations. The researcher here asks some questions to shed light on this case, which is still pending. We have looked into the significant reasons for Turkey to seek joining the European Union, the causes of the repeated refusal of the European Union, the internal Turkish reaction, the external alternatives that the Turkish side has resorted to and the future of Turkey's EU membership bid.

Key words: further enlargement of EU, reforms, Turkey, European Union

1. Introduction

Regarding the membership problems in the EU, we should indicate that there have been individual cases that have changed the course of the EU membership joining history, and here the researcher has chosen one of these cases, the case of Turkey, as an example which deserves to be studied and analyzed.

Despite the standstill in Turkey and the EU's accession negotiations, the situation has moved on during the past seventy years. Turkey has been seeking to gain accession to the EU since 2005, but its EU membership bid has been refused by France and Germany, so today's status quo carries the day. For Turkey, the advantages of membership are abundantly clear and certainly worth pursuing. The leading concern of most European nations regarding Turkey is its financial status and government policies. That is the official remark regarding Turkey's possible status in the European Union. Of course, there is also a racial and cultural aspect that is often brushed aside. Turkey is going through a comprehensive political and economic transformation.

Significant reforms are being introduced in order to attain the highest norms and standards in the field of democracy, the rule of law and human rights. The Turkish external alternatives are found in forming alliances with the US, the Arab World, Israel and former Soviet Republics. It is a fact that a vast majority of the selected EU countries will vote against Turkey's accession to the EU, but of course, nobody can foresee the situation in a few decades from now.

* Dakheel, A. Salem, PhD Candidate, Faculty of International Economics, John Naisbitt University, (Megatrend University), Belgrade, e-mail: deda_20900@yahoo.com.

2. Turkey's membership

The European Community for Coal and Steel was originally founded by six western European states in 1952. The founding members of the Community were France, West Germany, Italy, Belgium, the Netherlands and Luxembourg. The European Economic Community followed in 1957, what is now the EU. Turkey's accession negotiations have been the longest and most difficult of all the waves of enlargement. The negotiations are still in progress.

Regarding the geographical location of Turkey, 95% of its area is geographically located in Asia, so that the major part of its land is Asian and not European. With regard to its culture, it belongs to the Islamic background. Most of the Turkish population is Muslim, despite its leaders' attempts to get rid of their Islamic culture and background. The rest are others, Christians and Jews. During the reign of Kemal Ataturk (1923-1938), an article was adopted in the constitution, which asserts that "Turkey is a secular and democratic country" and some internal efforts were made in order to get rid of all the eastern and Islamic symbols and traditions, from the organizational structure of the country up to the appearance of citizens in the street.[1]

Turkey applied for membership in 1987, but the application was rejected on the grounds that Turkey suffered at that time from a negative balance of trade and this rejection has been repeated many times within years.

The Turkish persistent desire to join the European Union emerges from its aspiration to benefit economically and militarily. Since Turkey is considered to be a poor country with 60 million people and to have a growing deficit in the balance of trade and a high unemployment rate, the Turkish president TorgutOzal gave some reasons in justification of the bid, in the nineties. He said that Turkey would benefit a lot from joining the European market. The EU would give Turkey the vital energy by providing opportunities through investments in roads, ports, power stations, etc., and in return Turkey would give the European Union a new political, economic and cultural dimension. Turkey would cooperate and share the energy, ability, power and effectiveness of the group. It is clear that from the very beginning Turkey has held some relations with the western group by being accepted as one of the beneficiaries of the Marshal Plan and by being allowed to join the European Council and to become a member of the NATO. Its relationship with Western Europe has been a direct result of the Berlin wall falling and the breakup of the Soviet Union. [2]

---

1 Hilal R. Mohammed (1998): "The Turkish membership in the European Union", *The International Politics* ,1, 4, 233.

2 Marko J. (2005): "Turkey and Europe: Time for the Truth", *The International Politics*, Vol. 159, 49.

3. The causes of EU refusal of Turkey's accession bid

The EU has provided various justifications of the refusal of Turkish request on economic, cultural, national, strategic and internal grounds. There are formal and informal reasons.

The European Union has claimed that the membership conditions and provisions, which are relevant to the case of Turkey, have been the arguments for rejecting Turkey's accession. The key paragraph setting out the Copenhagen criteria stated:

Membership requires that the candidate country has achieved stability of institutions guaranteeing democracy, the rule of law, human rights and respect for and protection of minorities, the existence of a functioning market economy as well as the capacity to cope with competitive pressure and market forces within the Union. Membership presupposes the candidate's ability to take on the obligations of membership including adherence to the aims of political, economic and monetary union.

4. The economic justifications of refusal

Turkey is an underdeveloped country and its economic ability cannot follow European economic progress. Turkey's joining The EU would put a load on the EU capital, which is about 16.5-27 billion euro, and there are worries about Turkish membership in terms of lower wages, living standards, and the idea of workers' immigration waves to the member states of the EU. These waves could approximately reach 2.5 million people and lead to many economic, social and political consequences. But facing this economic justification, what could be said about the agreement between the EU and some countries poorer than Turkey, like Eastern Europe countries and the four poor ones before? [3]

In its 2004 'regular report' on accession preparations, the EU lists the reforms that Turkey will have to implement in order to fulfill the two economic criteria, namely a well-functioning market economy and the ability to compete in the single market.

Among other things, the EU is asking Turkey to: cut its budget deficit and make budget planning more efficient; continue to reduce inflation; streamline administrative procedures; strengthen the rule of law; make commercial courts more efficient; sell off state-owned banks and improve financial sector supervision; speed up privatization of state-owned companies and utilities; invest more in education, and tailor it to the needs of a market economy; and make the business climate more attractive for foreign investors.

[3] Helal R. Mohammed, ibid., 240.

In addition, Turkey will have to adopt, implement and enforce EU rules and regulations in 28 areas, including the four freedoms of the single market (the free movement of goods, services, capital and people); agriculture and fisheries; monetary union; transport, energy and telecoms; competition and state aid; policies for small businesses; research, education and culture; consumer protection; environmental rules and foreign and security policy.[4]

5. The national and cultural justifications

The European civilization roots extend back to the Greek and Roman Christian inheritance. The refusal to accept relations with Turkey, including 70 million Muslims, whose Ottoman past has been haunting the West ever since the falling of the Eastern Roman Empire in 1453 and the siege of Vienna in 1793, is based on sharp and vast cultural differences. Some EU members express concern about Turkey's joining the European Union as they see it as an improvement for the 25 million Muslims who live in European countries today, while supporting the European Christian conquest once more with 21st century mechanisms. This was reflected in the formal attitude of the Netherlands, refusing to grant the Turkish people the European Union membership and offering the privileged partnership idea instead.

On the other hand, French president Francois Mitterrand openly stated that Europe could not accept an independent Islamic country on the European continent, including Bosnia and Herzegovina as well as Turkey, which strongly seeks to gain European Union membership. This was constantly stated by its constitutional designer, the former French president Valery Giscard d'Estaing, as evidenced by his work towards officially proclaiming Christianity the formal religion of the European Union. Some European countries feared accusations of racism and anti-Semitism, so this affair was abandoned.[5]

6. Strategic justifications

The European Union countries feel concern, especially Germany and France, that Ankara government would pose a covert danger of American interference in Europe, designed to stop it from being the major unified international power that could prevent the American pole from controlling the world of the post-cold war era, by using many strategies, such as delaying European economy development through programs and plans of admitting Turkey and other coun-

[4] Barysch K. (2005):*The Economics of Turkish Accession*, Centre for European Reform Essays, London, 2.

[5] Bashir Abdel Fatah (2005): "Turkey, A New Step towards the European Union", *The International Politics,* Vol. 163, 191.

tries which have recently joined the European Union. Moreover, Turkey's joining can extend the borders of European Union membership, reaching deep into the Middle East region with all its chronic and complicated problems and crises that would end the superiority of the European Union and demand much foreign political activity, especially if the European Union interests interfere and clash with the US strategic and vital interests in this area, which is one of the world's most explosive hot spots today.

In this context, the citizens of Turkey within the EU would have unlimited rights of settlement in all other EU countries. By the time of Turkey's possible admission to the EU, the population is projected to increase to 100 million people[6], which would directly lead to greater representation of Ankara in the European Union parliament, and in turn hinder the unanimity otherwise available regarding certain decisions and attitudes concerning the internal and external policies of the European Union. The European people would not be able to talk with a unanimous attitude on international occasions and the chances of the European Union turning into a major power parallel to the US power would be minimized.[7]

The former French president Valery Giscard d'Estaing, who was an official of the Union, warned that Turkish accession would be "the end of Europe".

The internal affairs in Turkey are considered to be the most important factors that the European countries rely on to justify their refusal, which are summarized as some violations of human rights by the Turkish government and assaults that the minorities are facing in general (e.g. the Kurdish minority) and the interference of the military in political life.

It is worth mentioning that the European Union insisted on not accepting the Turkish request, perceiving the ability of Turkey to stir problems against the European Union, and its capability to hinder its future plan, for example, by opposing the European Union with the help coming from the North Atlantic alliance in the future. The vital interest of the European Union is to have fewer security tasks than group defense tasks and it cannot work without drawing on the origins and abilities of the alliance. Turkey can respond to any obvious refusal of the request to join the Union by stirring the problems with Greece, either in the Aegean Sea or in northern Cyprus.

6.1. The Cyprus Issue

When declaring its independence from the British colonial rule in 1960, the Republic of Cyprus had a constitutional system based on the political equality of Turks and Greeks. Cyprus has been divided since 1974. Greek Cypriots, 76% of the population, live in the southern two-thirds of the island, Turkish Cypriots, 19% of

6 Nugent N. (2005): "Turkey's membership application: Implications for the EU", *Jean Monnet/Robert Schuman Paper Series*, Vol. 5, 26.

7 Bashir Abdel Fatah, ibid., 163.

the populace, live in the "Turkish Republic of Northern Cyprus" (TRNC), recognized only by Turkey. When the EU officially opened membership negotiations with the Republic of Cyprus in March 1998, a widespread assumption in both the EU and academic circles was that these negotiations would have a catalytic effect on the Cyprus conflict, helping to bring about a solution that was more or less out of reach for the past decades.[8] On May 1st 2004 Cyprus joined the EU. At their December 2004 summit, the EU leaders agreed to open accession talks with Turkey on 3rd October 2005. One of the conditions specified was for Ankara to extend a 1963 association agreement with the EU predecessor, the European Economic Community, to the Union's ten new member states. This group included the Greek Cypriot state, which is not recognized by Turkey. In July 2005, Turkey signed a protocol extending its customs union to the EU-10 states, but at the same time Ankara issued a declaration saying that its signature did not mean it had recognized the Republic of Cyprus. Turkey also refused to open its ports and airports to Cyprus.[9]

7. The Turkish internal reaction

Turkey perceived the insulting and undermining way of dealing shown by the Union and Europe while it sped to do its best to help some countries that have lately got out of communism. Therefore, it was the country that freely chose to approach them and to turn its back to the non-aligned movement that was at the peak of prosperity, which could have been an attractive option for Turkey in the fifties.

On 14th December 1997 the Turkish government decided to stop the political dialogue with the European Union and announced its refusal of the offer presented to it by the Union. The offer was to participate in the European conference held in London in March 1998 to continue the negotiations for the possibility of widening the Union membership. Turkey threatened on 15th December 1997 to withdraw its request for membership if the Union did not abandon its attitude refusing accession to Turkey before the deadline in 1998, and Massoud Yilmaz repeated that threat more than once during his visit to the US on 19th December 1997. The Turkish Prime Minister Erdogan has recently stated that "if the EU does not give the expected go-ahead it will not be difficult for Turkey to channel its huge potential in another direction". He also added that "…a negative response from the EU would both disappoint the Turkish people who have formed its will towards the European values and damage the philosophical basis of the Union irreversibly".

8 Diez T. (2000): *Last Exit to Paradise? The EU, the Cyprus Conflict, and the Problematic 'Catalytic Effect'*, Copenhagen.

9 Turkish Accession and Cyprus, 2007: http://www.euractiv.com/enlargement/turkey-accession-cyprus-linksdossier-188330

Due to these events, Turkish government has carried out many reforms inside. On August 8th 2003 the seventh European Union reform package went into effect, which liberalized the country's political system, and it took various steps, as follows:

a) The legal and legislative modifications

Various partial modifications, carried out by the Turkish government, were ruled by the adaptive consideration of the Copenhagen's criteria. They were started with the ratification by the Parliament, controlled by the Development and Justice Party, on 3rd July 2003. Furthermore, the modifications depended on accelerating the achievement procedures, suspending citizens' sentences in military courts, shaping public opinion on crimes and teaching the Kurdish language in their schools.

Those reformations included some challenges on behalf of the military establishment and reconstructing the relationship with civil authorities.

According to these reforms, the military budget became subject to Parliamentary censorship. The new legislations undermined the military authority in the National Security Council, which had ruled Turkey covertly, since the military coup in 1980.

b) Reforming the Turkish economy

Since the Justice and Development Party came to power, the Turkish economy has unprecedentedly flourished and become stable. The inflation rate dropped to its lowest level in the last 25 years and the economic performance improved, causing the development rate to reach 5.9% in 2003 and the individual income level to increase to 3,833 dollars in 2003. The success has also been demonstrated in opening 1,200,000 job opportunities on one hand and in a notable decrease of the inflation rate on the other hand.

Thus, it can be said that the Justice and Development Party appeared serious and insistent in conducting its reformation process required by the Union as a condition to negotiate upon Turkish joining the Union in 2005. In this framework, the action was carried out in two directions:

- The first is the internal democratic reformation aspect.
- The second is the peaceful settlement of the conflict around the Cyprus Island. The government of the Justice and Development Party has been involved in negotiations administrated by the UN aiming at settling the conflict on the island of Cyprus through unifying the parts of the island while guaranteeing Turkish minority rights. The government has shown exceptional flexibility in dealing with this case, hoping to close the Cyprus file, to qualify to join the Union and to normalize its relationship with Greece.

8. The Turkish external alternatives

8.1. Turkish-US relationship

Turkey has enhanced the relationship with the US throughout the American-Turkish military cooperation development, embodied in the Turkish purchase of American planes, worth 2.5 billion dollars, and in an agreement to buy 49 more Boeing 737 planes. The US has constantly tried to support Turkey in obtaining the Union membership. For instance, James Foley, a spokesman of the US foreign affairs minister, claimed that "Turkey is a European country that has to be included in the European Union". The Turkish government tries to be friendly with the US in order to make the latter press and persuade the European Union to include Turkey into it.

On the other hand, it cannot be ignored that the current situation is the result not only of a common decision by the member states or just their reaction, but also of continuous political pressure exerted over a long period of time by the United States, both on the EU as a whole and on individual member states to start up negotiations with Turkey. The European uncertainties of today have their origin more in transatlantic than in European–Turkish relations. And they are the result of the inability of the EU states to develop an adequate joint response to US pressure.[10] The past years have demonstrated yet again that Turkish foreign policy and the dynamics of its formation are of vital interest to American regional interests, be they in the Middle East, Balkans/Aegean, Caucasus, or Central Asia.[11]

8.2. Turkish-Israeli ties

Relations between Turkey and Israel have a long and dramatic history, but over time the two countries have reconciled their differences. High-level visits have been introduced on the level of Foreign and Defense Ministers, and Chiefs of the General Staff. Israel is modernizing weapons, planes and tanks, enhancing firepower, maneuverability and electronics, in the largest defense industry deal between Turkey and Israel. In addition, Israeli air force jets were permitted to fly in Turkish air space, when it signed a military agreement in 1996.[12] Israel shall use its relations to some European organizations and powerful groups to

[10] Arnold Hans (2008): "Political Arguments Against the Accession of Turkey to the European Union", in: Timmerman Christiane, Rochtus Dirk, Mels Sara (eds) >*European and Turkish Voices in Favour and Against Turkish Accession to the European Union*, P.I.E. Peter Lang, Brussels, 104.

[11] Robins P. (2004): "Monterey Suits and Uniforms: Turkish Foreign Policy since the Cold War", *Strategic Insights*, 3, 4.

[12] Pipes D. (1997/98): A New Axis: *The Emerging Turkish-Israeli Entente. Daniel Pipes Middle East Forum*, http://www.danielpipes.org/293/a-new-axis-the-emerging-turkish-israeli-entente (12. 3. 2013).

prepare public opinion and the EU leaders to accept the membership of Turkey in the EU in the next ten years.

Several factors have pushed Turkey to go for deepened relations with Israel. First, Turkey has been interested in Israeli military technology which Western actors have been unwilling to provide, in light of the Turkish human rights record. Second, the Turkish-Israeli alliance was directed against Syria (and Iran), which at the time supported the Kurdistan Workers Party (PKK). And third, Islamism was perceived as an increasing threat in Turkey, and the alliance was meant to keep Turkey anchored in a Western, secular framework.[13]

- Repairing the cracks in the Arab-Turkish relationships

In recent years, Turkey has turned to the Arab world to strengthen its relationships with the Arab neighbors and to seek its identity and origins. Most Arabs dislike the Turkish-Israeli relationship. The Turkish Foreign Minister announced on 3rd January 1998 that the new attitudes of the Turkish foreign policies toward Israel would be explained and justified to the Arab nations. Egypt, Syria, Libya and the Gulf Cooperation Council countries demanded that Turkey freeze its relationship with Israel so as to develop an economic and cultural relationship between the Arab countries and Turkey. But Turkey refused such a condition and the agreement was declared trial, without the possibility of being ratified in the future. Most Arabs dislike the Turkish-Israeli relationship. The Arab response includes alienation, denial of legitimacy and hostile coalitions.

Rising to power in Turkey, the Justice Party believed that the Turkish-Israeli relationship, characterized by warmth and continuous cooperation, could serve and help in achieving peace and stability in the region, and that it could deepen the role of mediator between Syria and Israel. The economy was the key for developing the Turkish-Arab relationship, bearing in mind the economic crisis faced by Turkey. Consequently, the Arab side's help in solving the problems and direct interests shared with the Arab World improved the situation of Turkey before the European Union. One of the justifications presented by Turkey to join the Union was to form a bridge of harmony between Europe and the Arab and Islamic worlds.

- Forming an alliance between Turkey, Israel and the former Soviet Republics

Turkey improved its relation with those countries after the dissolution of the Soviet Union in 1991. The economic significance of the former Soviet Republics was appreciated after the investment of the American partnership in the oil project. The partnership companies expressed their desire to form a common alliance between American, Turkish and Israeli companies to make use of the Caspian Sea. In this respect, many agreements were negotiated during the visit of Massoud Yilmaz to Ukraine in February 1998. But, this was not all. Ukraine

[13] Huber D. (2012): *Istanbul Turkish-Israeli Relations in a Changing Strategic Environment.*

offered Turkey to enter into the Turkish-Israeli military alliance and this offer was greatly welcomed by Turkey, the US and Israel.

Turkey has historically seen Ukraine as a strategic partner. In the years immediately following the demise of the USSR, Ukraine and Turkey similarly had a very close geopolitical outlook in the Black Sea and CIS regions. Ankara backed Ukraine in its Black Sea Fleet dispute with Russia. Ukraine and Turkey signed an intergovernmental agreement in July 1994 on cooperation in the field of military training, technologies and science. The agreement provided the joint training and education of serviceman, exchange of information and joint scientific research in the military sphere. Further agreements on cooperation in their defense industries were signed during the then-President Suleyman Demirel's visit to Ukraine in May 1998. Ukraine has potentially much to gain as well if Turkey is admitted, after a decades-long wait, into the EU. Turkey could certainly become an important Ukrainian lobbyist if the much talked about "strategic partnership" is finally allowed to develop.[14]

9. The future

In October 2006, the members of the European Union agreed to re-launch negotiations with Turkey and to prepare to admit Turkey into the Union membership after an identified time. The Turkish people could not reach such an achievement without the persistent attempts and quests and great efforts made by Britain, which chaired the European Union throughout this period. British foreign minister Jack Straw, who supported Turkey's joining the Union, was able to convince the opposing countries to let Turkey gain the Union membership, to persuade Netherlands to grant the Turkish people distinguished partnership instead of full membership and to agree to start negotiations in October 2006. The Turkish people described that as an achievement, based on the previous consistency of the EU refusal to allow Turkey to enter the Christian European club.

At the end, something needs to be said about the information leaking from the European UHNCR, indicating that the negotiations with the Union will not end till 2015, which means that the expected date of Turkey's accession to the Union is 2025 and it is fully logical that by the year 2025 the Union will be dealing with Romania, Bulgaria and Ukraine and maybe many other countries from the Balkan region. The coming years will witness a revival of an organizational balance and cooperation among the member states in the common treasury resource. At the same time Turkey will progress in its economic, political and legal reforms which will attract foreigninvestments and this will facilitate indulgence in the European economy.

[14] Kuzio T. (2002): *Toronto Turkish-Ukrainian Relations Receive a Boost*.

Turkey's longstanding relationship with the EU has put the EU in a difficult situation that is best reflected in the following statement of the EU commissioner for Enlargement, Gunther Verheugen: "This decision to accept Turkey was made long ago. For decades, Turkey has been told it has prospects of becoming a full member. It would have disastrous consequences if we now tell Turkey: actually we did not mean this at all".[15]

A future enlargement to include Turkey would be a unique experience for the EU since Turkey will be the only Muslim country. This factor is all the more problematic considering Turkey's large population of 70 million who would join a union that is often referred to as a 'Christian club'. This has created a 'Turcophobia' among some of the Europeans, as was revealed in the statements of the Head of the Convention on the Future of Europe, Valerie Giscard D'Estaing, on the eve of the decision regarding the date for starting accession negotiations with Turkey. He stated that Turkey did not have a place in the EU since "it has a different culture, a different approach, a different way of life'. For these reasons, he claimed that admitting Turkey would be the end of the European Union.[16]

The future of Turkey in the EU is important in its relation to the EU's security environment. Although Turkey acts as a bridge securing the interests of the European countries in the most volatile region of the Middle East, it is the only NATO and Western European Union (WEU) member which is not a full member of the EU.

The EU set a date for Turkey to start accession negotiations in 2005. The decision was primarily taken because of the positive steps taken by Turkey to respond to criticisms of the EU. The EU expressed its satisfaction regarding the fulfillment of the Copenhagen criteria and Turkey's foreign policy towards the Cyprus problem.[17]

10. Conclusion

One of the major arguments for Turkish accession is that the reforms Turkey must undergo in order to qualify are precisely those which would result in wider social empowerment, stronger and broader guarantees for personal liberty and a stronger middle class. Turkey's economy has strengthened considerably and their corrupt military has been stripped of its role as a decision making body. In terms of meeting the political aspects of the EU's Copenhagen criteria, the Turkish government has adopted innovative political changes. But, whether Turkey

[15] Muftuler Bac (2002a): *Enlarging the European Union: Where does Turkey stand?*, Tesev Publications, Istanbul,5.

[16] For a detailed analysis of the civilization aspects of Turkey's future membership to the EU, see A. Tekin, Future of Turkey-EU relations, Futures.

[17] Guney A.(2005): "Ankara The Future of Turkey in the European Union", *Futures* 37, 304.

eventually joins the EU is less important than that it finishes its transformation into a vibrant democracy, dynamic economy and admired regional power. [18]

Turkey's membership of the EU will take place only when the international situation allows it. Fulfillment of the Copenhagen criteria does not provide a sufficient motivation for the EU countries to allow Turkey to become a member. The main motivations are concern over oil and competition for transatlantic markets. There are two important reasons why the EU may be interested in full membership for Turkey, the Baku-Ceyhan oil pipeline that will bring the Caspian Sea oil to the Mediterranean through the territory of Turkey, the difficult post-war situation in Iraq and the increasing American control of the Iraqi oil supplies. As the US will have a foot in the Middle East by establishing a firmer presence on Iraqi territory, the EU will have to increase its power in order to cope with American power in these regions and it cannot do it without securing Turkey to its side. Turkey is the only country among the previous thirteen candidates which, despite having applied to the Union the earliest, has not been granted membership. The Turkish membership will not be determined only by the country's ability to meet the accession criteria, but also by specific EU-factors that impact on the Union's approach to Turkey. [19] The population of Turkey is a great concern on the part of the EU member states. With a voting weight corresponding to its population of nearly seventy million, Turkey will be the second most influential member in the decision-making mechanisms of the EU institutions, especially in the European Parliament and the European Council. The definition of Europe and "Europeanness" has been linked closely to geography, politics and culture and therefore creates problems for some countries, such as Turkey. [20] The Cyprus question has become closely linked to Turkey-EU relations and is even regarded by some as Turkey's key to the EU.[21] The EU policy of acting as a catalyst in Cyprus may negatively affect Turkey's bid for EU membership, if Turkey's expectations are not fulfilled by the EU's Cyprus policy in the near future. The eventual acceptance of Turkish membership will be a political decision, and it will depend not only on progress made by Turkey, but also on the political preferences of the EU member governments at the moment of choice.[22]

In the long term, the EU's decision will be more about its own identity and its own future than the eligibility of Turkey. It will decide whether it will face the

[18] "Turkey and Europe", *The Financial Times*, February 13th 2013, http://www.ft.com/intl/cms/s/0/35e75bc0-75f4-11e2-9891-00144feabdc0.html#axzz2RQgLsPMu (13. 2. 2013).

[19] Bac Muftuler (2002b): "Turkey in the EU's Enlargement Process; Obstacles and Challenges", *Mediterranean Politics* 7 (2),79.

[20] Kahraman S. E. (2000): "Rethinking:Turkey-European Union Relations in the Light of Enlargement", *Turkish Studies* 1, 1, 6-7.

[21] Ozbilgen F. (2003): *Cyprus: Turkey's Key to the EU BIA News Centre,* http://www.bianet.org/2004/03/01_eng/news27402.htm

[22] Park W. (2000): "European Union Candidacy: from Luxembourg to Helsinki to Ankara?", *Mediterranean Politics*, 5, 3, 42-43.

challenges of an emerging new world; whether it is capable of seizing the new economic, historical and cultural opportunity; whether it can contribute to the embracing of civilizations rather than causing a 'clash' of them.[23]

Although the Copenhagen Criteria are set forth as an important obstacle that will determine the future of Turkey's accession, Turkey's institutional role in the Union's common foreign and security policies, its significant military capabilities and its pivotal geographical position will continue to determine Turkey's strategic importance for the EU in the post-cold war era, due to the former's role in the EU's possible military operations and strategic concerns. Europe requires a stable, modernizing and democratic Turkey to keep radical Islam away from Europe's borders. [24]

Table 1: *Turkey in comparison*

	Turkey	Poland	Spain	Germany	UK	EU-25
Population, million	72	38	42	83	60	457
Population in 2050, million	100	32	43	78	67	450
GDP, € billion	240	190	840	2,200	1,700	10,200
GDP per head at PPP percent of EU average	30	47	98	109	118	100
Employment as percent of the Labour force	45	52	61	67	72	64
Workers with tertiary education, percent in 2002	9	13	24	23	27	N/A
Poverty risk after social transfer, percent of population 2001-2002	25	17	19	15	19	15
Spending on R&D, percent of GDP 2002	0.7	0.6	1.0	2.5	1.9	1.9

Sources: Eurostat, United Nations, OECD and Economist Intelligence Unit. Data is for 2004 unless otherwise indicated.

Literature

- Fatah Abdel B. (2005): "Turkey: A new step towards the European Union", *The International Politics Cairo*, Vol. 163
- Barysch, K. (2005): *The Economics of Turkish Accession*, Centre for European Reform Essays
- Diez, T. (2000): *Last Exit to Paradise? The EU, the Cyprus Conflict, and the Problematic 'Catalytic Effect'*, Copenhagen Peace Research Institute
- Ozbilgen F. (2003): *Cyprus: Turkey's Key to the EU BIA News Centre*, http://www.bianet.org/2004/03/01_eng/news27402.htm.

[23] The 'clash' is borrowed from Samuel Huntington's famous work, The Clash of Civilizations.

[24] Park W., ibid., 42-43.

- Guney A. (2005): "Ankara The Future of Turkey in the European Union", *Futures* 37
- Hans Arnold (2008): "Political Arguments Against the Accession of Turkey to the European Union, in European and Turkish Voices in Favour and Against Turkish Accession to the European Union", in: Timmerman Christiane, Rochtus Dirk, Mels Sara (eds), P.I.E. Peter Lang, Brussels
- Huber D. (2012): *Istanbul Turkish-Israeli Relations in a Changing Strategic Environment Series: IAI Global Turkey in Europe Commentaries*, Issue: 5, Istituto Affari Internazionali (IAI), Rome,
- Kahraman S. E. (2000): "Rethinking Turkey-European Union Relations in the Light of Enlargement", *Turkish Studies* 1 (1)
- Kuzio T. (2002): "Toronto Turkish-Ukrainian Relations Receive a Boost", *The Ukrainian Weekly*, July 28th, 2002, No. 30, Vol. LXX
- Marko J. (2005), "Turkey and Europe - the hour of truth", *The International Politics*, Vol. 159
- Reda Mohammed Hilal (1998): "Abour The Turkish membership in the European Union", *The International Politics*, Vol. 1
- Muftuler Bac (2002a): "Enlarging the European Union: Where does Turkey stand?" , *Tesev Publications*, Istanbul
- Muftuler Bac (2002b): "Turkey in the EU's Enlargement Process; Obstacles and Challenges", *Mediterranean Politics* 7 (2)
- Nugent N. (2005): "Turkey's membership application: Implications for the EU", *Jean Monnet/Robert Schuman Paper Series* Vol. 5(26)
- Park W. (2000): "European Union Candidacy: from Luxembourg to Helsinki to Ankara?", *Mediterranean Politics* 5 (3)
- Pipes D. (1997/98): "A New Axis: The Emerging Turkish-Israeli Entente", *Middle East Forum*, http://www.danielpipes.org/293/a-new-axis-the-emerging-turkish-israeli-entente (23. 3. 2013)
- Robins P. (2004): "Monterey Suits and Uniforms: Turkish Foreign Policy since the Cold War", *Strategic Insights*, Vol. 3, Issue 4
- Turkish Accession and Cyprus, 2007, http://www.euractiv.com/enlargement/turkey-accession-cyprus-linksdossier-188330

Rad primljen: 24. jun 2015. Paper received: June 24th, 2015
Odobren za štampu: 18. septembar 2015. Approved for publication: September 18th, 2015

Salem A. Dakhil, doktorand
Fakultet za međunarodnu ekonomiju,
Univerzitet „Džon Nezbit“ (Megatrend univerzitet), Beograd

PRISTUPANJE TURSKE EVROPSKOJ UNIJI

S a ž e t a k

Rad daje kratki pregled procesa pristupanja Evropskoj uniji i put Turske ka njenom članstvu. Cilj istraživanja je da izvesti o statusu pristupnih pregovora Turske. Autor postavlja pitanja koja treba da rasvetle ovaj proces koji još uvek traje. Istraženi su značajni razlozi zbog kojih Turska nastoji da se pridruži Evropskoj uniji, uzroci stalnog odbijanja Evropske unije, unutrašnja reakcija Turske, spoljne alternative kojima je turska strana pribegla i budućnost pristupanja Turske Evropskoj uniji.

Ključne reči: dalje proširenje Evropske unije, reforme, Turska, Evropska unija

Jovan Gavrilović*

UDC 314.15-057.85(73)
351.756(73)
Scientific review paper

H1-B VISA PROGRAM REFORM: ANALYSIS OF A PROBLEM FACING POLICY DECISION MAKERS ON FOREIGN LABOR PRACTICES

The immigration of foreign workers is a topic of utmost importance for the United States economy. To some extent, it should be considered as a matter of national priority. Over the past years, the number of foreign students that pursue a graduate degree at United States universities has increased, and keeps rising every year. The majority of these newly made doctorate students stay in the USA, in order to pursue specialty occupations. This paper will address issues regarding foreign immigration policies, and will contain a proposal to implement a system that can effectively and selectively deal with the increasing number of both foreign students and foreign workers who apply for work visas.

Key words: immigration, foreign labor, H1-B visa, specialty occupation, policy reform

1. Introduction

The percentage of doctoral degrees awarded to foreign students has risen from 11.3 to 24.4 between 1976 and 2000.[1] More importantly, non-resident students have achieved a significantly higher share of degrees awarded in the physical sciences. That share was 36.5 percent in 2000, 50.7 percent being in engineering and 25.7 being in life sciences.[2] Considering these numbers, it is a question whether the current immigration laws regarding foreign workers can effectively accommodate such a pool of talent. The H-1B visa is a non-immigrant visa granted to foreign workers in specialty occupations by USCIS under the Immigration and Nationality Act. This visa is intended for specialty, high-skilled foreign labor, such that allows U.S. employers to maintain employer-employee relationship with the beneficiary. In addition, the prospect's job must be classified as a specialty occupation, indicating that a bachelor's or master's

* Jovan Gavrilović, B.A., Whitworth University, Spokane, WA, United States of America, e-mail: jgavrilovic16@my.whitworth.edu

1 Borjas, George J. (2005): "The Labor Market Impact of High-Skill Immigration", *NBER Working Paper* No. 11217, 2-5.

2 Ibid., 3.

degree is required as it suits the complexity of the job requirement. Over the past years, the H-1B cap has dropped from 195,000 to 65,000 in Fiscal Year of 2004.[3] Furthermore, the *American Competitiveness and Workforce Improvement Act of 1998* (ACWIA) introduced a fee that is required for employers to pay. Over the years, it was raised from $1,000 to $1,500.[4]

In the first section of the paper I will focus on defining the problem and analyze the economic impact of foreign labor in the United States economy, primarily because, the immigration of skilled, specialty occupation foreign workers is of deep importance for the Unites States economy. In 2008, immigrants represented 16% of the U.S. workforce with a bachelor's education, accounting 29% of growth in this workforce during 1995-2008.[5] Foreign workers represent a 24% share of occupations related to technology, innovation and commerce. The educational background of these workers is rather impressive. In 2014, 45% of filed petitions for H-1B were workers with a bachelor's degree, 43% with a master's degree and 8% had a doctorate.[6] A majority of these petitions were computer-related occupations totaling 203,425 positions versus 171,613 in 2013.[7]

In the second part of the paper I will examine my proposed policy alternatives and what can be done to solve the problem. For instance, one approach would be to reduce the administrative cost of visa issuance. The employers would be incentivized to employ foreign workers with a fee less than $500. Reducing the administrative costs would increase the petition pool, and add quality derived from the greater quantity of applicants. In addition, the USCIS should increase the H-1B visa cap to a number greater than 85,000. This will result in a greater employment of young, skilled immigrant workers and thus, a greater number of skilled workers by the firm. It is self-evident that the inclusion of foreign workers in the U.S. economy will enhance overall technology, generate growth and stimulate innovation. This is possible due to the foreign labor's positive impact on firms performances, demonstrated in various data tables and research papers. However, some individuals would be in conflict with this decision making process, as this will lead to labor saturation. As a result, there will be a reduction of job opportunities for the local population.

Last part contains in-depth proposals. That would constitute reducing the ACWIA employer fee from $1,500 to $500, and increasing the H-1B visa cap to

3 Report on H-1B Petitions, http://www.uscis.gov/sites/default/files/USCIS/Resources/Resources for Congress/FY_2014_H-1B_Petitions_Report_SIGNED.pdf (9. 4. 2015).

4 U.S. Department of Homeland Security, 2015.

5 Pekkala Kerr S. et.al.. (2014): *Firms and the Economics of Skilled Immigration*, Harvard Business School Working Paper No. 14-102, 23-27.

6 Characteristics of H-1B Specialty Occupation Workers, http://www.uscis.gov/sites/default/files/USCIS/Resources/Reports and Studies/H-1B/h-1B-characteristics-report-14.pdf (9. 4. 2015).

7 U.S. Department of Homeland Security, 2015.

150,000. In addition, a system of rankings and points should be implemented. Applicants will be ranked in accordance with specific criteria.

2. H1-B Visa

The H-1B visa falls under the temporary immigration category, and is intended for foreign workers with a set of skills that are considered as "specialty skills". These individuals pursue specialty occupations that are defined as those requiring theoretical and practical application of specialized knowledge in areas like engineering, economics and medicine. These individuals usually come from an educated background, with majority of them having at least a bachelor's degree. H-1B visa program allows employers to seek short-term help from these qualified foreign workers in the form of sponsorship. The process consists of several steps. The sponsoring company files the H-1B application and specifies an individual candidate therein. This means that before the process begins, the prospective worker must reach an agreement with the company constituting an employer-employee match. However, various employers can simultaneously seek visas for the same prospective foreign worker, although due to the legal fees, employers send applications solely for international workers that committed to the issuing company.[8] Prospective visa holders are essentially tied to their employer with little chance of portability and mobility. Upon successful completion of the H-1B application, visa holders can enter the process of gaining permanent residency, also known as the green card. Employers can petition for permanent residence on behalf of the H-1B worker. If the green card is not obtained, international workers and holders of H-1B visas must leave the United States at the end of their respected visa period.

Initially adopted in 1990 through the Immigration Act, the annual cap on the number of H-1B visas issued has fluctuated significantly. The annual cap refers only to issuances, excluding renewals for second and third-year terms. The numerical cap of 65,000 issuances, was reached for the first time in 1997 and later in 1998 due to the boom in the technology industry.[9] In 1998, United States Congress enacted the American Competitiveness and Workforce Improvement Act (ACWIA) which lead to a temporary increase of H-1B cap to 115,000 during 1999 and 2000. ACWIA imposed a fee for all employers, unless exempt under the law. As of 2001, they were required to pay $500 for each foreign worker sponsored. The problem for foreign workers occurred, when the ACWIA fee was

[8] Kerr R. William, Lincoln F. William (2010): "The Supply Side of Innovation: H-1B Visa Reforms and U.S. Ethnic Invention", *Journal of Labor Economics*, University of Chicago Press, 473-508.

[9] U.S Department of Homeland Security, 2015.

raised by Congress to $1,000. Legislation in 1998 and 2000 raised the cap to an all-time high of 195,000 visas.[10] This move was justified by the statement that American companies were engaged with fierce competition in the global markets and were facing shortages of high-skilled, specialty labor. Although initially raised to 195,000 for 2001, 2002 and 2003, the H-1B issuance cap was reduced back to 65,000 per year, once the boom in the technology industry slowly diminished.[11] To make matters worse, Congress adopted the *H-1B Visa Reform Act of 2004* and made permanent changes to the ACWIA fee, raising it to $1,500 per petition.[12] Table 1 shows the number of H-1B petitions that are filed and number of those petitions that are approved in the fiscal year of 2012, 2013 and 2014. Figure 1 shows the H-1B visa issuances and its relation to population estimates.

2.1. Economic Impact

Before going into the economic impacts of foreign labor inclusion into the U.S. economy, I want to mention the impact on their immigration on high-skill labor markets. Empirical studies are based on the notion that shifts in the labor supply of refined-skill group will affect the earnings and employment opportunities within that group. Shifts in supply of foreign students pursuing doctorates, induced by immigration can identify the change in earnings of other doctorates. Analysis has shown that increases in the number of foreign students have a negative effect on the wages of competing domestic workers.[13] To be more precise, studies have shown that a 10 percent increase in foreign doctorate students induced by immigration, causes a 3 percent reduction of earnings of competing domestic doctorates.[14] Undoubtedly, these decisions had a lasting impact on the U.S. economy. Reducing the H-1B cap by more than 50% is large enough to be economically relevant. Historically, the number of H-1B visa holders grew exponentially in the late 1990s before reaching stagnation post 2000. Due to the recession in the technology industry, the employment opportunities for engineers and scientists weakened. However, even with the economic recovery shortly after, the reduced supply of H-1B visas altered growth. The Department of Labor (DOL) estimated over 1.8 million applicants and petitions for H-1B visas during the 2001-2006 period only.[15] These issues are affecting the U.S. economy, thus it is crucial for the USCIS and Congress to reconsider their policies on foreign labor and inclusion of skilled workforce into the U.S. economy.

---

10 U.S Department of Homeland Security, 2015.

11 Kerr R. William, Lincoln F. William, ibid., 480.

12 U.S Department of Homeland Security, 2015.

13 Borjas George J., ibid., 4.

14 Borjas George J., ibid., 5.

15 Kerr R. William. Lincoln F. William, ibid., 485.

The H-1B visa program played a significant role in terms of technology and innovation. Considering how important immigrants are for U.S. commerce and technology, the H-1B visa program is a matter of critical policy significance. Conducting regression analysis using Ordinary Least Squares (OLS) estimation, it is found that there is a strong relationship between expansions in a firm's young skilled immigrant employment and expansions in other parts of the firm's skilled workforce.[16] The term "young" refers to the H-1B workers under the age of 40. The focus is on young workers, particularly because they account for the greatest portion of immigrants. In fact, 90% of H-1B visa holders are under the age of 40. Using the OLS estimation method, research shows that a 10% increase in a firm's young skilled immigrant employment results in a 6% increase in the total skilled workforce of the firm.[17]

For these reasons, it is illusory to think that maintaining H-1B cap of 65,000 will help in sustaining innovation and skilled labor force. Raising the H-1B cap by an additional 65,000 visas would increase U.S. science and engineering labor force by 1.2% under the notion of *ceteris paribus*. This constitutes a half of the median annual growth rate of science and engineering workers, at 2.7%.[18] Consequently, the sheer size and number of SE foreign workers have the ability to drastically influence the growth of U.S. innovation. Furthermore, innovation growth has an impact on economic growth and total welfare in the long-term. Innovation growth can be calculated and perceived through patents issued by foreign workers per year. Figure 2 shows the patent trends, through ethnic shares of patents filed by inventors residing in the United States.

3. Alternative Methods

Considering the importance of this matter and its necessity for policy reform, many possible solutions can be found or created. Naturally, the first possible solution would be to have the H-1B visa program unchanged, and therefore, the entire H-1B visa holder population unaffected. Such a *status quo* has an advantage of being less costly, both in terms of legal fees and processing time. Considering the statistics, processing and approving 315,857 petitions requires a substantial amount of time and administration expenses. The duration of a regular processing period of an H-1B visa is approximately two to six months. One could argue that another advantage of status quo policy would be that it allows domestic workers to gain specialization through advanced education and secure specialty occupation positions. Those mainly refer to domestic workers in the STEM fields. The U.S. government and private donors have created vari-

[16] Pekkala Kerr S. et al., ibid., 25.

[17] Ibidem

[18] Kerr R. William, Lincoln F. William, ibid., 491.

ous scholarship funds for high schools students pursuing a STEM major. The Department of Defense offers a huge incentive for STEM majors by covering a full-tuition and other education-related fees through its SMART Scholarship. Moreover, the National Society of High School Scholars Foundation (NSHSS) offers financial support to underrepresented groups who pursue STEM careers.

These efforts affirm that the U.S. Congress is trying to foster education in STEM fields, generate future SE workers and reduce the economy's dependence on skilled foreign labor. An obvious disadvantage of status quo policy is the fall in productivity, stagnation in innovation and lack of competitiveness of American firms. In today's modern business framework, global competitiveness and domination in global markets are key profit drivers. Skilled labor leads to innovation, innovation leads to growth, and growth leads to higher profits. Without the qualified, highly skilled foreign labor, companies will be forced to shift their operations overseas in pursuit of cheaper, yet skilled work force. With the "no change" policy, there will be a decrease in the overall level of competitiveness for domestic companies. In terms of global competitiveness, the United States is ranked third, behind Switzerland and Singapore.[19] In terms of innovation, the United States is ranked fifth, behind Finland, Switzerland, Israel and Japan.

The second solution would be, to reduce the ACWIA fee back to $500 and increase the H-1B visa cap. Currently, the visa cap is so small that it takes only approximately seven days for applications to reach the limit of 65,000. This is a sharp fall compared to the Fiscal Years of 2010, 2011, and 2012. The number of days it took the applications to reach the 65,000 limit for those years were 264, 300, and 235 respectively.[20] This is a clear indicator that the visa cap should be raised by a large margin, in order to accommodate a greater pool of applicants. There has been some recent initiative of the Senate to expand H-1B visa cap to 135,000, from 65,000. The higher limit would then be allowed to increase or decrease by as much as 10,000 visas annually, based on demand for them and government unemployment data.[21]

An advantage of this policy alternative is that, on such visas, people will be able to switch employers more easily, making it difficult for companies to give wages that are below the market-level amount. This policy alternative would prevent the abuse of workers, by imposing higher fees and other restrictions on employers who have a large number of foreign workers on H-1B visas.[22] It would

[19] The Global Competitiveness Report 2014 – 2015, http://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2014-2015 (15. 4. 2015).

[20] Jordan M.: "Demand for Skilled-Worker Visas Exceeds Annual Supply", http://www.wsj.com/articles/u-s-demand-for-skilled-worker-visas-exceeds-annual-supply-1428431798 (8. 4. 2015).

[21] Visa Reforms for Skilled Workers, http://www.nytimes.com/2013/04/22/opinion/visa-reforms-for-skilled-workers.html?_r=1 (8. 4. 2015).

[22] Meckler L.: "Bipartisan Senate Bills Would Increase Visas and Green Cards for High-Tech Workers", http://www.wsj.com/articles/bipartisan-senate-bills-would-increase-visas-and-green-cards-for-high-tech-workers-1421191748 (8. 4. 2015).

also change the perception of the U.S. job market as being more hospitable to skilled, foreign labor, making it inherently more attractive. A potential disadvantage of this policy alternative would be that adopting the bipartisan bills in the Senate, will lead to a concern that the new workers will provide unhealthy competition for American workers, who appear to be struggling. In order to persuade the Congress to oppose this immigration bill, Senator Jeff Sessions said that, there is already a shortage of qualified Americans, and a large number of them are unable to find employment.[23] However, a commission chaired by former U.S. Secretaries of Labor Ray Marshall and William E. Brock has recently published a report about the predicament of the U.S. work force. According to the report, education and training of workers are falling behind. It is estimated that employers spend thirty billion dollars on formal training for workers, with one-third being allocated to frontline workers, and only eight percent of them benefit from it. Furthermore, roughly 15,000 firms account for nine-tenths of business spending on training, and fewer than 200 firms spend in excess of 2 percent of their payroll for this purpose.[24]

Another policy option, an alternative to the previous two, would be to adopt a merit-based visa system. This system is currently functioning in Canada, a country that has a good reputation for welcoming foreign skilled labor. In the United States, this system would allow issuance of H-1B working visas, based on a complete assessment of an individual's position-related skills, educational background, and employment history. Other factors such as cultural ties to the United States, knowledge of the English language, business activities, community service, and country of nationality will be taken into consideration as well. An advantage of this system is one that allows a better understanding of visa applicants, and a more thorough assessment of their qualifications and susceptibility to life in the United States. For instance, this system would begin with 100,000 H-1B visas and depending on the demand, grow even further. A potential disadvantage of this policy alternative would be, that given the selection criteria, this system might exhibit biasedness. For instance, a STEM visa applicant and a potential employee in the technology industry may have little-to-no English language proficiency, yet have superior job-related skills.

3.1. Rationale

When approaching this policy matter, it is important to establish the right ideological standpoint. However, it is important to note that no standpoint has been ever completely free of intellectual or practical problems. Experience taught

[23] Preston J.: „Sessions Says Immigration Bill Is a Threat to U.S. Workers", http://thecaucus.blogs.nytimes.com/2013/05/03/sessions-says-immigration-bill-is-a-threat-to-u-s-workers/ (9. 4. 2015).

[24] America's Choice: High Skills or Low Wages", The Free Library, http://www.thefreelibrary.com/America%27s+Choice%3a+High+Skills+or+Low+Wages.-a09232682 (9. 4. 2015).

us that greater inclusion of foreign skilled-labor has a positive impact on technology, and thus, innovation. These experiences are documented in various scientific studies, therefore representing quantifiable and measurable claims. Hence, this is a highly attractive and effective proposal for policy affairs. Furthermore, the lacks of immigration policy initiatives, especially those dealing with foreign workers helps and improve my position. This is because my rationale offers visible ramifications and prompt answers to problems. As noted earlier, according to the opposing opinion on foreign labor, immigration is contagiously impassioned, and may seem patriotic. Their arguments can be deeply moving and appear as powerful motivators against the presence of skilled foreign workers into the U.S. economy. Their negative stance on foreign immigration is justified by the argument that it will dissuade the American workers from pursuing specialty occupations and education in STEM fields. Furthermore, it will lead to a cultural dispersion in a nation that is already culturally diverse. It is clear that their reasoning is a powerful in the political sphere due to its inability to lack testable proof or general disagreement.

4. Proposed Method

I recommend adopting the merit-based visa applications. This system will be a great change to the existing immigration system that is utilized in the United States. The implementation of this system is a rather straight-forward process. The merit-based system would set up two tiers, comprised of high-skilled workers in the first, and medium to low-skilled foreign workers. The visa issuance would be distributed 50% to high-skilled workers and 50% medium to low-skilled workers.[25] *Tier 1* bracket is designated for extensive preparation and specialization, and *Tier 2* bracket accommodates professions that require medium to low expertise and less specialization. In addition, the ACWIA fee for H-1B visa petitions would be reduced to $500. This merit-based system would also incorporate points, that applicants accrue based on educational background, employment history/work experience, and other attributes. The maximum amount of points totals one-hundred. In order to have clarity in my proposal, I will first describe and analyze *Tier 1*, and then *Tier 2*.

When education is concerned, 15 points are assigned to applicants with a doctoral degree, 10 to master's degree holders, and 5 to bachelor's degree holders (Immigration Policy Center, 2013). In terms of work experience, an applicant can receive 3 points per year if he or she was legally employed in the United States in a Job Zone 5 occupation. If the applicant has been employed in a Job

[25] The Border Security: "Economic Opportunity, and Immigration Modernization Act", http://immigrationpolicy.org/special-reports/guide-hr-15-border-security-economic-opportunity-and-immigration-modernization-act (9. 4. 2015).

Zone 4 occupation, he or she can earn 2 points annually. Hence, a total of twenty points can be earned via employment. Job Zone 5 comprises jobs that require specialty, extensive preparation. This means that degrees such as Doctorate, Master's, Medical, or Professional are needed. These would be occupations such as: Surgeons, Biologists, Biochemists, Biophysicists, Dentists, Anthropologists, Neurologists, Mathematicians, Astronomers, Family and General Practitioners, Physicists, and Sociologists. Job Zone 4 comprises of jobs for which a considerable preparation is needed. In most cases, a Bachelor's degree is the minimum level of education. Examples of Job Zone 4 occupations include: Biochemical Engineers, Computer Programmers, Chemists, Civil Engineers, Software Developers, Accountants, and Electrical Engineers. If the visa applicant is already employed in the United States or already has an offer of employment in the United States that is *related* to his or her education, the applicant will receive 10 points for Job Zone 5 and 8 points for Job Zone 4. This proposed visa program is designed to stimulate entrepreneurship, as a boost to the United States economy. Therefore, if the applicant is an entrepreneur having at least 2 employees in either Job Zone 4 or Job Zone 5, he or she will automatically receive 10 points. Despite specific job zones, and occupation classification, there are special rules that apply to applicants who belong to high-demand jobs. In such cases, if the applicant is employed in the United States or with offer of employment in the United States in high demand jobs, he or she will receive 10 points. Special cases like these are excluded from the general employment points that are based on years of employment. High demand occupations are those that are most highly petitioned for. This visa program also takes into account the applicants community service and civic engagement background. If the applicant has an experience in community service, he or she can receive up to 2 points.

Furthermore, applicants who have a good knowledge of English language receive special consideration. This is measured with a standardized, comprehensive English language exam. For instance, TOEFL would be a suitable testing tool. Should an applicant score equal to, or greater than 80, he or she will receive 10 points. In order to improve the workforce demographics, age will be taken into the consideration. The reasoning is simple; the longer applicants can remain in the workforce, the more they will contribute. Therefore, applicants of ages between 18 and 24 years will receive 8 points. Those between 25 and 32 years will receive 6 points. Four points will be awarded to applicants aged between 33 and 37. Lastly, diversity and country of origin will be given a certain amount of consideration. For instance, applicants that are from a country that is underrepresented in the United States would receive 5 points. This would be determined from the number of foreign workers that have been working in the United States from that country in the last 5 years. If that number is less than 50,000 the country is considered as "underrepresented".

As mentioned earlier in the paper, *Tier 2* includes professions that require medium to low expertise and less specialization. For this group, a similar system would be adopted. There would be a maximum of 100 possible points, based on similar criteria with some slight changes. In terms of work experience, if the applicant has been legitimately employed in the United States, he or she may earn 4 points. The maximum amount of points that can be earned based on years of work experience is twenty. Those who have more than 10 years of employment in the United States will not proceed to accrue points anymore. If the applicant is qualified for a high demand occupation, and has an offer for full-time employment in the United States, he or she will receive 10. Also, there are 3 additional Job Zones; Job Zone 3, Job Zone 2, and Job Zones 1. Job Zone 3 entails those occupations for which medium preparation is required. This includes education, such as vocational school, or an associate's degree. Examples are: Dental Hygienists, Chemical Technicians, File Clerks, or Physician Assistants. Job Zone 2 includes jobs for which a certain level of preparation is necessary. Usually, this means that a high school diploma is required. Examples would be: Butchers, Telemarketers, Insurance Claims Clerks, Cooks, and Data Entry Workers. Job Zone 1 occupations are those where little or no preparation is required. Education wise, this means that only a high school diploma is necessary. Examples include: Fast Food Cooks, Farmworkers, Dishwashers, Janitors, Meat Packers, Waitresses, and Cashiers. Similarly to *Tier 1, Tier 2* takes civic engagement into consideration. Applicants with significant amounts of community service may receive up to 2 points. In the same manner, English language proficiency is another key component of applicant's suitability assessment. Applicants who score over 80 in TOEFL will receive 10 points. Those applicants whose test result are in the range of 65 to 80 would receive 5 points. Once again, preference will be given to young applicants. Those applicants between the ages of 18 and 24 years will receive 8 points. Applicants between the ages of 25 and 32 years will receive 6 points. Applicants aged from 33 to 37 years will receive 4 points. Applicants from underrepresented countries of origin will automatically receive 5 points.

5. Conclusion

A country like the United States of America needs a merit-based visa system. In addition to the increased level of selectivity based on the previous premises, the cap would be raised from 65,000 to 120,000. What is more important, applicants who are deemed as "highly qualified" but not meeting the criteria of other employment-based immigrant visa categories would be able to immigrate to the United States thanks to the points earned based on their attributes. In today's modern business framework, innovation and competitiveness play a cru-

cial role, thus policy reforms are a matter of national priority. This issue is one that needs to be dealt with utmost knowledge, expertise and support from the political body, in order to reach a solution that would enhance the U.S. economy, stimulate growth and promote social equity.

Literature

- "America's Choice: High Skills or Low Wages", The Free Library, http://www.thefreelibrary.com/America%27s+Choice%3a+High+Skills+or+Low+Wages.-a09232682 (9. 4. 2015).
- Borjas George J. (2005): "The Labor Market Impact of High-Skill Immigration", NBER Working Paper No. 11217
- Characteristics of H-1B Specialty Occupation Workers, http://www.uscis.gov/sites/default/files/USCIS/Resources/Reports and Studies/H-1B/h-1B-characteristics-report-14.pdf (09.04.2015).
- Jordan M.: "Demand for Skilled-Worker Visas Exceeds Annual Supply", http://www.wsj.com/articles/u-s-demand-for-skilled-worker-visas-exceeds-annual-supply-1428431798 (8. 4. 2015).
- Kerr R. William, Lincoln F. William (2010): "The Supply Side of Innovation: H-1B Visa Reforms and U.S. Ethnic Invention", *Journal of Labor Economics*, University of Chicago Press, 473-508
- Meckler L.: "Bipartisan Senate Bills Would Increase Visas and Green Cards for High-Tech Workers", http://www.wsj.com/articles/bipartisan-senate-bills-would-increase-visas-and-green-cards-for-high-tech-workers-1421191748 (8 . 4. 2015).
- Pekkala Kerr S. et al. (2014): "Firms and the Economics of Skilled Immigration", *Harvard Business School Working Paper* No. 14-102
- Preston J.: "Sessions Says Immigration Bill Is a Threat to U.S. Workers", http://thecaucus.blogs.nytimes.com/2013/05/03/sessions-says-immigration-bill-is-a-threat-to-u-s-workers/ (9. 4. 2015)
- Report on H-1B Petitions, http://www.uscis.gov/sites/default/files/USCIS/Resources/Resources for Congress/FY_2014_H-1B_Petitions_Report_SIGNED.pdf (9. 4. 2015).
- The Border Security: "Economic Opportunity, and Immigration Modernization Act", http://immigrationpolicy.org/special-reports/guide-hr-15-border-security-economic-opportunity-and-immigration-modernization-act (9. 4. 2015)
- The Global Competitiveness Report 2014 – 2015, http://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2014-2015 (15. 4. 2015)
- Visa Reforms for Skilled Workers, http://www.nytimes.com/2013/04/22/opinion/visa-reforms-for-skilled-workers.html?_r=1 (8. 4. 2015)

Appendix

Table 1: *Number of H-1B Petitions Filed and Number Approved*

	Fiscal Year	Oct to Dec	Jan to Mar	Apr to Jun	Jul to Sep	Total
Petitions Filed	2012	65,186	36,217	150,104	56,206	307,713
	2013	40,048	39,433	159,380	60,606	299,467
	2014	45,211	42,781	158,623	72,209	318,824
Petitions Approved	2012	56,044	57,355	70,946	78,224	262,569
	2013	76,720	52,859	79,813	77,381	286,773
	2014	64,526	58,121	91,779	101,431	315,857

Source: U.S. Department of Homeland Security

Figure 1: *H-1B visas and Population Estimates*

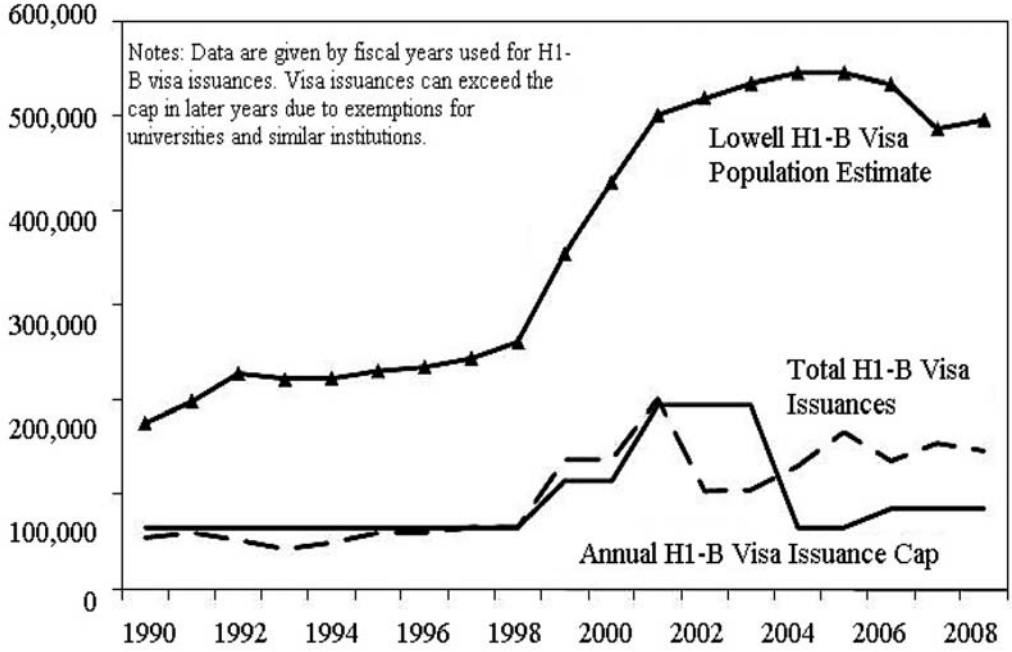

Figure 2: *Growth in U.S. Ethnic Patenting (% of U.S. patents)*

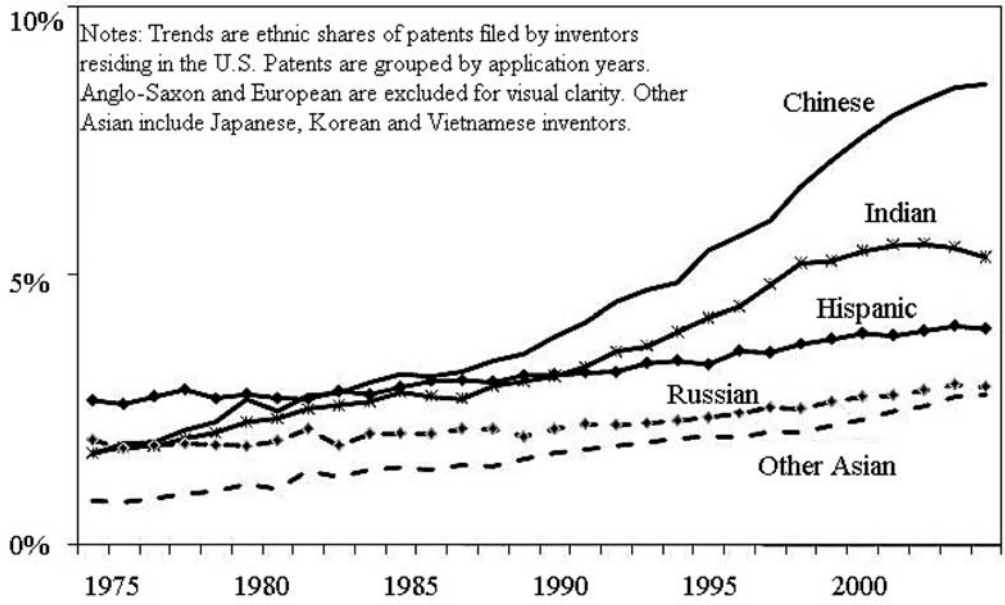

Source: Journal of Labor Economics

Rad primljen 1. oktobar 2015.
Odobren za štampu: 7. oktobar 2015.

Paper received: October 1st, 2015
Approved for publication: October 7th, 2015

Jovan Gavrilović
Whitworth University, Spokane, Washington, U.S.A.

REFORMA VIZNOG PROGRAMA H1-B: ANALIZA PROBLEMA DONOSILACA ODLUKA O SPECIJALIZOVANIM INOSTRANIM KADROVIMA

S a ž e t a k

Imigracija inostranih kadrova je tema od izuzetnog značaja za ekonomiju SAD. U izvesnoj meri, ovaj problem treba posmatrati kao stvar nacionalnog prioriteta. Tokom proteklih godina broj inostranih studenata koji diplomiraju na univerzitetima u SAD se povećao i konstantno raste svake godine. Većina ovih studenata idu na doktorske studije radi ostvarivanja specijalizacije. Ovaj rad će se baviti pitanjima koja se tiču problematike imigracionog sistema i sadrži predlog za implementaciju platforme koja može efikasno i selektivno povećati broj inostranih kadrova u cilju poboljšanja i modernizacije ekonomije SAD.

Ključne reči: imigracija, inostrani kadar, H1-B viza, specijalizovano zanimanje, reforma

Hatidža Beriša*

UDK 355.02(4-672EU)
327.51
Originalni naučni rad

ZAJEDNIČKA BEZBEDNOSNA ODBRAMBENA POLITIKA EVROPSKE UNIJE I NATO

Rad predstavlja strukturnu analizu saradnje kolektiviteta NATO i EU, koji predstavljaju garante spoljne bezbednosne politike kako u regionu tako i u svetu. S tim u vezi je sagledan hipotetički diskurs u odnosima EU sa NATO, koji je označavao početak osamostaljivanja svakog saveza ponaosob u bezbednosnom smislu. Samostalan pristup bi se odrazio i na kredibilitet svakog kolektiviteta ponaosob, što u krajnjem vodi ka smanjenju investicionih potencijala. Polazi se od sagledavanja alternativnog prikaza mogućih opcija da se jasnije sagledaju odnosi EU i NATO, kojima se kroz „fino prilagođavanje" proklamuje potreba za integracijom i da se na pragmatičan i racionalan način prihvati politička i ekonomska realnost u ostvarivanju interesa. U radu je intencija na Zajedničkoj bezbednosnoj i odbrambenoj politici EU i kritičkom sagledavanju odnosa EU i NATO, te predstavljanju najznačajnijih sporazuma između dva kolektiviteta uz pomoć kojih se premošćava jaz u podeljenosti političkog i interesnog opredeljenja njenih vodećih članica.

Ključne reči: EU, NATO, integracije, indentitet, bezbednost, odbrambena politika

1. Uvod

Procesi političkih reformi unutar Evropske unije (EU), pored ostalih uzroka nametnuti su i novom geopolitičkom situacijom na prostoru Balkana, ali i aktuelnom promenom bezbednosnih izazova i rizika sa kojima se suočavaju njene članice. U ovako, veoma složenom strateškom okruženju, kao u slučaju Evropske unije, učesnici (zemlje koje teže članstvu) nikada ne mogu biti sigurni u dugoročni efekat određenog institucionalnog izbora „za" ili „protiv" članstva. Unija od svog nastajanja teži da proklamuje evropske integracije kao mirovni projekat koji bi obuhvatao političku i ekonomsku saradnju, koja je mnogo kompleksnija

* Dr Hatidža Beriša, Ministarstvo odbrane, Vojna akademija, Beograd, e-meil: hatidza.berisa@mod.gov.rs

unutar Zajedničke bezbednosne i odbrambene politike (ZBOP) Evropske unije[1]. Skoro da nijedan projekat integracije na evropskom nivou nije imao tako trnovit put razvoja i toliko dug inicijalni period kao što ga je imala spoljna i bezbednosna politika Unije. Svojevrsno priznanje uspešnosti evropskog projekta usledilo je 2012. godine dodeljivanjem Nobelove nagrade za mir Evropskoj uniji, kada je naročito zapaženo aktivno učešće Unije u procesu pomirenja među evropskim državama nakon Drugog svetskog rata. Evropska unija kao uspešan model bezbednosne zajednice poseduje kapacitet za integraciju i saradnju, proklamujuje jedinstvenost, ali i političku, vojnu i ekonomsku međuzavisnost njenih članica. Stvaranje održive bezbednosne zajednice i usvajanje niza zajedničkih vrednosti, normi, pravila i načela, predstavljaće njenu osnovu za funkcionisanje.

Posebna pažnja usmerena je na saradnju kolektiviteta NATO i EU, koji predstavljaju garante spoljne bezbednosne politike kako u regionu tako i u svetu. S tim u vezi je hipotetički sagledan diskurs u odnosima EU sa NATO, koji je označavao početak osamostaljivanja svakog saveza ponaosob u bezbednosnom smislu. Samostalan pristup bi se verovatno odrazio i na kredibilitet svakog kolektiviteta ponaosob, što bi u tom slučaju vodilo ka smanjenju investicionih potencijala i, svakako, ostvarivanju interesa.

Intencija je na ZBOP EU i kritičkom sagledavanju odnosa EU i NATO, te predstavljanju najznačajnijih sporazuma između dva kolektiviteta uz pomoć kojih se premošćava jaz u podeljenosti političkog i interesnog opredeljenja njenih vodećih članica (Nemačke, Francuske i Velike Britanije). Sam odnos i saradnja u Zajedničkoj bezbednosnoj odbrambenoj politici EU sa NATO bi na artikulisaniji način označio budući pravac razvoja istih, radi prevazilaženja nesuglasica iz prošlosti. Zaokret u bezbednosnoj odbrambenoj politici Evropske unije i njeno mesto u novom strateškom konceptu NATO naznačava evoluciju u odnosima ZBOP EU i NATO. Kratak osvrt u radu je dat i na nove tendencije u odnosima EU i NATO, što bi omogućilo lakše razumevanje aktuelnih procesa koji se dešavaj između dva saveza i sagledavanje potrebe za jačanjem i zaštitom interesno-investicionog potencijala bezbednosti oba saveza.

[1] ZBOP (Common Security and Defence Policy – CSDP) je, kao deo Zajedničke spoljne i bezbednosne politike EU, uspostavljena 1999. u cilju afirmacije uloge EU kao važnog globalnog faktora, sa prepoznatljivom spoljnom politikom i civilno-vojnim resursima za upravljanje krizama i održavanje međunarodnog mira i bezbednosti. Prvobitni naziv Evropska bezbednosna i odbrambena politika (EBOP) promenjen je u ZBOP nakon stupanja na snagu Lisabonskog sporazuma, 1. 12. 2009.godine. Bezbednosna strategija EU iz 2003. godine potvrđuje posvećenost EU svetskom poretku zasnovanom na efektivnom multilateralizmu i međunarodnom pravu, te ostvarivanju ciljeva kroz multilateralnu saradnju sa međunarodnim organizacijama i kroz partnerstva sa ključnim akterima.

2. Odnos ZBOP EU i NATO

Uporedo sa postepenim formiranjem struktura i dostizanjem sposobnosti za razvoj Evropske bezbednosne i odbrambene politike (EBOP), NATO je u više navrata pozdravio uspostavljanje evropskog bezbednosnog identiteta. U strateškim dokumentima NATO i deklaracijama donetim na najvišim nivoima, izneta su uveravanja da evropska politika odbrane doprinosi uvećanju kapaciteta Alijanse za dostizanje svetskog mira i bezbednosti. Sam početak odnosa između EU i NATO i veća izgradnja nastupila je kao logičan sled događaja posle osnivanja EU. Prvenstveno je razvoj navedenih odnosa bio u oblasti ekonomije i tržišta, da bi NATO težio u razvoju u sferi odbrane i bezbednosti, što je i bio osnov za interese i aktivnosti dve snažne organizacije. Razlog ovakvog pristupa ležao je u prostoj činjenici da ih većinom čine iste države članice. Međutim, sam početak u oblasti bezbednosti bio je donekle konfuzan i neko vreme je tekao prilično sporo zbog toga što se EU nije deklarisala kao samostalni subjekt evropske bezbednosti i odbrane. Neophodno je bilo umesto toga uspostaviti politički okvir za saradnju članica u oblasti spoljne i bezbednosne politike (ZSBP).

Lutanje EU za sopstvenim identitetom je dovelo do uspostavljanja i izgradnje zajedničkog evropskog identiteta bezbednosti i odbrane. Stoga se pristupilo revitalizaciji uloge i sposobnosti same EU sa osloncem na NATO, što je podržano od strane NATO (SAD i drugih članica koje nisu članice EU). Kao razlog novog poimanja je i činjenica da su brojni činioci međunarodnih odnosa i bezbednosti promenjeni u odnosu na vreme kada je EU i nastajala. Jedna od bitnih promena na evropskoj i globalnoj sceni posle hladnog rata s aspekta bezbednosti je bilo njeno izrastanje u snažnog političko-bezbednosnog subjekta.

Nastojanje članica EU, od Mastrihstskog ugovora 1992. godine, da ojačaju sopstvene bezbednosne kapacitete kako bi ista postala relevantniji i samostalniji akter u pitanjima evropske bezbednosti, pratila su i razna ograničenja i nedostaci. Potpuna nespremnost za ozbiljnije uključivanje u rešavanje bezbednosnih kriza u Evropi, koje su izbile prvih godina poslednje decenije prošlog veka, bile su više puta predmet rasprava, pa i kritika na najvišim nivoima u NATO. Najartikulisanije su, svakako, bile članice Saveza koje nisu članice EU pod posrednim uticajem od strane SAD, a odnosile su se na smanjenje vojnih budžeta država članica EU i ulaganje u opremanje i modernizaciju vojnih snaga i doprinos NATO. S druge strane, EU je svoje nezadovoljsvo izražavala uglavnom na ograničenja u pogledu samostalnosti, oko čega su se i složile neke od članica težeći snažnijem razvoju (Francuska, Italija, Španija i Nemačka). Naime, politički subjekti same EU zahtevali su veće učešće i značajniju ulogu na međunarodnoj sceni, što je posebno značajno jer ovo uključuje i zemlje koje su bile manje entuzijastične po pitanju ZBOP, kao što su Velika Britanija i Poljska. U krajnjem, EU je svoj fragilitet po svaku cenu želela izbeći kroz jačanje vojnih potencijala, jer je i sama lider u razvojnoj sposobnosti nevojnih sredstva za upravljanje krizama.

Navedena razvojna sredstva u kojima EU predstavlja lidera su: razvojna pomoć, humanitarna pomoć, pravno savetovanje, reforma lokalnih vlasti.

Unija kao najveći donator razvojne pomoći u svetu teži da to kapitalizuje kako bi ojačala jedinstvenu poziciju na međunarodnoj sceni. U svojoj nameri da bude ravnopravna sa NATO, Unija proaktivnom ulogom nastoji da kapitalizuje kombinaciju meke i tvrde moći, odnosno vojnih i nevojnih sredstava u upravljanju krizama. Ova tvrdnja je potkrepljena činjenicom da Unija ima zajednički konsenzus vodećih članica, što je naročito značajno za njeno preventivno delovanje pre izbijanja same krize, jer se tradicionalna vojna sila pokazuje kao potpuno neadekvatna prilikom njihovog rešavanja. Dokaz je i evolucija EU manifestovana kroz novine koje Lisabonski ugovor donosi u oblasti zajedničke bezbednosne i odbrambene politike, kao i promene u oblasti zajedničke spoljne i bezbednosne politike, što je svakako pomak u shvatanju uloge koju EU teži da ima na međunarodnoj sceni. Naime, Lisabonskim ugovorom se predviđaju i mere koje će Uniju učiniti jačom u spoljnoj politici, koja će joj obezbediti sredstva za efikasnije akcije.

Ipak, sama ideja o formiranju evropskog bezbednosnog identiteta krajem prošlog veka izazivala je podozrenje od strane Sjedinjenih Američkih Država. U početku, SAD su u EBOP videle nameru Francuske da uruši značaj i sposobnosti NATO. Visoki američki zvaničnici su insistirali na kontinuitetu bezbednosne saradnje NATO i EU, zaštiti statusa država NATO koje nisu članice EU, kao i na sprečavanju dupliranja kapaciteta obe organizacije.

Širok spektar civilinih sposobnosti koje poseduje EU, a odnose se na angažovanje policijskih snaga, eksperata iz carinskih službi, pravnih stručnjaka i ostalih eksperata koji pomažu u izgradnji institucija države, predstavlja komparativnu prednost u odnosu na NATO. Ipak, ovi kapaciteti su apsolutno komplementarni sa velikom vojnom snagom koja stoji iza Alijanse i zajedno predstavljaju uspešnu kombinaciju instrumenata upotrebljenih za dostizanje mira i stabilnosti u kriznim područjima.

Radi obezbeđenja koherentnosti u zajedničkim naporima da se sposobnosti povećaju, od 2003. godine funkcioniše i Grupa NATO–EU za razvoj sposobnosti. Delokrug rada ove grupe odnosi se na identifikovanje nedostataka u borbi protiv improvizovanih eksplozivnih naprava kao i medicinske podrške operacijama. Navedena grupa ima važnu ulogu u obezbeđivanju transparentnosti i komplementarnosti između koncepta NATO „smart defence“ i inicijative EU „pooling&sharing“[2], koje se odnose na zajedničko udruživanje i korišćenje vojnih resursa. Takođe, značajna saradnja Alijanse i EU postoji u oblastima od zajedničkog interesa, kao što su: borba protiv terorizma, sprečavanje širenja oružja za masovno uništenje, zaštita od atomskih, bioloških, hemijskih i radioloških napada i odgovor na civilne vanredne situacije.

[2] http.//www.nato.int/cps/natolive/topics_49217.htm (29. 10. 2014).

Bez obzira na dobro uspostavljene pravne okvire za saradnju, aktuelni odnos NATO i EU je opterećen nerazjašnjenim pitanjima na strateškom nivou. Osnovna nedoumica se odnosi na mogućnost podele nadležnosti obe organizacije, uzimajući u obzir delimično različite resurse kojima raspolažu.[3]

Međutim, dve važne članice Alijanse, SAD i Turska, i dalje su sa rezervom gledale na intenzivne procese dogovora oko pristupa EU sredstvima i kapacitetima NATO. Dok je protivljenje Turske bilo sračunato više na uspeh njene kandidature za članstvo u EU[4], mnogo ozbiljnija bila je rezervisanost SAD. Veliki problem u navedenim odnosima predstavlja protivljenje Turske da NATO zaključi sporazum o razmeni poverljivih informacija sa EU. Turska obrazlaže svoj stav činjenicom da Kipar, kao članica EU, blokira njeno učešće u radu Evropske odbrambene agencije, kao i angažovanje u Zajedničkoj bezbednosnoj i odbrambenoj politici EU, što je razlog da ne razmenjuju klasifikovane podatke sa ovom organizacijom. Navedeno pitanje je kulminiralo na poslednjem Samitu NATO u Čikagu 2012. godine, kada je Turska stavila veto na učešće predstavnika EU u ulozi posmatrača, a kao uslov za prisustvo EU tražila i učešće predstavnika Organizacije za islamsku saradnju.

Glavnu dilemu Sjedinjenih Američkih Država i nekih članica NATO predstavlja sve veća podrška inicijativi da se uspostavi komanda EU za operativno planiranje. Zagovornici ove ideje smatraju da bi se odvojenom komandom povećala efikasnost i delotvornost operacija vođenih od strane EU. Protivnici pak ističu da bi ova struktura predstavljala dupliranje kapaciteta NATO i EU, jer je skoro svaka NATO operacija uključivala i određene elemente civilnih snaga kojima su na raspolaganju bili i operativni resursi NATO.

3. Relacijski odnos EU i NATO

Uprkos navedenim strepnjama, politički dijalog između NATO i EU je išao uzlaznom putanjom i rezultirao započinjanjem institucionalne saradnje kroz utvrđivanje modaliteta za međusobne konsultacije. Ovi razgovori doprineli su definisanju pravaca saradnje na kojima se zasniva međusobni odnos, a koji su pretočeni u Deklaraciju EU i NATO o EBOP iz 2002. godine. Deklaracija predviđa upotrebu kapaciteta za planiranje NATO od strane EU za sopstvene vojne operacije, kao i potvrdu političkih principa njihovog strateškog partnerstva: zajedničke konsultacije, jednakost i poštovanje autonomnosti procesa donošenja

[3] Ipak, iskustvo je pokazalo da savremeni rizici i pretnje onemogućavaju striktnu raspodelu uloga, a željeno stanje moguće je postići samo primenom sveobuhvatnog pristupa u kriznim situacijama. EU je pokazala da ima kapacitete neophodne za stabilizaciju i rekonstrukciju žarišta, dok NATO ostaje primarno vojna sila spremna da reaguje u kratkim rokovima.

[4] Missiroli B. A. (2002): „Turkey and EU/NATO Cooperation", Security Dialogue No 33, March 2002, 9-26.

odluka u NATO i EU, poštovanje interesa država članica NATO i EU, uvažavanje principa Povelje Ujedinjenih nacija, transparentan i podsticajan razvoj vojnih sposobnosti koje su zajedničke za obe organizacije.

Da bi se upotpunila slika i razumevanje strateških izuzetno važnih ali složenih odnosa EU i NATO, neophodno je obuhvatiti odnose između EU i SAD u kojima suštinski i leži ključ evroatlantskih odnosa. Danas, kada EU i SAD predstavljaju najrazvijeniji deo sveta, to ih obavezuje da imaju najveću odgovornost i nose najveći teret očuvanja svetskog mira. Zajednički osnov saradnje za EU i NATO stoji u činjenici da je evroatlantska bezbednost nedeljiva. Postavljeni su njeni temelji koje čine: demokratija, sloboda, liberalna ekonomija i ljudska prava, na čemu i insistiraju. Međutim, da se bezbednost ne tretira isto sa obe strane Atlantika, govore različitosti primene bezbednosnih mera koje se preduzimaju na sopstvenoj teritoriji. Slična percepcija pretnji sopstvenoj bezbednosti rađa nove interese i sa zajedničkim nastupom u očuvanju bezbednosti sa obe strane Atlantika. Ovo doprinosi boljem razumevanju i spremnosti na saradnju. Zajednički odgovori takvim pretnjama kroz bezbednosnu integrisanost stoje u činjenici da asimetrija sposobnosti kolektiviteta EU i NATO i nije dobra za međusobne odnose.

Izuzimajući NATO i njegovo posredstvo za unapređivanje saradnje, pristupilo se determinisanju i razumevanju bezbednosti od strane Evrope, što se manifestovalo kroz kontinuirani niz pokušaja za unapređivanje stabilnosti zajednice. Evropska unija primenom Zajedničke bezbednosne odbrambene politike (u daljem ZBOP) usmerava na zajednički pristup, dajući joj integrativnu dimenziju na jednoj strani, dok na drugoj, problemski osvrt postavlja u zoni državnog suvereniteta i potrebu za prevazilaženje tradicionalističkog shvatanja bezbednosti. Samim tim, EU kroz ZBOP u odnosu na NATO bi posedovala i veći bezbednosni potencijal i uticaj, kako na regionalnom, tako i na globalnom nivou. Dalji razvoj i način funcionisanja kao i osnovne karakteristike odnosa u oblasti bezbednosti i odbrane između EU i NATO u budućnosti će se zasnivati na „zajedničkim vrednostima" i interesima sa namerom da iste nametnu i drugima.

Značajniji napredak u odnosima osetio se nakon 2007. godine nakon višegodišnjih kontinuiranih političko-diplomatskih napora, gde dolazi dolazi do intenziviranja i širenja saradnje dve organizacije i konkretizovanje iste u tekućim operacijama i misijama (Avganistan, Irak, Afrika) i otvorenosti, odnosno izbalansiranom strategijskom partnerstvu.[5]

Posle određenih oscilacija u odnosima EU i SAD, kao posledice razlika u pristupu borbi protiv „međunarodnog" terorizma, oružja za masovno uništavanje i nestabilnih režima, politički odnosi dve strane su vrlo brzo obnovljeni. EU danas pruža jasnu političku podršku SAD u odgovorima na aktuelne bezbednosne izazove u svetu, a vojne snage gotovo svih članica Unije neposredno

[5] European Security and Defence Policy: the first ten years (1999-2009), 2010, 157-165.

učestvuju, zajedno sa vojskom SAD u operacijama protiv transnacionalnog terorizma u Avganistanu.

4. Institucionalizacionalni razvoj odnosa ZBOP EU i NATO

Dugoročna evolucija ka zajedničkom suverenitetu u formi „sve većeg jedinstva", koji je počeo sa evropskim projektom pre više od šest decenija, izgleda da je došlo do zastoja – kako su države članice težile svojim usko definisanim nacionalnim interesima. Za Sjedinjene Američke Države, najbližeg saveznika Unije, Evropa je od nezadovoljavajućeg partnera u rešavanju globalnih izazova pretila da i sama postane jedan od izazova. Sumirajući postignute rezultate na spoljnopolitičkom planu, bilo je malo napretka u razvoju mnogo hvaljenog „strateškog partnerstva" sa novim svetskim silama.

Nakon nekoliko godina upornog i zajedničkog rada institucija i članica, EU je razvila sposobnosti za preduzimanje misija i operacija upravljanja krizama i konkretan uticaj u evropskoj bezbednosti koji se odnosi na pitanja međunarodnog mira i bezbednosti. U ključne elemente bezbednosnih sposobnosti EU, uspostavljene u naredne tri godine od usvajanja novog Ugovora Unije u Nici, spadaju: Evropska politika bezbednosti i odbrane, institucije nadležne za njenu realizaciju, Strategija evropske bezbednosti i snage (vojni i civilni kapaciteti) na raspolaganju EU za realizaciju misija i operacija upravljanja krizama u okviru EBOP. Da je EBOP postigla za kratko vreme uspeh i osnažila progresivan razvoj Unije, i u drugim oblastima je za istu predstavljao novi impuls evropskom entuzijazmu za jačanje EU sa institucionalno-pravnog aspekta. To je već 2004. godine rezultiralo usvajanjem predloga Ustava za Evropu.[6]

Zato je za izgradnju i razvoj ZBOP EU važno ponovo napomenuti Britansko-francuski samit u Sent Malou (3–4. decembra 1998. godine). Rezultat navedenog samita je Deklaracija o uspostavljanju zajedničkih vojno-bezbednosnih sposobnosti u okviru EU[7], koju su tada potpisali britanski premijer Toni Bler (Tony Blair) i francuski predsednik Žak Širak (Jacques Chirac).

Mada su navedenu deklaraciju pratila neslaganja i to kada je premijer Velike Britanije (Toni Bler), u govoru pred saradnicima Ujedinjenog kraljevskog istra-

[6] Predlog Ustava za Evropu (Constitution for Europe) usvojen je i potpisan u Rimu, 29. 10. 2004. godine. Tekst predloga u: Janjević Milutin (2005): *Ustav Evrope*, Službeni glasnik RS, Beograd.

[7] U deklaraciji se navodi da EU mora imati sposobnost za autonomno delovanje, podržanu od uverljivih vojnih snaga, mehanizmima odlučivanja o njihovoj upotrebi i spremnošću da to i učini, da bi se odgovorilo na međunarodne krize. U istom dokumentu, takođe, navodi da Evropa ima potrebu za ojačanim oružanim snagama koje mogu brzo reagovati na nove rizike i koje su podržane jakom i konkurentnom evropskom vojnom industrijom i tehnologijom. http://www.isac-fund.org/download/Evroatlantska%20revija%20-%20 Analiza%20 Srdjana % 20 Gligorijevica. pdf (29. 10. 2014).

živačkog instituta (RUSI) marta 1999. godine, odbio mogućnost da se navedenom deklaracijom predviđa odvajanje vojnih kapaciteta u odnosu na strateškog partnera NATO. S druge strane, Francuska je isticala da je ostvareno evropsko jedinstvo i prokrčen značajan put u izgradnji EBOP, gde učestvuju sve članice Unije, što nije bio slučaj kada je u pitanju Velika Britanija. Bez obzira na određena razmimoilaženja u tumačenju Deklaracije, brojni politički autoriteti i analitičari smatraju da su Deklaracijom iz Sent Maloa postavljeni temelji budući ZBOP EU. Pored navedenog važno je napomenuti da je istom naloženo Savetu EU[8] (Savetu za opšte poslove) da u što kraćem roku donese odgovarajuće odluke o transferu vojnih kapaciteta EU u nadležnost EBOP i da uspostavi potrebne vojno-bezbednosne strukture EU (organe i tela) za političko vođstvo, koordinaciju, planiranje i realizaciju zajedničkih akcija u okviru EBOP.

Kao moguća političko-vojna tela za realizaciju EBOP, nabrojani su:

- Savet za spoljne poslove (uključujući i prošireni format, sa ministrima odbrane)
- Političko-bezbednosni komitet
- Vojni komitet
- Vojni štab sa situacionim centrom
- Pomoćni organi i tela (Satelitski centar, Institut za strategijska istraživanja, i druga)

Prvi okvir institucionalne saradnje NATO i EU je Odluka ministara spoljnih poslova i odbrane članica NATO o pružanju podrške razvoju evropskim bezbednosnim odbrambenim interesima i korišćenju komandno-štabnih struktura NATO od strane EU u izvršavanju Petersburških zadataka[9]. Odluka je usvojena 3. juna 1996. godine u Berlinu, dokument poznat kao Berlinske odluke ili Berlinski sporazum. Berlinskim odlukama ministri članica NATO su po prvi put jasno iskazali podršku za razvoj bezbednosnih interesa EU unutar same Unije, uz jasno iskazano uverenje da će to doprineti izgradnji većih evropskih bezbednosnih sposobnosti i jačanju same EU. U drugom delu Odluke, što je i njena suština, ministri su ozvaničili raniju saglasnost (sa Samita NATO u Briselu

[8] Wells Hill: *How Can ESDI Be Strengthened? The Proposals of the British Government and the Anglo-French St*, CICERO Foundation Press, No 5. 1999.

[9] Osim preko NATO, u posleratnom periodu neke države EU ostvarivale su i dodatnu garanciju sopstvene bezbednosti preko Zapadnoevropske unije – WEU (Western European Union), iako ta institucija nije imala vojna sredstva na raspolaganju. Ipak, odražavajući novo strateško okruženje, posle završetka hladnog rata, WEU je juna 1992. godine formulisala takozvane Peterburške zadatke, u kojima bi se mogle angažovati snage njenih članica:

• Humanitarni zadaci i zadaci spasavanja

• Zadaci očuvanja mira

•Borbeni zadaci u kriznom menadžmentu, uključujući i nametanje mira (http://www.isac-fund. org/download/Evroatlantska%20revija%20-%20Analiza % 20 Srdjana % 20 Gligorijevica. pdf. (29. 10. 2014).

1994), kojom se EU tretira kao ekvivalent NATO, pri čemu se EU omogućava pristup vojnim kapacitetima Alijanse za realizaciju Petersburških zadataka.

Prema odredbama Sporazuma, EU može koristiti deo infrastrukture i komandnih sistema NATO po jasno utvrđenim procedurama preuzimanja i vraćanja. Istovremeno je obostrano podržana inicijativa saveza da se uspostave redovne konsultacije između dve organizacije. Operacionalizacija se ogledala u tome da generalni sekretar NATO prisustvuje sastancima Saveta EU prilikom rasprava pitanja iz oblasti bezbednosti i razvoja evropskih vojnih sposobnosti, dok bi, s druge strane, predsedavajući Saveta EU prisustvovao sastancima kada se razmatraju pitanja koja se neposredno tiču evropske bezbednosti. Posebno su naglašene dopunske procedure kada EU koristi kapacitete NATO, a istima je predviđeno da se za vreme operacija predvođenih od strane EU, potrebno ljudstvo, štabovi, štabni elementi, jedinice i oprema Alijanse stavljaju pod komandu EU, dok se kapaciteti vazduhoplovnog transporta, sistemi za rano upozorenje, obaveštajne službe i sistemi komunikacija mogu koristiti za potrebe operacije, neprekidno pod kontrolom NATO.

Novi bezbednosni izazovi EU su zatekli nespremnom da odgovori bezbednosnim rizicima i pretnjama globalizobanog sveta. Težeći da ojača svoju ulogu u odnosima sa NATO, kod EU se javila i potreba da pored političke, ekonomske i diplomatske moći razvije kapacitete za jačanje vojne moći koje su do tada bile samo deklarativne. To je dovelo do niza novih sporazuma u EU na samitima u Kelnu i Helsinkiju 1999. godine kojima se jasnije označila uloga EU u oblasti odbrane. Samit u Kelnu je označio preokret u razvoju zajedničke spoljne i bezbednosne politike jer su se sve države složile da je neophodno da EU razvije sopstvene odbrambene i vojne kapacitete.

Dakle, u okviru zapažanja je važno istaći da je evropska bezbednosna i odbrambena politika deo (subpolitika) zajedničke spoljne i bezbednosne politike, nastala kao zajednički interes članica za jačanje autonomnih vojno bezbednosnih sposobnosti EU za upravljanje bezbednosnim krizama, u cilju njenog pouzdanijeg učešća u očuvanju evropske bezbednosti, značajnijeg doprinosa evropskoj odbrani (zajedno sa partnerima) i snažnije uloge i uticaja u međunarodnoj globalnoj bezbednosti. Drugim rečima, radi se o političko-bezbednosno-vojnom instrumentu EU, kojim se uređuje saradnja članica na uspostavljanju i izgradnji zajedničkih bezbednosnih sposobnosti u okviru Unije, koje će joj omogućiti: samostalniji odgovor na pretnje sopstvenoj (evropskoj) bezbednosti; značajniji doprinos i ulogu u kolektivnoj odbrani od spoljne pretnje evropskoj i evroatlantskoj bezbednosti; zaštitu evropskih interesa u svetu; snažniji uticaj i ulogu u očuvanja mira u svetu i učešće u zajedničkim mirovnim operacijama i upravljanju krizama sa saveznicima, i izvođenje operacija spašavanja i pružanje humanitarne pomoći u masovnim katastrofama izazvanim ljudskim ili prirodnim faktorom.

Međutim, za ZBOP se može reći da je tokom proteklih deset godina EU uspostavila neophodan zajednički politički okvir i razvila potrebne institucije, sredstva i instrumente kojima je postala istinski nezaobilazni stub evropske bezbednosti i da može biti pouzdan partner sa NATO. Samim tim ona predstavlja i značajan činilac šireg, svetskog mira i bezbednosti, pa stoga danas više niko ne dovodi u pitanje uspeh projekta ZBOP EU.

U kontekstu ranije iskazanog danas se bez sumnje može tvrditi da Evropska unija i SAD predstavljaju dva najznačajnija aktera u gotovo svim pitanjima međunarodnih odnosa. Mada partnerske odnose između navedenih aktera prate i povremene oscilacije i dileme, kada je u pitanju bezbednost, dolazi do promene ponašanja jedne od strana ceneći svaki potez kao u odnosu „prijatelja i neprijatelja". Ova netrepeljivost se javlja povremeno, i to kada SAD insistira da EU može u potpunosti da preuzme vođenje mirovnih operacija na Balkanu, u Africi, kao i da podrži operacije upravljanja krizama koje predvode SAD i NATO u drugim regionima. Međutim, bez strateških kapaciteta koje poseduju NATO (SAD), EU je protumačena kao vojno nesposobna da se uključi u efikasno rešavanje kriza na način kako to izvodi NATO. Zato NATO i insistira da pomogne kompletiranju vojnih sposobnosti EU kako bi ista preuzela značajniju partnersku ulogu u borbi protiv terorizma, oružja za masovno uništavanje, pružanju pomoći u prirodnim katastrofama, humanitarnoj oblasti, i svim drugim elementima čime bi bila i jača transatlantska bezbednost. S druge strane, krajnji ishod kriza je bitno uticao na samu EU da preispita svoje buduće delovanje.

Imajući u vidu negativne efekte kriza, u svojoj novoj strategiji razvoja „Evropa 2020"[10], Unija se više okreće ka unutra. U samoj strategiji ističe se da je u svetu današnjice, koji se menja, težnja da Evropska unija postane inteligentna, održiva i integrativna ekonomija. Evropska unija kao važan bezbednosni akter prezentuje njenu bezbednosnu i odbrambenu politiku, što je u krajnjem dovelo do sporazuma koji ističe da odgovornost za bezbednost Evrope ostaje u rukama NATO, dok istovremeno evropski saveznici jačaju institucionalne i praktične mehanizme za zajedničko vojno delovanje u operacijama, kao što je očuvanje mira, u kojima Alijansa kao celina nije uključena. Naime, da i to nije bilo dovoljno, stoji u činjenici nakon niza loše donesenih odluka koje su nastale kada je Evropa suočena sa neuspehom u toku rata na prostoru Balkana.

Oprez NATO na razvoj odbrambene politike EU doveo je do dileme da li će jačanje EU u oblasti odbrane značiti i jačanje NATO ili je to smanjenje uticaja NATO u Evropi kao garanta bezbednosti. Za EU je, pak, s druge strane, to bila druga vrsta dileme: „da li je razvoj ove politike odustajanje od EU kao mirovnog projekta?" ili „neophodnost koja je uslovljena novim bezbednosnim izazovima i pretnjama?!". U odnosu EU–NATO bilo je važno da ta inicijativa za stvaranje odbrambene politike EU ne umanjuje ulogu NATO, da nema diskriminacija

[10] Justin Vaisse and Hans Kundnani (eds.) (2012): *European Foreign Policy Scorecard 2012*, European Council on Foreign Relations ECFR, London, January 2012, p. 10.

prema ne-EU članovima Alijanse i da ne dođe do dupliranja kapaciteta ove dve organizacije.

U praksi je to izgledalo drugačije u odnosu na ono što je proklamovano. Da i NATO ima dvostruki aršin ka politici EU, što stoji u činjenici da je vodeća članica SAD, do sada uvek uz pomoć Velike Britanije minirala evropsku bezbednosnu i odbrambenu politiku, i sam pokušaj EU da oformi samostalne bezbednosne kapacitete. Ovakvim pristupom NATO jasno teži da stavi do znanja EU da Unija bez NATO ne može. Stoga, NATO teži kooperativnijem pristupu u rešavanju problema, a osnovna inicijacija je bila rezultat nakon intervencije u Avganistanu. Poruka je bila: „Kada nam treba, svi učestvujete, ili tonete sami baveći se sobom!" Ovakvim pristupom NATO tj. SAD od evropskih članica putem ucene zahteva aktivnije učešće u NATO operacijama po svaku cenu, navodeći kao razloge nejedinstvo svih članica EU. S druge strane, i vodeće zemlje EU imaju svoje razloge protiv: izbegavanje nerezonskog trošenja resursa i sredstava u angažovanju vojnih snaga. U konačnom, razvoj rivalstva ili prijateljstva krenuo je pažljivije no ikad. I sam razvoj relacijskih odnosa EU i NATO u okviru zajedničke bezbednosne odbrambene politike predstavljen je kao etapni proces jačanja saradnje. Prekretnica navedenih odnosa usledila je nakon Samita NATO održanog u Vašingtonu, kada je potvrđena podrška EU za operacije koje bi ona preduzela.

Na navedenom samitu su jasno definisane osetljive oblasti odnosa EU i NATO, kako bi se izbeglo nepotrebno dupliranje razvoja vojnih kapaciteta u EU i NATO i da se ugovorno obavezujućim sporazumuma ojača međusobno partnerstvo kroz usaglašavanje zadataka dve organizacije u upravljanju krizama na evropskom prostoru. Poziv evropskim članicama od strane NATO na veće napore i ulaganja u razvoj vojnih sposobnosti Alijanse je i poziv i preporuka za osamostavljivanje, što je u obostranom interesu jer je 21 država (od ukupno 28) članica obe organizacije.

U vidu razmatranja saradnje NATO i EU u oviru ZBOP EU, većina autora je saglasna da je ona otpočela uspostavljanjem Evropske bezbednosne i odbrambene politike (EBOP) (1999) i da od tada do danas podelu možemo svrstati u tri faze.

- Prvu fazu, od 1999. do 2003. godine, karakteriše „traženje i uspostavljanje jasnih i kompatibilnih metoda zajedničkog rada". Ključni rezultati zajedničkog rada iz ovog perioda aktuelni su i danas.
- Druga faza, od 2003. do 2007. godine: donošenje Deklaracije o EBOP i Sporazum „Berlin plus". Ovu fazu karakterišu prilično turbulentni odnosi, praćeni čak i određenim podelama, naročito u odnosu prema invaziji SAD na Irak.
- Treća faza traje od 2007. godine do danas. Ona predstavlja aktuelni period koji generalno karakteriše izbalansiran i konstruktivniji pristup sa obe strane. Ovo je posebno istaknuto nakon „arapskog proleća" i krize u Libiji.

Međutim, jasna je poruka od strane američke administracije da, samo ako EU postane ozbiljan strateški partner SAD, ostvarila bi se značajnija saradnja i konačni izazov suverenosti. S druge strane, u oblasti bezbednosti, od strane država članica EU bila bi veća spoljnopolitička uloga. U suprotnom, bez koherentne EU, njene najveće članice bi samo mogle biti eventualno formalni igrači koji nemaju osnovnu sposobnost za samostalnije delovanje bez posredstva NATO. Navedeno preispitivanje odnosa i međuzavisnost poverenja između NATO i EU je naročito izraženo u strateškim preraspodelama – ustupanjima potencijala od strane NATO. Stoga i stoje navodi da primenom ZBOP i saradnjom sa NATO, EU uzima aktivniji pristup u razrešavanju problema u njenoj inicijalnoj fazi i promoviše uspešniji krizni menadžment i efikasniji način za rešavanje sporova i problema. Od vitalnog interesa je za članice oba kolektiviteta u budućnosti, da razumeju okolnosti u kojima egzistiraju i da uz iskreno poverenje mogu ostvariti interesnu deobu zasnovanu na zajedničkom vojno-civilnom angažovanju.

5. Operacionalizacija odnosa u saradnji NATO i EU u okviru ZBOP EU

Oružane snage koje EU ima na raspolaganju, uslovno, možemo razvrstati u dve kategorije: Snage za brzo reagovanje, često nazivane Evropske snage za brzo reagovanje (ESBR) i Borbene grupe EU. Kategorizacija vojnih snaga na raspolaganju EU, naročito kada se radi o snagama koje se deklarišu kao ESBR, zaista je diskutabilna. Nejasno definisanje oružanih snaga EU uslovila je činjenica da se ne radi o stalnim snagama, izdvojenim i namenski uspostavljenim prvenstveno za potrebe EU. Postoji veliki raskorak između političkih želja i vojnih sposobnosti članica EU. Februara 2004. godine Francuska, Velika Britanija i Nemačka su zajednički predale nacrt kojim bi se razvile snage za brzo reagovanje EU – borbene grupe. Ostale članice EU su odobrile tu inicijativu juna 2004. godine.

Kada se definišu vojni kapaciteti na koje EU može da računa u upravljanju bezbednosnim krizama i za druge zadatke (operacije i misije), predviđeno je odredbama tačke 1 član 42 i tačke 1 član 43 Lisabonskog UEU: (a) komandno-štabne strukture, (b) vojne snage (pojedinačni nacionalni i multinacionalni vojni sastavi) i (v) agencije i infrastruktura u oblasti zajedničke bezbednosti i odbrane.

Generalno, osnovna karakteristika vojnih kapaciteta na raspolaganju EU je da su u „miru" (vreme dezangažovanja) pretežno u nadležnosti nacionalnih vojnih vlasti, a tek po potrebi (zahtevu) od strane EU (po odluci o preduzimanju određene misije/operacije) stavljaju se u njenu nadležnost, odnosno, angažuju se u odgovarajućim misijama/operacijama pod vođstvom EU. Veći deo vojnih snaga koje članice stavljaju na raspolaganje EU jeste da imaju dvojnu namenu (neke i višestruku) – kao snage u NATO, u EU, za nacionalne zadatke odbrane i bezbednosti, a često i kao snage koje participiraju u operacijama tzv. koalicija

(koalicione snage). U pogledu prvenstva angažovanja snaga koje imaju višestruku namenu najčešće prvenstvo ima NATO.

U Evropskoj uniji se čine napori da se utvrde i usvoje zajednički koncepti i doktrine upotrebe snaga, ali zbog komplikovanih procedura i već postojećih nacionalnih i NATO koncepta, usaglašavanje oko ovih dokumenata teče sporo. Do sada je usaglašen deo vojnih koncepta, i to: Vojni koncept brzog odgovora, 22. januara 2003. (Military Rapid Response Concept), Koncept borbenih grupa EU, 18. juna 2004/2. oktobara 2006. (EU Battle Group Concept), Koncept brzog odgovora pomorskih snaga, 15. novembra 2007. (Maritime Rapid Response Concept) i Koncept brzog odgovora vazduhoplovnih snaga, 21. decembra 2007. (Air Rapid Response Concept)[11].

Zasigurno je da se najveća pažnja posvećuje borbenim grupama EU koje se predstavljaju kao visokoobučena vojna formacija EU i definišu kao „minimalno delotvoran, kredibilan, brzo razmestiv, koherentan paket snaga sposoban za izvođenje samostalnih operacija ili inicijalnih faza većih operacija".[12] Koncept borbenih grupa je dostigao inicijalnu operativnu sposobnost januara 2005. godine.[13] To znači da je od tada EU imala jednu borbenu grupu u gotovosti za izvršenje dodeljenih misija i zadataka. Puna operativna sposobnost je dostignuta dve godine kasnije, što znači da je EU bila u mogućnost da angažuje paralelno dve borbene grupe u različitim regionima. Borbena grupa je u osnovi jedinica ranga bataljona, zasnovana na principu združenih rodova. U sastav borbene grupe ulaze i elementi borbene i logističke podrške. Brojno stanje je od 1500 do 2500 ljudi, mogu se rasporediti na udaljenosti do 6000 km od Brisela i održive su u periodu do 30 dana, s tim da se taj period može produžiti adekvatnim snabdevanjem i rotacijom ljudstva do 120 dana. Važno je istaći i da se, u zavisnosti od specifičnih zahteva misije, BG može ojačati pomorskim, vazduhoplovnim, logističkim ili elementom specijalnih snaga. Sveukupno, ovi elementi sačinjavaju „paket snaga".

U početku borbene grupe EU su bile namenjene za angažovanje nakon formalnog zahteva UN, prvenstveno za izvođenje takozvanih operacija premošćavanja ili u ulozi snaga za početno angažovanje.[14] Međutim, obim njihovih zadataka se proširio na autonomne operacije brzog reagovanja i samostalne operacije za rešavanje kriza manjeg obima. Koncept borbene grupe naglašava da bi jedinice trebalo da budu u stanju da izvršavaju čitav niz operacija u skladu sa zada-

[11] Institut za strategijska istraživanja, Sektor za politiku odbrane Ministarstvo odbrane, *Bezbednosni i odbrambeni aspekti priključenja republike Srbije Evropskoj uniji*, Medija centar „Odbrana", Beograd, 2014, 115-116.

[12] Hatzigeorgopoulos Myrto (2012): „The Role of EU Battlegroups in European Defence", *European Security Review*, 2012, 1.

[13] Bešlin Jelena, Krivokapić Jovan, Milutinović Milan (2011): *Borbene grupe Evropske unije – pojmovnik*, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, 3.

[14] Hatzigeorgopoulos Myrto (2012): „The Role of EU Battlegroups in European Defence", *European Security Review*, June 2012, 2.

cima identifikovanim u Strategiji evropske bezbednosti. To podrazumeva oblast od humanitarnih i operacija nametanja mira do upravljanja krizom, pomoći reformi sektora bezbednosti i stabilizacije nakon konflikta.

Borbene grupe nacionalnog ili višenacionalnog tipa predstavljaju snage uglavnom iz država članica EU, a moguće je i da države koje nisu članice EU doprinose svojim snagama formiranju borbene grupe. Odgovornost za dostizanje operativne spremnosti za izvršenje zadataka leži na državama koje obezbeđuju snage za sastav borbene grupe, a posebno na vodećoj državi u borbene grupe ako se govori o višenacionalnim borbenim grupama. Države koje formiraju borbene grupe su odgovorne za planiranje, pripremu, obuku i sertifikaciju, kao i da stave BG na raspolaganje EU u periodu od 6 meseci. Vodeća nacija je odgovorna za obezbeđivanje operativne komande i dostizanje zahtevanih vojnih sposobnosti. U slučaju angažovanja borbene grupe operativni komandant preuzima odgovornost za kompletan „paket snaga". Odlučujuće kriterijume operativne sposobnosti borbene grupe čine interoperabilnost i vojna efikasnost. Kriterijumi sertifikacije operativnih sposobnosti su zasnovani na NATO standardima. Takođe, nacije koje obezbeđuju snage su odgovorne za sertifikaciju jedinica, dok je vodeća nacija odgovorna za sertifikaciju čitave borbene grupe. Kroz ciljeve i zadatke koje realizuju snage EU u multinacionalnim operacijama, može se razmatrati i vojni element EU čiji međurelacijski odnos sa Alijansom definisan u Strateškom konceptu NATO 2010.

Na Samitu NATO u Lisabonu, 19. novembra 2010. godine, usvojen je novi Strategijski koncept NATO, pod radnim naslovom „Aktivan angažman, moderna odbrana" (Active engagement, Modern Defence)[15]. Novi koncept NATO ne unosi radikalne promene već se njime revitalizuje osnovna uloga Saveza – kolektivna odbrana. Samim tim se jasnije definišu obaveze u prevenciji kriza – ma gde one izbijale, ako bi se procenilo da mogu da ugroze bezbednost članica i, takođe, revitalizuje bezbednosna saradnja NATO – ojačavanjem postojećih i uspostavljanjem novih partnerstava sa državama i organizacijama širom sveta. Iz ovog pristupa, prilično se jasno nazire namera Alijanse da utvrdi svoju poziciju centralne vojno-bezbednosne organizacije u mreži globalne bezbednosti, koja bi nastajala postepeno kroz globalno širenje partnerstva NATO sa državama i drugim međunarodnim organizacijama.

Što se tiče evropske bezbednosti, novim konceptom se potvrđuje da ona ostaje u fokusu NATO odgovornosti i da je EU ključni partner. Takođe, Savez i dalje ostaje temelj evroatlantske zajednice bezbednosti i osnovna institucionalna veza u oblasti bezbednosti i odbrane između SAD i EU. S aspekta vojnog nastupa NATO, novi strategijski koncept ima nešto „blažu" interpretaciju i ostavlja značajan prostor za uključivanje i drugih subjekata i drugih sredstava u rešavanju kriza. Ipak, u pogledu vojnih sposobnosti, vrlo jasno insistira na jača-

[15] Strategijski koncept NATO, Active engagement, Modern Defence, http://www.nato.int/cps/en/ natolive/officialtexts68580.htm (29. 10. 2014).

nju ekspedicionih sposobnosti vojnih snaga – za angažovanje bilo gde i bilo kad, ako zatreba.

Dakle, novi Strategijski koncept od članica i Alijanse kao celine traži odlučnost, jedinstvo, solidarnost i snagu u rešavanju bezbednosnih kriza, u svim njihovim fazama i ma gde se pojavile, ukoliko bi mogle da ugroze bezbednost članica i NATO kao celine.

Da su promene bile neophodne i da je bilo neophodno povećanje odgovornosti i kapaciteta u oblasti bezbednosti i odbrane evropskih saveznika, doprinosi i težnja NATO za poboljšanje strateškog bezbednosnog okruženja. Velika podrška data je razvoju evropskog bezbednosnog i odbrambenog identiteta u okviru Alijanse, koja će učiniti dostupnim njena sredstva i sposobnosti za operacije pod vođstvom Unije. Novim Strateškim konceptom NATO iz 2010. godine jača se potreba za ponovnim definisanjem strateških smernica koje su obeležene neizvesnim ishodom angažovanja u Avganistanu, različitim stavovima evropskih saveznika i SAD oko ravnomerne podele tereta i rizika u operacijama, kao i različitim viđenjima razvoja zajedničkog evropskog identiteta u oblasti odbrane. Tek je deklaracijom sa samita NATO u Strazburu i Kelnu 2009. godine generalni sekretar NATO Anders Fog Rasmusen dobio od šefova država i vlada zadatak da oformi grupu eksperata sa ciljem razvoja novog strateškog koncepta NATO.

Novim strateškim konceptom bezbednosno okruženje Alijanse je viđeno kao prostor mira, gde je verovatnoća pretnji konvencionalnim oružjem na teritorije država članica NATO procenjena kao mala. Ipak, napomenuto je da ne treba ignorisati činjenicu da mnoge države u svetu poseduju značajne i moderne vojne sposobnosti sa posebnim osvrtom na širenje balističkih raketa, širenje nuklearnog naoružanja i drugog oružja za masovno uništenje, terorizam i ekstremizam, aktivnosti ilegalne trgovine oružjem, narkoticima i ljudima, učestali sajber napadi na vladine institucije, nedostaci ključnih životnih resursa, uključujući zdravstvene rizike, klimatske promene, oskudicu vode i sve veću potrebu za energentima. Odgovarajući na pomenute pretnje, a u sklopu primene strategije kolektivne odbrane, Strateškim konceptom 2010. reafirmisan je značaj člana 5 Vašingtonskog sporazuma, kojim se potvrđuje da glavni cilj NATO u budućnosti ostaje odbrana država članica.

Kao i prethodni, novi Strateški koncept je ponovio da se krize i konflikti izvan granica NATO definišu kao direktna pretnja po bezbednost stanovništva i teritorija država-članica. NATO je potvrdio i nameru da bezbednost u budućnosti ostvaruje putem sprečavanja i upravljanja krizama, stabilizacijom postkonfliktnih situacija i pružanjem podrške prilikom obnove. Na osnovu naučenih lekcija i iskustava iz NATO operacija, posebno u Avganistanu i na Zapadnom Balkanu, prepoznata je potreba za daljim razvojem sveobuhvatnog političkog, civilnog i vojnog pristupa kada je reč o izgradnji sposobnosti koje su neophodne za upravljanje krizama. Alijansa će biti aktivno angažovana sa drugim međunarodnim činiocima u periodima pre, za vreme i nakon okončanja krize, na

izradi zajedničke analize, planiranja i sprovođenja aktivnosti na terenu, čime će se obezbediti veća koherentnost i delotvornost ukupnih međunarodnih napora.

U cilju povećanja stepena međunarodne bezbednosti kroz saradnju, Strateški koncept 2010. predviđa angažovanje u tri oblasti: kontrola naoružanja, razoružanje i neširenje, politika „otvorenih vrata" i partnerstva.

Alijansa je potvrdila opredeljenje da bezbednost treba osigurati sa najmanjim mogućim stepenom snaga. Proširenje NATO bivšim državama Varšavskog pakta nakon završetka hladnog rata, umnogome je povećalo bezbednost država Alijanse. Imajući u vidu da je u određenom broju država članica primetan „zamor od proširenja", prouzrokovan bojazni da član 5 Vašingtonskog ugovora ne izgubi na značaju zbog prijema novih članica, novi Strateški koncept još jednom potvrđuje odluku da vrata za članstvo u NATO ostaju u potpunosti otvorena za sve demokratske države u Evropi.

Ovaj dokument iznosi da je najbolji način za unapređivanje bezbednosti evroatlantskog regiona uspostavljanje široke mreže partnerskih odnosa sa državama i organizacijama širom sveta. Partnerstva predstavljaju konkretan i veoma cenjen doprinos uspehu osnovnih zadataka NATO. Ove odnose NATO će poboljšati kroz primenu fleksibilnih formata saradnje, kao što su: razvoj političkog dijaloga i praktične saradnje sa svim državama i organizacijama radi dostizanja mira u međunarodnim odnosima; započinjanje konsultacija sa partnerskim državama o bezbednosnim pitanjima od zajedničkog interesa; povećanje uloge operativnih partnera u oblikovanju strategija i odluka vezanih za misije pod vođstvom NATO u kojima oni učestvuju, kao i dalji razvoj postojećih partnerstava uz očuvanje njihovih posebnih karakteristika.

U skladu sa rastućim uticajem EU u pogledu razvoja njenih snaga za odbranu i bezbednost, Alijansa smatra da aktivna i efikasna EU u velikoj meri doprinosi bezbednosti evroatlantskog regiona. NATO i EU mogu i treba da imaju komplementarne uloge u očuvanju međunarodnog mira i bezbednosti. S obzirom na veliki broj država koje su članice obe organizacije, Strateški koncept preporučuje dalje jačanje strateškog partnerstva zasnovanog na međusobnoj otvorenosti, transparentosti i punom uvažavanju autonomije i institucionalnog integriteta obe organizacije. Napominjući da Savet evroatlantskog partnerstva tj. Partnerstvo za mir zauzima centralno mesto u realizaciji vizije o celovitoj Evropi kao prostoru slobode i mira, razvoj prijateljskih i odnosa saradnje sa državama učesnicama Mediteranskog dijaloga i Istanbulske inicijative za saradnju predstavljaju trajno opredeljenje država Alijanse. Strateškim konceptom definisane su smernice:

- unapređivanje konsultacija i praktične vojne saradnje sa partnerima u Savetu evroatlantskog partnerstva;
- nastavak i dalji razvoj partnerskih odnosa sa Ukrajinom i Gruzijom u okviru Komisije NATO–Ukrajina i Komisije NATO–Gruzija;

- olakšavanje evroatlantskih integracija Zapadnog Balkana, sa ciljem obezbeđenja trajnog mira i stabilnosti zasnovanih na demokratskim vrednostima, regionalnoj saradnji i dobrosusedskim odnosima;
- produbljvanje saradnje sa sadašnjim članicama Mediteranskog dijaloga i otvorenost za uključivanje i drugih država iz regiona u rad ove inicijative;
- razvoj dubljeg partnerstva u oblasti bezbednosti sa partnerima iz regiona Zaliva i spremnost za prihvatanje novih partnera u Istanbulsku inicijativu za saradnju.

U teškim finansijskim uslovima prouzrokovanim svetskom krizom, države članice NATO su se susrele sa znatno manjim izdvajanjima iz nacionalnih budžeta za sistem odbrane. Time je i sama Alijansa Strateškim pregledom 2010. definisala smernice u cilju određivanja resursa odbrane koji će u svim uslovima obezbediti zahtevanu efikasnost. Iz navedenih smernica izdvajaju se tri najvažnija zadatka: obezbeđivanje najveće moguće koherentnosti u planiranju odbrane kako bi se smanjilo nepotrebno dupliranje radi ekonomičnosti, što treba da predstavlja izraz solidarnosti u racionalizaciji resursa; poboljšanje metoda rada i postizanje maksimalne efikasnosti.

6. Zaključak

Evropska unija u sprovođenju svoje bezbednosne politike će biti usmerena ka postizanje kompromisa i konzistentnosti među svojim članicama i ka ostvarivanju partnerstva sa drugima državama i međunarodnim organizacijama. Vreme i resursi posvećeni istočnom i južnom susedstvu, kao i način na koji se Unija nosi sa problemima u „svom dvorištu", biće test kredibiliteta njene spoljne politike. Ukratko, Evropa sada ima drugu šansu. Pritom ne treba zaboraviti da je integracija proces i da će dublje promene zahtevati izvesno vreme.

Daljim institucionalnim razvojem, EU teži razvoju mehanizama za rešavanje problema u njenoj inicijalnoj fazi. Stoga, Unija nastoji da onemogući dalju eskalaciju krize po principu „iniciranja i nametanja političkog rešenja, a zatim da kroz institucije obezbedi ekonomsku isplativost".

Formiranje evropskih snaga predstavljalo je polaznu osnovu za angažovanje, iako iste nisu bile u mogućnosti da se angažuju samostalno bez vodeće članice NATO (SAD) zbog neposedovanja strateškog vazdušnog transporta. Međutim, Unija se novim strateškim dokumentima i partnerstvom sa NATO opredelila za značajnije angažovanje vojnih i civilnih potencijala radi ostvarivanja većeg uticaja na očuvanje mira i bezbednosti u regionu i svetu. Kada se uzmu u obzir vojni potencijali za angažovanje u kriznim područjima koje poseduju najmoć-

nije države članice Evropske unije, nameće se zaključak da su isti efikasniji i veći u odnosu na deklarisane snage samog saveza.

Početak saradnje EU u bezbednosti sa NATO bio je donekle konfuzan i neko vreme je tekao prilično sporo zbog nedeklarisanja vodećih članica Unije, da EU treba da bude samostalni subjekt evropske bezbednosti i odbrane. Uspostavom sopstvenog političkog okvira u oblasti zajedničke spoljne i bezbednosne politike (ZSBP) stvari su postale sasvim drugačije. Naime, EU je kroz poverilački odnos sa Alijansom izbegla razgraničenje sa NATO u bezbedonosnom smislu, predstavljajući se za partnera, a ne „vazala". Stoga će i buduća saradnja EU i NATO biti usmerena na razvoj osetljivih, povremeno protivurečnih odnosa sa složenom međuzavisnošću dva kolektiviteta, uz stalni nadzor i suprematiju od strane NATO. U tom smislu, centralizacija postojećih i uspostavljanje novih zajedničkih vojnih i civilnih kapaciteta (na bilateralnoj i multilateralnoj osnovi) vidi se kao najracionalniji i najefikasniji put jačanja sposobnosti EU kao uspešan odgovor na bezbednosne izazove novog vremena.

Literatura

- Bešlin Jelena, Krivokapić Jovan, Milutinović Milan (2009): B*orbene grupe Evropske unije – pojmovnik*, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd
- Institut za strategijska istraživanja Sektor za politiku odbrane Ministarstvo odbrane (2014): Bezbednosni i odbrambeni aspekti priključenja republike Srbije Evropskoj uniji, Medija centar „Odbrana", Beograd
- Đurđević Lukić S. (2010): „Deset godina Evropske politike bezbednosti i odbrane i promene ustanovljenje Lisabonskim sporazumom", *Vojno delo*, 4/2010, Beograd
- Strategija evropske bezbednosti „Bezbedna Evropa u boljem svetu", Centar za međunarodne i bezbednosne poslove, Beograd, 2003
- Council Decision of 26 July 2010 establishing the organisation and functioning of the European External Action Service (2010/427/EU), OfficiaL Journal of the European Union L 201/30, 3 August 2010
- Giegerich B. (2006): „European Security and Strategic Culture", National Responses to the EU's Security and Defence Policy, Nomos, Baden Baden
- Hatzigeorgopoulos Myrt (2012): „The Role of EU Battlegroups in European Defence", *European Security Review*, June 2012
- Missiroli B. A. (2002): „Turkey and EU/NATO Cooperation", Security Dialogue No 33.
- Vaisse Justin, Kundnani Hans (eds.) (2012): *European Foreign Policy Scorecard 2012*, European Council on Foreign Relations ECFR, London, January 2012

- Wells H. (1999): *How Can ESDI Be Strengthened?*, The Proposals of the British Government and the Anglo-French St.- Malo Initiative, CICERO Paper No 5. CICERO Foundation Press
- Strategijski koncept NATO, Active engagement, Modern Defence, http:// www. nato.int/cps/en/natolive/ officialtexts 68580.htm (29. 10. 2014)
- Gligorijević Srđan (2014): „Bezbednosna saradnja EU i NATO", http:// www.isac-fund. org/ download/ Evroatlantska%20 revija%20-%20Analiza%20 Srdjana % 20 Gligorijevica. pdf. (29. 10. 2014)
- http// www.nato.int/cps/natolive/topics_49217.htm (29. 10. 2014)
- Zajednička spoljna i bezbednosna politika, http://europa.eu/pol/cfsp/index_ en.htm (29. 10. 2014)

Rad primljen: 2. februar 2015.
Odobren za štampu: 5. maj 2015.

Paper received: February 2nd, 2015
Approved for publication: May 5th, 2015

Hatidza Beriša, PhD
National defense School department of Strategy
Military Academy, Belgrade

COMMON SECURITY AND DEFENCE POLICY OF THE EUROPEAN UNION AND NATO

S u m m a r y

The paper presents the structural analysis of cooperation collectivity NATO and the EU, who are the guarantors of foreign security policy in the region and in the world. In this regard, it outlines the hypothetical discourse in the EU's relations with NATO, the United States, that have marked the start of the independence of each individual battle in terms of security. Stand-alone approach, reflecting the credibility of each individual collectivity, ultimately lead to a reduction of investment potential. It starts by considering a presentation of possible options on the reflection of the relations between the EU and NATO that the „ fine-tuning" proclaims the need for integration and pragmatic and rational manner, accepted by the political and economic realities in achieving interests. In this paper, the intention of the data on CSDP and critical analysis of relations between the EU and NATO and the presentation of the most significant agreements between the two collectives, help bridge the gap in the division of political interest and commitment of its leading members.

Key words: EU, NATO integration, indent, security, defense policy

Marko Krstić*

UDK 343.85:343.341
343.85:323.28
Pregledni naučni članak

MEĐUNARODNA POLICIJSKA SARADNJA U FUNKCIJI BORBE PROTIV TERORIZMA

Autor u radu najpre prezentuje osnovna obeležja međunarodnog terorizma, kako bi se ukratko upoznali sa ovom složenom pojavom koja u današnje vreme predstavlja ogromnu pretnju po mnoge države u svetu, da bi se dalje u radu stavio akcenat na međunarodnu policijsku saradnju i njenu ulogu u suzbijanju terorizma. Policijske službe u pojedinim zemljama nemaju dovoljno razvijenu mrežu i resurse kojima bi se efikasno suprotstavile međunarodnom terorizmu, i upravo u tome treba tražiti razlog za povezivanje i tešnju saradnju policijskih službi različitih zemalja, unapređivanje partnerskih odnosa i blagovremenu razmenu korisnih informacija. Jedno od pitanja na koje je neophodno dati odgovor je: na koji način unaprediti i poboljšati policijsku aktivnost u cilju borbe protiv terorizma na međunarodnom planu? Takođe će se apostrofirati i jasno definisati mesto i uloga policije u međunarodnim policijskim odnosima i multinacionalnim operacijama, kao i jačanje i saradnja između policija različitih zemalja, u cilju povećanja produktivnosti i efikasnosti na polju suprotstavljanja terorizmu.

Ključne reči: terorizam, suprotstavljanje terorizmu, policija, međunarodna policijska saradnja

1. Uvod

Terorizam je, bez sumnje, jedan od najozbiljnijih bezbednosnih problema današnjice, koji je u neprekidnoj ekspanziji, i pored činjenice sve organizovanijeg i koegzistentnijeg suprotstavljanja kako država tako i međunarodne zajednice, kao i sveobuhvatnih protivterorističkih aktivnosti i mera koje se preduzimaju radi njegovog iskorenjivanja. Iako terorizam nije fenomen novijeg datuma, turbulencije na globalnom društvenom planu u znatnoj meri utiču na njegov karakter i suštinu, jer dovode do zaokreta u njegovim trendovima i tendencijama, što se ispoljava i utiče, kako na aktuelni, tako i na potencijalni terorizam. Bez ustručavanja se može reći da je terorizam jedna ogromna barijera na putu razvoja savremenog društva, inicijator nasilja, sa krajnjim ciljem destrukcije

* Marko Krstić, master pravnik; diplomirani master menadžer za terorizam, organizovani kriminal i bezbednost, MUP R. Srbije – Policijska uprava u Šapcu, e mail: marko.krstic.1982@gmail.com

društva, tačnije vlade i društveno-političkog sistema jedne zemlje. On promoviše idološke, verske, i političke obrasce totalnog sprovođenja nasilja. Terorizam kao kompleksan i teško definišući socijalni i politički fenomen, svoju eskalaciju doživljava poslednjih decenija, i u svojim najrazličitijim oblicima kontinuirano ugrožava bezbednost, kako pojedinačnih zemalja, tako i čitavog sveta, a njegovi najnoviji modaliteti manifestovanja daju današnjem vremenu jednu sasvim novu dimenziju.

Politička komponenta terorizma, koji često služi kao oružje za rešavanje političkih nesuglasica i protivrečnosti u jednom društvu, govori nam da su savremeni odnosi između država daleko od mogućnosti rešavanja konfliktnih situacija na način koji su definisani u međunarodnoj zajednici pod okriljem deklaracija, povelja i konvencija. Najviše zahvaljujući činiocima koji ga pospešuju, terorizam se kontinuirano regeneriše i modifikuje na sve višem organizacionom nivou, a njegova efikasnost i jačina delovanja se neprestano povećavaju, te pitanje koje se nemeće samo od sebe glasi: kojim sredstvima i na koji način se suprotstaviti terorizmu: globalno, regionalno, diplomatski ili vojno? Ova borba se mora prilagoditi minimumu zajedničkih interesa centara moći, ali i racionalnim prognozama o budućem razvoju terorizma. Budući da uopšteno kriminal ne poznaje granice, mnoge policijske službe u regionu nisu imale dovoljno razvijenu mrežu i resurse za efikasnu borbu protiv prekograničnog kriminala, a naročito protiv terorizma. Identifikovana je i utemeljena potreba za povezivanjem i koordinacijom policijskih službi, kako bi se unapređivanjem partnerskih odnosa i pravovremenom razmenom korisnih informacija što kvalitetnije odgovorilo savremenim bezbednosnim pretnjama i zadovoljila očekivanja javnosti.

Suprotstavljanje terorizmu predstavlja veliko iskušenje za vlade i državne organe uopšte, naročito za policijske snage, a uspešna implementacija jedne sveobuhvatne strategije postupanja, zahtevaće neophodnost upostavljanja što kvalitetnije međunarodne policijske saradnje, kako bi se što kvalitetnije o efikasnije odgovorilo na savremene izazove terorizma. Svaka država ponaosob i međunarodna zajednica, danas teže da se raznim instrumentima i metodama suprotstave savremenom terorizmu, i ta borba, koja predstavlja jedan od prioriteta modernog demokratskog društva, u funkciji je zaštite njegovih osnovnih civilizacijskih i demokratskih tekovina. Bez aktivnog učešća policijskih organa, kao primarnih državnih subjekata u suprotstavljanju svim oblicima kriminaliteta, i koji se u svakom momentu mogu mobilisati i preduzeti niz ovlašćenja i mera, zaista je teško osmisliti kvalitetnu realizaciju, kao i sve preventivne i represivne aktivnosti u cilju suzbijanja ovog rasprostranjenog i veoma opasnog društvenog i političkog fenomena. Treba napomenuti da terorizam spada u ona krivična dela sa kojima se policija na lokalnom nivou veoma retko susreće, i ako se uzme u obzir njegova kompleksnost, političke pobude, međunarodni karakter, visok stepen ustrojstva i organizovanosti, jasno

je zašto je uspostavljanje međunarodne policijske saradnje ključni preduslov u borbi protiv ovog globalnog političkog fenomena.

Međunarodni terorizam je postao ogroman izazov za policiju u celom svetu, i iako međunarodna policijska saradnja nije nova oblast istraživanja, s obzirom na sve učestalije transnacionalne terorističke aktivnosti, težnja za efektivnom saradnjom policija različitih država postala je najveća briga i preokupacija gotovo svih država. Po svom karakteru, a tu se pre svega misli na učestalost, obim i humanu misiju policije, međunarodni policijski odnosi zauzimaju veoma važno mesto na lestvici modernih međunarodnih odnosa, oni predstavljaju jednu zasebnu oblast, a geneza njihovog razgranavanja i produbljivanja dovela je do formiranja međunarodnog policijskog prava. Međunarodnost kao prefiks terorizma, čini vrh oštrice pretećeg koplja kriminalnih aktivnosti, čiji modaliteti ispoljavanja sve manje poznaju etničke i teritorijalne granice savremenih naroda i država. Neophodnost suprotstavljanja terorističkim napadima na vitalne vrednosti društvene zajednice dovela je do formiranja niza međunarodnih policijskih organizacija koje su refleksija su profesionalnih, ali i diplomatskih veza i odnosa, uspostavljenih tokom proteklog veka na svetskom, kontinentalnom i regionalnom nivou.

2. Obeležja međunarodnog terorizma

Precizno i konkretno definisanje međunarodnog terorizma je značajno otežano iz razloga što on spada u krivična dela koja su kvalifikovana kao međunarodna i predmet su međunarodnih konvencija. Njegovom definicijom su obuhvaćeni različiti vidovi demonstracije nasilja i ugrožavanja ljudskih života i prava, odnosno zajedničkih i individualnih dobara. U tom širokom spektru akata koji se podvode ili se mogu podvesti pod pojam terorizma, nalazi se i deo razloga zbog kojih nije mogla biti precizirana sveobuhvatna i opšteprihvatljiva definicija međunarodnog terorizma. Ali, ipak važniji razlog tog neuspelog pokušaja konsensualnosti oko njegove definicije treba tražiti u motivaciji terorista za izvođenje terorističkih akata, gde je svaki teroristički akt formulisan upravo odnosom prema vlasti.[1]

Prema Krivičnom zakonu Republike Srbije, međunarodni terorizam vrši ono lice ili grupa ljudi koji „u nameri da naškodi stranoj državi ili međunarodnoj organizaciji, izvrši otmicu nekog lica ili neko drugo nasilje, izazove eksploziju ili požar ili preduzme druge opšteopasne radnje ili preti upotrebom nuklearnog, hemijskog, bakteriološkog ili drugog sličnog sredstva."[2]

[1] Gaćinović Radoslav (1998): *Savremeni terorizam*, Grafomark, Beograd, 49.

[2] Stojanović Zoran (2012): *Komentar krivičnog zakona, četvrto dopunjeno izdanje*, Službeni glasnik, Beograd, 1021.

I pored činjenice što je u današnje vreme svaki terorizam faktički međunarodnog karaktera, što i nije potrebno posebno potencirati, navešćemo neke šire prihvaćene kriterijume na osnovu kojih neki pojavni oblik terorizma ima prefiks međunarodnosti. Prvo, o međunarodnom terorizmu je reč onda kada su ciljevi neke terorističke organizacije takvog karaktera da su usmereni protiv bezbednosti više država, ili kad njihovi planovi i akcije prevazilaze granice država ili regiona u kome teroristi deluju. Drugo, može se govoriti o međunarodnom terorizmu u onim slučajevima kada teroristi deluju izvan svojih državnih granica, i treće – kada članovi terorističke organizacije vode poreklo iz više zemalja, a ispunjenje bilo kog od navedenih kriterijuma daje terorizmu međunarodni karakter.[3]

Prema mišljenju američkih eksperata iz ove oblasti, „međunarodni terorizam" označava terorizam u koji su uključeni građani ili teritorije više od jedne zemlje. Ocena je da međunarodni terorizam postoji u onim situacijama kada se terorističke akcije odvijaju na teritorijama dve ili više država, kad su njegovi akteri državljani dve ili više zemalja, kao i kad su objekti obuhvaćeni tom akcijom vlasništvo dve ili više država. Dakle, o međunarodnom terorizmu se može govoriti uvek kad je krajnji cilj napada strana država, odnosno njen postojeći politički režim, pojedini državni ili politički organi, društvene grupe ili pojedinci u njoj, a podela na transnacionalni i međudržavni terorizam, pri čemu se klasifikacija zasniva na analitičkim parametrima kojima je krajnji cilj da se rasvetli delovanje terorizma u međunarodnim okvirima. U slučaju kada organi jedne države organizuju i sprovode terorističke aktivnosti protiv druge države, onda je jasno da se radi o međudržavnom terorizmu i tada teroristička aktivnost postaje oruđe „čiste" međunarodne politike.[4]

U samim svojim počecima, transnacionalni terorizam se odnosio na one terorističke akte sa inostranim elementom, tj. kada izvršilac, žrtva i mesto izvršenja nisu vezani konkretno za jednu državu, a kasnije se počeo upotrebljavati za svaki napad na neko dobro koje je zaštićeno međunarodnim pravom. Iz razloga što ta dobra nisu samo u međunarodnoj, nego i u nacionalnoj nadležnosti, međunarodnim terorizmom mogli su se kvalifikovati i oni akti unutrašnjeg terora, što je stvaralo mogućnost da se međunarodnim terorističkim aktom okarakteriše svaki međunarodni zločin.[5]

Međunarodni terorizam se uglavnom vezuje za državu, odnosno njene obaveštajne službe, koje se javljaju kao inicijatori i organizatori terorističkih delovanja i koje se kombinuju sa drugim oblicima tajnog subverzivnog delovanja, sa ciljem ugrožavanja pojedinih subjekata na međunarodnom planu. Obaveštajne službe pojedinih zemalja realizuju svoje interese preko terorističkih

[3] Simeunović Dragan (2009): *Terorizam*, Edicija Crimen, Beograd, 81.

[4] Gaćinović Radoslav (1996): *Kako protiv terorizma*, Mladost, Beograd, 67.

[5] Dimitrijević Vojin (1985): *Strahovlada – ogled o ljudskim pavima i državnom teroru,* Rad, Beograd, 187.

grupa i organizacija, paravojnih i parapolicijskih snaga, u sklopu sprovođenja subverzije prema drugim državama.[6] Tu se ubraja i organizovanje i planiranje terorističke aktivnosti izvesnih nacionalnih manjina koje iniciraju susedne države. Kao drugi oblik ispoljavanja međunarodnog terorizma na unutrašnju bezbednost treba spomenuti ubacivanje terorističkih grupa na teritoriju suverene države, što predstavlja svakako jedan od najtežih i najgrubljih vidova subverzivnih aktivnosti, gde izvode napade na državno rukovodstvo te zemlje, organe bezbednosti, vrše diverzije i mnoge druge oblike terorističkih aktivnosti.[7]

Što se tiče odnosa terorizma i globalizacije, može se postaviti pitanje da li je međunarodni terorizam u ekspanziji zbog trgovine, mobilnosti ljudi i širenja ideja. Takođe, sa globalizacijom, strana i „korumpirana" kultura može lako ući u zemlju i tako stvoriti nove manjine koje ne učestvuju u dobitima od podele rada i koje podržavaju terorizam. Globalizacija povećava međunarodnu mobilnost izbeglica, takođe i terorista, a razvijaju se odnosi između političkih i kriminalnih mreža, sa još većim mogućnostima transporta ljudi, materijala i novca preko granica. Lideri terorističkih grupa blokiraju pokušaje mirnog rešavanja jer su njihovi vlastiti kriminalni ekonomski interesi negde drugde, a pravne institucije su nedovoljne da kontrolišu privredu, što sve više povećava ekspsanziju međunarodnog terorizma.[8]

Efikasno suprotstavljanje međunarodnom terorizmu iziskuje poznavanje njegove geografske rasprostranjenosti, jer je aktuelna literatura u pogledu geografske dimenzije terorizma ipak oskudna i fokusira se na podelu i širenje terorizma u okviru združenih regiona kao što su Evropa i Bliski istok. Izgleda da se teroristički incidenti sukcesivno koncentrišu u određenim geografskim regionima, dok su u drugim relativno retki, međutim, terorističke mreže kao što je Al Kaida (Al Quaeda) su aktivnije u određenim delovima sveta i često pokazuju tendenciju širenja svojih aktivnosti izvan nacionalnih granica.[9]

3. Pojam i ciljevi međunarodne policijske saradnje

Kriminal u savremenom dobu sve više poprima međunarodne dimenzije, a da bi kriminal imao međunarodni aspekt, veoma je važno da budu ispunjeni određeni uslovi: prelazak državne granice, kako od strane kriminalaca, tako i od žrtava, stvari i kriminalne aspiracije. Zatim je važno međunarodno izjašnjavanje, odnosno priznanje, potvrda da je u stvari reč o zločinu, što znači da na nivou jedne države, dakle na nacionalnom nivou, neko asocijalno i destruktivno

6 Flinterman Cornelis, Myjer Eric (2010): *The Practice of the United Nations in Combating Terrorism from 1946–2000,* Utreht, 22.

7 Milošević Milan (2001): *Sistem državne bezbednosti,* Policijska akademija, Beograd, 222.

8 Zimmermann Ekkart (2011): *Globalization and terrorism*, Germany, 153-156.

9 Braithwaite Alex, Lee Quan (2007): *Transnational Terrorism*, London, 8-10.

ponašanje može predstavljati zločin, delikt, samo u slučaju ako je zakonom u jednom širem smislu predviđeno kao krivično delo. Tek kad državni organi jedne zemlje, a naročito predstavnici policije, upute zvaničan zahtev za izgradnju, tj. uspostavljanje regionalne ili obostrane, uzajamne saradnje zvaničnim policijskim organima druge zemlje, tada se može govoriti o postojanju policijske saradnje koja ima formalni karakter. S druge strane, neformalna saradnja u velikom broju slučajeva je bilateralna, obostrana, predstavlja preteču međunarodne policijske saradnje, i danas je jedna od njenih najrasprostranjenijih i najvažnijih oblika.[10]

Uporedo sa ekspanzijom terorizma, grade se i međunarodni policijski odnosi. Oni jačaju u vezi s onim vidovima kriminala koji se deklarišu kao međunarodni iz razloga što u svim svojim aspektima podrazumeva aktivnost koja prevazilazi i širi se van granica jedne države. Uspostavljanje i unapređivanje međunarodnih policijskih odnosa slika je realne potrebe država ponaosob i međunarodne zajednice kao celine, da uspostave zajedničku borbu i međusobno pomaganje protiv kriminala kao zajedničkog neprijatelja. Ta borba je sastavni deo jedne sveobuhvatne misije i zadatka koji je poveren policiji, a zbog humanitarnog karaktera tih zadataka, kao i zbog njihove učestalosti i obimnosti, međunarodni policijski odnosi, može se slobodno reći, visoko se kotiraju u globalnim međunarodnim odnosima.[11]

Mnogi činioci koji deluju na međunarodne policijske odnose utiču i na međunarodne odnose u globalu kao što su međuzavisnost, geografski faktor, društveno-ekonomski i politički factor. Samim tim i policijski odnosi zavise od karaktera veza između država. Treba posebno naglasiti jedan faktor koji ima značajnog uticaja na policiske odnose – to je sama priroda i karakter policijske funkcije, kao i velika konspirativnost, a saradnju otežavaju stavovi država o razlozima bezbednosti i nacionalnim interesima. Međunarodni policijski odnosi su, posmatrano u širem smislu, deo međunarodnih odnosa koji imaju političku konotaciju i odvijaju se između država i međunarodnih organizacija, dok u užem smislu međunarodne policijske odnose možemo definisati kao odnose na relaciji država i njihovih policijskih organa u cilju zaštite međunarodnog javnog poretka, reda i zajedničke saradnje u borbi protiv različitih oblika kriminaliteta. Ti odnosi, koje karakteriše oficijelni karakter, odvijaju se između država i zvaničnih organa javne bezbednosti, kriminalističke i sudske policije, dok odnosi sa sličnim organima koji postoje pri carini, vojsci i diplomatiji, nisu u izloženom smislu policijskog karaktera.[12] Ovi odnosi se posmatraju kao „odnosi koji se na međunarodnom planu uspostavljaju između policijskih organa i institucija različitih država u cilju izvršavanja zadataka koji se pred njih postavljaju u vezi

[10] Avramović Nenad (2010): „Neki aspekti Evropske policijske saradnje i Europol", *Pedagoška stvarnost* 8,Novi Sad, 28.

[11] Babović Budimir (1997): *Policija u svetskom poretku*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 65.

[12] Miletić Slobodan (2000): *Policijsko pravo 2*, Policijska akademija, Beograd, 58, 59.

s borbom za održavanje javnog reda i protiv kriminala kao jednog od aspekata narušavanja javnog poretka".[13]

Policijska saradnja najčešće prethodi međunarodnoj krivičnopravnoj pomoći, iz razloga što se operativnim delovanjem i angažovanjem policijskih organa grade procesnopravne osnove za uspešno vođenje krivičnog postupka. U praksi se susrećemo sa dosta primera koordiniranog delovanja policijskih i pravosudnih organa različitih država, zatim multilateralnih i bilateralnih kontakata i razmena eksperata, dok u pravnotehničkom smislu, postupak saradnje kreće od zamolnice kao početnog akta kojim se zahteva izvršenje neke radnje na terotoriji druge države, za konkretno krivično delo i prema izvesnom licu, izvršiocu tog dela.[14]

Zvanična, formalna policijska saradnja postoji tek onada kada zvanični organi jedne zemlje ili policije upute formalni zahtev za uspostavljanje obostrane saradnje, dok neformalna predstavlja jedan od prvobitnih i najrasprostranjenijih vidova policijske saradnje. Policijski organi dveju država imaju nezvanični sporazum da izgrade veze u genezi postavljanja operativnih zahteva, koje potom nadograđuju i produbljuju kroz međusobnu saradnju samih policajaca. Treba još napomenuti da međunarodna policijska saradnja može biti zvanična, formalna ili tajna, a može se realizovati izvan ili u okviru međunarodne organizacije.[15]

Mnoge zemlje, suočivši se sa ekspanzijom ne samo unutrašnjeg nego i međunarodnog terorizma, 70-ih i 80-ih godina 20. veka, preduzele su niz aktivnosti i primenjuju različite strategije kako bi se na što efikasniji način suprostavile terorizmu. Ova strategija se sastojala prvenstveno u međusobnom dopunjavanju delotvornih policijskih i zakonskih metoda i sredstava, kako na unutrašnjem, tako i na međunarodnom planu.[16]

Saradnja policijskih organa na međunarodnom planu daleko je intenzivnija nego u prošlosti, a kako je terorizam u svom suštinskom, teorijskom smislu deklarisan kao jedan o unutrašnjih elemenata ugrožavanja bezbednosti, tako je i njegovo suprostavljanje ovom krivičnom delu isključivo u delokrugu policije kao stručnog, specijalizovanog i državnog organa – osnovanog da odgovori na sve izazove ugrožavanja i predstavlja stožer u odbrani i zaštiti nacionalne bezbednosti i unutrašnjeg poretka. Postavljanje međunarodne policijske saradnje u institucionalne okvire, jeste ključni preduslov kvalitetnog i uspešnog suprostavljanja međunarodnom kriminalu. Iako svaka zemlja svojim internim zakonodavstvom reguliše i utvrđuje zasebna krivična dela i krivičnopravnu

13 Babović Budimir, 75.

14 Nikač Željko (2003): „Uloga međunarodne krivičnopravne pomoći u borbi protiv kriminaliteta", *Bezbednost* 1/03, Beograd, 4.

15 Mijalković Saša (2003): „Osvrt na oblike i pravce razvoja međunarodne policijske saradnje", *Bezbednost*, 2/03, Beograd, 4.

16 Stajić Ljubomir (1999): *Osnovi bezbednosti*, Policijska akademija, Beograd, 299-300.

proceduru, države su naročito zainteresovane da ostvaruju saradnju sa drugim državama.[17]

4. Neophodnost uspostavljanja međunarodne policijske saradnje u cilju suzbijanja terorizma

Terorizam u savremenim uslovima sve više poprima internacionalni karakter, pa je stoga gotovo neizvodljivo da se svaka država ponaosob bori protiv njega. Budući da teroristički akti ozbiljno ugrožavaju i narušavaju dobra i vrednosti koja se moraju štititi, mnoge države iniciraju odlučno i koegzistentno delovanje protiv ovog vida političkog nasilja. Vrednosti koje se nastoje zaštititi su, na prvom mestu, međunarodni mir i sigurnost, a zatim i sistem međunarodnog komuniciranja kao jedan od ključnih uslova nesmetanog odvijanja međunarodnih odnosa i slobode i prava pojedinaca koje je neophodno zaštititi, kako od država, tako i od pojedinaca koji ih ugrožavaju.[18]

Nastojanja na unapređivanju međunarodne saradnje protiv terorizma datiraju od 30-ih godina 20. veka, kada je izvršen atentat na jugoslovenskog kralja Aleksandra i francuskog ministra spoljnih poslova Luisa Bartoa (Luis Bartoah) u Marselju 1934. godine. To je dovelo do inicijative Francuske da se oformi međunarodni kazneni sud koji bi sudio akterima terorističkih akata, a kao odgovor na ovaj događaj, oglasila se Liga naroda i sazvala konferenciju o tom pitanju u Ženevi 1937. godine. Ove inicijative rezultirale su donošenjem dveju konvencija. Prva od njih je decidno zabranjivala akte terorizma, zajedno sa pokušajima ubistava predsednika država ili njihovih supruga i drugih predstavnika vlasti, kao i dela međunarodnog terorizma koja bi rezultirala ranjavanjem osoba i oštećenjem imovine, kao akte građana jedne države protiv građana druge države. Drugom konvencijom je oformljen međunarodni krivični sud kome je poverena nadležnosti nad terorističkim zločinima. Ali, to su bili samo pokušaji i naznake, jer ove radikalne mere nikad nisu stupile na snagu niti su se implementirale u praksi iz razloga što je samo jedna zemlja ratifikovala konvencije neposredno pre nego što je izbio Prvi svetski rat 1939. godine.[19]

U sklopu međunarodne zajednice se kontinuirano ulažu napori da se definišu norme ponašanja država i kroz fazu prevencije, tj. ranog prepoznavanja i sprečavanja dela terorizma, tako i kroz fazu represije, koja podrazumeva razjašnjavanje, hvatanje i kažnjavanje terorista. Kada govorimo o prevenciji, donet je veliki broj rezolucija i zaključaka gde se od država zahteva da ne podstiču i ne organizuju terorističke akte protiv drugih država kao i da ne učestvuju u vršenju

[17] Nikač Željko (2012): „Transnacionalna saradnja u borbi protiv kriminaliteta“, *Bezbednost* 1-2/08, Beograd, 78, 79.

[18] Tomaševski Katarina (1983): *Izazov terorizma*, Mladost, Beograd, 92, 93.

[19] Wilkinson Poul (2012): *Terorizam protiv demokratije*, Golden marketing, Zagreb, 199-201.

terorističkih aktivnosti.[20] Poznato je da terorizam ne poznaje granice, i u težnji da se što efikasnije suprostave ovom fenomenu, države su neminovno upućene na zajedničku saradnju, jer bi borba protiv kriminalnih radnji sa inostranim elementom bila gotovo utopijska bez saradnje među njima. Pojedine slučajeve bi bilo skoro nemoguće realizovati bez ovog vida saradnje, a rezultat toga je naglašavanje načela efikasne borbe protiv terorizma i načela uzajamne saradnje i poverenja između država.[21]

Uspešno suprotstavljanje terorizmu iziskuje čvrstu, odlučnu i efikasnu međunarodnu saradnju, i u tom pravcu održan je veliki broj međunarodnih konvencija kako bi se definisale strategije na nivou vlada, ali države i dalje sputava lični interes u efikasnoj saradnji, pa su najefikasnije antiterorističke saradnje neformalne, svakodnevne veze između policije i obaveštajnih službi.[22]

Razmena obaveštenja i informacija kao i njihova sveukupna obrada i upotreba u službi borbe protiv terorizma, nisu više dovoljni, i postoje tendencije da se uspostavi zajednička „nenacionalna" policija, sa sopstvenim policijskim snagama i sopstvenim pravom na hapšenje, naravno, sve dok postoji težnja i namera da se pristupi efikasnoj i organizovanoj zajedničkoj borbi protiv terorizma. Dok je ova borba danas postala gorući problem u svetu, kapaciteti i mogućnosti policije u toj borbi se srazmerno smanjuju, a najviše iz razloga jer ne postoje ili se ne obezbeđuju u dovoljnoj meri sredstva za tu borbu. Treba imati na umu da se savremeni terorizam ne može suzbiti samo računajući na donekle ograničene mogućnosti pojedinačnih ugroženih država, naprotiv, borba protiv ovog vida nasilja biće u budućnosti sve teža, jer će se njegov obim i kapaciteti munjevito uvećavati, a njegov organizovani deo sve uspešnije stabilizovati i učvršćivati u državnim i ekonomskim strukturama napadnute države.[23] Veliki broj suverenih država se danas suočava sa velikim problemima, jer terorističke organizacije prevazilaze državne granice i učestalo se suočavaju sa prijateljskom konkurencijom i ljubomornim čuvanjem obaveštajnih „izvora i metoda", što opet u značajnom obimu sputava adekvatnu razmenu i protok informacija sa drugim zemljama.[24]

Jedan od najvažnijih aspekata koji će biti stalni pratilac terorizma u narednom periodu su konstantna nastojanja i aktivnosti da se stvori međunarodni pravni osnov za definisanje normi i pravila u borbi protiv politički motivisanog nasilja, u koje spada i terorizam. I pored svih nastojanja OUN u donošenju navedenih pravnih dokumenata, i dalje smo uskraćeni za jednu opšteprihvatljivu definiciju terorizma, što predstavlja najveći problem i prepreku da se izvrši

[20] *Ibid*., 221.

[21] Žarković Milan (2010): *Kriminalistička taktika*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 20.

[22] Arstedes Paul (1997): *International encyclopedia of terrorism*, London, 651-653.

[23] Miletić Slobodan, 21.

[24] Harmon Christopher (2002): *Terorizam danas,* Golden marketing, Zagreb, 268.

operacionalizacija međunarodnopravnih akata u borbi protiv modernog terorizma.[25]Bottom of Form

Iskorenjivanje terorizma je veoma kompleksan i zahtevan zadatak i u slučaju kada bi se uspelo u detektovanju uzroka njegovog nastanka, tada bi međunarodna zajednica morala da se suoči sa tom vrstom političkog kriminala i to ne samo putem represivnih mera nego i uz pomoć sveobuhvatnih, sistematičnijih aktivnosti koje nemaju oslonac samo na policiji i njenom delovanju. Ipak, uzroci nastanka terorizma ne mogu se sa tačnom preciznošću i nedvosmisleno utvrditi, a naročito ne uzroci međunarodnog terorizma, jer u dosadašnjem periodu oni se nisu mogli čvrsto povezati sa ekonomskim i političkim teškoćama, sa stepenom razvijenosti neke zemlje, razvojem demokratije i sl., a teroristički uzorak je isuviše mali da bismo na osnovu njega mogli da izvodimo relevantne zaključke. Upravo je to razlog što do sada, ni na državnom ni na međunarodnom planu, i nije bilo mnogo ozbiljnih predloga za koordinisan i dugoročan pristup ovom problemu i za suzbijanje i iskorenjivanje uzroka terorizma.[26]

5. Odnos Interpola prema terorizmu

Efikasan odgovor države na kontinuirano prisustvo terorističkih aktivnosti koje ugrožavaju i podrivaju njegove elementarne i vitalne vrednosti, treba pronaći u postojanju međunarodnih policijskih organizacija, koje svoje polje delovanja ispoljavaju na kontinentalnom, svetskom i regionalnom nivou. Što se tiče svetskog nivoa, na prvo mesto treba staviti neosporan značaj međunarodne organizacije kriminalističke policije Interpol, jer očiglednost eskalacije terorizma sa pojedinačnog plana na širi, organizovani, te sa lokalne i nacionalne na međunarodnu i svetsku, uslovila je koordinaciju kriminalističkih službi, tj. policijskih službi, prvo na nivou gradova a posle i među državama.[27]

Oni koji misle da je u današnje vreme moguće voditi efikasnu bitku protiv kako nacionalnog tako i internacionalnog terorizma bez centralizovane organizovane jedinice na nacionalnom nivou, u velikoj su zabludi. I zato, nužno je da sve kriminalističke jedinice usko sarađuju, što se odnosi i na kriminalističku službu i njen odnos prema uniformisanom delu policije, a kriminalističko-operativnu delatnost je neophodno sprovoditi sistematski, planski, organizovano i metodično. Mnogi greše kada Interpol poistovećuju sa nekom superpolicijom, i stiče se utisak da se zadaci i suština nacionalnog centralnog biroa još uvek nisu usadili u svest svih policajaca. Jedinstveno ustrojstvo, rukovođenje i kriminalističko-operativna obrada neophodni su

[25] Milošević Milan, 168.

[26] Dimitrijević Vojin (2001): *Terorizam i ljudska prava posle jedanaestog septembra*, REČNO 69/15, Beograd, 97.

[27] Avramović Nenad, 738-742.

faktori u suprostavljanju terorizmu, prvenstveno na nacionalnom a zatim koordinacijom i na međunarodnom planu.[28]

Što se tiče Interpola, za njega je svakako vezana istorija međunarodne saradnje na suzbijanju transnacionalnog kriminaliteta. Prvi kongres kriminalističkih policija održan je u Monaku 1914. godine uz zajedničku koordinaciju pravnika i policajaca iz četrnaest evropskih zemalja. Tada je uspostavljena inicijativa za osnivanje evidencije međunarodnih kriminalaca i za unifikaciju postupaka njihove ekstradicije, i ta aktivnost je pokrenuta u toku Prvog svetskog rata. Nakon toga je, 1923. godine, u Beču, održan drugi kongres kriminalističkih policija i osnovana je Međunarodna komisija kriminalističkih policija (MKKP), sa sedištem u istom gradu, koja po završetku Drugog svetskog rata menja naziv u Interpol a sedište prebacuje u Pariz. Već 1955. godine ta organizacija broji 50 zemalja članica.[29]

Nekoliko nedelja nakon terorističkog napada na SAD 2001. godine, Interpol je doneo rezoluciju AG-200-RES-05, osuđujući pomenuti napad i kvalifikujući ga kao zločin protiv čovečnosti, čime je rukovodstvo Interpola implementiralo nove taktike za borbu protiv terorizma. Od tada Interpol više pažnje posvećuje sprečavanju finansiranja terorističkih aktivnosti, jer se smatra da ozbiljnost i učestalost terorističkih napada zavisi od količine novca koje terorističke organizacije dobijaju. Takođe, Interpol je 2002. godine objavio listu po kojoj bi svaka policijska agencija mogla da pronađe informacije o traženim teroristima, a najavljen je novi komunikacijoni projekat kao visoki prioritet Interpola. Sistem komunikacije bi olakšao, ubrzao i osigurao razmenu informacija.[30]

Stav Interpola prema terorizmu u značajnoj meri definišu i krivični aspekti određenog terorističkog akta, a ne njegova verska, rasna ili politička crta. Takav stav je precizno definisan u Rezoluciji br. 6/1984, u kojoj se konstatuje da „određivanje političkog karaktera nekog delikta ostaje u nadležnosti nacionalnih zakonodavstava, u okviru suvereniteta država". Ne postoji neka strogo propisana i striktna jednoobraznost ni u postupanju po zahtevima i informacijama dobijenim preko Intepola, jer svaka država ponaosob deluje po sopstvenom uverenju i u skladu sa usvojenim međunarodnim obavezama, kako u fazi realizacije policijskih mera, tako i u fazi donošenja sudskih odluka.[31]

U drugoj polovini 20. veka, u periodu kada terorizam doživljava punu ekspanziju i prerasta u globalni međunarodni problem i pošast savremenog sveta, odnos Interpola prema njemu počinje značajno da se menja. Ta promena stavova

---

[28] Krivokapić Vladimir, Krstić Ostoja (1999): *Kriminalistika taktika 2*, Policijska akademija, Beograd, 414.

[29] Jurina Milan, Jurković Smiljana, Pušejlić Mato (1999): *Elementi organizacije policije*, MUP, Zagreb, 274.

[30] Ratzel Peter Max (2007): *Europol in the combat of international terorism*, London, 19.

[31] Noble Ronald (2008): *Fusion Task Force-Project Middle East Third perational Working Group Meeting*, Syria, 62-64.

je posledica saznanja o sve učestalijem preplitanju i preklapanju terorističkih sa drugim tzv. običnim kriminalističkim aktivnostima, gde spadaju trgovina droge, neovlašćena upotreba tuđeg vozila, falsifikovanje dokumenata, i druge. Danas je međunarodna zajednica zauzela nedvosmislen stav u odnosu na terorizam, iz razloga što je terorizam fenomen koji je poprimio globalne razmere i čija opasnost i negativne posledice zahtevaju od država udruživanje i sveobuhvatnu borbu i saradnju protiv ovog vida nasilja. Države su preduzele veliki broj kako preventivnih tako i represivnih mera, zaključen je veliki broj međunarodnih akata i konvencija koje nedvosmisleno osuđuju terorizam, a države su pozvane da se udruženim snagama i svim raspoloživim sredstvima bore protiv njega.[32]

Sa svojom mrežom zemalja članica koje svakodnevno dostavljaju nove podatke u svoje baze podataka, Interpol je sakupio ogromnu kolekciju krivičnih informacija o pojedincima, traženim međunarodnim beguncima i pojedincima osumnjičenim za terorističke aktivnosti. Baze podataka su multikarakterne i omogućavaju zemljama članicama da obezbede i traže informacije u širokom spektru jezika. Zemlje mogu da pošalju pitanja i dobiju gotovo trenutno obaveštenje o rezultatima. Interpol omogućava zemljama da postave ograničenja na svojim podacima u smislu transparentnosti, pružajući time fleksibilnost u vezi s poverljivim informacijama. U oblasti forenzike, koja se smatra jednim od najpouzdanijih metoda za identifikaciju terorista, Interpolova baza otisaka prstiju trenutno broji više od 172.600 kompleta otisaka i oznaka s mesta zločina iz 174 zemlje. Baza podataka je drastično porasla i po veličini i po upotrebi poslednjih godina jer je organizacija unapredila svoju tehnologiju kako bi se omogućilo poređenje otisaka i uvećanje kapaciteta baze podataka.[33]

Uprkos tendencijama da se napravi distinkcija između političkog i nepolitičkog, neizbežno će se nastaviti diverzitet mišljenja među državama i između država i Interpola po pitanju toga da li je neki zločin politički, i što je još značajnije, ove debate su imale tendenciju da pojačaju konzervativnu interpretaciju. Interpol je postao glavna međunarodna organizacija za borbu protiv kriminala onog trenutka kada su države počele da posmatraju terorizam kao veoma važnu pretnju koja se sve više intenzivirala. Zapadne države su naročito želele da Interpol preuzme aktivniju ulogu i nastojale su da delegiraju svu vlast nad antiterorističkim informacijama na ovu organizaciju. Pokazalo se da je izazivačka politika Interpola skupo koštala tu instituciju, mada ne zbog toga što su države odlučile da kazne Interpol zbog njegovog prkosa tako što su odlučile da osnuju druge organizacije, nego pre da nateraju Interpol da se restrukturira, što bi opet zahtevalo visoke troškove.[34]

[32] Nikač Željko (2012), 181-183.

[33] Rossbach Bernd (2013): *Interpol strategic for combating transnational terrorism*, Austrija, 25.

[34] Barnett Michael, Coleman Liv (2005): *Designing Police,* USA, 608-612.

6. Prepreke međunarodnoj policijskoj saradnji

Transnacionalne kriminalne radnje podstiču internacionalnu policijsku saradnju više od jedne decenije, međutim, 2004. godine jedan ekspert je procenio da je, uprkos svom internacionalnom delovanju, uticaj Interpola na terorizam i teroriste bio minimalan i da se u svom radu susreo sa mnoštvom prepreka. Probleme predstavljaju finansijska ograničenja, geografski faktori kao što su velike porozne granice, kulturne i lingvističke kompleksnosti, tj. komplikacije i nedostatak internacionalno prihvaćenih profesionalnih policijskih standarda, što za posledicu često ima korupciju.

Probleme policijske saradnje mogu izazvati civilni i unutrašnji nemiri koji vode podrivanju civilnog društva. Neke države nemaju jasne zakone koji se odnose na organizovani kriminal, ekstradiciju, pasoše i druge stvari, što često dovodi do nepoverenja među policijskim organizacijama. Veliki kamen spoticanja za saradnju bilo je insistiranje da se udruženim snagama usklade principi nacionalnog suvereniteta u internacionalnoj policijskoj organizaciji, a konflikt nastaje u situaciji kada neke zemlje oklevaju da ustupe svoj suverenitet u cilju unapređivanja zajedničke borbe protiv terorizma i ostalih transnacionalnih kriminalnih aktivnosti. To je navelo neke zemlje da se uzdrže od podržavanja raznih konvencija, dogovora i protokola, a kao rezultat, bilateralni i multilateralni dogovori sa ovim zemljama se ne uzimaju u obzir.

Pošto je postao kontinuirana pretnja mnogim zemljama u 21. veku, terorizam, kao i ostali zločini, prelazi granice država i stvara brojne komplikacije zakonskog karaktera za policijske organe širom sveta. Velika je mogućnost da se susedne države ne slažu oko implementacije zakona, a barijere internacionalne policijske kooperacije u suzbijanju terorizma i drugih srodnih istraga su dosta slične kada se uporede u tradicionalnom prelaznom istraživanju zločina. Kada kriminal pređe granice, to stvara brojne komplikacije za policiju, a varijacije u legalnom sistemu, jezicima, kulturama i policijskim praksama samo su neki od faktora koji utiču na probleme trenutne kontrole kriminala. Nove tehnologije, uključujući minijaturne eksplozivne naprave, lakoća imigracije i brz, jeftin transport olakšali su tranziciju sveta u kompleksniju i opasniju eru. Borba protiv terorizma u današnje doba ekspanzije informacija je dovela do novih koncepcija iskorenjivanja; nacionalne granice su manje označene i jasne, izrazi sigurnost i tajnost postaju najveća briga za policijsku saradnju. Sveprisutnost interneta i globalne mreže informacija koji imaju javni i privatni karakter, predstavljaju probleme oko protoka informacija između internacionalnih policijskih sistema. Barijere policijskoj koordinaciji dolaze sa svih strana, kako sve više nacija ima sve manje kontrole oko definisanja zločina i kazne na njihovim teritorijama. Ovi problemi postaju zajednička briga za svetske policijske organizacije.[35]

[35] Roth Mithel, Sever Murat (2007): *Barriers to international police cooperation in the age of terrorism*, USA, 42-64.

7. Zaključak

Zaključak je da jedna država može adekvatno reagovati i odgovoriti na izazove terorizma samo ukoliko ima izgrađen poseban aparat za tu namenu, odnosno specijalne organe, propisane procedure, kao i aktivnosti koje će primeniti u slučaju terorizma, gde policija zauzima visoko mesto. Treba naglasiti da policije nacionalnih zemalja u praksi baziraju svoj rad na suzbijanju tradicionalnih, ali su se pokazale nespremnim i može se reći nemoćnim i u funkcionalnom i organizacionom smislu, kada je u pitanju borba protiv kriminaliteta koji je poprimio međunarodne razmere, gde spada i terorizam. Policijske službe u pojedinim zemljama nemaju dovoljno razvijenu mrežu i resurse kojima bi se efikasno suprotstavile međunarodnom terorizmu, i upravo u tome treba tražiti razlog za povezivanje i tešnju saradnju policijskih službi različitih zemalja. Da bi ta saradnja bila produktivna, neophodno je prevazići sve postojeće organizacijske i funkcionalne nedostatke koji postoje u nacionalnim policijskim službama i koje ih iz tog razloga čine manje efikasnim i ograničenim za suzbijanje ovakvih oblika ugrožavanja bezbednosti.

Iako je preventivno policijsko delovanje veoma značajno na planu suzbijanja terorizma, koji podrazumeva otklanjanje njegovih uzroka i nastanka, danas se u borbi protiv terorizma akcenat stavlja i na represivno delovanje, čime se daleko efikasnije definiše destruktivnost i štetnost neke pojave, a zanemaruju uzroci i razlozi zbog kojih ona nastaje. To je samo jedan od razloga što se određeni rezultati na međunarodnom planu u borbi protiv terorizma ostvaruju isključivo represijom, ali u isto vreme stavljajući nam do znanja da se on ne može suzbiti u potpunosti, jer bez blagovremenog, kvalitetnog detektovanja i analize stvarnih uzroka terorizma, ovo represivno delovanje (koje utiče na samo na promenu pojavnih oblika terorističkih akata) može samo još više da ga pospeši i da mu vetar u leđa. To mora biti presudno u izboru načina i instrumenata suprotstavljanja terorizmu, jer u borbi protiv terorizma i njegovih nosilaca ne sme se nipošto dozvoliti postojanje i mogućnost opravdanosti terorističkih metoda. Bez obzira na vreme koje je neophodno da se formira jedan ujedinjeni međunarodni front na planu borbe protiv terorizma, države će se stalno voditi načelom očuvanja suvereniteta i osobenosti, a sve u strahu da načela kojima se rukovode ne budu dovedena u pitanje spajanjem u neke veće globalne celine, kako pravno, tako i institucionalno.

Uzimajući u obzir da je međunarodna policijska saradnja organizovano i kontinuirano delovanje policija pojedinih država na međunarodnom planu, u nekim državama oformili su se celokupni departmani koji se bave policijskom saradnjom, dok su kod drugih oni tek u povoju. Međunarodna policijska saradnja postala je nužna jer se samo zajedničkom bezbednosno-policijskom vizijom, politikom, strategijom, definisanim ciljevima, zadacima, sredstvima I ujednačenom pravnom regulativom više država može zaustaviti trans-

nacionalni terorizam. Sama priroda međunarodnih odnosa rezultirala je da saradnja nacionalnih policija više država ne funkcioniše uvek onako kako je to i zamišljeno, jer je mnogo vremena bilo potrebno da se međunarodna policijska saradnja „ugradi" u bezbednosne sisteme zemalja. Integracione i razvojne procese i formiranje međunarodnih institucija, kako univerzalnih, tako i regionalnih, karakteriše manje ili više odricanje od sopstvenog državnog suvereniteta koje je srazmerno ovlašćenjima prenetim na međunarodne organizacije.

Prikupljanje, obrada analiza i postupanje po prikupljenim podacima u međunarodnoj policijskoj razmeni podataka, uz kvalitetnu podršku obaveštajne zajednice, čine neke od najjačih, ulaznih sigurnosnih karika države i društva u celini, naročito danas, kada su znatno oslabljeni kontrolni mehanizmi sigurnosnog sastava države usled razvoja tehnologije i savremenih migracijskih tokova. Takođe je neophodno deferincirati ulogu policije u međunarodnim policijskim odnosima i multinacionalnim operacijama, formirati zajednička radna tela, i staviti akcenat na kriminalističko-obaveštajni rad putem prikupljanja i obrade podataka u cilju suzbijanja terorizma.

Literatura

- Arstedes Paul (1997): *International encyclopedia of terrorism*, London
- Barnett Michael, Coleman Liv (2005): *Designing Police,* USA
- Braithwaite Alex, Lee Quan, (2007): *Transnational Terrorism*, London
- Flinterman Cornelis, Myjer Eric (2010): *The Practice of the United Nations in Combating Terrorism from 1946-2000*, Utreht
- Harmon Cristopher (2002): *Terorizam danas*, Golden marketing, Zagreb
- Noble Ronald (2008): *Fusion Task Force-Project Middle East Third perational Working Group Meeting*, Syria, 2008
- Ratzel Peter Max (2007): *Europol in the combat of international terorism*, Lion
- Rossbach Bernd (2013): *Interpol strategic for combating transnational terrorism*, Austria
- Roth Mithel, Sever Murat (2007): *Barriers to international police cooperation in the age of terrorism*, USA
- Zimmermann Ekkart, (2011): *Globalization and terrorism*, Germany
- Tomaševski Katarina (1983): *Izazov terorizma*, Mladost, Beograd
- Wilkinson Paul (2002): *Terorizam protiv demokratije*, Golden marketing, Zagreb
- Avramović Nenad (2010): „Neki aspekti Evropske policijske saradnje i Europol", *Pedagoška stvarnost* 7-8, Novi Sad
- Babović Budimir (1997): *Policija u svetskom poretku*, Fakultet političkih nauka, Beograd

- Gaćinović Radoslav (1998): *Savremeni terorizam*, Grafomark, Beograd
- Gaćinović Radoslav (1996): *Kako protiv terorizma*, Miba Duga, Beograd
- Dimitrijević Vojin (1985): *Strahovlada – ogled o ljudskim pavima i državnom teroru,* Rad, Beograd
- Dimitrijević Vojin (2001): *Terorizam i ljudska prava posle jedanaestog septembra*, Rečno, 69/15, Beograd
- Žarković Milan (2010): *Kriminalistička taktika*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd
- Jurina Milan, Jurković Smiljana, Pušejlić Mato (1999): *Elementi organizacije policije*, MUP, Zagreb
- Krivokapić Vladimir, Krstić Ostoja (1999): *Kriminalistika taktika 2*, Policijska akademija, Beograd
- Mijalković Saša (2003): „Osvrt na oblike i pravce razvoja međunaordne policijske saradnje", *Bezbednost* 2/03, Beograd
- Miletić Slobodan (2000): *Policijsko pravo 2*, Policijska akademija, Beograd
- Milošević Milan (2001): *Sistem državne bezbednosti,* Policijska akademija, Beograd
- Nikač Željko (2012): „Transnacionalna saradnja u borbi protiv kriminaliteta", *Bezbednost* 1-2/08, Beograd
- Nikač Željko (2003): „Uloga međunarodne krivičnopravne pomoći u borbi protiv kriminaliteta", *Bezbednost* 1/03, Beograd
- Simeunović Dragan (2009): *Terorizam*, Beograd
- Stajić Ljubomir (1999): *Osnovi bezbednosti*, Policijska akademija, Beograd
- Stojanović Zoran (2012): *Komentar krivičnog zakona*-četvrto *dopunjeno izdanje*, Službeni glasnik, Beograd

Rad primljen: 16. april 2015.
Prema zahtevu recenzenata, dorađen: 5. maj 2015.
Odobren za štampu: 2. jun 2015.

Paper received: April 16th, 2015
Upon the request of reviewers, revised: May 5th, 2015
Approved for publication: June 2nd, 2015

Marko Krstić, MA
Ministry of Internal Affairs of the Republic of Serbia
Police Department Šabac

INTERNATIONAL POLICE COOPERATION IN SERVICE OF FIGHT AGAINST TERRORISM

S u m m a r y

This paper first presents the basic characteristics of international terrorism, in order to briefly meet with this complex phenomenon which nowadays is a huge threat to many countries in the world. Further the text puts emphasis on international cooperation and its role in the suppression of terrorism. Police departments in some underdeveloped countries do not have the network and resources that would effectively confront international terrorism, and that is precisely where we should look for the reason for connectivity and closer cooperation of the police forces of different countries, promoting partnerships and timely exchange of useful information. One of the questions that needs to be answered in the course of this work is how to improve and enhance police activity in order to combat terrorism at the international level. The presentation will emphasize and clearly define the place and role of police in international police relations and multinational operations, as well as strengthening the cooperation between the police of different countries, all with the aim of increasing productivity and efficiency in the fight against terrorism.

Key words: terrorism, the fight against terrorism, police, international police cooperation

Marko Stevović[*]
Mihajlo Crnobrnja[**]

UDK 327.56::351.88(4-672EU)
314.151.3-054.73-058.65(5-15)
Stručni članak

BEZBEDNOSNA POLITIKA EVROPSKE UNIJE I AKTUELNA IZBEGLIČKA KRIZA

U radu je hronološki izložen poces izgradnje zajedničke spoljne i bezbednosne politike Evropske unije. Nizom postignutih dogovora, koji su verifikovani međusobnim ugovorima članica (Ugovor iz Mastrihta, Ugovor iz Lisabona), utvrđene su smernice zajedničke spoljne i bezbednosne politike Evropske unije (ZSBP EU). Još je ostalo nedovršeno usklađivanje nacionalnih bezbednosnih politika zemalja članica Evropske unije do nivoa na kojem bi mogle u potpunosti jedinstveno da nastupaju na svetskoj sceni. Ovaj nedostatak uzrok je toga da je većina zemalja Evropske unije nespremno dočekala ogroman broj izbeglica sa ratom pogođenih područja sa Bliskog istoka. Velika izbeglička kriza je u prvi plan izbacila bezbedonosni aspekt ove zajedničke politike Evropske unije, ali je i ukazala na razlike među u spoljnim politikama članica, u gledištima na rešenje aktuelnog problema. Analizirani su bezbednosni aspekti novonastalog faktičkog stanja, izazvanog izbegličkom krizom i razmatrana potencijalna rešenja za njeno prevazilaženje, kao i pitanja koja aktuelna kriza imigranata otvara za dalja istraživanja.

Ključne reči: Evopska unija, bezbednosna politika, proces usaglašavanja, izbeglička kriza, uticaji imigracije

1. Uslovi nastajanja bezbednosne politike Evropske unije

Jedan od najvažnijih ciljeva stvaranja Evropske unije, pored ekonomske saradnje[1], bila je spoljna politika. Od svog osnivanja bezbednosni aspekt Unije podrazumevao je spoljnu odbrambenu politiku. Međutim, najnovija izbeglička kriza, nastala kao rezultat ratova sa područja Bliskog istoka, otvorila je novo poglavlje unutrašnje bezbednosti.

Ideja o stvaranju zajednice, koja bi povezala sve zemlje starog kontinenta i konačno prekinula njegovu repetitivnu istoriju samodestrukcije, mogla je deli-

[*] Marko Stevović, Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju, Beograd, e-mail: marko14026@fefa.edu.rs

[**] Dr Mihailo Crnobrnja, profesor emeritus, Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju, direktor Centra za evropske integracije i javnu upravu, Beograd, e-mail: mcrnobrnja@fefa.edu.rs

[1] Barać Slobodan, Stakić Budimir, Stamatović Milan (2007): *Osnovi ekonomije*, Univerzitet „Singidunum“, 327.

mično da se realizuje posle Drugog svetskog rata. Poslednji svetski ratni sukob obeležen ekstremnom destruktivnošću, stvorio je imperativ i podstakao političare vodećih zapadnoevropskih zemalja u pravcu uspostavljanja međunarodne saradnje, sa ciljem sprečavanja daljih sukoba i stvaranja zajedničke bezbednosne politike. Posle uspešne realizacije ove ideje u politički rečnik je uveden i termin „evrooptimizam"[2], koji predstavlja sve ono iz čega ideja o zajedničkoj ekonomiji, bezbednosti i kulturnim vrednostima proizlazi i na čemu se zasniva. To uključuje i usvajanje čitavog seta vrednosti među kojima je solidarnost na prvom mestu.

Iako su centralni motivi integracije bili ekonomski razvoj i bezbednost, od osnivanja Evropske unije do danas ideja humanizma je istaknuta kao jedna od polaznih vrednosti integrisane Evrope[3], što se ne sme zaboraviti i mora se dosledno sprovoditi, a što aktuelna izbeglička kriza, danas stavlja na proveru.

U tom pravcu nadovezuje se i stvaranje humanističkog identiteta koji potvrđuje i uokviruje vrednosti i ideje nastale kao rezultat dotadašnjeg stepena civilizacijskog napretka. Evropska unija, osim što je bila lider u oblastima nauke, kulture, filozofije i umetnosti, postala je i glavni nosilac sinergijskog delovanja[4] u oblasti socijalne politike i humanitarnog rada. Na taj način je Evropska unija u svetskim okvirima raspodele moći zadržala suverenitet i oformila zaseban identitet, prepoznat na svim nivoima.

Razumevanje istorijskog koteksta, i sentimenta koji je vladao posle Drugog svetskog rata, ključni su za shvatanje značaja koji je ideja o ujedinjenju tada imala. Takođe, to govori i o značaju fundamentalnih vrednosti Evropske unije koje su danas dovedene u pitanje. Shvatanje ideje evrooptimizma takođe je promenjeno i ona se ne sledi u skladu sa idejom o ujedinjenim narodima Evrope Vinstona Čerčila. Razlozi za to su brojni, ali negativne posledice upravo jesu izražene kroz nemogućnost nastavljanja integracija i uspostavljanja sledećeg koraka koji bi predstavljao jedinstvenu spoljnu politiku na najvišem nivou. Tako i pojava jačanja nacionalnih identiteta predstavlja snažnu negativnu silu, pretnju čitavoj Evropskoj uniji.

Istorijski tok događaja objašnjava proces nastajanja zajednice, potrebu za uspostavljanjem njenih vrednosti i pozadinu neophodnu za razumevanje današnje bezbednosne politike. Kao prvi potez u pravcu formiranja onoga što je danas

[2] Toshkov Dimiter (2015): „Exploring theperformance of multilevel modeling and post-stratification with Eurobarometer Data", *Political Analysis*, mpv009, 455-460.

[3] Crnobrnja Mihailo – Trbovich Ana S. (2009): *Impact Assessment of Serbia's EU Accession*, Faculty of Economics, Finance, and Administration (FEFA), Singidunum University Belgrade, 19.

[4] Crnobrnja Mihailo, Savić Nebojša, Miljković Jelena (2008): "Economic Developments", *Integration Perspectives and Synergic Effects of European Countries Targeted by EU Enlargement and Neighborhood Policies: Serbia*, Center for EU Enlargement Studies, Central European University, Budapest, 136-266.

poznato kao evropske integracije, služio je Šumanov plan[5]. Ministar spoljnih poslova Francuske pojavio se sa idejom kojom bi ujednio Francusku i Nemačku. Zajednica za ugalj i čelik je i danas poznata kao inicijalni korak u uspostavljanju integracije među Evropskim narodima. Na taj način onemogućeno je stvaranje bilo kakvog sukoba ove dve zemlje, što je u to vreme bilo od ogromnog značaja. Dakle, uspostavljanje mira i stabilnosti, kao preduslov razvoja, sprovedeno je na taj način. Trgovinske akcije ove dve zemlje bile su stavljene pod nadnacionalnu kontrolu. Kolika je veličina samog događaja za istoriju, govori činjenica da je taj datum usvojen kao Dan Evrope. Ovu inicijativu prihvatile još četiri zemlje: Belgija, Luksemburg, Holadnija i Italija, potpisavši, 9. maja 1951. u Parizu, ugovor o stvaranju Evropske unije.

Danas se spoljna politika Evropske unije može posmatrati kao rezultat svih navedenih dešavanja i zajednica koje su nastajale jedna za drugom, menjale se i unapređivale. Cela druga polovina prošlog veka, protekla je u ovom nadograđivanju, iz kog je proistekao njen današnji identitet. Iako ograničen i sa nedostacima, kao što je već objašnjeno, predstavlja najbolji sistem uređenja Evrope, ikada poznat. Njegova bezbednosna i spoljna politika jesu upravo ono što treba dalje unaprediti i usavršiti. A upravo je spoljna politika Evropske unije u jakoj sprezi sa ekonomijom, što je oblast kojoj aktuelne migracije mogu, ukoliko se pravilno sagledaju i iskoriste, itekako doprineti. Najznačajnije usaglašavanje stavova zemalja Evropske unije odigralo se u domenu spoljnotrgovinske politike. Upravo je ekonomijom ona u početku bila velikim delom uslovljena[6]. Da bi se zadržao raspored snaga i obezbedio mir i stabilnost, kao osnovni cilj, bilo je potrebno sklapati partnerstva i usaglašavati veliki broj nacionalnih interesa, pritom imajući na umu snažnu, destruktivnu snagu koju oni pojedinačno potencijalno imaju. Stoga je i osnovni proces integracije bio usmeren u pravcu političke saradnje.

Politička saradnja podrazumevala je i približavanje naroda na planu njihovih kultura i običaja, razmene znanja i stvaranja bolje budućnosti za mlade naraštaje.

Evropska politička saradnja (EPS) 1970. godine, kao preteča današnje politike, označavala je pomak napred – međudržavni odnosi su se poboljšali. Iako se tada delovanje karakterisalo samo zajedničkim stavovima, a ne i akcijama, EPS je bila pokretač budućeg razvoja ovih multilateralnih odnosa.

Pred ugovor u Mastrihtu pokrenuta je debata oko definisanja novih, konkretnijih ciljeva, Zajedničke spoljne i bezbednosne politike (ZSBP), i to je zauzelo značajno mesto među učesnicima postojeće zajednice. Veće nadležnosti, složili su se svi, jesu nešto što je potrebno, kako bi se održala stabilnost i unapredila buduća saradnja, pa i korist svih.

---

5 Baldwin Richard, Gros Daniel, Laeven Luc (2010): *Completing the Eurozone rescue: What more needs to be done?*, Cepr, 5.

6 Kovač Oskar (2013): „Reform of the content and framework for economic governance of the European Union“, *Megatrend Review*, Megatrend University, Belgrade, 167.

Povećanjem odgovornosti ZSBP u okviru svojih delovanja, dodatno bi se obezbedio uticaj ove grane na druge buduće stubove Evropske unije, kao i na ostale unutrašnje faktore, i tako pospešio proces stvaranja jedinstva u samoj Uniji i rast prosperiteta.

Odlučivanje o zajedničkoj spoljnoj i bezbednosnoj politici Evropske unije bilo je otežano svaki put kada bi nova članica bila primljena. Budući da se broj zainteresovanih strana povećavao, bilo je teže dogovoriti se i uskladiti interese. Zato je sledeći neophodni korak podrazumevao reformisanje načina odlučivanja u pravcu povećanja efikasnosti, da bi se konačno i bolje predstavljali spoljnim učesnicima, kao ujedinjeni i dobro organizovani, politički moćni, stabilni i funkcionalni.[7]

Ovaj zaključak primenljiv je i danas, s obzirom na to da služi razumevanju unutrašnje organizacije EU u pogledu poboljšanja i sinteze njenog delovanja.

2. Razumevanje ugovora EU u kontekstu spoljne bezbednosti i odbrane

Koreni Zajedničke spoljne i bezbednosne politike Evropske unije mogu se pratiti od 1970. godine. Iako su ovu politiku karakterisali usponi i padovi, ona je do danas neprestano nadograđivana, tako da je, uz ostale faktore, postala stub saradnje zemalja članica Evropske unije.

Ugovor u Mastrihtu (1993) konkretno je definisao ciljeve Zajedničke spoljne i bezbednosne politike. Veće nadležnosti sublimiraju suštinu promena koje su bile planirane, a usvanjajem ugovora iz Mastrihta i donesene. Ugovor iz Lisabona (2007)[8] sadrži i važne novine u oblasti politike zajedničke bezbednosti i odbrane. Prva izmena se ogleda u različitoj pojmovnoj definiciji, dakle terminološke je prirode. Razlog jeste udaljavanje od federalnog uređenja Evrope. Evropska bezbednosna i odbrambena politika (EBOP), sada je preimenovana u Zajedničku bezbednosnu i odbrambenu politiku (ZBOP). Zajednička bezbednosna i odbrambena politika, kako je to naglašeno u Lisabonskom ugovoru, uključuje postepeno utvrđivanje politike zajedničke odbrane Evropske unije.[9]

Sve države članice EU se angažuju na odgovarajućem poboljšanju sopstvenih vojnih kapaciteta. U isto vreme, Agencija za razvoj kapaciteta odbrane, istraživanja i naoružanja (Evropska odbrambena agencija) utvrđuje operativne potrebe, preduzima mere za njihovo zadovoljenje i doprinosi njihovom utvrđivanju. Ako

[7] Đukanović Dragan (2014): „Usaglašavanje država Zapadnog Balkana sa Zajedničkom spoljnom i bezbednosnom politikom Evropske unije – između normativnog, deklarativnog i stvarnog“, *Godišnjak FPN,* (12), 9-40.

[8] Đurđević Lukić Svetlana (2010): „Ten years of European Security and Defense Policy and changes established by the Treaty of Lisbon“, *Vojno delo,* 62 (4), 28-48.

[9] Babić Jelena (2010a): „Zajednička spoljna i bezbednosna politika Evropske unije posle Lisabona“, *Bezbednost Zapadnog Balkana*, (17), 3-12.

se pojave razlozi, Evropska odbrambena agencija ima ovlašćenja da sprovede sve svrsishodne mere za jačanje industrijske i tehnološke osnove sektora odbrane.[10]

Najvažnija izmena u oblasti zajedničke bezbednosne i odbrambene politike je definisana u članu 42 Ugovora iz Lisabona.[11] Ona se odnosi na klauzulu „uzajamne pomoći". U ugovoru je eksplicitno navedeno da su, u slučaju napada na jednu državu članicu, ostale države članice Evropske unije dužne da pruže pomoć državi nad kojom je izvršena agresija.[12]

Ugovor u ovoj oblasti detaljno razrađuje temu o pristupanju[13] i saradnji država članica EU, kao i potencijal EU u domenu:

- borbe protiv terorizma,
- misija očuvanja mira,
- prevencije konflikata i
- jačanja međunarodne bezbednosti, koja se sprovodi van granica Unije.[14]

Iako ova klauzula dosta podseća na član 5 Severnoatlantskog ugovora, u njoj se ne pominje upotreba oružane sile, u slučajevima pružanja pomoći drugoj državi članici unutar Evropske unije, a na osnovu „klauzule uzajamne pomoći". Deo koji se odnosi na tzv. stalnu strukturnu saradnju izvesnog broja država članica Evropske unije, u vezi sa pitanjima politike odbrane, definiše se kao najvažnija izmena.[15]

Kriterijumi za primenu „klauzule uzajamne pomoći" i za „stalne strukturnu saradnje" definisani su unapred. Oni se odnose na vojni potencijal država članica Evropske unije. Ovakav vid saradnje rezervisan je i otvoren za one države članice koje teže tome da budu deo programa evropskog vojnog naoružanja, kao i tome da Uniji na raspolaganje stave borbene jedinice spremne za trenutnu akciju.[16]

U Ugovoru o funkcionisanju Evropske unije postoji Naslov VII. On sadrži izmene u okviru kojih se podrazumeva da je svaka država članica Evropske unije dužna da pomogne drugim članicama, ako su pogođene različitim elementar-

[10] Babić Jelena (2010b): „The Common Foreign and Security Policy of the European Union After the Lisbon Treaty", *Western Balkans Security Observer-English Edition*, (17), 3-12.

[11] Gueguen D. et al. (2009): „The European Union in 2009", CLAN Public Affairs – ASL & Networks Group, Brussels

[12] Hillman Jennifer, Kleimann David (2010): „Trading places: the new dynamics of EU trade policy under the Treaty of Lisbon", *GMF Economic Policy Paper*, 12.

[13] Todić Dragoljub, Grbić Vladimir (2014): „Economic and geographical aspects of the transitional periods analysis in the EU accession treaties", *Megatrend Review,* 11 (1), 53-72.

[14] Glušac Luka (2010): „Lobiranje Evropske unije", *Različite dimenzije evropske bezbednosti*, 92.

[15] Babić Jelena (2010b): „The Common Foreign and Security Policy of the European Union After the Lisbon Treaty", *Western Balkans Security Observer – English Edition,* (17), 3-12.

[16] Savković Marko (2010): „Izvan dohvata integracije: industrija odbrane Evropske unije", *Bezbednost Zapadnog Balkana,* (17), 23-36.

nim nepogodama, prouzrokovanim bilo ljudskim faktorom bilo da su u pitanju prirodne katastrofe.[17]

Ova novina u Ugovoru, poznata kao „klauzula solidarnosti", podrazumeva i pružanje pomoći jedne države članice drugoj državi članici Unije, u slučaju terorističkog napada.[18] Evropska strategija bezbednosti takođe ističe imperativ postojanja uzajamne solidarnosti.[19] Time se u prvi plan stavlja ono što je u biti osnovni cilj Evropske unije, u oblasti zajedničke bezbednosti.

Ugovorom iz Lisabona to je ponovo istaknuto, čime je dat adekvatan značaj i doprinos svetskoj bezbednosti, kao i izgradnji sigurnijeg sveta u kome svi želimo da živimo.[20]

Svi ovi koncepti direktno su u vezi sa pitanjem rešavanja aktuelne izbegličke krize, s obzirom na činjenicu da ona utiče na bezbednost, deklarisani i stvoreni sistem vrednosti, i sve ono što je predviđeno u okviru izmena prilikom procesa usavršavanja prethodnih ugovora.

3. Aktuelna izbeglička kriza u korelaciji sa bezbednosnim sistemom

Evropska unija zasnovana na principima humanosti i prava, zajedničkim za sve članice, prvi put je suočena, sredinom 2015. godine, sa situacijom u kojoj ogroman broj imigranata pokušava da se prebaci na njenu teritoriju. Ova situacija je nova, u smislu da Evropska unija nije imala iskustva sa masovnim i odlučnim pokušajima velikih grupa ljudi, da se u kratkom intervalu nastane na njenoj teritoriji – konkretno na teritoriji Nemačke.

Iznenadna pojava imigranata u tako velikom broju dodatno otvara niz složenih pitanja: politikoloških, sociioloških i kulturoloških, na koje nauka može da da odgovor samo preciznim i sveobuhvatnim istraživanjima.

Kako je ova pojava relativno nova, rešenja za njeno prevazilaženje se ne mogu pronaći u dosadašnjoj relevantnoj naučnoj litraturi koja bi je objasnila i bila validno potvrđena naučnim metodama. Zato je neophodno zadržati određenu rezervu pri formulisanju različitih hipotetičkih postavki.

Ovim pitanjima je, međutim, neophodno pristupiti u sadašnjoj, početnoj fazi, kako bi se ukazalo na moguće aspekte daljeg razvoja različitih scenarija, sa

[17] Lakić Nikola (2010): „Značenje, materijalnost, moć: Uvod u analizu diskursa", *Različite dimenzije evropske bezbednosti*, 88.

[18] Zito Anthony R., Schout Adriaan (2009): „Learning theory reconsidered: EU integration theories and learning", *Journal of European public policy,* 16 (8), 1103-1123.

[19] Beriša Hatidža (2014): „Bezbednosna politika Evropske unije kroz stratešku kulturu", *Megatrend revija,* 11 (4), 343-363.

[20] Đurašinović Radojević Dragana (2010): „Evropski parlament – demokratska savest EU", *Bezbednost Zapadnog Balkana,* (17), 13-25.

ciljem da se članice Evropske unije usaglase oko delotvornih rešenja za prevazilaženje krize i da se tako formira osnova za potencijalno istraživanje.

U nastojanjima da dosegnu teritoriju Nemačke, imigranti putuju u velikim grupama uglavnom utvrđenim pravcem od juga ka severu, pri čemu se, u smeru Evropske unije, trenutno kreću preko teritorija Grčke, Makedonije i Srbije, sa ciljem da preko teritorije Mađarske i Austrije uđu u Nemačku. U odnosu na prepreke i otpore na granicama različitih država, imigranti se prilagođavaju novonastalim situacijama, tako što puteve ka krajnjoj destinaciji menjaju i preusmeravaju, u funkciji cilja.

Pri tome Grčka, iako jeste članica Evropske unije, nije krajnje odredište imigranata. Pošto je glavna polazna tačka imigranata u Evropi, a geografski razdvojena od ostalih članica Evropske unije, imigrantima je nužno da pređu i preko teritorija drugih evropskih država.

Ni Bugarska, koja je takođe članica Unije, nije krajnja destinacija imigranata, već samo predstavlja tranzitnu teritoriju na njihovom putu. Iako dolazak imigranata na teritoriju Bugarske formalno predstavlja ulazak u Evropsku uniju, oni se iz nekog razloga ne stacioniraju ni u Bugarskoj, već prelaze na teritoriju Srbije.

Razlog da se imigranti, koji su već stupili na tlo Evropske unije, upute rutom preko Srbije, može se tražiti i u rigidnom postupanju državnih organa Rumunije i Bugarske, po pitanju izbeglica. Ulaskom na teritoriju Srbije imigranti se popisuju, smeštaju u nužne prihvatne centre i dobijaju neophodnu medicinsku i humanitarnu pomoć. Dalje prema teritoriji Nemačke, kreću se gotovo po pravilu, preko teritorije Mađarske i Hrvatske.

Termin „imigranti" u ovom radu korišćen je u smislu velikih grupa ljudi koji se upućuju na teritorije na kojima do sada nisu živeli, bez poznavanja njihovog stvarnog statusa i motiva koji su ih pokrenuli.[21] Pitanje motiva je jedno od najznačajnijih za preciznu definiciju statusa grupa ljudi koje napuštaju svoje tradicionalne teritorije, da bi se trajno nastanili na drugim teritorijama.

Određene nedoumice mogu nastati kada se razmatra racionalnost ovih postupaka, jer – ukoliko se radi o izbeglicama sa ratom ugroženih područja – prirodno je očekivati da će se imigracije odvijati ka najbližoj, susednoj, sigurnoj teritoriji, u očekivanju da se, po prestanku nesigurnosti ili životne ugroženosti, imigracije pokrenu u suprotnom smeru, kako bi se vratili na svoje tradicionalne teritorije.

Takođe i verska, starosna i polna struktura imigranata može da ukaže na određene posledice migracija ovakvih razmera. Zato je ovu vrstu istraživanja potrebno izvršiti po unapred definisanoj metodologiji, kako bi se pronašla delotvorna rešenja problema, a da se pri tome izbegnu određeni diskriminatorni elementi.

Iz aspekta humanih principa, treba uvažiti napore koje ulažu velike grupe ljudi da bi ostvarili svoje ciljeve, naročito imajući u vidu da dolaze iz ratom ugro-

[21] Stanojević Nataša (2005): „Socioekonomske implikacije demografskih kretanja u regionu Bliskog istoka i severne Afrike", *Megatrend revija*, Megatrend univerzitet, Beograd, 99-113.

ženih područja. Takvo gledište je u potpunosti saglasno sa principima humanosti u Evropskoj uniji. S druge strane, neophodno je postaviti pitanja o rizicima i problemima, koje može da izazove pristizanje ljudi u velikim grupama u zemlje, koje ipak nisu pripremljene da ih prihvate u tako velikom broju.

Na drugoj strani, i migranti su izloženi određenim kratkoročnim rizicima, iako oni nisu primarni, prilikom prelaženja velikih rastojanja, zbog suočavanja sa novim klimatološkim prilikama tranzitnog područja, kulturološkim osobenostima stanovništva, bezbednosnim i pravnim propisima zemalja kroz koje prolaze.

Dugoročni rizici nastaju onda kada imigranti stignu u zemlje prihvata. Oni su u osnovi ekonomske, političke i bezbednosne prirode. U ovom trenutku, međutim, ne mogu se sa sigurnošću sagledati. Jedno od rešenja, iz bezbednosnog aspekta, je zatvaranje granica i sprečavanje daljeg ulaska imigranata.

Novonastala situacija neminovno dovodi do toga da članice Evropske Unije, iako poštuju usvojena pravila, kada se suoče sa konkretnim problemima, imaju različito tumačenje i različit pristup. Izbeglička kriza dovela je u pitanje doslednost pojedinih članica Zajedničkoj spoljnoj i bezbednosnoj politici Evropske unije, pa samim tim i funkcionalnost iste. S obzirom na to da je ona pogodila teritorije samo nekih zemalja, neophodno je da se ostale članice ujedine i u punom značenju primene usvojenim principima zajedničke politike, iza kojih stoji ideja o jedinstvenoj i politički moćnoj, stabilnoj Evropi.

Aktuelna kriza upravo stavlja na proveru usvojene vrednosti i ideje na kojima se bazira sama Evropska unija.[22]Delotvorno rešenje u ovom trenutku još uvek nije pronađeno. Donošenje odluke mora biti obuhvaćeno celom dužinom granica Evropske unije, kako bi doprinelo očuvanju suvereniteta i integriteta, dakle, ona se nikako ne može primeniti samo u nekim od zemalja – sve moraju nastupati ujedinjeno, pritom bez narušavanja osnovnih temelja i deklarisanih vrednosti.

4. Bezbednosni aspekti imigracija

Sudar različitih kulturnih navika i verskih običaja u zemljama odredišta ugrožava funkcionisanje društvenog sistema u domenu bezbednosti, zdravstva, školstva, socijalne politike i tržišta rada. Jer, kapaciteti čak i najvećih zemalja Evropske unije nisu dovoljni da integrišu ovako veliki broj imigranata.

Dodatno, za pravni sistem problem predstavljaju kulturne navike imigranata, koje podrazumevaju različito gledanje na npr. fizičko nasilje nad ženama i decom, ili npr. na manjinske grupe. Sankcionisanje po važećim zakonima znači ugrožavanje elementarnih prava i sloboda koje proističu iz kulturnog i verskog nasleđa.

Ovo je jedna od dilema – kako pronaći rešenje da se očuva red i bezbednost u zemlji primenom zakonskih mera, a da se na drugoj strani, ne ugroze običajna

[22] Damjanović Mijat (2013): "Discourses on democracy", *Megatrend Review*, 445.

prava i navike pridošlica, jer bez sumnje je da, ako pridošlice dođu u konflikt sa važećim pravnim sistemom u Evropskoj uniji, on se može razrešiti u zavisnosti od spremnosti jednih i drugih na kompromis: ili poštovanjem važećih zakona, ili popuštanjem pred navikama imigranata.

I u jednom i u drugom slučaju, to narušava važeći princip bezbednosti. U prvom slučaju, to znači narušavanje pravnog sistema, a u krajnjoj instanci i bezbednosne situacije, a u drugom – ugrožavanje elementarnih ljudskih prava imigranata.

Poseban problem koji se neminovno otvara je potencijalno prenošenje endemskih bolesti od strane imigranata. Ovom aspektu bezbednosti stanovništva treba posvetiti posebnu pažnju.

Ipak, uz sve probleme i opasnosti koje nosi masovni priliv izbeglica, pozitivni aspekt ovog pitanja predstavlja njihov radni potencijal, s obzirom na to da se pretežno radi o mladoj i radno sposobnoj populaciji. Uzimanje u razmatranje ovog pitanja i stavljanje pridošle radne snage u funkciju strategije razvoja Evropske unije, po principu transformisanja opasnosti u šanse, donekle kompenzuje sve napred navedene probleme.

5. Pitanja u okviru izbegličke krize za dalja istraživanja

Pošto u okviru postojeće Zajedničke spoljne i bezbednosne politike Evropske unije ne postoji predviđeno rešenje, neophodno je napraviti strategiju za ovakav nepredviđeni, novonastali scenario.

Izbeglička kriza je iz aspekta bezbednosti Evropske unije jedno od najznačajnijih pitanja, stoga je u okviru zajedničke politike Evropske unije neophodno posebnu pažnju posvetiti odnosu prema imigranatima i njihovom statusu. Najpre je potrebno pridošlice u Evropsku uniju definisati kao imigrante, azilante ili izbeglice. To je neophodno radi ostvarivanja njihovih prava u zemljama prihvata, budući da postoji različitost pristup pojedinih članica Evropske unije po pitanju imigranata.

Potrebno je objasniti kako pravni propisi u EU definišu imigrante, odnosno ljude koji žele da se nastane u Evropskoj uniji i utvrditi motive njihovog dolaska. To će doprineti da se izgrade odbrambeni mehanizmi od potencijalnih zloupotreba dobijanja azila.

Neophodno je da države članice zauzmu isti ili sličan stav prema ovim pitanjima. Takođe je korisno utvrditi kako se tretiraju izbeglice ili imigranti u zemljama koje nisu članice Evropske unije, kako se kontroliše njihovo ponašanje i kako se usklađuje njihov status sa zakonom.

Sa stanovišta opšte bezbednosti, neophodno je utvrditi zdravstveno stanje izbeglica. Posebno je imperativna tema određivanja stvarnog stanja izbeglica: njihovo porodično stanje, obrazovni nivo i socijalno poreklo, zatim geografske,

klimatske i kulturološke karakteristike, kao i ekonomska, politička i bezbednosna situacija u zemljama porekla.

Starosna i polna struktura imigranata pokazuju da trenutno dominiraju muškarci u mlađem životnom dobu, što svakako treba da se istraži, jer njihovo prisustvo u Evropskoj uniji može da bude korisno sa stanovišta radne snage, na jednoj, ali i potencijalnih izazivača nereda, na drugoj strani.

Kapaciteti za prijem imigranata u različitim zemljama Evropske unije nisu isti. Zato je neophodno utvrditi obavezujuće kvote za prijem izbeglica za svaku članicu Unije, usaglašeno sa mogućnostima.

6. Zaključak

Spoljna i bezbednosna politika Evropske unije rezultat je istorijskih okolnosti u kojima je ona nastajala i razvijala se, istovremeno menjajući i eliminišući probleme koji su doprinosili njenoj nestabilnosti ili ugrožavanju postavljenih ciljeva. Zajednička spoljna i bezbednosna politika Evropske unije varirala je u zavisnosti od stepena saglasnosti zemalja članica. Svako proširenje Evropske unije povećavalo je nivo različitosti interesa, koji je bilo potrebno usklađivati.

Ugovorom iz Mastrihta, a zatim Lisabonskim ugovorom, uspostavljen je institucionalni okvir za Zajedničku spoljnu i bezbedonosnu politiku koja je bila rezervisana za oblast međunarodne saradnje. Međunarodno okruženje zahtevalo je od Evropske unije da ima jasne odgovore na pitanja o otvorenosti granica, azila, imigracije, viza, borbe protiv organizovanog kriminala, korupcije i trgovine ljudskim organima. Zajednička bezbednosna odbrambena politika Evropske unije zasniva se na jačanju odbrambenih kapaciteta i na uzajamnoj pomoći.

Aktuelna izbeglička kriza, nastala usled pokušaja velikih grupa imigranata da dođu na teritoriju Evropske unije, ukazala je na mogućnost da svaka članica koja je izložena ovoj pojavi reaguje različito.

Različitost reagovanja ukazuje na činjenicu da mehanizmi za ovakve situacije nisu razrađivani u okviru bezbednosne politike Evropske unije i da zbog nepostojanja iskustava dolazi do aktivnosti koje nisu koordinirane na odgovarajući način. Na primeru aktuelne krize imigranata može se izvršiti preispitivanje sistema Zajedničke spoljne i bezbednosne politike Evropske unije.

Ideja Evropske unije nesumnjivo je zasnovana na saznanju da samo zajednički konstruktivni napori svih naroda na jednom geografskom i ekonomskom prostoru, organizovani u okviru istog političkog i pravnog sistema, mogu da obezbede ekonomski, socijalni i kulturni napredak. Sinergetski efekat takvog pristupa je nesumnjivo prisutan sve vreme u periodu razvoja Evropske unije.

Različiti interesi zemalja članica i skepticizam u pravcu dalje integracije EU, onemogućavaju punu implementaciju i unapređivanje Zajedničke spoljne i bez-

bednosne politike Evropske unije, što slabi sistem Zajedničke spoljne i bezbednosne politike, što je i u prošlosti izazivalo periodične oscilacije.

Kriza imigranata ukazuje na različito reagovanje pojedinih članica Evropske unije kada se suoče sa pojavama koje mogu ugroziti njihove ciljeve. Istovremeno, iskustva iz ove krize mogu poslužiti kao osnova za usaglašavanje postupaka svih zemalja članica u sličnim situacijama, kao i za unapređivanje Zajedničke spoljne i bezbednosne politike Evropske unije.

Literatura

- Babić Jelena (2010a): „Zajednička spoljna i bezbednosna politika Evropske unije posle Lisabona", *Bezbednost Zapadnog Balkana*, (17), 3-12
- --- (2010b): „The Common Foreign and Security Policy of the European Union After the Lisbon Treaty", *Western Balkans Security Observer-English Edition*, (17), 3-12
- Baldwin Richard (2010): „Understanding the GATT's Wins and the WTO's Woes", *CEPR Policy Insight,* (49), 5.
- Baldwin Richard, Gros Daniel, Laeven Luc (2010): *Completing the Eurozone rescue: What more needs to be done?* (Cepr).
- Barać Slobodan, Stakić Budimir, Stamatović Milan (2007): *Osnovi ekonomije*, Univerzitet „Singidunum, Beograd
- Beriša Hatidža (2014): „Bezbednosna politika Evropske unije kroz stratešku kulturu", *Megatrend revija*, 11 (4)
- Crnobrnja Mihailo, Trbovich Ana S. (2009): *Impact Assessment of Serbia's EU Accession*, Faculty of Economics, Finance, and Administration (FEFA), Singidunum University, Belgrade
- Crnobrnja Mihailo, Savić Nebojša, Miljković Jelena (2008): „Economic Developments", *Integration Perspectives and Synergic Effects of European Countries Targeted by EU Enlargement and Neighborhood Policies: Serbia*, Center for EU Enlargement Studies, Central European University, Budapest, 136-266
- Damjanović Mijat (2013): „Discourses on democracy", *Megatrend revija*, Megatrend univerzitet, Beograd
- Đukanović Dragan (2014): „Usaglašavanje država Zapadnog Balkana sa Zajedničkom spoljnom i bezbednosnom politikom Evropske unije – između normativnog, deklarativnog i stvarnog", *Godišnjak FPN*, (12), 9-40
- Đurašinović Radojević Dragana (2010): „Evropski parlament – demokratska savest EU", *Bezbednost Zapadnog Balkana*, (17), 13-25
- Đurđević Lukić Svetlana (2010): „Ten years of European Security and Defense Policy and changes established by the Treaty of Lisbon", *Vojno delo*, 62 (4), 28-48.

- Glušac Luka (2010): „Lobiranje Evropske unije“, *Različite dimenzije evropske bezbednosti*
- Gueguen D. et al. (2009): „The European Union in 2009“, CLAN Public Affairs – ASL & Networks Group, Brussels
- Hillman Jennifer, Kleimann David (2010): „Trading places: the new dynamics of EU trade policy under the Treaty of Lisbon“, *GMF Economic Policy Paper.*
- Kovač Oskar (2013): „Reform of the content and framework for economic governance of the European Union“, *Megatrend revija*, Megatrend univerzitet, Beograd
- Lakić Nikola (2010): „Značenje, materijalnost, moć: Uvod u analizu diskursa“, *Različite dimenzije evropske bezbednosti*
- Savković Marko (2010): „Izvan dohvata integracije: industrija odbrane Evropske unije“, *Bezbednost Zapadnog Balkana*, (17), 23-36
- Stanojević Nataša (2005): „Socioekonomske implikacije demografskih kretanja u regionu Bliskog istoka i severne Afrike“, *Megatrend revija*, Megatrend univerzitet, Beograd
- Todić Dragoljub, Grbić Vladimir (2014): „Economic and geographical aspects of the transitional periods analysis in the EU accession treaties“, *Megatrend Review*, 11 (1)
- Toshkov Dimiter (2015): „Exploring the Performance of Multilevel Modeling and Poststratification with Eurobarometer Data“, *Political Analysis*, mpv009
- Zito Anthony R. Schout Adriaan (2009): „Learning theory reconsidered: EU integration theories and learning“, *Journal of European public policy*, 16 (8), 1103–1123

Rad primljen: 11. oktobar 2015. Paper received: October 11th, 2015
Odobren za štampu: 13. novembar 2015. Approved for publication: November 13th, 2015

Marko Stevović
Faculty of Economics, Finance and Administration
Singidunum University, Belgrade
Professor Emeritus Mihailo Crnobrnja, PhD
Faculty of Economics, Finance and Administration
Singidunum University, Belgrade
Director of the Center for European Integration and Public Administration

SECURITY POLICY OF THE EUROPEAN UNION AND REFUGE CRISIS

S u m m a r y

The paper is chronologicaly analizing the process of the establishing of the European Union Security policy. In a row of intergovernmental agreements, which were verified wit their own constitutions, the key points of creating the Security policy are given, but the internal policies of the memebr states of the European Union remained a little bit dissyncronised.

The paper is chronologically analizing the process of the establishing of common foreign and security policy of the European Union. A series of agreements reached, which were verified by mutual agreement states (Treaty of Mastriht, the Treaty of Lisbon), established the guidelines of the common foreign and security policy of the European Union (EU CFSP). There is still incomplete harmonization of national security policy of the EU countries to a level that could completely uniquely to perform on the world stage. This deficiency a cause of this is that the majority of European Union countries unprepared for the huge number of refugees from war-affected areas from the Middle East. Large refugee crisis in the foreground released a security aspect of the common policy of the European Union, but is also revealed the differences between the external policies of the member states in the approaches to the solution of the current problems. Were analyzed security aspects of the newly established factual condition, caused by the refugee crisis and discussed potential solutions to overcome it, as well as issues that the current crisis immigrants open for further research.

Key words: European Union, security policy, harmonization process, the refugee crisis, immigration motives

Ljupča Stojanović[*]
Srđan Blagojević[**]

UDK 329.019.51/.52
Stručni članak

ODNOSI S JAVNOŠĆU U FUNKCIJI SISTEMA BEZBEDNOSTI KAO BITNOG ČINIOCA POLITIČKOG SISTEMA

Sistem bezbednosti, kao bitan činilac političkog sistema, oduvek je bio predmet posebnog interesovanja javnosti. Odnosi s javnošću predstavljaju jednu od važnijih delatnosti u sistemu bezbednosti jer je javnost ujedno i izvor i činilac i usmerivač i ocenjivač i primenjivač bezbednosne funkcije.

Ključne reči: javnost, odnosi s javnošću, sistem bezbednosti, politički sistem

1. Uvod

Savremeni svet se nalazi u opštem traganju za novim sadržajima i formama sopstvene bezbednosti, a time i traganju za uspostavljanjem i izgradnjom najefikasnijih sistema bezbednosti država, saveza, regiona. Postoji opšta tendencija da se u ovaj važan posao uključi i najšira društvena javnost kao važan činilac, koja po prirodi stvari treba da teži poboljšanju i razvoju svih ljudskih delatnosti. Odnosi s javnošću u savremenom svetu predstavljaju važnu društvenu potrebu. U tom smislu bitno je uspostaviti i razvijati kvalitetne i efikasne odnose s javnošću, kako bi se stvorili povoljni uslovi da sistem bezbednosti ostvaruje svoju predviđenu funkciju. Koraci napretka ne ostvaruju se potpuno ravnomerno, već je razvoj odnosa s javnošću interaktivan društveni proces čije su snaga i brzina uslovljene brojnim činiocima.

2. Pojam i kategorije odnosa s javnošću

Pored pojma politike, u savremenom svetu skoro i da ne postoje pojmovi koji se toliko često koriste u svakodnevnoj praksi, kao što je to slučaj sa pojmom odnosa s javnošću (PR – Public Relation). Ovakva moderna skraćenica može da navede do zaključka da se radi o pojmu koji karakteriše neke nove funkcije i organizacije u savremenim društvenim procesima. Međutim, slobodno možemo reći da pojam odnosa s javnošću predstavlja novo ime za veoma staru delatnost.

[*] Mr Ljupča Stojanović, MUP R. Srbije, Beograd, e-mail: ljupce.stojanovic@gmail.com
[**] Dr Srđan Blagojević, Univerzitet Odbrane, Beograd

Da bi što tačnije definisali pojam odnosa s javnošću neophodno je načiniti poseban osvrt na pojam javnosti. U Rečniku srpskog književnog i narodnog jezika javno se određuje kao otvoreno, neskriveno, a javnost kao osobina, stanje onoga što je javno, ali i kao društvo, svet, publika.

U dostupnoj literaturi postoje različita tumačenja pojma javnosti koja nam ukazuju da ne postoji izražena saglasnost u definisanju ovog pojma. Prema Kotleru, javnost je svaka grupa ljudi koja ima aktuelni ili potencijalni interes, ili uticaj na sposobnost organizacije da ostvari svoje ciljeve. Javnost mogu predstavljati pojedinci, skupine ljudi, ili društvo u širem smislu[1].

Za Edvarda Osredečkog, javnost je sveukupno društveno okruženje, odnosno veće ili manje organizovane grupe, uglavnom međusobno nepoznatih ljudi, koji učestvuju u procesu ponašanja. On dodaje i to da svi pojedinci koji čine javnost mogu pripadati različitim kulturnim, religijskim, etičkim zajednicama, pa i narodima.[2]

Akademik Ljubomir Tadić javnost vidi kao prostor na kome se prepliću privatna sfera društva i javna sila države. Slično tumačenje dao je i nemački filozof Jirgen Habermas, koji je jedan od zaslužnih što je ideja javne sfere dospela u središte komunikoloških rasprava. On javnost vidi kao slobodne građane okupljene u publiku, čime ukazuje na neizbežno prožimanje javne i privatne sfere.

Izvesno je da navedene i ostale mnogobrojne definicije izražavaju različitost osnovnog pristupa u shvatanju pojma javnosti. U nekim od njih naglašavaju se jedne, a u drugim neke druge dimenzije ili svojstva pojma. Time se pokazuju one opšte slabosti koje karakterišu društvene nauke, a ogledaju se u tome da se u otkrivanju bića jedne pojave često mešaju suština, njen pojavni oblik, cilj, funkcija, uloga, stavovi i njeni ostali činioci.

Težnja da se pozitivno predstavi organizacija sveukupnoj javnosti, pri čemu se javnost posmatra kao publika, ima za cilj pridobijanje naklonosti. Ovo se prvenstveno odnosi na organizacije i pojedince čije delovanje ili javna funkcija imaju neposredan aktivan efekat na interese ili svakodnevni život ljudi, koji to javno mnjenje i sačinjavaju.[3]

U tom smislu, pojam javnosti obuhvata sve građane, organizacije i udruženja, kao i grupe koji razmišljaju i deluju u zajednici u kojoj žive. Njihova razmišljanja i delovanja proizvode nekada kritiku i odbijanja, nekada predlaganja i prihvatanja, inicijative ili čak pasivnost. Fenomen javnosti (javnog interesa, javnog mnjenja) predstavlja jedan od osnovnih elemenata tržišnog okruženja i mogućnost da građanin (potencijalni kupac/korisnik, donator, donosilac odluke

[1] Kotler Filip (2014): *Upravljanje marketingom*, Informator, Zagreb.

[2] Osredečki Edvard (2002): *Odnosi s javnošću – sve što bi ste trebali znati o osnovama odnosa s javnošću*, Naklada Edo DOO, Zagreb.

[3] Javno mnjenje – oblik kolektivnog rasuđivanja političke javnosti o aktuelnim društvenim situacijama koje poprimaju vid problema bitnog za život i praksu socijalnih zajednica. Đorić Toma (1975): *Političko javno mnenje*, Radnički univerzitet „Radivoj Ćirpanov“, Novi Sad.

i dr.) aktivno učestvuje u društvenim poslovima i događajima, odnosno da bude potpuno informisan.[4]

Činjenica je da se u središtu javnosti obrazuje javno mnjenje, oko čijeg tačnog značenja takođe ne postoji opšta saglasnost. Termin javno mnjenje prvi put je upotrebio Luj Sebastijan Mersije u osamnaestom veku. Javno mnjenje je uži pojam od pojma javnosti.

To je oblik kolektivnog rasuđivanja političke javnosti o aktuelnim društvenim situacijama koje poprimaju vid problema bitnog za život i praksu socijalnih zajednica.[5] U literaturi, ipak, postoji uslovna saglasnost da ono predstavlja preovlađujući stav javnosti prema određenom problemu.

Za potrebe našeg rada, odnose s javnošću razmatraćemo dvojako: kao određeni društveni proces i kao određenu društvenu profesiju, odnosno organizacionu celinu koja ima za cilj formiranje i usmeravanje javnog mnjenja u željenom pravcu.

Prema Kenfildu, odnosi s javnošću predstavljaju specijalnu filozofiju upravljanja, izraženu u politici i praksi, koja se bazira na komuniciranju s javnošću, u cilju osiguranja međusobnog razumevanja i dobre volje. Grunig i Hunt, s druge strane, odnose s javnošću vide kao upravljanje komunikacijom između organizacije i njene javnosti.[6]

U skladu sa navedenim, odnosi s javnošću, kao proces, predstavljaju skup upravljačkih i drugih delatnosti čiji je cilj da stvore povoljno mišljenje o nekoj organizaciji u javnosti.

Funkcije ovog procesa mogu biti:[7]

- kreiranje određenog stava javnosti;
- učvršćivanje već stvorenog stava javnosti;
- menjanje stava javnosti.

Kao organizaciona celina, odnosi s javnošću predstavljaju važan podsistem nekog sistema čije je delovanje usmereno ka određenim ciljnim grupama javnosti, radi pridobijanja poverenja i stvaranja povoljnih stavova o organizaciji kao članu šire društvene zajednice.

U vremenima nerazvijene komunikacione tehnologije, zanemarljivo negovani, jednostrani ili neizgrađeni odnosi s javnošću nisu predstavljali istaknuti negativan činilac. Danas, kada podrška javnosti usled značajnog napretka obra-

---

4 Filipović Vinka, Kostić Stanković Milica (2011): *Odnosi s javnošću*, Fakultet organizacionih nauka, Beograd.

5 Đorić Toma (1975): *Političko javno mnenje*, Radnički univerzitet „Radivoj Ćirpanov", Novi Sad.

6 Grunig James E., Hunt Todd (1984): *Managing Public Relations*, Harcourt Brace Jovanovich, Orlando.

7 Kostić Stanković Milica (2009): *Poslovna komunikacija*, Tempus – Education and Culture, Beograd.

zovanja, usled pojave i razvitka masovnih elektronskih medija, zbog višestranačkog političkog ustrojstva, kao i zbog brojnih drugih osobina savremenog sveta koji je neposredno i mrežnocentrično povezan, postaje bitno; poslovima u odnosima s javnošću pridaje se značajna, nekad i prenaglašena pažnja. Danas se nastoji da komunikacija bude dvostrana, da se za zatraženo interesovanje ponudi adekvatno zadovoljenje, da interesi koji stoje posredi svakog odnosa budu prepoznati i ostvareni.

3. Sistem bezbednosti kao bitan činilac političkog sistema

Budući da je glavna uloga politike upravljanje ljudskim društvom, da bi ostvarila svoju primarnu ulogu, politika formira sistem vlasti u kome se, kao i u svim drugim sistemima, javljaju određene funkcije.[8] Politički sistem je jedan od podsistema globalnog društva kao relativno samostalne, organizovane celine svih društvenih delatnosti i odnosa, grupa, organizacija i institucija, i kulture.[9]

Prema navedenoj ulozi političkog sistema, možemo otkriti nekoliko bitnih manifestnih funkcija bez kojih on ne bi mogao ostvarivati svoje neophodne zadatke. Za potrebe ovog rada posebno nam je važna zaštitna funkcija, u okviru koje ćemo posebno razmotriti sistem bezbednosti i ulogu odnosa s javnošću na razvoj sistema bezbednosti.

Sve države su, kroz svoju istoriju, težile da izbegnu položaj žrtve, pa su iz tog razloga izgrađivale i organizovale svoje bezbednosne funkcije u skladu sa karakterom svojih društveno-političkih sistema. Svaki oblik organizacije vlasti, u osnovi svog postojanja, pretpostavlja određenu funkciju bezbednosti koja znači njegovu sposobnost da se suprotstavi raznim oblicima ugrožavanja njegovih osnovnih vrednosti.

Još je Aristotel kao osnovni cilj funkcionisanja države odredio ostvarenje bezbednosti i blagostanja njenog stanovništva. Sve države, počev od najstarijih pa do savremenih, izgrađuju i organizuju u skladu sa karakterom svog društveno-političkog sistema svoju funkciju bezbednosti. Dakle, država se brinula o svojoj bezbednosti od njenog samog nastanka. Neki autori smatraju da je i država nastala kao tvorevina kojom se neko društvo suprotstavlja svim oblicima i izvorima spoljnog ili unutrašnjeg ugrožavanja. Kroz istoriju bezbednosna funkcija države ostvarivala se različitim merama, aktivnostima i subjektima, čiji se suština delovanja i društveno određeni ciljevi nisu menjali.

Neki autori smatraju da se bezbednosna funkcija može identifikovati i sa prinudnom funkcijom države, koja je vezana za očuvanje vitalnih vredno-

[8] Saznali smo da funkcija predstavlja stalno ponavljanje određenih delatnosti koje su nužne za održanje nekog sistema. Vidi šire: Merton K. Robert (1979): *O teorijskoj sociologiji*, Centar društvenih delatnosti SSOX, Zagreb.

[9] *Politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd 1975, 774.

sti društva: suvereniteta, teritorijalnog integriteta i nezavisnosti, sa borbom protiv kriminala. Međutim, mišljenja smo da se bezbednosna funkcija ne može identifikovati sa prinudnom iz sledećih bitnih razloga:

- prinuda nije funkcija već instrumentalna delatnost vršenja vlasti, moći;
- bezbednost se može ostvariti i bez prinude i prisile.

Suštinom bezbednosti možemo smatrati ostvarenje određenog društvenog cilja koji se prvenstveno sastoji u tome da se predupredi, otkloni moguće ugrožavanje i da se od njega zaštiti sopstveni opstanak i razvoj u skladu sa mogućnostima nekog društva. Funkcija bezbednosti danas se posmatra dosta šire, jer delatnosti nosilaca funkcije bezbednosti – subjekata bezbednosti podrazumevaju i obavljanje delatnosti i ostalih društvenih subjekata kojima bezbednost nije primarna funkcija. S tim u vezi, može se slobodno reći da je danas prevaziđeno gledište da se funkcija bezbednosti države ostvaruje samo preko subjekata bezbednosti (policije i vojske, na prvom mestu), ali je neosporna njihova primarna uloga.

U krajnjoj liniji svi državni organi i službe vrše poslove bezbednosti, s tom razlikom što je nekim organima i službama to osnovna delatnost (tzv. neposredno vršenje zaštite), dok je drugima delatnost zaštite sekundarna (tzv. posredno vršenje zaštite).[10]

Funkcija bezbednosti je danas u savremenim državama mnogo šira, jer delatnost subjekata bezbednosti podrazumeva i određenu delatnost društvenih subjekata kojima bavljenje poslovima bezbednosti nije primaran zadatak. Jedni subjekti bave se poslovima sprečavanja nastanka uslova i situacija ugrožavanja, drugi sprečavanjem izvršenja aktivnog ugrožavanja i umanjenja efekata ugrožavanja, i slično.

Polazeći od ovih osnova, na današnjem stepenu društvenog razvoja nema nijedne suverene države koja ne razvija odgovarajuću bezbednosnu funkciju. Sve države određuju objekte bezbednosti i zaštite, odnosno materijalna dobra i društvene vrednosti, utvrđuju njihov značaj i prioritet.

Iz navedenih definicija bezbednosti kao funkcije političkog sistema proizlazi da se bitan uslov za sprovođenje bezbednosne funkcije države nalazi upravo u njenoj moći. Država mora posedovati moć da bi mogla da zadrži ulogu donosioca odluka i mogućnost da vrši regulaciju društva u skladu sa prepoznatim ciljevima. Primenom sredstava moći, država sprečava i suzbija pojave nebezbednosti i doprinosi većem stepenu bezbednosti.

Može se izvesti zaključak da se funkcija bezbednosti i zaštitna i odbrambena funkcija države ne razmatraju kao posebne i različite samostalne kategorije. Bezbednost je jedna, jedina i nedeljiva (integralna) funkcija u vremenu i prostoru.

Bezbednost se izražava kao složeni skup pojava i odnosa u svim oblastima društvenog, državnog i ličnog života koji je u suprotnosti, čak u protivureč-

[10] Nicović Janko (1993): *Ustavni osnovi zaštitne funkcije*, Narodna knjiga, Beograd, 11.

nosti sa bilo kakvim ugrožavanjem. Kao značajna funkcija države i društva, javlja se zakonito u svakom društvu, sa najrazličitijim sadržajima, ciljevima, funkcijama i u veoma različitim oblicima (od pojedinačne do kolektivne i od javne do tajne, državne i privatne bezbednosti).[11]

Iako neki autori smatraju da funkcija bezbednosti ima za cilj da uspostavi samo određeno stanje ravnoteže između bezbednosti i nebezbednosti, koje se ostvaruje delovanjem politike bezbednosti i sistema bezbednosti, mišljenja smo da se ovde ne može govoriti o ravnoteži. Ravnoteža u ovom slučaju predstavlja haos i nebezbednost. Smatramo da samo narušena ravnoteža koja je u korist subjekata bezbednosti u odnosu na subjekte i uslove ugrožavanja može se smatrati bezbednošću. Bezbednost, dakle, nije ravnoteža, već preovladavanje, pretežnost činilaca bezbednosti koja se postiže onemogućavanjem i potiskivanjem aktuelnog i mogućeg ugrožavanja.

Važno je istaći da ostvarena funkcija bezbednosti u državi ne podrazumeva potpuno isključenje ugrožavanja čoveka kao pojedinca, grupe, zajednice, bilo kog dela društva ili zajednice u celini, već podrazumeva preduzimanje određenih mera protiv ugrožavanja čime se može obezbediti velika verovatnoća sprečavanja ugrožavanja društvenih subjekata i društvenih vrednosti.

Sistem bezbednosti formira se i funkcioniše pod uticajem određenih promenljivih društveno-političkih i bezbednosnih uslova i u stalnoj je interakciji sa ostalim sistemima društva. Što su ti uslovi povoljniji, veće su šanse da sistem bezbednosti efikasno obavlja svoju društvenu ulogu.

Prema Ljubomiru Stajiću, to je oblik organizovanja i funkcionisanja društva u sprovođenju mera i aktivnosti na preventivnom i represivnom planu, koje se preduzimaju radi očuvanja suvereniteta i teritorijalnog integriteta države, njenog ustavom utvrđenog poretka, prava i sloboda građana, kao i svih ostalih društvenih i međunarodnih vrednosti od svih oblika i nosilaca ugrožavanja, bez obzira na mesto i vreme.

Uvažavajući sva do sada poznata teorijska stanovišta, za sistem bezbednosti se može reći da je to oblik organizovanja i funkcionisanja subjekata društva, koji u određenim bezbednosnim uslovima sprovode različite aktivnosti na preventivnom i represivnom planu radi zaštite suvereniteta, teritorijalnog integriteta i ustavnog uređenja države, očuvanja ljudskih prava i sloboda i drugih vrednosti društva od svih izvora i oblika ugrožavanja i ugroženosti.[12]

---

[11] Najširi, opšti pojam ugrožavanja je dovođenje u opasnost – u mogućnost uništenja ili oštećenja bilo koje prirodne ili ljudske tvorevine koja ima bilo kakav i koliki značaj po ljude i njihovo ekološko okruženje. To praktično znači da izvor ugrožavanja može biti bilo koji subjekt društva ili bilo koji oblik kretanja energije prirode. O ugrožavanju bezbednosti i sigurnosti ljudi, društva i njihovih zajednica vidi šire: Termiz Dževad, Milosavljević Slavomir (2008): *Analitika I tom*, Sarajevo, 346-358.

[12] Gordić Miodrag (2008): *Modalni eksperiment u istraživanju potencijalnog sistema bezbednosti države* (doktorski rad), Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 36.

U savremenoj državi sve se reguliše propisima, tako da je zakonodavni organ neke države primaran subjekt njene bezbednosti. Ostali subjekti sistema bezbednosti su organi i službe bezbednosti u koje spadaju: vojska, policija, službe bezbednosti, carinske službe, službe civilne zaštite, razne inspekcijske službe. Oni se smatraju primarnim. Pored navedenih službi značajnu ulogu u sistemu bezbednosti neke države imaju i službe institucije zdravstvene i socijalne zaštite, institucije i organizacije obrazovanja i vaspitanja kao i naučne institucije.

Primarni subjekti bezbednosti su neposredno usmereni protiv ugrožavanja i kršenja važećih državnih i društvenih normi. Ovi subjekti sistema bezbednosti na osnovu propisanih normi obavljaju određene delatnosti bezbednosti kojima se ostvaruju konkretni zadaci u ostvarivanju bezbednosti i njihove uloge su propisima jasno određene.

Uloga zaštitnika od spoljnih napada (napada spoljnih subjekata), uloga zaštitnika unutrašnjeg poretka i funkcionisanja pravnog sistema, i uloga zaštitnika od elementarnih nepogoda, tri su bitne uloge subjekata bezbednosti.[13]

Svoju društvenu ulogu ostvaruju primenom specijalnih ovlašćenja, koja primenjuju specijalni (posebno obučeni i birani) kadrovi, opremljeni posebnim sredstvima, po pravilu nedostupnim građanima. Zasnovani su na hijerarhijskoj organizaciji i principu subordinacije, koja se u određenim situacijama proširuje i na građane i njihove zajednice. Vladajuća elita je naredbodavac i kreator određenih ponašanja subjekata sistema bezbednosti. Ona utvrđuje politiku i pravila ponašanja. Ona ocenjuje, vrednuje, nagrađuje i kažnjava za izvršenje te politike, ma koliko postojalo organizacijskih međunivoa u procesu izvršenja.[14]

Međusobna uslovljenost i zavisnost funkcionisanja i doprinosa bezbednosti svih subjekata sistema zasniva se na njihovoj komplementarnosti u okviru organizovanja i funkcionisanja sistema bezbednosti. Svi savremeni sistemi bezbednosti, shodno svojoj funkciji, zadatku i ulozi, organizuju veći broj subjekata koji svojom ukupnom delatnošću omogućavaju ispunjavanje društvenih ciljeva zbog kojih su organizovani. Jedan od takvih subjekata su svakako i odnosi s javnošću, jer bez prave slike sistema bezbednosti u javnosti i bez isticanja potreba za određenim akcionim delovanjem, nema ni ostvarivanja funkcije sistema bezbednosti. Razlog toga može se tražiti u činjenici da, kakav god oblik autonomije poseduje, sistem bezbednosti je višestruko zavisan od stanovništva, odnosno javnosti, jer oni predstavljaju njegov važan činilac.

Najvažniji među konstitutivnim činiocima sistema bezbednosti jesu delatnosti subjekata sistema, jer se preko njih ostvaruje funkcija sistema bezbednosti. Tu se, pre svega, misli na aktivnosti kojima se sistem uspostavlja i organizuje (aktivnosti na uspostavljanju i organizovanju sistema) i aktivnosti na delovanju sistema bezbednosti, dok ostali činioci služe da se te aktivnosti omoguće. Da bi bio efikasan i da bi ostvario svoju funkciju, činioci jednog

[13] Termiz Dževad, Milosavljević Slavomir: *ibid.*, 361.

[14] Termiz Dževad, Milosavljević Slavomir: *Ibid.*

tako složenog sistema moraju biti povezani jakim vezama i na način koji je u skladu sa ulogom, namenom, karakteristikama i zadacima sistema. Iz ovoga proističe da način povezivanja činilaca samog sistema nije proizvoljan, nego je objektivno uslovljen, kako potrebama funkcionisanja sistema, tako i raznim oblicima i izvorima ugrožavanja bezbednosti društva.

Svaki sistem, pa tako i sistem bezbednosti, odlikuje se svojom efektivnošću i efikasnošću. Efekti pravilno uspostavljenog i usmerenog sistema bezbednosti su višestruki i ogledaju se u ostvarivanju postavljenih ciljeva, čime se daje doprinos u funkcionisanju svih ostalih društvenih sistema. Odnosi s javnošću i u ovom domenu imaju značajnu ulogu, jer je bitno da se ostvareni efekti na adekvatan način prikažu javnosti. Bezbednost često podrazumeva i ograničavanje određenih sloboda građana, na šta je javnost veoma osetljiva. Ukoliko su ostvareni željeni efekti, to podstiče afirmaciju sistema bezbednosti u javnosti i time opravdava preduzete mere na ostvarivanju bezbednosti, koje često mogu biti i represivne.

Karakteristika sistema bezbednosti jeste, između ostalog, i ta što njegova efikasnost ne zavisi od njega samog, ma kako on bio organizovan, već i od relevantnih okolnosti koje ga okružuju u kojima deluje. Iz toga proističe da sistem bezbednosti nije sam sebi svrha, već posledica potrebe da se preko njega, odnosno njegovim delovanjem, ostvare određeni društveni ciljevi. Preko njega se u određen i na pravu zasnovani odnos stavljaju ljudi, sredstva i način njihovog delovanja. Odnosi s javnošću u ovom smislu imaju za cilj da se široj javnosti na adekvatan način prikažu i sve te društvene okolnosti koje ispoljavaju uticaj na efikasnost i efektivnost sistema bezbednosti. Ovde je važno ne otići u krajnost i za sve eventualne neostvarene ciljeve nalaziti opravdanje u spoljašnjim faktorima.

Iz datih definicija i prikazanih karakteristika možemo zaključiti da je sistem bezbednosti vrlo složen društveni sistem koji nije sam sebi svrha, već postoji kao potreba da se preko njega, odnosno njegovim delovanjem, ostvare određeni društveni ciljevi. Osnovni cilj organizovanja sistema bezbednosti je da preko njega društvo ostvaruje funkciju zaštite svojih vitalnih vrednosti radi opšteg napretka i razvitka društva.[15]. Ovaj važan društveni sistem uspostavlja se kao trajan sistem radi zaštite društva i države od različitih oblika i izvora ugrožavanja i ugroženosti, a odnosi s javnošću, kao bitan činilac sistema bezbednosti umnogome doprinose ostvarivanju željenih efekata.

4. Odnosi s javnošću u sistemu bezbednosti

Uporedo sa razvojem organizacija uopšte, razvijale su se i bezbednosne organizacije koje su, s obzirom na svoje karakteristike i specifičnosti vrlo bitan

[15] Danilović Neđo, Gordić Miodrag, Blagojević Srđan (2015): *Savremeni sistemi bezbednosti,* Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 53.

društveni faktor. Brojne promene uslovljene procesima globalizacije i tranzicije, koje se javljaju poslednjih decenija, unose novine u gotovo svim sferama društva, pa tako i na polju funkcionisanja bezbednosnih organizacija, odnosno sistema bezbednosti. Imajući u vidu ekspanziju u razvoju bezbednosnih organizacija, nameće se zaključak da je ova tendencija posledica kontinualnog usavršavanja svih poslovnih funkcija unutar ovih organizacija, s akcentom na razvoj i usavršavanje funkcije odnosa s javnošću, koja je od krucijalnog značaja za stvaranje svesti o ulozi i značaju organizacija ovog tipa kod ciljnih grupa javnosti. Dobro organizovana funkcija odnosa s javnošću je svakako i pretpostavka izgradnje pozitivnog imidža i reputacije bezbednosnih organizacija, odnosno sistema bezbednosti.

Može se zaključiti da se sistem bezbednosti i u širem i u užem smislu sastoji od više važnih činilaca, kao posebnih oblasti društvenog organizovanja. U Republici Srbiji sistem bezbednosti čine podsistemi i ustanove koje imaju uspostavljene odnose s javnošću po prirodi svoje delatnosti. U prvom redu, sistem bezbednosti komunicira s javnošću svakodnevno, u okviru svoje poslovne funkcije. S druge strane, odnosi s javnošću u sistemu bezbednosti predstavljaju organizovanu delatnost i disciplinu kojom se bave posebne njegove celine i institucije sa tačno definisanim namerama i ciljevima.

U skladu sa tim, u okviru sistema bezbednosti uspostavljaju se institucije portparola, kancelarija, odeljenja ili uprava za odnose s javnošću. Vrlo često se dešava u praksi da se uz poslove odnosa s javnošću podvlači i marketing. Međutim, iako ove dve delatnosti imaju nadovezujuću i prožimajuću funkciju, odnosi s javnošću se po mnogo čemu razlikuju od marketinga, a te razlike su naročito izražene u sistemu bezbednosti.

Dok se odnosi s javnošću bave ukupnom reputacijom sektora bezbednosti ili javnim likom pojedinačne organizacije unutar sistema, marketinške aktivnosti nastoje da istaknu pojedinačne proizvode ili aktivnosti, odnosno vrednost pojedinačnih usluga. Time, naravno, neposredno utiču na stvaranje opšte slike sistema bezbednosti u javnosti.

Sistem odbrane ili sistem javne bezbednosti, kao činioci sistema bezbednosti, prilikom realizacije dodeljenih misija i zadataka ostvaruju neposredne odnose s javnošću. Imajući u vidu ovu činjenicu, službe za odnose s javnošću nastoje da pravovremenim, potpunim i objektivnim informisanjem javnosti istaknu značaj obavljanja ove važne delatnosti i minimizuju eventualne propuste i nepravilnosti koje se po zakonima verovatnoće povremeno događaju u svakom poslu.

Posebne bezbednosne aktivnosti, kampanje, vežbe, ali i društveno korisna angažovanja subjekata sistema bezbednosti, humanitarne akcije sa velikim brojem učesnika, pomoć civilnom stanovništvu kod neoružanih oblika ugrožavanja bezbednosti, postaju važan predmet interesovanja odnosa s javnošću. Pravovremenim organizovanim aktivnostima, oglašavanjem, preporučivanjem ili

reklamiranjem, ovaj posebni proizvod podsistema sistema bezbednosti uveliko doprinosi povoljnoj percepciji u javnosti o ukupnoj ulozi činilaca sistema bezbednosti od kojih su najznačajniji vojska i policija.

Postoji više ciljeva koji se na taj način ostvaruju i koji su u direktnoj funkciji učvršćivanja poverenja javnosti u te institucije. Na prvom mestu, poreskim obveznicima se šalje neposredna informacija o opravdanosti budžeta dodeljenog toj instituciji, kao i o spremnosti za izvršenje njene društvene uloge. S druge strane, lakše se saopštavaju i prihvataju anomalije, propusti ili nepotpunost u izvršenju misije. Isticanje pozitivnih dostignuća, po prirodi stvari, neutrališe ili umanjuje intenzitet dejstva negativnih pojava. Usled pravovremenog i potpunog informisanja javnosti, pitanja kao što su opremanje, poverljive javne nabavke, plate ili druge prinadležnosti, sigurnije prolaze javnu diskusiju i obezbeđuju veću prolaznost prilikom institucionalne verifikacije u parlamentu ili drugom nadležnom državnom telu koje u ime javnosti odnosno, svih građana i donosi odluke.

Međutim, glavna pitanja u vezi sa delatnošću odnosa s javnošću u sistemu bezbednosti trebalo bi da se odnose na pridobijanje naklonosti javnog mnjenja za ostvarenje ciljeva bezbednosti, određenih kroz osnovna opredeljenja politike nacionalne bezbednosti. Sistem bezbednosti kao bitan činilac političkog sistema svojim delatnostima u okviru društva doprinosi ostvarenju politike nacionalne bezbednosti. Pritom, svoje delatnosti sprovodi po unutrašnjim propisima i načelima svojstvenim svakoj pojedinačnoj organizaciji.

Ovde valja napomenuti da, iako kvalitetni odnosi s javnošću u sistemu bezbednosti predstavljaju, i moraju predstavljati, jedinstvenu, uređenu i koordiniranu celinu, odnosno istovetnu strategiju delovanja, ponekad, iako u suštini teže istom rezultatu, dešava se da se aktivnosti različitih subjekata bezbednosti u oblasti odnosa s javnošću shvataju i kao svojevrsno nadmetanje za više naklonosti javnog mnjenja. Zato je nekad moguće videti isticanje sopstvenih rezultata jedne institucije, uz posredno umanjenje značaja neke druge. Ovo najčešće ilustruju tzv. istraživanja o poverenju građana u institucije, gde se naglašeno prezentuju dostignuti rezultati.

Stav javnosti je svuda prisutan i važan. Pitanja političke i bezbednosne prirode više nisu predmet interesovanja samo pojedinaca koji se time prevashodno bave. Pojedinci jesu eksponenti javnog mišljenja većine, te samim tim, oni reprezentuju političku volju većine u javnom mnjenju. Slično je i u ostalim pitanjima odlučivanja i vođenja jednog društva, pa samim tim i u sistemu bezbednosti. Pretpostavlja se, čak, da su pitanja u vezi sa ratom, odbranom i bezbednošću dominantna pitanja za koja je javnost zainteresovana.

Otuda se rasprava o bezbednosnim problemima odavno ne svode samo na kompetenciju i stručnost zvaničnika sistema bezbednosti, već se upravljanjem odnosima s javnošću nastoji da pridobije dodatna podrška i snaga za procenjene i predložene ekspertske mere i odluke. Aktuelno ili manje aktuelno pitanje srpskog društva ponajbolje ilustruje ovu tvrdnju: neutralnost ili priključenje vojnim

i vojno-političkim savezima? Pitanje koje već nekoliko godina predstavlja predmet ekspertskih polemika, nedvosmisleno se kreće ka poziciji u kojoj će sačekati, najčešće emotivno i laičko, ali konačno mišljenje javnosti. Situacija je utoliko neizvesnija što, za razliku od drugih pitanja, ova krupna dilema ne podrazumeva mogućnost marketinga i javnog lobiranja, barem ne za inicijativu priključenja NATO. Iako se radi o dominantnom političkom i vojnom savezu, postoje opravdane negativne percepcije saveza od strane većine građana Srbije ,koja je uzrokovana protivpravnom agresijom NATO na Jugoslaviju i Srbiju 1999. godine.

Za sistem bezbednosti je značajno da na adekvatan način reaguje na zainteresovanost javnosti za unutrašnju organizacionu i kadrovsku strukturu, dnevne aktivnosti, srednjoročne i dugoročne planove. Važno je uspostaviti pravilan odnos prema tzv. kreatorima mišljenja, onim pojedincima ili institucijama u čije će analitičko prosuđivanje najveći deo javnosti poverovati. U tom smislu, mediji predstavljaju glavno sredstvo putem kojeg se neposredno utiče na formiranje mišljenja i stavova javnog mnjenja. Putem medija, takozvani analitičari, eksperti, teoretičari u velikoj meri utiču na kreiranje stavova o nekoj pojavi ili problemu u vezi sa sistemom bezbednosti. Tako je moguće, na osnovu polarizacije stavova, prepoznati više grupa analitičara: grupu onih koji načelno uvek stoje na strani afirmativnog komentara sistema bezbednosti, grupu koja apriori nastoji da diskusiju i komentare bazira na isticanju slabosti i manjkavih poteza sistema bezbednosti, i na kraju, grupu koja nastoji da konstruktivnim analizama predoči prednosti i slabosti i na taj način animira polemičko i kritičko mišljenje javnoga mnjenja.

Praksa pokazuje da tela zadužena za odnose s javnošću, na proporcionalan način i formiraju odnose prema navedenim grupama – subjektima javnog mišljenja. Prema jedinima se izgrađuje proaktivan pristup i očekuje afirmativna animacija javnog mnjenja za sve postupke određene organizacije u okviru sistema. Drugoj grupi se omogućava samo delimičan pristup prema dubini sistema rezervisanim ili ograničenim komuniciranjem, dok se od treće očekuje blagonaklonost za pozitivne učinke nauštrb kritika za slabosti.

Neposrednim odnosom prema građanima u svakodnevnom praktikovanju odnosa s javnošću kao javne funkcije, uveliko se kreira i stav javnosti o nekim osobinama sistema bezbednosti. Uređene, planske, ekonomične, ljudima naklonjene aktivnosti u tzv. šalterskoj ili front-line komunikaciji formiraju dugoročne stavove i mišljenja na koje posebno treba obratiti pažnju. Pored toga, posredna komunikacija putem medija ili drugih oblika oglašavanja javnost nastoji da uveri u pojedinačna dostignuća sistema bezbednosti.[16]

I u jednom i drugom slučaju neophodno je primetiti da se stvaraju troškovi koje takođe treba opravdati. Sama pozicija u rashodima za vrstu poslova koja se tiču odnosa s javnošću može biti diskutabilna. Naime, potreba i praksa da se građanima putem medija objašnjava svrha delatnosti ili daju objašnjenja i

[16] Milosavljević Slavomir, Arežina Vera (2010): *Analitika medija*, Medija plan institut, Sarajevo.

uveravanja utiče na trošenje dodatnih sredstava izuzetih od osnovne, namenske delatnosti. Ovo dodatno ide u prilog činjenici da se značaj odnosa s javnošću nekad primiče značaju osnovne delatnosti. Odnosno, ako se javnost ne ubedi i ne prihvati ključne poruke, samo biće institucije biva dovedeno u pitanje. Tako je i u nekim drugim oblastima i delatnostima gde odnosi s javnošću igraju važnu ulogu u odbrani integriteta i identiteta institucija.

Sistem bezbednosti normativno je definisan da u organizacionom obuhvatu uključuje delovanje brojnih državnih institucija, agencija, regulatornih tela, grupa i pojedinaca. Odnos prema ovom delu „unutrašnje javnosti" ima drugi karakter u odnosu na „eksternu javnost". Zasnovan je na regulisanim procedurama i poštovanjima pravila svake organizacije pojedinačno. Nije redak slučaj pojave animoziteta između pojedinih, po delatnost srodnih, ali po suštini različitih institucija. Između vojske i policije, sudova i tužilaštava, obaveštajnih i kontraobaveštajnih agencija, njihovih kontrolnih i regulatornih tela, privremeno formiranih tela, i slično.

Još jednu vrstu javnosti predstavlja tzv. interna javnost, koja obuhvata sve zaposlene pripadnike jednog podsistema sistema bezbednosti, ali u širem smislu i članove njihovih porodica, kao i penzionisane pripadnike. Ovo je veoma važan segment javnosti koji u pravilnom manipulisanju obezbeđuje unutarnje organizaciono i koheziono samopouzdanje koje sa malim ulaganjima daje dugoročnu stabilnost. Neophodno je pravovremeno potpuno i tačno informisanje o bitnim stavovima, namerama, ali i anomalijama i problemima sistema. Razvijanje i uspešnost interne komunikacije od velikog su značaja za samu organizaciju i njeno funkcionisanje.[17] Nije nemoguće da baš ovaj deo javnosti najneposrednije i najtačnije predloži konstruktivne i održive smernice za dalje vođenje i izgradnju stabilnosti sistema. Uostalom, interni deo javnosti, prirodnim odlivom postaje deo eksterne javnosti koji se pravilnim ophođenjem pridobija za svoje ciljeve.

Nevladine organizacije, međunarodna i strukovna javnost, političke, verske i druge organizacije imaju svoje specifičnosti koje se ogledaju u činjenici da izvestan deo tzv. opšte javnosti vezuju prirodom svoga delovanja za sebe. U izvesnim okolnostima one mogu imati i afirmativan i negativan potencijal stavova i raspoloženja, što – zavisno od uspešnosti strategije komunikacije – može da pospeši ili umanji opštu sliku javnog lika sistema bezbednosti.

Jan Hartl smatra da se u savremenom svetu mišljenje o bezbednosti formira na složen način i da zavisi od nekoliko činilaca: snage tradicionalnih normi društva i njegove kulture, integriteta normativnog sistema u svim slojevima društva, opšte percepcije osnovnih institucija u društvu kao što su poštovanje, poverenje i ugled, prethodnog društvenog ili kolektivnog iskustva (tj. od totalitarne ili demokratske prošlosti), subjektivne ocene kredibiliteta raznih izvora

[17] Milica Kostić Stanković (2011): *Integrisane poslovne komunikacije*, Fakultet organizacionih nauka, Beograd.

informacija i lične ili grupne sposobnosti uklapanja kontradiktornih informacija u okvir prethodnog znanja i iskustva.[18]

Iz prethodnih razmatranja jasno je da poslovi odnosa s javnošću u sistemu bezbednosti imaju višestruku pojavnu identifikaciju. Odnosima s javnošću više nije dovoljno samo informisati građane o bitnim delovima i delatnostima sistema. Neophodna je dvosmerna komunikacija, nekad defanzivna, nekad ofanzivna. I pasivan i proaktivan pristup karakteriše potreba slanja ključnih poruka, prilagođenih i usmerenih, sa univerzalnim afirmativnim efektom. Odnosi sa javnošću treba da budu svakodnevna i neprekinuta komunikacija kojom se eliminišu neizvesnosti i strahovi kod građana i obezbeđuje osećanje stanja dugoročne sigurnosti. Javnost time stiče uverenje da se o bezbednosti neko stara na sistematičan i profesionalan način, koji ne ugrožava imovinu i slobode građana.

Zaštićenost, opšta bezbednost i sigurnost, ali i slobode, deo su osnovnih ljudskih potreba. U odnosima s javnošću, sistem bezbednosti nastoji da odabere prihvatljiv i podesan način na koji se široka javnost može adekvatno upoznati s ekspertskim odlukama, koje nekad, na prvi pogled, mogu delovati i kao loši potezi. Na primeru profesionalizacije vojske, smanjenje broja komandi i jedinica javnost je katkad imala negativnu, ali i pogrešnu percepciju. Uprkos uveravanju stručnjaka da su profesionalne jedinice spremnije i obučenije, javnost je osećaj sigurnosti bazirala na neposrednoj impresiji brojnosti vojnika na služenju vojnog roka, ne ulazeći u pitanje njihove spremnosti motivacije i osposobljenosti. Impresija tradicionalnim prizorom mladića u uniformama na gradskim ulicama teško se zamenjuje rezultatom stručne analize koja nekad kazuje suprotno od opšteg uverenja.

Zato je važno i neophodno analizirati i izmeriti vrednost duboko ukorenjenih stavova, snagu predrasuda ili iracionalna uverenja, i na sve to dati prihvatljive uverljive i održive kontraargumente. Važno je precizno utvrditi tzv. intenzitet stavova, tj. definisati indikatore i utvrditi da li se radi o čvrstim ili o prolaznim stavovima bez neke dugoročne vrednosti. Takođe, sistem bezbednosti svakodnevno analizira sposobnost masovnih medija kao prenosilaca poruka o poslovima u sistemu bezbednosti, da adekvatno prenesu stavove ciljnim grupama.

Posebno se precizno valja odnositi prema korektivnim telima kao što su nevladine organizacije domaće i inostrane i naći pravu meru komunikacije sa njima. Ni previše, ni premalo, jer stav javnosti se formira i na osnovu njihovog i mišljenja takozvanih eksperata komentatora i analitičara. Iako saopštenja o sistemu bezbednosti, po prirodi stvari, ne mogu uvek da budu transparentna po svim pitanjima, treba težiti da uvek budu jasna i razumljiva. To će pomoći neposrednim izvršiocima u sistemu bezbednosti prilikom svakodnevne prakse. Javnost će se, kada shvati potrebe i principe sistema bezbednosti i prepozna svoj interes u tome, ponašati u funkciji ostvarivanja ciljeva sistema.

[18] Hartl Jan (2006): *Značaj javnog mnjenja u kreiranju bezbednosne i odbrambene politike*, „Javnost i vojska" – predgovor, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, 17.

5. Zaključak

Bezbednost, kao osnovna ljudska potreba, oduvek je predstavljala poseban predmet interesovanja najšire društvene javnosti. Ova činjenica je danas posebno izražena, a razlog toga možemo tražiti u raznovrsnosti i tehnološkom napretku sredstava komunikacije, koja sistemu bezbednosti pružaju nove metode komunikacije, ali na isti način pojačavaju interesovanja i zahteve same javnosti prema sistemu bezbednosti.

Odnosi s javnošću, samim tim, predstavljaju složen interaktivan odnos dvaju činilaca, sistema bezbednosti, s jedne, i javnosti, s druge strane. U ovom složenom odnosu javnost je ta koja je posredno, preko izabranih predstavnika vlasti, i izvor i činilac i usmerivač, ali i ocenjivač usluga koje sistem bezbednosti treba da pruži. Međutim, sistem bezbednosti, sa svojim određenim svojstvima, predstavlja državni aparat koji raspolaže izvesnom moći. Kao takav, sistem bezbednosti ima svoje interese u miru i ratu, iako je aparat državne vlasti. Nije bio redak slučaj kroz istoriju da „vojna hunta preuzme vlast", bez obzira na protivljenje najšire javnosti. Ovo su važni razlozi zbog kojih su odnosi s javnošću bitan činilac usklađivanja stavova najšire javnosti i delanja sistema bezbednosti.

Kako bi sistem bezbednosti ostvario društvenu ulogu koja mu je poverena, neophodno je da u svojim okvirima, unutar svojih podsistema organizuje efikasne službe za odnose s javnošću. U suprotnom, gubi kontrolu nad informacijama koje se, u vreme digitalne komunikacije, prostiru neverovatnom brzinom i time smanjuje mogućnost stvaranja željene slike u javnosti o sebi.

Cilj odnosa s javnošću je da se uspostave efikasni načini komunikacija sa ciljnom javnošću, kako bi se postiglo međusobno razumevanje, ocenili stavovi javnog mnjenja i uskladila politika sistema bezbednosti sa većinskim stavom javnosti i interesima i ciljevima politike bezbednosti.

Službe za odnose s javnošću, u okviru svoje delatnosti, primenjuju određene metode i tehnike delovanja pomoću kojih ciljnoj javnosti šalju odabrane bitne informacije i poruke. U odnosima s javnošću veoma je važno da se određene metode i tehnike primene pravovremeno, baš u trenutku kada je to potrebno, jer jedino tada mogu da se ostvare željeni efekti.

Uspeh u odnosima s javnošću umnogome zavisi i od samih subjekata koji se ovom delatnošću bave, tj. od njihove sposobnosti komuniciranja, predstavljanja ideja i zamisli, sposobnosti uticanja na procese zaključivanja, i slično. U okruženju koje je pretrpano informacijama, veština efikasnog komuniciranja s javnošću je od suštinske važnosti. Da bi sistem bezbednosti ostvarivao željene efekte, neophodno je da službe za odnose s javnošću u kontinuitetu izgrađuju sposobnosti i kapacitete da razumeju savremene izazove i prepoznaju prilike da pravilno, na najefektniji način plasiraju svoju poruku javnosti i time aktivno doprinesu ostvarivanju ciljeva sistema bezbednosti.

Literatura

- Danilović Neđo, Gordić Miodrag, Blagojević Srđan (2015): *Savremeni sistemi bezbednosti*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd
- Đorić Toma (1975): *Političko javno mnenje*, Radnički univerzitet „Radivoj Ćipranov“, Novi Sad
- Filipović Vinka, Kostić Stanković Milica (2011): *Odnosi s javnošću*, Fakultet organizacionih nauka
- Gordić Miodrag (2008): *Modalni eksperiment u istraživanju potencijalnog sistema bezbednosti države* (doktorski rad), Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd
- Hartl Jan (2006): „Značaj javnog mnjenja u kreiranju bezbednosne i odbrambene politike“, zbornik *Javnost i Vojska*, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd
- Kostić Stanković Milica (2009): *Poslovna komunikacija*, Tempus – Education and Culture, Beograd
- Kostić Stanković Milica (2011): *Integrisana poslovna komunikacija*, Fakultet organizacionih nauka, Beograd
- Kotler Filip (1994): *Upravljanje marketingom*, Informator, Zagreb
- Milosavljević Slavomir, Arežina Vera (2010): *Analitika medija*, Medija plan institut, Sarajevo
- *teorijskoj sociologiji*, Centar društvenih delatnosti SSOX, Zagreb, 1979.
- Osredečki Edvard (2002): *Odnosi s javnošću – sve što bi ste trebali znati o osnovama odnosa s javnošću*, Naklada Edo d.o.o, Zagreb
- *Politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd 1975
- Termiz Dževad, Milosavljević Slavomir (2008): *Analitika*, II tom, Sarajevo

Rad primljen: 8. jun 2015.
Prema zahtevu recenzenata, dorađen: 21. jun 2015.
Odobren za štampu: 25. novembar 2015.

Paper received: June 8th, 2015
Upon the request of reviewers, revised: June 21st, 2015
Approved for publication: November 25th, 2015

Ljupča Stojanović, MA
Department of the Interior of the Republic of Serbia, Belgrade
Srđan Blagojević, PhD
University of Defence, Belgrade

PUBLIC RELATIONS IN TERMS OF SECURITY SYSTEM AS AN IMPORTANT FACTOR OF THE POLITICAL SYSTEM

S u m m a r y

Security system, as an important factor of the political system, has always been in focus of public interest. Public relations represent one of the most important activities of the security system, because the public is at the same time a source, a factor, a shaper, an evaluator and the one who implements the security function.

Key words: public, public relations, security system, political system

www.megatrend.edu.rs
www.megatrendreview.com